

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. Н. КАРАЗІНА

№ 854
Серія ФІЛОЛОГІЯ

ВИПУСК 57

Заснований у 1965 році

Харків-2009

У віснику розглядаються актуальні проблеми сучасного мовознавства та літературознавства на широкому матеріалі української, російської та інших мов і літератур.

Для науковців, студентів та всіх, хто цікавиться проблемами філології

Друкується за рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
Протокол № 10 від 25 вересня 2009 р

Редакційна колегія: д-р філол. наук, проф. Безхутрий Ю. М. (відп. ред.); канд. філол. наук, доц. Шеховцова Т. А. (відп. секр.); д-р філол. наук, проф. Борзенко О. І., д-р філол. наук, проф. Калашник В. С.; д-р філол. наук, проф. Михайлин І. Л.; д-р філол. наук, проф. Міхільов О. Д.; д-р філол. наук, проф. Московкіна І. І.; д-р філол. наук, проф. Лагунов О. І.; канд. філол. наук, доц. Кравчук І. С.; канд. філол. наук, доц. Педченко Л. В., канд. філол. наук, доц. Філон М. І.; Ткач О. Є. (техн. ред.)

Адреса редакційної колегії: 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
філологічний факультет, кімн. П-36, тел. 707-53-54.
E-mail: philology@univer.kharkov.ua

Статті друкуються в авторській редакції.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

© Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна,
оформлення, 2009.

ЗМІСТ

Ю. Шевельов як дослідник української літератури та актуальні питання вітчизняного літературознавства

<i>Сподарець М. П.</i>	Традиції літературної критики 1920-х років у творчому доробку Юрія Шереха.....	6
<i>Левченко Н. М.</i>	Творчість Григорія Сковороди в рецепції Юрія Шевельова	13
<i>Новик О. П.</i>	Творчість українських романтиків у дослідженнях Юрія Шевельова	19
<i>Партола Я. В.</i>	Театральні обрії Юрія Шевельова (Шереха).....	23
<i>Губарева С. С.</i>	«Прокляті поети» і репортажна новела Г'єо Шкурупія.....	29
<i>Бурлакова І. В.</i>	Український неокласицизм у рецептивному полі Юрія Шереха	36

Лінгвістичні погляди Ю. Шевельова в оцінці сучасних українських мовознавців

<i>Черемська О. С.</i>	Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття)	44
<i>Нікуліна Н. В.</i>	Генеза української наукової термінології в лінгвістичних студіях Юрія Шевельова.....	48
<i>Зубченко В. М.</i>	Оцінка історії української мови Ю. Шевельова українськими радянськими та сучасними мовознавцями	53
<i>Микитюк О. Р.</i>	Проблема запозичень в оцінці О. Потебні, Ю. Шевельова, С. Смаль-Стоцького, С. Караванського та інших видатних українських мовознавців	56
<i>Лук'яненко С. С.</i>	Ю. Шевельов у контексті розвитку української інноватики 1930-х – поч. 1940-х рр.	61

Творча особистість Ю. Шевельова в епістолярній спадщині

<i>Денисенко О. С.</i>	Юрій Шевельов як критик і науковець у своїх листах до Оксани Соловей	65
------------------------	--	----

Дискурс Ю. Шевельова як об'єкт лінгвістичного аналізу

<i>Трифонов Р. А., Яновська Г. В.</i>	Розкриття культурно-історичних когнітивних структур в англomовному науковому дискурсі Юрія Шевельова: метамовний аспект	70
<i>Колоколова А. О.</i>	Прагматичний та когнітивний аспекти номінації країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова.....	74

Структурні рівні мови в лінгвістичному висвітленні

Брус М. П.	
Історія голосних редукованих звуків.....	80
Хмара Г. В.	
Зміни в семантичній структурі слова в ході метонімічного перенесення (на прикладі назв одягу і взуття в сучасній українській мові).....	85
Мерінов В. В.	
Грамматична синонімія в іменниках-неістотах (на матеріалі іменників на позначення трав'янистих рослин).....	89
Бокаренко І. А.	
Складнопідрядні умовні речення зони периферії	94
Галунова Н. М.	
Засвоєння лексикону в онтогенезі	99
Донець М. М.	
Аксіологічний аспект конотації.....	103
Лавриненко А.	
Вникнуть в слово... (К семантической истории лексемы <i>брѣзь</i> (<i>бережь</i>)).	108

Мова художньої літератури: структурний та функціонально-семантичний аспект

Філон М. І.	
«Заповіт» українського поета-пророка	114
Череп І. А.	
Символічне значення назв птахів у поетичних творах В. Герасим'юка	125
Шумейко О. А.	
Жаргонізми та вульгаризми як засіб творення комічного в українській поезії кінця ХХ ст.	128
Кизима Т. П.	
Словообрази руху як складники концепту ЧАС поезії Оксани Забужко.....	132
Удовенко Л. О.	
Художня деталь як засіб образності в мові публіцистичних творів Михайла Грушевського (березень–квітень 1917 року)....	136
Полянецька Г. В.	
Концепт ДЕРЕВО ЖИТТЯ в поезії І. Калинця: семантика, структура, функціональні особливості.....	139
Ткаченко Л. Є.	
Особливості художньої реалізації міфологічних інтенцій назв на позначення часу, простору та героїв у романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...”	143

Проблеми термінознавства і термінографії

Снігир Р. О.	
Терміни „танець” та „хоровод” в українській хореографічній лексиці	149
Купріянов Є. В.	
Діахронічний аспект параметризації спеціальної лексики у паперових словниках.....	152
Бобро М. П.	
До проблеми термінології сучасної журналістики та ЗМІ	159

Кримець О. М.	
Семантична тотожність та структура галузевих термінів блок, блокувати, блокування.....	163

Актуальні питання сучасної української діалектології

Сагаровський А. А., Гречко Н. В.	
Антропогностеми у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)»	169
Асаула М. М.	
Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини).....	174
Міняйло Р. В.	
Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослобожанського ареалу	178
Уманцева Н. Ф.	
З антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині	181
Токмакова Т. Г.	
Специфика обрядовой свадебной лексики русских говоров Сумщины в свете взглядов Ю. В. Шевелева на восточнославянские языковые отношения	185
Батарчук О. В.	
Танатологічні стереотипи у східнослобожанській і східностеповій ареальній фразеології (смерть як подорож).....	191
Царьова І. В.	
Асоціація як універсальний чинник творення весільних фразеологізмів	196
Олексієнко Н. О.	
Біоморфний код в ареальній фразеологічній картині світу	199

Мовні явища українських дискурсів в діахронічному та синхронічному вимірах

Коломієць Л. І., Майборода О. А.	
«Изборник» 1076 р. (походження, загальна характеристика)	205
Манжос С. В.	
Функціонально-семантична специфіка концепту вода в українських замовляннях	209
Демкова Т. М.	
Знаки національної культури як чинники творення образу України в публіцистиці Івана Багряного	215
Кожушко І. А.	
Когнітивна опозиція СВІЙ – ЧУЖИЙ у дискурсі рекламистів і користувачів мобільного зв'язку	219
Мозер М.	
Юрій Шевельов та парадигми мовознавчої україністики.....	224

Рецензії

Сагаровський А. А., Карнаушенко Г. Н.	
Цінний унесок у діалектне словництво Рецензія на діалектологічний словник "Скарби гуцульського говору: Березови" М. Неґрича.....	228
Заярная И. С.	
О Маленьком Сочинителе и не только о нем	231

Ю. Шевельов як дослідник української літератури та актуальні питання вітчизняного літературознавства

УДК 821.161.2 Шевельов.09

М. П. Сподарець

Харків

Традиції літературної критики 1920-х років у творчому доробку Юрія Шереха

Сподарець Михайло. Традиції літературної критики 1920-х років у творчому доробку Юрія Шереха. Статтю присвячено дослідженню генези наукової методології літературної критики відомого українського філолога Ю. Шереха. Автор, спираючись на джерела, доводить, що її основи були сформовані ще під час навчання та подальшої праці Ю. Шевельова в Харківському університеті протягом 1920–1930-х років. Особливу увагу приділено впливу таких видатних літературознавців, як О.І. Білецький та А.П. Шамрай, котрі посідають помітне місце в історії української літературної критики 1920-х років. Автор проводить певні паралелі та відмінності в творчих підходах цих учених і накреслює перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *генезис, літературна критика, наукова методологія, формалізм, Харківський університет, Юрій Шерех.*

Сподарець Михайло. Традиции литературной критики 1920-х годов в творческом наследии Юрия Шереха. Статья посвящена исследованию генезиса научной методологии литературной критики известного украинского филолога Юрия Шевелева (Юрия Шереха). Автор доказывает, что ее основы сформировались еще в период учебы и последующей работы Ю. Шевелева в Харьковском университете на протяжении 1920–1930-х годов. Основное внимание уделяется влиянию таких выдающихся литературоведов, как А. И. Белецкий и А. И. Шамрай, которые оставили заметный след в истории украинской литературной критики 1920-х годов. Автор проводит некоторые параллели и различия в творческих методах названных ученых, намечает перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: *генезис, литературная критика, научная методология, формализм, Харьковский университет, Юрий Шерех.*

Spodarets Mykhaylo. Traditions of Literary Criticism of 1920-s in Creative Heritage of Yury Sherekh. This article is devoted to investigation of genesis of scientific methodology in literary criticism of famous ukrainian philologist George Y. Shevelov (Yury Sherekh). The author proved that the foundation of Yury Sherekh's methodology were being formed, when he studied and then worked in Kharkhiv University during 1920-1930-s. The principal attention in this article is paid to influence of such outstanding literary critics as Alexander Beletskiy and Agapiy Shamray, who went down in history of ukrainian of 1920-s. The author finds some similarities and differences in the creative activity of above-mentioned scientists and outlines the perspectives for further investigation.

Key words: *formalism, genesis, Kharkhiv University, literary criticism, scientific methodology, Shevelov (Yury Sherekh).*

Творчий доробок Ю. Шереха як літературознавця кардинальним чином вплинув на сучасне розуміння усього українського літературного процесу ХХ ст., оскільки він був одним із найбільш обдарованих, ерудованих і працьовитих діячів української культури даного періоду. Сучасний дискурс історії української літератури значною мірою розбудовується або на розвиткові провідних тез науковця, або на полеміці з ним (напр., див.: [15]). Тому дослідження своєрідності творчої манери вченого і подальший аналіз як

джерел його творчості, так і літературних впливів є актуальним для вітчизняного літературознавства.

До аналізу своєрідності літературознавчої спадщини Ю. Шереха вже зверталися науковці. Можна назвати статті: Г. Білик [4], М. Ільницького [11], Р. Корогодського [13], М. Сороки [18] та ін. Різнобічні аспекти наукової спадщини дослідника були розглянуті у Віснику Харківського університету, присвяченому сторіччю з дня народження вченого [7]. Безпосередньо проблеми генези мето-

дології Ю. Шереха розкривалися в працях М. Наєнка, М. Павлишина та О. Волосової.

М. Наєнко схарактеризував літературно-критичну діяльність вченого таким чином: “Стиль мислення в Ю. Шереха загалом поєднаний, сказати б, від природи, якийсь навіть аж невірніважений, але за ним стояло широке об’єктивне прагнення розібратися в складних питаннях недалекої за часом літературної історії і дати їм безсторонню критичну оцінку” [14:253]. Генезу методології Ю. Шереха М. Наєнко відніс до “філологічної школи”, разом із В. Перетцом, М. Зеровим, П. Филиповичем, Л. Білецьким та Д. Чижевським. Роль спадщини цих учених полягає, на думку М. Наєнка, в тому, що вони розробляли наукові підходи, які активно протистояли “тому радянському, соцреалістичному літературознавству, котре гальмувало розвиток української науки про літературу в ХХ ст. протягом понад п’ятдесят років” [14:155].

Але погодитися з класифікацією М. Наєнка можна лише частково. Зарахування дослідників до однієї наукової школи має містити в собі наявність спільного наукового світогляду. Але ж В. Перетц, Д. Чижевський та Ю. Шевельов зазнали впливу різних наукових ідей, і тому, на наш погляд, представляють різні методи. Об’єднувати їх усіх в одну школу, ймовірно, не є коректним. Спільним для цих дослідників є те, що вони представляли один тип інтелектуального літературознавства епохи модернізму, в межах якого виокремилася чимало різних методів. Своєрідність їхнього наукового й критичного мислення дасть змогу встановити лише детальне вивчення спадщини кожного з них.

М. Павлишин уважає визначним знайомство Ю. Шереха з “новою критикою” та вплив на його розвідки мовознавчих студій, ідей Празького лінгвістичного кола та Б. Кроче: “Якщо йдеться про теоретичний контекст літературної критики самого Шереха з її зосередженістю на лінгвістичних та стилістичних аспектах твору, з її прагненням збагнути його глибинну сутність, то тут мусимо взяти до уваги фахову проникливість кваліфікованого лінгвіста, учня Булаховського, добре обізнаного також з ідеями Празької школи, з філософією та критикою Бенедетто Кроче, надзвичайно авторитетного у повоєнній Європі (його вплив відзначає сам Шевельов), а також знайомство з загальноновизначними в англослов’янських країнах здобутками “нової критики” [16:151–152].

Найґрунтовнішим на сьогодні дослідженням своєрідності літературознавчої спадщини Ю. Шереха лишається дисертаційна робота О. Волосової “Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик” (2002). Аналізуючи методологічні засади Ю. Шереха, дослідниця розкрила його бачення специфіки літератури як виду мистецтва і критики як особливої ланки мистецького процесу: “Проведений аналіз дозволив встановити глибoku спорідненість поглядів Ю. Шереха з ідеями феноменологічної критики та рецептивної естетики, що можна пояснити впливом праць О. Потебні, О. Білецького, Т.-С. Еліота та паралелями з Р. Інґарденом, В. Ізером і Г. Яуссом. Ю. Шерех представляє рідкісний для вітчизняних дослідників метод, і його роль в українській критиці визначається саме цим. Своїм методом Ю. Шерех послідовно протистояв теоріям службового мистецтва. Для Ю. Шереха політичний та ідеологічний бік твору – це лише тло. У центрі уваги критика – глибина думки і мистецька вартість твору” [8:6]. О. Волосова також констатувала, що вчений утверджував інтерпретаційну критику, котра, за його визначенням, називалася “критикою вгляду” на протизаг “критиці нагляду”. Але водночас у висновках дослідниця широко зізналася, що питання генези Шерехової методології ще залишається нерозкритим, як і “питання впливу на Ю. Шереха О. Білецького та можливого впливу учня на учителя, проблема взаємодії його мовознавчих і літературно-критичних студій” [8:15].

Отже, метою нашої розвідки буде визначити і охарактеризувати можливі постаті та джерела літературно-критичного дискурсу 1920-х рр., які вплинули на формування Ю. Шереха-критика та літературознавця.

Ю. Шерех сьогодні вважається всесвітньовідомим мовознавцем, але, починаючи шлях у науку, він прагнув стати літературознавцем. Про власні мрії зосередитися на дослідженнях саме літератури, які й привели молодого Юрія Шевельова на тодішній літературно-лінгвістичний факультет Харківського університету, вчений згадував у мемуарах:

Я прийшов до університету, чи то пак ХІНО, з літературознавчими задумами, і до кінця навчання я не розпрощався з ними [19:122].

Навернення ж його на мовознавця сталося з практичних міркувань наукової свободи та власної безпеки, чого він не приховував:

Літературознавство чимраз більше опинялося в партійних руках і чимраз більше ставало полем застосування політики, мовознавство тоді ще лишалося безпартійним і відносно об'єктивним [19:123].

Важливу роль у формуванні наукових підходів до аналізу літературних творів безпосередньо відіграли викладачі літератури, яких він згадує (або оминає) у спогадах. Найкращих відгуків заслужив О. І. Білецький. Ю. Шевельов підкреслює таку позитивну, на його погляд, рису, що під час викладання він

...ніколи не впадав у патос. Його сила була не в патосі, а в безмежній ерудиції, в умінні витягати маловідомі факти й поновому зіставляти відоме й невідоме, витягаючи з цього зовсім новий образ того, що було його темою [19:126].

Також Ю. Шевельов згадав про своєрідність викладання йому давньої російської літератури, коли О. Білецький відмовився з власної ініціативи говорити про твори, написані на території України:

Бо це відкривало йому нову перспективу, показувало цілу добу в зовсім іншому світі. А Білецький любив свавілля – логічне, обгрунтоване, але свавілля в своєму підході до літератури. А може, був у цьому елемент гри, не дитячої, а з мефістофільським унутрішнім усміхом? Бо такі речі він також любив [19:127].

Так і в пізніші роки, уже загальношанованим академіком, він дозволяв собі часом виходити далеко поза межі звичайного в радянських умовах і витягати на світло денне старанно замовчувані аспекти історії української літератури. Хто знає, де в ніби байдужих очах Олександра Івановича кінчався Мефістофель і де починався патріот, де кінчався академік і де виривався несподівано бунтівник проти застою, штампуючи офіційної брехні? Поза всім іншим Олександр Іванович любив і грати, для інших і для себе. Він умів зневажати навколишню мізерію не менше, ніж Верстенніков, але він любив маски і ескапади. І він добре знав можливості й межі відкритої романтиками іронії [19:128].

Мабуть, Ю. Шерех також перейняв це “логічне свавілля” та гру в літературно-критичних працях. Самі назви промовисто свідчать про це: “Не для дітей”, “Над Україною дзвони гудуть” “Лет Ікара”, “Над озером. Баварія. Триптих про добу, про мистецтво, про провінційність, про призначення України, про голуби і інші речі”, “Го-Гай-Го” тощо.

Стильова своєрідність наукової спадщини О. Білецького як критика і літературознавця залишається, з огляду на обсяг його творчого внеску, недостатньо дослідженою. За радянських часів у роботах, які були присвячені цьому питанню, зазвичай акцентувалося лише на тих аспектах, що засвідчували його лояльність офіційній ідеології, а суто теоретичні та “позаідеологічні” сторони його діяльності розглядалися або поверхово, або взагалі оминалися. Наприклад, у доволі інформативній, як на той час, статті Н. Вишневської пропонується огляд основних праць О. Білецького про українську радянську літературу, але авторська методологія припасовується до панівних стандартів зразкового радянського науковця: “Усвідомлення і глибоке переконання в тому, що у завдання літературознавця входить і аналіз ідейного змісту твору, прийшло до вченого разом з оволодінням марксистсько-ленінською методологією. Проте О. І. Білецький ніколи не поділяв думок представників так званого формального методу в літературі і в науці про літературу” [6:17].

Присутні у літературно-критичних текстах О. Білецького відхилення від цієї догми хоча і констатувалися дослідниками, але подавалися як “нехарактерні”: “Взагалі ж О. І. Білецький визнавав правомірність різних типів критичного аналізу, в тому числі й розгляду літературного твору з переважаючим акцентом на його художніх особливостях. Проте для почерку Білецького-критика найхарактернішими не є праці, подібні до щойно процитованої статті “В шуканнях нової повістярської форми”, в якій згідно зі своїм задумом він дійсно не виходить (чи принаймні лише коли-не-коли виходить) за межі суто естетичних оцінок – нехай і дуже точних та проникливих. У більшості його розвідок, статей, рецензій ми знаходимо справжні взірці аналізу творів красного письменства в єдності їх ідейного змісту й художньо образної форми” [10:6].

Сучасні дослідники є більш вільними в оцінці творчого шляху літературознавця. Так, М. Наєнко коментує причини змін у методології О. Білецького: “Але наближалися роки “закручування гайок” у мисленні, соціалістичної ідеологізації мистецтва й дедалі масовіших репресій діячів науки й культури, і розкутий науково-критичний стиль мислення О. Білецького став поступово сковуватися кригою вульгарно-соціологічного трактування явищ літератури. Перші ознаки його вже

спостерігалися в передмові до виданого в Москві “Альманаха современной украинской литературы” (1930)” [14:193]. Найбільш гострим в оцінці своєрідності О. Білецького, на наш погляд, є І. Михайлин, який виділяє такі риси, притаманні огляду “Проза взагалі й наша проза 1925 року”: “Соціологічний аналіз, увага критика до жанрового, формального моменту, разом з відсутністю справжньої інтерпретації, як розкриття художньо-філософської сутності творів, швидше бібліографічний опис” [12:43]. А в літературних портретах сучасників, які О. Білецький написав протягом 1950–1960-х рр., І. Михайлин слушно помічає такі риси: “...періодизація творчості авторів за соціально-політичними чинниками; літературознавчий аналіз на рівні “теми”; витлумачення творчості як невпинного руху вгору навіть при очевидній деградації (Тичина); замовчування репресій проти української літератури, як у ст. про Рильського; приховування таких незручних для аналізу книжок, як, наприклад, “Замість сонетів і октав” у Тичини; невміння окреслити творчу індивідуальність письменника” [12:46].

Імовірно, якщо подібним чином підійти до аналізу літературно-критичної спадщини Ю. Шереха, яка також певним чином була тенденційно заангажованою, то можна віднайти аналогічні риси. Щоправда, зумовлено це було не стільки соціально-політичним тиском, якого зазнав О. Білецький, скільки ідейно-груповою ворожнечею української еміграції або особистісними уподобаннями автора. Так, заперечивши 1944–1946 роках існування в українській літературі 1920-х років неокласицизму, щоб позбавити ґрунту літературне угруповання “Світання” (В. Державин, М. Орест та ін.), у 1984 році Ю. Шерех вписав творчість В. Петрова саме до контексту того самого неокласицизму як інтелектуальної течії тодішнього письменства. Хоча, на нашу думку, цей письменник є ближчим, швидше, до футуристів, з огляду не те, як він ставився до народництва та у виданнях котрих друкував свої твори. Так само, високо оцінивши роман І. Багряного “Тигролови” у статті 1947 р. “Твір про мистецтво стріляти”, Ю. Шерех потім ніколи не передруковував цієї статті, а постать і творчий доробок письменника у спогадах схарактеризував доволі негативно.

Іншим викладачем Харківського університету був Агапій Пилипович Шамрай. Скеп-

тично згадавши про його надмірну патетичність, Ю. Шевельов все ж зауважив:

Але, не зважаючи на такі браки стилю в поведінці й дикції, виклади Шамрая були змістовні, і літературні твори він розумів. Я дуже шкодую, що не збереглися мої записи, бо вони були б високоцінні, якби їх опублікувати, але вони загинули під час війни. Загалом беручи, я був щасливий, що дістався в руки Шамрая. Після Зерова він був, мабуть, найкращий викладач української літератури. Уже наступний річник студентів такого щастя не мав [Я:129].

Як доказ проникливого відчуття вченим вартості літературних творів Ю. Шерех наводить таку деталь:

Агапій Пилипович не цурався тих постатей і творів, що були в неласці офіційної критики. Пригадую, приміром, що “Дівчині з ведмедиком” В. Домонтовича викладач приділив повних дві години. Зрештою, він уважав цю повість за один з центральних проявів новітньої літератури [Я:128].

Літературно-критична діяльність А. Шамрая є значно менш дослідженою, ніж О. Білецького. На конференції, що була проведена в Сумському державному педагогічному інституті 1996 року, присвяченої 100-річчю від дня народження вченого [1], П. Охріменко, В. Садівничий, Н. Садівнича та ін. лише окреслили шляхи підходів до аналізу постаті А. Шамрая як дослідника української та зарубіжної літератур.

Пізніше Ю. Шереху довелося полемізувати зі своїм учителем. Маємо на увазі його статтю “Критика поетичним словом” (1989), яка заперечувала деякі погляди А. Шамрая, висловлені в 1920-ті роки, щодо відсутності ідейних конфліктів у літературі першої половини ХІХ ст.: “Шевченко мусів заперечити Котляревського й Квітку, але завдяки їм сталося так, що він не мусів починати на порожньому місці, з мовчазних могил без живих свідків. Тож неублаганна, безкомпромісова критика не виключала пошани. Стосунки були як між батьками й дитиною, не як між чужинцями” [21:17]. Н. Садівнича, досліджуючи концепцію А. Шамрая 1920-х рр., підкреслила, що він відстоював традиційність і спадкоємність “...у творчості різних поколінь письменників. Ні в російській, ні в польській літературах його не було. І в той час, коли в російській літературі кипіли баталії між класиками і романтиками, в українській панувала згода між “батьками” і “дітьми”. Як

доказ буття української літератури, її оригінальності сучасники завжди підносили своїх попередників” [17:14–15]. Але, висловивши такий погляд на історію української літератури, Ю. Шерех, у дусі Шевченка, також шанобливо згадав своїх вчителів, серед яких виділив О. Білецького, М. Зерова та А. Шамрая, важливі ідеї котрих на той час в Україні були заборонені:

Ближче до теми теперішньої нашої мови, на Україні, і зокрема в історії літератури української, ці погляди знайшли свій вислів у писаннях Миколи Зерова, Агатія Шамрая, Олександра Білецького, ще кількох одиниць, але тільки одиниць, до того ж одиниць, більшість яких була примушена замовкнути назавжди або на довгі роки [21:19].

Неоднозначними, але не менш важливими видаються нам впливи на подальшу мовознавчу та літературознавчу діяльність Ю. Шевельова формального методу і його подальшої еволюційної гілки – структуралізму. У спогадах він зазначає пріоритет відомого українського мовознавця В. Симовича:

Булаховський упровадив мене в таємниці мовознавства. Загального й слов'янського, я в нього багато навчився, але коли пізніше, 1940 року, Василь Сімович розкрив мені абетку празької фонологічної школи, я не міг не піддатися чарові цього напрямку, що був менш емпіричний, ніж наука Леоніда Арсенійовича, але з куди ширшим крайобразом – я не міг не піддатися цим чарам. Тому я вважаю Сімовича за мого другого вчителя, хоч формально він моїм професором не був [19:122].

Ось що згадує Ю. Шерех про вплив на нього В. Сімовича як представника Празького мовознавчого гуртка:

Своїм критичним оком Сімович зумів також у самому Празькому гуртку розгледіти відмінність між справжнім золотом Трубецького і позірним блиском позолоти в Романа Якобсона. Сімович не став рівноправним членом Празького гуртка, як не став він і великим ученим. Він лишився учнем, і структурні методи в його статтях часом трохи незграбно й спрощено застосовані [Я:265].

Діалектика складних стосунків Ю. Шереха з “формальним методом”, на наш погляд, полягає в тому, що на нього ще з часів навчання в Харківському університеті вплинула позиція О. Білецького й А. Шамрая. Як відомо, А. Шамрай узяв активну участь у дискусії

про формалізм із Б. Ейхенбаумом, що відбулася в Харкові 1926 року, наслідки якої було відбито на сторінках часопису “Червоний шлях” (1926. № 7–8). Цікаву думку з приводу позиції А. Шамрая висловлює Г. Грабович: “...Шамрай відмежовується і від такої широкої постанови питання і від не менш широкого феномену ідеологічних “відсічей” (“[...] не обходять нас і ті гострі напади на “формалістів” з боку деяких літературних критиків-марксистів, що вбачали в цьому захопленні “формою” прояв ідеологічного консерватизму, а іноді просто контрреволюцію”); однак його дальші міркування дають вельми цінний, хай і не вичерпний, огляд початків і витоків українського варіанту “формального методу” – власне у його широкому, не суто теоретичному плані” [9:78]. Не випадково М. Наєнко визначає метод А. Шамрая 1920-х рр. як “формально-соціологічний” [14:169].

Не менш складними і цікавими були “стосунки” із “формальним методом” у О. Білецького, який 1925 року надрукував у часописі “Червоний шлях” доволі негативну рецензію на книгу В. Шкловського “О теории прозы”. О. Білецький розкритикував В. Шкловського за надмірну “категоричність”, “несерйозність”, брак доказів щодо провідних тез, але відмежував його від В. Жирмунського та Б. Ейхенбаума як справжніх дослідників. Проте трохи раніше, у рецензії на збірку “Сині етюди” він, фактично, використав формалістичний підхід до аналізу новел М. Хвильового, уникнувши навіть на рівні констатації характеристики змісту творів. Таку позицію О. Білецький обставив формальним відмежуванням від формалістичних підходів: “...мені хочеться сказати декілька слів лише про повістярську техніку Хвильового, про його форму – не більше. [...] таке однобоке завдання не означає, що автор даних рядків розуміє мистецтво як чисту форму і не припускає можливості з’ясування і вивчення так званого змісту – або що він сповідає теорію чистого і вічного мистецтва, незалежного від економічного устрою і рівня громадської техніки і т.п.” [2:8]. Останні рядки, в яких він начебто не заперечує залежності мистецтва від “економічного устрою і рівня громадської техніки” є, на нашу думку, нічим іншим, як прихованим знущенням над марксистськими підходами до літератури. Ця фраза звучить абсурдно не лише сьогодні, але й п’ятдесят, і, беремо сміливість стверджувати, вісімдесят років тому. У зга-

дуваній рецензії О. Білецький так само зауважував: “Наївно було б з’ясувати такий чи інший порядок слів в поетичному творі “соціально-економічними причинами”; але від цього не виходить, що “внутрішні” закони поезії відгороджені від “зовнішніх” і діють цілком незалежно від останніх” [3:493]. У цьому також можна бачити іронічність і гру літературознавця О. Білецького.

Подібні підходи, можливо, у більш неприхованій формі (ситуація дозволяла) стали одним із провідних прийомів Ю. Шереха, на що звернула увагу О. Волосова, присвятивши цьому четвертий розділ дисертаційної роботи “Критика як гра: до питання про стиль Ю. Шевельова (Ю. Шереха)” [8:14–16]. Як додатковий приклад можна навести ситуацію 1982 р. з участю Ю. Шевельова в журі премії фундації Антоновичів, яку того року одержав В. Барка за “строфічний роман” “Свідок для сонця Шестикрилик”. У вітальній промові Ю. Шевельов детально охарактеризував багато різноманітних формальних аспектів твору, ухилившись від аналізу змісту. Він указав на лексичне багатство (“Є у нього чимало слів, яких я ніколи не бачив у поетичних творах” [5:83]), синтаксичне новаторство (“Синтакса Барки це – знову – його власна синтакса” [5:84]), строфіку, своєрідність римування, портрети дійових осіб, “поліфонічність” твору (“Тут є і побутові сцени, і філософія, і сні, і пейзаж, і діалог, і анекдота, і переказ Святого Письма, і вертепні сцени на радянському Олімпі між Сосо і Бухаріном, і плякат, і раптовий спалах сюжетности (наприклад, коли герой убиває секретаря партосередку в Донбасі, або коли він гине в Берліні)” [5:86–87]). Також було визначено літературну традицію для віршованого роману В. Барки в творчості Ю. Клена і Т. Осьмачки, а сам твір було введено до світового контексту (Д. Джойс, А. Бєлий, Е. Павнд, Ж. Бернанос, Л. Толстой тощо). Але усі це сьогодні сприймається лише як неприхована саркастична іронія автора, якому необхідно щось сказати про текст, що йому не подобається. Ось що Ю. Шевельов написав у спогадах:

Пригадую, після присудження Барці нагороди Антоновичів, Діма Ковалевська – поет і особа не так уже надто урбаністична – запитала в мене (я був у журі фундації):

– Ну, от, ви надали нагороду Барці. Але скажіть мені правду, чи ви прочитали всі чотири томи роману? Кого я не питала, всі казали мені, що нездужали. Якщо ви про-

читали все, то ви перша така людина з усіх, кого я запитувала.

Я викрутився від відповіді. Але вона мала рацію. Я з трудом дотягнув до кінця першого тому. Три інші я тільки поверхово переглянув [20:176].

Тому так іронічно, (якщо не сказати “цинічно”), звучать “поради” щодо кращого сприйняття “строфічного роману” В. Барки: “Колись у старі добрі часи люди для читачів поділили тексти Святого Письма на щоденне читання, різня Четъї-Мінеї, різні Прологи. Так власне треба було б читати Барку. Я не уявляю собі, щоб можна було почати читати Барку і читати його без перерв до кінця або, скажімо, з перервами на їжу і сон тільки. Ні. Барку можна і треба читати тільки, поки ви не відчуєте, що втомилися. А втомитися ви можете часом після однієї строфи, а часом після п’ятьох, а часом після десятих. Тоді треба його відкласти, а потім знову взяти його, коли душа буде готова. І коли це зробити, я думаю, читач буде винагороджений” [5:88]. Ну як не побачити “у цьому елемент гри, не дитячої, а з мєфістофїлевськими унутрішнім усміхом”, що, за спогадами Ю. Шевельова, було притаманне манері О. Білецького, який “умів зневажати навколишню мізерію не менше, ніж Верстєнніков, але він любив маски і ескапади. І він добре знав можливості й межі відкритої романтиками іронії”?

Важливим, також видається зазначити не лише ті явища, які впливали на формування літературних підходів і смаків Ю. Шереха, але й ті, від яких він у подальшому житті прагнув постійно відштовхуватися і з яким намагався, в міру можливостей, боротися. Передусім це був соціологічний метод, репрезентантом якого в роки навчання був В. Коряк,

що розумівся на літературі, як свиня на помаранчах, а більше волів говорити про економічні формації (доба передкапіталістична, доба капіталістична...) та боротьбу клас” [19:129].

Яскравим свідченням відразу Ю. Шереха до подібних підходів в аналізі художніх творів є хрестоматійна стаття “Хвильовий без політики”.

Нерозкритою, але не менш інтригуючою, залишається роль впливів на Ю. Шевельова відомого критика і професора Харківського університету В. Державина, якого він старанно оминає у спогадах. Це питання ще потребує подальшого дослідження.

Отже, можна впевнено стверджувати, що як літературний критик Ю. Шерех сформувався в часи навчання і подальшої роботи в Харківському університеті протягом 1927-1941 рр., увібравши найкращі здобутки літературної критики і літературознавства того періоду та відштовхуючись від нерийнятних. Подальшим поштовхом для розвитку

стало його знайомство із новітніми європейськими підходами до літератури вже в часи еміграції. На жаль, проблемна нерозробленість літературно-критичного дискурсу 20-х років ХХ ст. створює певні труднощі для детального співставлення і з'ясування всіх можливих джерел. Тому дане питання ще потребує подальшого системного дослідження.

Література

1. А. П. Шамрай : Матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчю від часу народження видатного вченого-літературознавця і педагога / [Сумський держ. педагогічний ін-т ; упоряд П. П. Охріменко]. — Суми, 1996. — 41 с.
2. Білецький О. І. В шуканнях нової повістярської форми / О. І. Білецький // Літературно-критичні статті ; [упоряд., авт. приміт. М. Л. Гончарук]. — К., 1990. — С. 8—16. — (Серія “Українська літературна думка”).
3. Білецький О. І. [Рецензія] / Олександр Білецький // Зібрання праць у п'яти томах. Т. 3. Українська радянська література. Теорія літератури / [ред. колегія : М. К. Гудзій (голова) та ін. ; упоряд. та приміт. Н. О. Вишневської ; ред. тома Л. М. Новиченко]. — К., 1966. — С. 490—494. — Рец. на кн. : Виктор Шкловский. О теории прозы. — М. ; Л. : «Круг», 1925.
4. Білик Г. Юрій Шерех. Погляд на український неокласицизм / Галина Білик // Слово і час. — 1998. — № 12. — С. 25—30.
5. Виступ Юрія Шевельова на акті вручення літературної нагороди Фондації Омеляна і Тетяни Антоновичів Василеві Барці в Нью-Йорку 13 лютого 1982 року / [Юрій Шевельов] // Сучасність. — 1982. — Ч. 1—2 (253—254). — С. 83—89.
6. Вишневська Н. О. О. І. Білецький — дослідник української радянської літератури / Н. О. Вишневська // Радянське літературознавство. — 1964. — № 6. — С. 15—29.
7. Вісн. Харк. ун-ту. — 1999. — № 226 : Творчий доробок Юрія Шевельова і сучасні гуманітарні науки. — 338 с.
8. Волосова О. І. Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 “Українська література” / О. І. Волосова. — Х., 2002. — 18 с.
9. Грабович Г. Апорія українського формалізму / Григорій Грабович // Тексти і маски / Григорій Грабович. — К., 2005. — С. 69—84. — парал. тит. арк. англ.
10. Дзевєрін І. О. І. Білецький про літературну критику / І. Дзевєрін // Білецький О. І. Літературно-критичні статті ; [упоряд., авт. приміт. М. Л. Гончарук]. — К., 1990. — С. 3—7. — (Серія “Українська літературна думка”).
11. Ільницький М. “Думки й почуття в формуванні”. Над тритомником Юрія Шереха / Микола Ільницький // Дивослово. — 2001. — № 3. — С. 17—21.
12. Історія української літературної критики : [метод. матеріали для студ. денного та заочн. відділень філол. ф-ту (спеціальність “Українська мова та література”)] ; [упоряд. І. Л. Михайлин ; Міністерство освіти України, Харківський державний університет]. — Х. : ХДУ, 1993. — 64 с.
13. Корогодський Р. Культурологія від наступного тисячоліття / Роман Корогодський // І до роги. І правди. І життя / Роман Корогодський ; [ред. рада : Валерій Шевчук та ін. ; вступна стаття Олега Бурячківського ; художнє оформлення Сергія Якутовича]. — К., 2002. — С. 203 — 220. — (Українська модерна література).
14. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства : [підруч.]. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2003. — 360 с. — (Альма-матер).
15. Наливайко Д. Українські неокласици і класицизм / Дмитро Наливайко // Наук. зап. : [збірн. наук. праць НаУКМА]. — 1998. — Т. 4. (Філологія). — К. : Видавничий дім “КМ Академія”, 1998. — С. 3—11.
16. Павлишин М. За культуру “Не для дітей”. Літературна критика Юрія Шереха / Марко Павлишин // Сучасність. — 1995. — № 6. — С. 150—157.
17. Садівнича Н. О. Харківська школа поетів-романтиків у трактуванні А. П. Шамрая / Н. О. Садівнича // А. П. Шамрай : [матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчю від часу народження видатного вченого-літературознавця і педагога ; Сумський держ. педагогічний ін-т ; упоряд. П. П. Охріменко]. — Суми, 1996. — С. 12—16.

18. Сорока М. Еміграція та питання розвитку української літератури в літературній критиці Юрія Шереха (1945—1956) / Микола Сорока // Слово і час. — 2003. — № 1. — С. 8—15.

19. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги) : [спогади]. Т. 1. В Україні / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків ; Нью-Йорк : Видавництво часопису “Березіль”. Видавництво М. П. Коць, 2001. — 428 с.

20. Шевельов (Шерех) Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги) : [спогади]. Т. 2. В Європі / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків ; Нью-Йорк : Видавництво часопису “Березіль”. Видавництво М. П. Коць, 2001. — 303 с.

21. Шерех Ю. Критика поетичним словом / Юрій Шерех // Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Т. 3 / [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогодського ; худож. оформ. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовіча] / Юрій Шерех. — Х., 1998. — С. 7—28. — (Українська література ХХ століття).

© Сподарець М. П., 2009

УДК 821.161.2 Сковорода.09

Н. М. Левченко

Харків

Творчість Григорія Сковороди в рецепції Юрія Шевельова

Левченко Н. М. Творчість Григорія Сковороди в рецепції Юрія Шевельова. У пропонованій статті вивчаються художні засади творчості Григорія Сковороди, його стиль і мова в рецепції Юрія Шевельова. Наголошується, що, на переконання критика, автор створив оригінальну інтерпретаційну систему біблійних символів, алегорій, знаків, в основі якої лежить Олександрійська традиція, а, отже, алегорична метода тлумачення Святого Письма.

Ключові слова: *Біблія, інтерпретація, символ, знак, алегорія, слово, логос, Бог.*

Левченко Н. Н. Творчество Григория Сковороды в рецепции Юрия Шевельова. В данной статье изучаются художественные методы творчества Григория Сковороды, особенности его стиля и языка в рецепции Юрия Шевельова. Подчеркивается, что, по убеждению критика, автор создал интерпретационную систему библейских символов, аллегорий, знаков, источником для которой послужила Александрийская традиция, а значит – аллегорическая методика толкования Священного Писания.

Ключевые слова: *Библия, интерпретация, символ, знак, аллегория, слово, логос, Бог.*

Levchenko N. M. Works by Hryhoriy Skovoroda in the reception of Yuriy Shevelev. The research is devoted to the study archetype of figure, sign and symbol in prose by Hryhoriy Skovoroda in the interpretation of Yuriy Shevelev. The writer created original system of meanings of figures, signs, symbols. The author regards Antique, Ukrainian culture and principle of Bible hermeneutics as sources of meanings. As deviation from standards on self-interest of general allegorical analysis treatises and dialogues by Hryhoriy Skovoroda.

Key words: *Bible, interpretation, sign, symbol, word, logos, Got.*

Багатогранний світогляд Юрія Шевельова сприяв розвитку його унікального іронічно-критичного таланту, окресленого у 872 наукових розвідках [26] в галузі перш за все мовознавства, а також літературної критики й мистецтвознавства. Сам Ю. Шевельов ідентифікував себе як мовознавця, а літературознавчі розважання визначав як хобі, яке полонило його майже на все життя.

Інколи його праці були творені на зрізах мовознавства й літературознавства як, наприклад, «Пролегомена до вивчення мови та стилю Г.Сковороди», яку і сам автор, і наукові редактори видань його творів визначають як мовознавчу студію. Проте Ю. Шевельов, на

нашу думку, в ній також торкається деяких суто літературознавчих питань, як то визначення жанру творів Григорія Сковороди, джерел символіки художніх образів його писань, алегоричного способу тлумачення Біблії як складника поезики творів письменника тощо. Автор пропонованої статті ставить перед собою завдання окреслити бачення Юрієм Шевельовим місця Біблії у формуванні індивідуального стилю Григорія Сковороди.

Аналізуючи творчість того чи іншого письменника, Юрій Шевельов, перш за все, намагався об'єктивно вивчати життя і творчість митця, відтворювати його інтелектуальний портрет. Дошукуючись правдивості

аналізу творчості, науковець шляхом залучення історичних фактів вцент розбиває міф про письменника, який полягає «у визначенні Сквороди як «народного філософа» [24:399]. Він вступає в полеміку із першими авторами міфу про життя Г. Сквороди з бідаками й простаками та засудження ним багатих і освічених Гесом де Кальве [6], А. Хиждеу [24], І. Снегірьовим [17] та І. Срезневським [20]. Ю. Шевельов наводить реєстр власників домівок, де гостював Г. Скворода, і місце їхнього знаходження [25:402]. Науковець дорікає і радянським публікаціям, які зумисне применшували зв'язки Сквороди з поміщиками, високими урядовцями, купцями. Таким чином він доводить, що серед зазначених імен немає жодного селянина, в якого проживав би філософ. Якщо Г. Скворода й зажив популярності серед простолюду, зазначає Ю. Шевельов, то лише з огляду на свою простоту в одязі, поміркованості у виборі меню, зневазі до грошей тощо, а зовсім не ідеями та стилем своїх творів.

Відомо, що ускладненість мови літературних творів Сквороди призвела до обмеження аудиторії реципієнтів. О. Мишанич, наприклад, зазначав, що «Г. Скворода знав про існуючу в той час у філологічній науці теорію трьох стилів, яка виразно формувалася у шкільних поетиках і риториках. З певним застереженням її можна застосувати і до творів Сквороди. Письменник свідомо писав окремі свої твори народною мовою, говорив, що існує «простое нарѣчіе», «малороссійское нарѣчіе» та не ставив своїм завданням диференціювати ці нарѣччя» [13:29]. В основному він свої твори писав вченою книжною мовою. На відміну від своїх попередників І. Галятовського, А. Радивилівського та інших, які дбали про доступність власних творів широкому загалу, Г. Скворода розраховував на високоосвіченого, високоінтелектуального, спеціально підготовленого споживача гуманітарної продукції, що наближає його творчість до таких елітарних письменників як, наприклад, Лазар Баранович.

Скворода сам усвідомлював, що його твори важкі для сприйняття, їх не всі розуміють: «Брат мой, Иустин Звѣрѣяка, бывший тогда игуменом, не могл чувствовать вкуса в Женѣ моей Лотовой» [17:32].

Ю. Шевельов наголошує, що Г. Скворода не був байдужим «до форми вислову своїх думок або ж не спроможний її контролювати. Якщо його захоплювали власні ідеї,

то не менш і проблеми поетичного вираження цих ідей» [25:408]. На думку науковця, поет (а саме так радить називати Г. Сквороду Ю. Шевельов з огляду на те, що «його проза генетично ближча до проповіді – жанру, що межує з поезією, – ніж до філософського дослідження» [25:408] навмисно ускладнює свої тексти, зберігаючи данину бароковій традиції. Дослідник називає Г. Сквороду репрезентантом кульмінаційного високого бароко, а барокова література, як відомо, позначена символізмом, емблематикою, алегоризмом. Це пояснюється її посиленним інтересом до візуальної та внутрішньої, духовної наочності, яка полягає в матеріальному вираженні абстрактних понять. У художніх творах того часу предметно реалізувалися вторинні (переносні) значення, абстрактні уявлення та поняття.

Характерна для бароко «алегоризуюча свідомість», яка всюди шукала приховані співвідношення і відповідності, особливо між сферою абстрактного і сферою наочно-предметного, притаманна також творчості Г. Сквороди. У загальноестетичному плані він, подібно до І. Галятовського, А. Радивилівського, Д. Туптала та інших теоретиків та митців бароко, виходив з того, що художня краса речей насамперед полягає не в їхній, так би мовити, фізичній привабливості, а в певній наданій їм символічній ідеї, яка є «тінь небесних і земних образів».

Емблема, символ, алегорія були шляхом пізнання *vera significatio* і посідали чільне місце в естетико-художній системі письменника-філософа, в якій буквальному значенні слів приділялося обмаль уваги. Схожу думку обстоює і Ю. Шевельов. Він зокрема зазначає: «Нормальне значення слів він [Скворода – *Н. Л.*] приймає, та разом і усуває його, додаючи нові й ще новіші значення, що врешті призводить до жажливого (з погляду мови, якою послуговуються на щодень мовці і яку фіксують словникарі) вирівнювання цих нових значень, химерність яких найкраще було б порівняти з гравюрами та картинами інших сучасників Сквороди – Франціско Гої та Вільяма Блейка. Так видимий світ (цього разу в «нормальному» значенні слова) існує далі, хоч водночас усувається, що відкриває перспективу незвичного й сутнісного, тобто Бога» [25:394–395].

Отож, символіка для Г. Сквороди – це особливий світ реальності, в якому відбувається взаємодія духовного й фізичного начал

світу та їхнє смислове й художнє вираження, що є прихованою, але дуже потрібною людиною істиною. «Символіка і емблематика для Сквороди – це складова особливої мови спілкування з олюдненим, засвоєним почуттями і розумом світом. З допомогою символів та емблем він веде напружений діалог із власним сумлінням на шляху пошуку правди і добра, шляху до людського щастя» [8:87].

Найавторитетнішим і невичерпним джерелом різноманітності символів та емблем для Г. Сквороди була Біблія. Він постійно апелює до авторитету Біблії, яка у його філософській системі означає «третій світ» – «світ символів», бо в ній зібрані фігури небесних, земних і підземних сотворінь, щоб були монументами, які ведуть нашу думку в розуміння вічної природи, втаємничену в тлінній, як рисунок у своїх барвах» [2:89].

Назви, художні образи, теми творів Г. Сквороди пов'язані з Біблією. Окрім того, майже кожна сторінка його писань пересипана цитатами із Святого Письма, яке у свідомості мислителя ототожнюється з Богом. Він зокрема зазначає: «...Християнській Бог єсть Біблія» [17:7]. Вказівку на ототожнення Сквородою всіх речей, а значить і Біблії, з Богом також подибуємо в аналізі Ю. Шевельова прикінцевої частини діалогу «Алфавіт, или Букварь мира» [див.: 25:393]. «У певному сенсі, – зазначає критик, – всі писання Сквороди – це коментарі до текстів Святого Письма та отців церкви» [25:367].

Згідно з Олександрійською традицією, Скворода переконував, що все твориво наповнене Божою присутністю, яка його освячує, пересотворює та обожнює. Метамова Сквороди, на думку Ю. Шевельова, покликана «відвернути читача від зовнішності всіх речей і цілого видимого світу з тим, щоб, переступивши межі докільля, сприйманого чуттям, наблизитись до суперобразу найвищої ідентичності всього, що відкриває шлях до Бога, який тепер постає не як образ і не як поняття, а швидше як прихований сенс усього живого» [25:394].

Скворода намагався давні філософські теорії також підпорядкувати Олександрійській традиції тлумачення біблійних текстів. Свого часу А. Товкачевський слушно зазначав: «Будучи християнином, Скворода разом з тим був і філософом, що дивився на християнство тільки як на одну з форм виявлення релігійного чуття, віри в Бога, – філософ, який не боявся прирівнювати волхвів

і ієрофанів до іудейських пророків, звати поганина Платона Боговидцем, а ідолоські капища іменувати першими храмами Христової науки» [22:274]. Однак, «він не використовував Біблію як філософське джерело або засіб» [27:262], вважаючи її найвищою істиною, яка відкривається лише тим, хто дотримується алегоричного її тлумачення. На думку Ю. Шевельова, Г. Скворода «усвідомлює несумісність «реального» діалогу з темою коментування Біблії, як зібрання символічних та алегоричних образів» [25:392].

Порівнюючи розважання Сквороди із стилістичними рисами творчості Т. Прокоповича, критик звертає увагу на заперечення останнім основного барокового принципу – принципу контрастності в прагненні досягти стилістичної однорідності мови. Натомість Г. Скворода, спираючись на теорію Платона про світ ідей, будує вчення про «дві натури»: «видиму», «зовнішню», «тіньову», та «невидиму», «внутрішню», «світлу». Він «послідовно говорить про бінарність, двоїстість, характерну для матеріального й духовного світу... У Сквороди визначальна риса світу – контрастність» [11:346]. Отож, барокова антитеза: протиставлення небесного – земному, високого – низькому, красивого – потворному, добра – злу, світла – темі, життя – смерті є однією з характерних ознак стилю Сквороди.

За Сквородою, символ теж складається «із фігур двох, означаючих тлѣнь и вѣчность» [17:19]. Оскільки Біблія у його філософській системі означає цілий символічний світ, то вона теж роздвоєна: «...Две страны имѣет библейное море. Одна страна наша, вторая Божія» [17:38]. Ці дві «страни» дуже щільно переплітаються, що утруднює істинне розуміння Слова Божого. Намагаючись дошукатися істини у Святому Письмі, Скворода накладає на біблійні алегорії власні уже трансформовані алегоричні конструкції, тобто про алегорії говорить алегоріями і тим самим не спрощує, а ускладнює їхній зміст. Разом з тим він дозволяє собі вільно переказувати уривки з Біблії або змішує біблійний текст із власним. «Мета таких маніпуляцій різна, – зазначає Ю. Шевельов. – Вони надають подвійного значення текстів, часто перетворюючи його на вираз притаманної Сквороді символічної манери думання» [25:377].

Таким чином, сквородинівські тексти виконують, за Лотманом, другу функцію тексту – «творення нових смислів» [12:432].

Утім, ця обставина не заважала письменнику закликати не поклонятися, як ідолу, Святому Письму, а розуміти його. Відтак, «у філософських трактатах Григорій Сковорода терпляче пояснює, розкриває те чи інше значення, заохочує до розуміння» [10:148] Інакше, на думку письменника, «что же пользы: имѣть и не разумѣть?» [16:159].

Правлячи про строгий ієрархічний порядок світу, в якому Біблії належить роль символічного світу образів і джерела таємних та гностичних знань, Сковорода гармонійно прив'язує матеріальні виміри світу до духовних. Ю. Шевельов порівнює сквородинську протипокладність матеріального й духовного із підсумковим викладом аналогічної філософії Гете, але підкреслює, що український філософ просунувся у цьому питанні далі, «бо як на нього, дорога до Бога починається не з усвідомлення глибокої сутності речей, а з усунення речей ... не в розумінні фізичного знищення..., а в духовному, адже, на його думку, Бог відкривається тільки через таке духовне усунення і одночасне прийняття й навіть благословення зовнішності цього світу» [25:394].

Загалом, символіка Сковороди проектується на біблійний текст, як на смисловий орієнтир. У основі сквородинівського символу, як художнього засобу зображення дійсності, прокладено принцип біблійної герменевтики, який він так само видозмінює.

Ю. Шевельов, наприклад, наголошує на вільному поводженні Сковороди із джерелами-запозиченнями: «Ми не можемо знехтувати той факт, що істотну частину своїх текстів Сковорода не скомпонував з нічого, а прямо запозичив із творів релігійного письменства. Однак при сьогоднішньому стані досліджень Сковорода неможливо визначити, яка саме частина текстів, відомих під його ім'ям справді належить йому і в якій пропорції... Часом Сковорода повністю зазначав джерело цитати, посилаючись на книгу, розділ, вірш..., часом посилався тільки на книгу..., часом цитата подавалася без будь-якого відсилання до джерела» [25:367–368].

При всій повазі до церковної літератури та незважаючи на авторитет Біблії, Сковорода не обтяжує себе завданням достотного використання чужих думок і текстових джерел. Вони акумулюються, інколи трансформуються і викладаються автором, як власні спостереження. Такі літературні розважання автора аж ніяк не можна розцінювати як девальвацію чужої ідеї

у свідомості Сковороди, а лише як данину бароковій традиції, як певну літературну гру з текстом. Якщо погодитись із Е. Геллнером, то Сковорода бере, таким чином, участь у грі, яку люди не винаходили навмисне, у грі, котра як традиція чи як форма життя існувала впродовж тривалого часу. Такою грою дослідник називає мову, «за допомогою котрої ми звичайно спілкуємося» [5:43].

Сковорода вибудовує нову структуру семантики слова, де «слово не є одиницею мовного аналізу, навіть якщо вважати слова мінімальними одиницями значень» [1:190]. Внаслідок такої гри народжується нова структура тексту – пратекст у тексті, де перший дуже часто видозмінюється і вільно трактується в авторському тексті, навіть тоді, коли пратекстом виступають книги Святого Письма, що їх Сковорода розцінює як Боже об'явлення. Художні тексти Сковороди мають таку будову, при якій основний текст подається як дидактична розповідь, а інші (цитата, посилання тощо) вводяться до нього спеціально у фрагментарному вигляді. Таким чином, Сковорода ніби передбачає, що читач розгорне ці зерна інших структурних конструкцій у тексті, до чого дуже часто вдається й сам. Завдяки бароковій традиції подібні вкраплення сприймаються як однорідні з текстом, що їх обрамлює. Екзегетичний текст Сковороди «має завдання витворити свого зразкового читача..., що має право випробувати нескінченну кількість домислів... Сам текст – це щось більше, ніж параметр, що використовується для підтвердження інтерпретації: текст є предметом, що вибудовується через інтерпретацію, що має форму замкненого кола, бо підтверджується на підставі того, що сам збудує» [8:662]. Тексти творів Сковороди побудовані саме за зразком герменевтичного кола, тому й викликають безконечний дискурс.

Літературна гра, на переконання Сковороди, – певна імітація гри Бога з людиною у Боже об'явлення. Бог не має бажання відкрити істину всім людям: «Бо багато покликаних, – та вибраних мало» (Мт. 22, 14). Не всім на силі усвідомити, що «в Біблії иное на лицѣ, а иное в сердцѣ» [17:31]. Виконуючи волю Бога, Сковорода випробовує Письмо в літературних розважаннях. Задля того, аби розкрити алегоричний сенс Біблії, він вибудовує цілу систему фігур, образів, символів, у які вкладає трансформований у власній свідомості смисл, інколи далекий від позиції

ортодоксальної Церкви. «Свій висновок про символ він ґрунтує на теорії ускладненості, що веде до правоти. Тут враховано «перспективу і архітектурний зміст» як основи символічності, як сутність пізнання, а не навмисну ускладненість» [10:166].

Створивши людину, Бог запропонував їй непросту формулу життя – життя як гра, завданням якої є дешифрування складних форм світу, химерних кодів життя. Звісно, що не можна зрозуміти складні закони буття за допомогою якихось спрощених форм. «Есть, что мнится правым, но существом криво. И есть, что мнится развращенным. Но естественное право», – розтлумачує філософ [16:282].

Тож, як зазначає Ю. Шевельов, Г. Сковорода «вчить і навчає (поучает) шляхом стилістичних експериментів, що їх залюбки й так дбайливо снує (паучает)» [25:389]. Дослідник не помічає жодних суперечностей між думками письменника та його стилістичним експериментаторством з огляду на те, що лише «слово-символ спроможне створювати глибинний зміст, що перебуває в різнопланових стосунках із семантикою слова» [21:130].

Науковець наголошує на визначенні Сковородою Слова як інструмента ігрових текстів, не завжди обмежених літературними обрисами. Він зокрема підкреслює: «За сім років до смерті Сковорода зізнався, що для нього розвага була конечним складником життя і життєвого щастя, що життя містить елементи забави і що гра – джерело втіхи в житті» [25:389]. Ілюструє свою думку літературознавець притчею із діалогу Сковороди «Благодарный Еродий» про ченця, який протягом тисячі років намагався зловити пташку, наперед знаючи, що не зловить її ніколи, але оживляв серце такою забавою. «Тут шістдесятп'яти-

річний поет-пророк засвідчує те, – підсумовує Ю. Шевельов, – що він розмаїтими способами робив усе своє літературне життя: грався словами, експериментував у стилі. Такий був його різновид забави» [25:390].

Р. Харчук [23], М. Павлишин [15], О. Волосова [3] звернули увагу на присутність на рівні псевдонімів, заголовків, вишуканих структур статей і парадоксальності тверджень гри і в текстах самого Ю. Шевельова. Справедливо називаючи різні джерела словесної гри літературного критика, серед яких наукові розвідки «Дегуманізація мистецтва» Х. Ортеги-і-Гассета [14], «Номо Ludens» Й. Гейзінґа [4], роман «Гра в бісер» Г. Гессе [7] та ін., дослідники не приділяють належної уваги ролі творчості Г. Сковороди як практичного для науковця зразка впровадження словесної гри в літературний текст. На нашу думку, це перспективна підвалина для ґрунтовного вивчення інтелектуальної гри Ю. Шевельова, для якого високим авторитетом користалася творча манера письма Г. Сковороди.

Високе поцінування Слова приводить Сковороду, на думку науковця, до усвідомлення відсутності «розмежування між пророцтвом і поезією, оскільки в обох випадках мовні експерименти допомагають висловити остаточну істину, а павутиння слів стає адекватним засобом вираження багатства й складності Божих проявів у видимому світі» [25:389].

Таким чином, щоб розплутати «павутиння слів» письменника, Ю. Шевельов радить науковцям перш за все звільнитися від романтичних та народницьких ілюзій про Сковороду, як про філософа, зорієнтованого на простолюд, а складність його мови розглядати як певну гру-засіб унаочнення власного світобачення.

Література

1. Бузова О. Общение с вещью : пространство игры / [Ю. С. Степанова, Ю. И. Сватко, М. Серр и др.]; под ред. Д. И. Руденко // *Философия языка : в границах и вне границ*. — Х. : Око, 1999. — С. 181—196.
2. Возняк М. С. *Історія української літератури* : в 2-х кн. / М. С. Возняк. — Львів : Світ, 1994. — Кн. 1. — 558 с.
3. Волосова О. Критика як гра: до питання про стиль Ю. Шевельова (Юрія Шереха) / О. Волосова // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*. — 1998. — Т. 7 — (Нова серія). — С. 75—94.
4. Гейзінґа Й. *Номо Ludens* / Гейзінґа Й. ; пер з англ. О. Мокровольського. — К. : Основи, 1994. — 250 с.
5. Геллнер Э. *Слова и вещи* / Геллнер Э. — М. : Изд-во иностр. литературы, 1962. — 343 с.
6. Гес де Кальве Г. Сковорода, украинский философ / Гес де Кальве Г., Вернет И. // *Украинский вестник*. — 1817. — Ч. 6. — С. 106—131.
7. Гессе Г. *Гра в бісер* / Гессе Г. ; пер з нім. Є. Поповича. — К. : Дніпро, 1978. — 484 с.

8. Горський В. С. Історія української філософії : [курс лекцій] / Горський В. С. — К. : Наукова думка, 1996. — 376 с.
9. Еко У. Надінтерпретація текстів / Еко У., Рорті Р., Куллер Д., Брук-Ровз К. // Інтерпретація і надінтерпретація. — Львів : Літопис, 1998. — С. 650—664.
10. Криса Б. Пересотворення світу. Українська поезія XVII—XVIII ст. / Криса Б. — Львів : Свічадо, 1997. — 216 с.
11. Ласло-Куцюк М. Григорій Сковорода і священні числа античності / Ласло-Куцюк М. // Сковорода Григорій : [дослідження, розвідки, матеріали]. — К. : Наукова думка, 1992. — С. 344—354.
12. Лотман Ю. Текст у тексті // Слово. Знак. Дискурс : Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. ; за ред. М. Зубрицької. — Львів : Літопис, 1996. — С. 428—441.
13. Мишанич О. Григорій Сковорода / Мишанич О. — К. : Обереги, 1994. — 48 с.
14. Ортега-и-Гассет Х. Дегуманізація мистецтва / Ортега-и-Гассет Х. — М. : Искусство, 1991. — 221 с.
15. Павлишин М. За культуру «не для дітей». Літературна критика Юрія Шереха М. Павлишин // Сучасність. — 1995. — № 6. — С. 150—157.
16. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2-х т. / Сковорода Г. С. — К. : Наукова думка, 1973. — Т. 1. — 576 с.
17. Сковорода Г. С. Повне зібрання творів : у 2-х т. / Сковорода Г. С. — К. : Наукова думка, 1973. — Т. 2. — 574 с.
18. Снегирев И. Украинский философ Григорий Савич Сковорода / И. Снегирев // Отечественные записки. — 1823. — Ч. 16. — № 42. — С. 96—106.
19. Снегирев И. Украинский философ Григорий Савич Сковорода / И. Снегирев // Отечественные записки. — 1823. — Ч. 16. — № 43. — С. 249—263.
20. Срезневський И. Отрывки из записок о старце Григории Сковороде / И. Срезневский // Утренняя звезда. — 1833 [1834]. — Кн. 1. — С. 67—92.
21. Стасевський С. Б. Стилістична роль слів-символів у збірці Г. Сковороди «Сад божественних пісень» / С. Б. Стасевський // Пам'яті Григорія Сковороди : матеріали наукової конференції, присвяченої 275-й річниці від дня народження українського філософа та поета. — Х. : Харк. держ. педагог. інститут ім. Г. Сковороди, 1998. — С. 130—133.
22. Товкачевський А. Григорій Савич Сковорода / А. Товкачевський // Українська хата. — 1913. — Ч. 4, 5. — С. 209—278.
23. Харчук Р. Юрій Шерех : література без політики / Р. Харчук // Слово і час. — 1993. — № 9. — С. 31—37.
24. Хиждеу А. Сократ и Сковорода / А. Хиждеу // Одеський вестник. — 1833. — 13 мая. — № 37. — С. 145—146.
25. Шевельов Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди / Шевельов Ю. // Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3-х т. ; [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогодського]. — Харків : Фоліо, 1998. — С. 364—413.
26. Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех) : [матеріали до бібліографії] ; упорядники: А. Даниленко, Л. Чабан. — Нью-Йорк, 1998. — 468 с.
27. Bilaniuk Petro V. T. An Introduction to the Theological Thought of Hryhorij Skovoroda / Bilaniuk Petro V. T. // Hryhorij Savyč Skovoroda. An Antology of Critical Articles ; ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird. — Edmonton ; Toronto, 1994. — P. 251—274.

© Левченко Н. М., 2009

УДК 821.161.2.02:7.035

О. П. Новик

Бердянськ

Творчість українських романтиків у дослідженнях Юрія Шевельова

Новик О. П. У статті розглядається відображення романтизму й романтичного у працях Юрія Шевельова. Аналізуючи творчість письменників-романтиків, критик проектує її на інші епохи та суміжні види мистецтв. Будучи сам романтиком, літературознавець прагне бачити цілісну історію української літератури, і для цього з'ясовує поняття традиційного і новаторського у письменстві, зіставляє творчість сучасників і наступників. Спадщина Ю. Шевельова містить багатий матеріал для вивчення романтизму в історії української літератури.

Ключові слова: романтизм, народність, Л. Ушкалов.

Новик О. П. В статье рассматривается как в работах Юрия Шевелева раскрываются вопросы романтизма и романтического. Анализируя творчество писателей-романтиков, критик проецирует его на другие эпохи и на смежные виды искусств. Будучи сам романтиком, литературовед старается воссоздать целостную историю украинской литературы, и для этого рассматривает понятия традиционного и новаторского в литературе, сопоставляет творчество современников определенных писателей и их последователей. Наследие Ю. Шевелева содержит обширный материал для изучения романтизма в истории украинской литературы.

Ключевые слова: романтизм, народность, Л. Ушкалов

Novyk O. P. The questions of romanticism and romantic are considered in Jury Shevelev's works reveal in article. Analyzing creativity of writers-romanticists, the critic projects it for other epoch and on adjacent kinds of arts. Being himself the romanticist, the literary critic tries to recreate complete history of the Ukrainian literature, and for this purpose considers concepts traditional and innovative in the literature, compares creativity of contemporaries of certain writers and their followers. The heritage of Yur. Shevelev contains an extensive material for studying of romanticism in the history of the Ukrainian literature.

Key words: romanticism, nationality, L. Ushkalov.

У працях багатьох вчених, що потверджують значущість літературно-критичних розвідок Юрія Шевельова, розглядався науковий доробок дослідника в галузі літературознавства [Див. про це, зокрема: 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10 та ін.]. Наразі потребують окремого висвітлення розвідки Юрія Шереха про романтизм. Питання «романтизм» і «романтичне» посідають одне з чільних місць у працях Юрія Шереха. Розглянемо, що ж саме розуміє вчений під цими поняттями і як втілює своє розуміння, аналізуючи твори письменників різних епох.

Л. Ушкалов наголошує, що Юрій Шерех переймається щонайрізноманітнішими питаннями: розмірковує, зокрема, про епістемологічні засади українського літературознавства («На риштованнях історії літератури»), про поезію Лазаря Барановича як свідачо химерних зламів, що відбулися в душі української людини під добу «великої Руїни» («Меч, труби, люття»), про стосунки нашого письменства до московського впродовж XVII–XVIII століть («Москва, Маросейка»), про ество сковородинського літературного стилю («Пролегомена до вивчення мови та стилю Г. Сковороди»), про епістолярій Пань-

ка Куліша («Кулішеві листи і Куліш у листах»), філософію Франкової поеми «Мойсей» («Другий “Заповіт” української літератури»), драматургію Лесі Українки («Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі?»), про тожсамість підставових ідей «Народного Малахія» Миколи Куліша та «Божевільної з Шайо» Жана Жіроду як свідчення європейськості української літератури («Зустрічі з Заходом»), про лірику Тодося Осьмачки, екзистенціалістську за духом та сюрреалістичну за формою («Незустрічаний друг»), про тонку інтелектуальну гру в романі В. Домонтовича «Доктор Серафікус» («Не для дітей»), про «Щоденник» Аркадія Любченка («Так було, чи так мало бути?»), герметичну поезію Олега Зуєвського («Велика стаття про малий вірш») тощо [8:206].

У статті «Критика Юрія Шереха як літературознавчий феномен» М. Ільницький згадує, що М. Павлишин, характеризуючи культурологію Юрія Шереха, виводить її з кантівської опозиції між розумом і інстинктом, дорослістю й дитинністю і стверджує домінують розуму, дорослості [5:109]. При цьому М. Павлишин, розшифровуючи Шерехову метафору «не для дітей», трактує її як образ-

ний інваріант тези Іммануїла Канта про вихід людства з періоду накиненої на себе незрілості. М. Ільницький наголошує на такій деталі: «збірка “Не для дітей”, назву якої М. Павлишин обирає для означення природи Шерехової критики, містить переважно статті періоду МУРу, який сам Шерех назвав романтичним. А романтизм, як знаємо, ґрунтується на поєднанні розумового й інтуїтивного начал, у кожному разі не вміщується у рамках раціоналістичного мислення. Далеко не всі твори, схвально оцінювані тоді Шерехом, можна назвати зрілими, зокрема в плані переваги розуму над інстинктом, як, зрештою, і весь тодішній період розвитку української літератури в умовах еміграції, що зовсім не знецінює її вартості» [5:109].

Найбільшим романтизмом і найважчим прощанням для Юрія Шереха, на думку М. Ільницького, був МУР (Мистецький український рух). Таку тезу вчений потверджує заувагою самого автора при поясненні мотивів вміщення у тритомнику статей мурівського періоду: "Не місце тут на докладну самоаналізу, залишимо це теперішнім критикам й майбутнім кандидатам наук. Тільки більш-менш випадкові, вирвані з контексту приклади: автор перейшов через дитячу хворобу донцовізму і, здається, трохи порозумнішав; він виплекав у собі трохи, критичнішу чи обережнішу настанову супроти назверх патріотичної гасловості (на зразок гасла “національно-органічного стилю” в літературі, політиці і житті, і так далі). Знову ж і тут нам допоможуть прийдешні пророки філологічних наук. [...] Звісно, з чужих помилок ніхто не навчився розумнішої поведінки чи мислення. Але, якщо автор справді чогось навчився в своєму житті, у чому-небудь порозумнішав, нехай буде видно не тільки мету, а й шлях до неї» [Цит. за: 5:111].

Ольга Волосова у дисертаційному дослідженні «Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик» [1] виокремлює підрозділ, присвячений розгляду особливостей стилю Юрія Шевельова-критика, – «Особливості та завдання літературної критики в концепції Ю. Шереха». Таке структурування роботи дослідниці пов'язує з необхідністю з'ясування позиції критика як літературознавця. Розгляд праці «Два стилі літературної критики» потрактовує міркування Юрія Шереха про два типи критики, представлені в літературному процесі, – «критика наглядю» і «критика вглядю». Слушними видаються міркування О. Волосо-

вої щодо співвіднесеності праць самого автора із «критикою вглядю», яка керується принципами: авторський задум та особливості мистецького розвитку, вивчає внутрішню суть та якості літератури. Разом із цим вочевидь зауваження про те, що Шерехове тлумачення інтерпретації, якою займається критика й кожен окремий читач, відповідає засадам феноменологічного методу та рецептивної естетики, видається дещо категоричним, оскільки сама ж Волосова у четвертому розділі дисертації «Критика як гра: до питання про стиль Ю. Шевельова (Ю. Шереха)» інтерпретує ту ж саму статтю вченого дещо ширше.

Романтизм є стилем новаторським по відношенню до попередньої епохи як і згодом модернізм стосовно реалізму (згадаймо праці Вельфліна, Дмитра Чижевського про хвилеподібність розвитку мистецтва, теорію «культурно-історичних хвиль», що це потверджують). Виділяючи чинники, які підштовхують нові покоління письменників до новаторства, Юрій Шерех називає зокрема дві головні причини. Першою, на думку вченого, є прагнення до ускладнення того, що вже стало звичним, мистецтво-гра. Друга причина – бажання реалізму. «Слова так само, як фарби в малярстві, так само, як будь-який матеріал у будь-якому мистецтві, ніколи не можуть відбити повноти життя. ... Але в кожному мистецтві є туга за тим, щоб цю повноту життя відбити. І саме з цієї туги виникає konieczність шукати нових засобів, тих, що їх не було» [11:463]. Як наслідок таких тез подається концепція бачення дослідником романтизму: «...романтизм був ніщо інше, як нове шукання реалізму. Література перед романтизмом не знала, наприклад, світу снів і видив. Романтизм уважав, що це є вищий реалізм, ніж описувати пласку видиму реальність. Що це сягає глибше в людську душу і в істоту світу» [11:463]. Можемо, звісно ж, подискутувати з тезою, оскільки світ снів і видив був поширеним у літературі давно, зокрема, і в не дуже віддаленому від романтиків у часі бароковому письменстві. Друга частина цитованої тези є вдалою щодо української літератури з її налаштованістю останньої на духовність, кордоцентризм та закоріненість у бароко.

Вже згадувана теорія Дмитра Чижевського знаходить продовження у висловлюваннях Юрія Шереха, який подає власне бачення причин новаторства: «Бачення світу змінюється, і змінюється наше бачення пізнати світ

і відбити його. Воно ніколи не буде адекватне, але в натурі людини і в натурі мистецтва – бажання йти так глибоко, як тільки можна. Це є друга причина новаторства, і це тому всяка історія літератури складається з безперестанних хвиль новаторства, що набігають на старе і його змивають» [11:464]. При цьому автор зауважує, що хвилі новаторства змивають старе не начисто, а вбираючи його в себе. Як приклад, Ю. Шерех зіставляє вірші поетів різних віддалених епох, – Левка Боровиковського та Ігоря Тарнавського, як твори-репрезентанти стилів, один із яких «виріс на тому, що писали романтики, виріс із заперечення і з засвоєння цього – і з заперечення «народництва» в поезії» [11:464].

Сюди ж можна віднести і порівняння критиком віршів Василя Стуса і Тараса Шевченка. Юрій Шерех зауважує зокрема, що «Стусові образи України – могили тужать, і «Дніпро далекий в низькі баци всилає хлопіт свій» – несуть у собі весь комплекс Шевченкової козачої романтичної лірики, хоч у Стуса тут нема й згадки про козаків» [11:260]. Понад те, дослідник прокладає місточок значно далі – аж у барокову епоху: «Частіше Україна – конденсація історії, загальна концепція якої іде від «Історії Русів», наймовірніше, через поезію Шевченка: козацька романтика, козацька героїка, чумаки, самі постаті Шевченка й Максимовича» [11:241].

Потверджуючи ставлення до критики як гри, автор називає свою розвідку про Миколу Петренка і Тараса Шевченка «Інший романтик, інший романтизм». Вчений виокремлює два струмені романтизму «загальниковий» і «суб'єктивний» і в такому аспекті розглядає творчість Петренка і Шевченка. При цьому посилається на висловлювання Шамрая про місце Петренка в розвитку української поезії: «Невеличка його літературна продукція цікава для нас тим, що він чи не перший з харківських поетів перейшов від баладних і пісенних форм до рефлексивної, психологічної лірики, що так розвинулась у романтичних традиціях інших літератур у зв'язку з байронічною традицією. Таким чином, Петренко ніби виявляє нову фазу в розвитку української романтики, перейшовши від епічних народних форм до романсу, елегії, медитації та ін.» [цит. за: 11:45].

Пишучи про «загальниковий» романтизм, Ю. Шерех наголошує, що на Заході це явище було нормальним переходом «від «загальникового» самою своєю суттю класицизму до

романтизму (як «конкретний» романтизм був нормальним переходом до натуралізму-реалізму)» [11:45]. Аналізуючи український варіант «загальникового» романтизму, вчений наводить думку Д. Чижевського, що в українській літературі класицизм розвивався без високих жанрів і тому тут «загальниковий» романтизм не продовжував класицизм, а заперечував його, вважає Ю. Шерех. Тезу М. Зерова, який відзначив як одну з особливостей українського літературного процесу хронічне відставання розвитку нових стилів у часі і співіснування у часі ж таки старих і нових, здавалося б, несполучних стилів, Ю. Шерех поширює. Вчений зауважує, що бувало й так, що «новий стиль діставав місію виконати те, чого через недорозвиненість його попередник не зміг виконати». [11:46]. З цього всього критик робить висновок стосовно функцій українського романтизму і «загальникового» зокрема.

Досліджуючи творчість романтика Пантелеймона Куліша, Ю. Шерех у статті «Кулішеві листи і Куліш у листах» використовує тло епістолярної спадщини письменника задля поглибленого прочитання і переосмислення його художньої спадщини. Пантелеймон Куліш постає в неочікуваному ракурсі послідовного критика козаччини як історичного та соціального феномену, вже починаючи з ранньої творчості. Загальноприйнятою у вітчизняному літературознавстві була думка про еволюцію поглядів на козаччину від романтичної героїзації до ідеї про її варварський характер, а Ю. Шевельов намагається це переглянути, спираючись на листування Пантелеймона Куліша [див про це: 1:8].

Доречним видається акцентування критиком на тому, що Куліш вірив у чудо. Будучи віруючою людиною, письменник не міг вважати інакше, тому закономірною є наведена Ю. Шерехом у розвідці цитата з листа до Костомарова (11 вересня 1846 року): «Буде, може, час, коли від одного звука труб її [поезії української] впадуть мури й твердині, для руйнування яких Ви вважаєте за потрібну зброю; буде час і царів-поетів, які підпорядкують своїй божественній могутності; буде час і здвиженню храму, в якому вклоняться й чужі народи... Ніби чудес Божих є правила!» [цит. за: 11:91]. Виникає відчуття наближення до іншої риторичної традиції барокового письменства, яка звучить у цих рядках, і яку, попри своє пізніше відсікання від «апостолів польшизни» Лазаря Барановича та Петра Могили, тут на-

слідують автор листа (згадаймо принагідно, хоча б «Труби словес проповідних», «Меч духовний» та інші барокові тексти).

Досліджує Ю. Шерех і ставлення письменника до «польщизни» в різні роки, завважає, що листи Пантелеймона Куліша посутньо відрізняються від епістолярію інших сучасників: «Темперамент і думка Кулішеві, природно, не вкладалися ні в стилізовану псевдомужицьку оповідь листів Квітки чи Кухаренка, ні в щоденну побутову балачку листів Марка Вовчка. Вони вимагали нового, високого стилю. Його головним засобом стали церковно-слов'янськи (так само, як у поезії, в критичній, науковій, а почасти й художній прозі Куліша)» [11:48]. Стиль листів Пантелеймона Куліша настільки далекий від сухої канцелярщини, що Ю. Шерех пише, що «більшість із них [листів] читається як першорядна проза навіть тоді, коли читача мало цікавить особа автора» [11:59]. Слідом за Іваном Франком критик пише про «якийсь своєрідний тихий пафос, якийсь розмірений широкий подих у власних творах і в перекладах сього автора, щось, мов широкі, могутні рухи великого корабля на великій ріці» [11:59].

Оригінальною є розвідка Ю. Шереха і в тому, що розглядаючи епістолярій письменника, автор розглядає портрети-образи адресатів та знайомих письменника, про яких йдеться у листах, образ головного персонажа, – самого Панька Олельковича Куліша. Критик показує риси художності, які і в листі привносить письменник, з'ясовує почуття і прагнення романтика, пишучи про коло людей, які оточували. Окремо зупиняється Юрій Шевельов на постаті «пізнього» Куліша, який постає у листах як образ, «точніше два образи Куліша – муж і стара людина, як у двох частинах «Фауста», зрештою образ кожної людини, що дожила старечого віку, але тим своєрідно кулішівський, що праця не переривалася тут при переході грані двох віків» [11:67].

Романи Пантелеймона Куліша і його політичні переконання, критика творів сучасниками і нащадками, трагічні злами і віра, філософія і релігія, – все це синтезовано дослідником із єдиною метою: показати особистість письменника якомога правдивіше. На думку Юрія Шевельова, спадщина митця не може бути осмисленою без врахування того, що Пантелеймон Куліш мав свою місію, у яку свято вірив, мав свою релігію, Кулішевою, якою дослідник називає віру в слово. Для

своєї релігії письменник був «її будівничим, речником і пророком» [11:91]. Говорячи, що при поділі людей на симпатичних і несимпатичних Куліш належатиме радше до других, критик пише: «Бачимо живу людину в її злетах і падіннях, в її грі і в її справдешньому. І, зрештою, бачимо віру, а це не так часто трапляється. Тут, у своїй вірі, Куліш *знаходить* свій синтез. І в листах, може, частіше, ніж деінде» [11:96].

Низка праць Юрія Шевельова розкриває різні аспекти життя і творчості Тараса Шевченка, зокрема й через призму зіставлення митця з Миколою Ге у праці «Микола Ге і Тарас Шевченко: Мистець у відмінному контексті». Серед знайомих Ге Ю. Шерех виокремлює кількох українських романтиків, передусім, Миколу Костомарова. Критик детально вивчає спадщину Миколи Ге і Тараса Шевченка, їх погляди та співзвучність мотивів і образів. При зіставленні творів Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрій Шерех пише про існування традиції в світогляді, і в змісті творів Франка. Понад те, критик говорить про використання «романтично-модерністичної техніки» у текстах останнього, пише, що «Шевченкова традиція для Франка була, між іншим, у тому, щоб література була подвиг, пророцтво, візія і клич» [11:219]. Таким чином іще раз потверджується думка про тяглість українського літературного процесу.

Іще один із аспектів літературного процесу, який постає у дослідженнях Юрія Шереха як романтичний, – це переклади-переспіви чужомовних творів в українському просторі. Пишучи про Оксану Лятуринську, вчений підсумовує: «Загалом – не зазнайомлення читачів з чужими світами, а включення іншомовних творів у свій світ, – настанова, мабуть характеристична для Лятуринської взагалі, з її уявою мистецтва як особистої й національної Мрії-візії. Настанова романтична й постромантична» [11:182].

Вчений говорив у своєму виступі на симпозіумі «Традиція і новаторство» (26-27 грудня 1954 року, Нью-Йорк), що «історію літератури можна сформулювати як прекрасну повторюваність неповторного. Але, якщо хочете, можна її сформулювати, помінявши місцями слова, як прекрасну, з одного боку, повторність неповторності, з другого боку, неповторність повторності. В обох випадках вона прекрасна. Звичайно, якщо ми її такою зробимо» [11:465]. Тож Юрій Шевельов, виступаючи у ролі літературознавця, вочевидь намагався

показати замальовки «прекрасної неповторюваності неповторного», обираючи за матерію для своїх текстів постаті і твори, що репрезентували багатогранність літературного процесу, а надто, коли йшлося про романтизм і романтичне. Понад те, вчений втілював свою думку, що сучасний дослідник літератури має бути ще й археологом, виставляючи перед очі свої

читачів забуті імена та невідомі грані знаних талантів. Прочитання багатьох аспектів відомих творів, епістолярію і біографій письменників Юрієм Шерехом постало неординарним явищем в історії української літературної критики, проте ще потребує додаткового переосмислення в контексті сьогоднішніх літературознавчих досліджень.

Література

1. Волосова О. І. Юрій Шерех (Шевельов) як літературний критик : автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / О. І. Волосова. — Х., 2002. — 18 с.
2. Волосова О. Критика як гра : до питання про стиль Ю. Шевельова / О. Волосова // Збірн. Харків. іст.-філол. тов-ва. : Нова серія. — Харків, 1998. — Т. 7. — С. 75—94.
3. Гнатюк О. Юрій Шевельов — патріарх української літературної критики / О. Гнатюк // Збірн. Харків. іст.-філол. тов-ва : Нова серія. — Харків, 2004. — Т. 10. — С. 8—11.
4. Даниленко А. Юрій Шевельов (Шерех): штрихи до портрета науковця / А. Даниленко, Е. Соловей // Юрій Володимирович Шевельов (Юрій Шерех). Матеріали до бібліографії ; [упоряд. А. Даниленко і Л. Чабан]. — Нью-Йорк, 1998. — С. 11—37.
5. Ільницький М. Критика Юрія Шереха як літературознавчий феномен / М. Ільницький // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. : філологічна. — Вип. 35 : Літературознавство. — Львів, 2004. — С. 107—116.
6. Корогодський Р. Культурологія наступного тисячоліття / Р. Корогодський // І дороги. І правди. І життя. — Київ, 2002. — С. 204—220.
7. Павлишин М. За культуру “не для дітей”. Літературна критика Юрія Шереха / М. Павлишин // Сучасність. — 1995. — Ч. 6. — С. 150—157.
8. Ушкалов Л. Юрій Шерех. Історія української літератури «не для дітей» / Л. Ушкалов // Схід — Захід (історико-культурологічний збірник). — Харків, 2001. — Вип. 3. — С. 204—212.
9. Фізер І. Юрій Шевельов як літературний критик / І. Фізер // Сучасність. — 1969. — Ч. 2. — С. 50—53.
10. Харчук Р. Юрій Шерех : література без політики / Р. Харчук // Слово і час. — 1993. — Ч. 9. — С. 31—37.
11. Шерех Ю. Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеології / Ю. Шерех. — К. : Дніпро, 1993. — 590 с.

© Новик О. П., 2009

УДК 792.072.3 Шевельов

Я. В. Партола

Харків

Театральні обрії Юрія Шевельова (Шереха)

Партола Я. В. Театральні обрії Юрія Шевельова (Шереха). У статті вперше зроблена спроба реконструювати театральну-критичну спадщину всесвітньо відомого українського вченого-енциклопедиста Ю. Шевельова (Шереха), одного з активних учасників мистецько-наукового процесу ХХ ст. в Україні і поза її межами.

Ключові слова: театр, театральна критика, драматургія.

Партола Я. В. Театральные горизонты Юрия Шевелева (Шереха). В статье впервые сделана попытка реконструировать театральную-критическое наследие всемирно известного украинского ученого-энциклопедиста Ю. Шевелева (Шереха), одного из активных участников художественно-научного процесса ХХ в. в Украине и за ее пределами.

Ключевые слова: театр, театральная критика, драматургия.

Partola Y. V. The Theatrical Horizons of Jury Schevelev (Schereh). The article is the first attempt to recover and analyze the Shevelev's theatrical critic heritage. He was one of the active participants of art and scientific process in XX century in Ukraine and outside.

Key words: *theatre, theatre critic, drama play.*

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ім'я Юрія Шевельова навряд чи є terra incognita для вітчизняних мовознавців. Зацікавленість постаттю видатного вченого, вивчення його наукового доробку, видання праць в Україні, хоч і поволі, але відбувається. Проте стверджувати, що ми знаємо «Шевельова, про Шевельова... (і довкруги)» ще зарано. Ще й досі лишаються не пізнаними багато аспектів його різносторонньої наукової і публіцистичної спадщини. Одна з яскравих граней професора Шевельова, про яку зазначають майже всі, хто цікавився і досліджував його непересічну творчість, є його мистецтвознавча публіцистика, а зокрема публіцистика театральна. Хоча чимала кількість сучасних досліджень з історії українського театру мають посилання на статті Ю. Шевельова, його спогади (зокрема праці В. Ревуцького, В. Гайдабури, Н. Корнієнко та ін.), театрознавчий доробок вченого досі не став предметом окремого наукового дослідження. Зауважимо, що й згадані посилання зазвичай стосуються «Березоля» і Л. Курбаса, інколи театрального життя діаспори. А поза тим лишається ще чимало.

Театрознавчі праці Ю. Шевельова не тільки досі не досліджено, навіть не систематизовано, а часом ще й не віднайдено. Жодне з наявних бібліографічних джерел його праць не наводить бодай приблизного переліку критичних статей присвячених театральному мистецтву. Отже, одне із першочергових завдань у напрямку вивчення театральної публіцистики Ю. Шевельова – уточнення і систематизація першоджерел з метою подальшого їх дослідження. У напрямку вивчення даного питання маємо не багато – кілька статей, що присвячені огляду загального доробку вченого, статті про літературну та мистецьку критику, де поміж іншим згадується й театральна публіцистика (П. Гриценка, Р. Зорівчак, О. Федорчук). Розгляду однієї з найцікавіших статей Ю. Шевельова «Шоста симфонія Миколи Куліша» присвячена окрема стаття А. Чумаченко. Слід зазначити, що стаття про драматургію М. Куліша не перша ластівка, яка завітала з-за океану до вітчизняного читача. Адже саме її було вміщено у двотомно-

му виданні творів М. Куліша, яке вийшло друком у видавництві «Дніпро» 1990 р. А невеличкий коментар упорядника двотомника Л. Танюка до цієї публікації, можемо теж зарахувати до джерел, що висвітлюють театральну публіцистику вченого. За великим рахунком це все, що маємо у напрямку осягнення Шевельова-театрознавця.

Мета роботи. Дана розвідка є спробою відтворити шлях Ю. Шевельова, як театрального публіциста, систематизувати та проаналізувати його праці, що належать до царини театру, дослідити світоглядні позиції і мистецькі пріоритети всесвітньо відомого вченого-енциклопедиста на тлі мистецьких явищ і процесів доби.

Результати дослідження. Серед мистецької критики Ю. Шевельова кількість статей, які присвячені театральним подіям та явищам, сягає більше двадцяти. І це лише ті, що на сьогоднішній день вдалось віднайти у різноманітних часописах, розпорошених часом по всьому світу, або ж ті, згадка про які міститься у спогадах самого автора, інших джерелах, що посилаються на нього. Тож ми не претендуємо на вичерпність даного списку, більше того, переконані, що з часом будуть віднайдені й інші театральні статті, рецензії, критичні огляди. Не менш значуще джерело – спогади Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і довкруги)», насичені незабутніми театральними враженнями, гострими зауваженнями й самобутніми, нерідко полемічними, оцінками тих чи інших явищ, персоналій.

Окрім статей Ю. Шевельова, які безпосередньо присвячені театральним подіям, до кола театральної публіцистики не тільки можна, але й варто зараховувати його критичні огляди драматургії. Оскільки вони носять не тільки літературознавчий, але й театрознавчий характер. Їх автор мав чітке розуміння, що п'єса – твір, призначений для сцени, і це дозволяло йому оцінювати не тільки літературні, а саме сценічні якості твору. До статей театрознавчого характеру з питань драматургії належать вже згадана «Шоста симфонія Миколи Куліша», «Новий театр» (огляд нової німецької драматургії) та «Дон Кіхоти проміж нас («Народний Малахій» Жана Жіроду)».

Серед науково-критичного надбання вченого є праці, які, на перший погляд, не мають безпосереднього відношення до театрального мистецтва, проте без згадування про них розмова про театральні дискурси Ю. Шевельова була б не повною. Так, скажімо, у збірці «Третя сторожа» вміщена стаття про призабуту постать вітчизняного літературного процесу XIX ст. В. Мову «Душа убога встала рано». Значна частина статті присвячена аналізу твору письменника «Старе гніздо і молоді птахи», а головне питання – визначення його жанрової приналежності. Всупереч усталеній традиції критик не погоджується зараховувати твір В. Мови до драматургії, аналізуючи різноманітні його характеристики, пропонує власне визначення – роман у діалогах. Або ж аналіз повісті А. Любченка «Вертеп» у статті «Колір нестримних палахтінь», який наскрізь просякнутий театральними ремінісценціями. Хоча сам Ю. Шевельов зауважував – «я не історик театру і не теоретик, ніякою мірою не діяч театру» [9. – Т. 3:136], поза театром відтворити цілісність його непересічної особистості неможливо. Театр оточував його навкруги, а найголовніше – був усередині. Ю. Шевельов часто використовує театральну лексику для образного змалювання навколишнього світу у своїх спогадах. Його статті далекі від театральних тем, насичені образами, асоціаціями із світової і вітчизняної драматургії. Так одна з мовознавчих праць має назву «Так нас навчали правильних проізношень». Автор не тільки адресує читача до відомої комедії М. Куліша «Мина Мазайло», а й розпочинає статтю епіграфом з неї. Театральні персонажі Кулішевого твору одразу вводять читача до кола проблем, розглянутих у цій праці, а найголовніше – задають певний її тон. Театр і драматургія визначають композицію статті «Го-Гай-Го», на що доречно звертає увагу у своєму дисертаційному дослідженні О. Волосова. Таких прикладів у наукових працях Ю. Шевельова чимало. Безумовно, ця тема потребує глибшого аналізу, який не входить до завдань даної розвідки.

Тож почнемо. А розпочати, напевно, варто з того як і коли чарівний світ театру полонив внутрішній світ юнака. Він вабив його ще з того часу, коли маленьким влаштував удома на стільці іграшковий театр. І коли, за відвертим зізнанням самого Юрія Володимировича, крав у матері гроші, щоб купити п'єси для власної бібліотеки. Театр причаро-

вував і тоді, як випала нагода взяти участь у шкільній театральній виставі. Але дитяча душа ще не усвідомлювала, що не роль артиста відведена буде йому у виставі власного життя. Хоча за іронією долі в тій шкільній виставі за байками І. Крилова «Осел і Соловей» та «Квартет» Шевельов-школяр виконував роль «мудрої тварини з довгими вухами, яка виступала в амплуа музичного критика, що заповзвся критикувати спів солов'я» [9. – Т. 3:136]. Амплуа критика вже майоріло на обрії майбутнього.

Театр все ближче підпускав до себе, коли Шевельов-юнак стає «пристрастним і запеклим» глядачем. Разом із своїм приятелем Вовою, завдяки контролеру, відданого Харківській антрепренерці Дюковій, вони мали змогу безкоштовного проходу на гальорку театру Синельникова на Сумській. Звідти все їм здавалось чаром. А опера відкривалась хлопцям, як втаємниченим – з-за лаштунків, куди їх люб'язно пропускав машеніст сцени, так само відданий Дюковій. Так вивчали абетку театру юнаки. А поза тим влітку були ще гастроли, серед яких пощастило бачити вистави Вс. Мейерхольда і О. Таїрова, МХТу і його третьої студії Є. Вахтангова, театру-студії В. Немировича-Данченка і Державного єврейського театру.

Нарешті театр остаточно полонив Ю. Шевельова, коли до Харкова приїхав «Березіль» і він побачив вистави режисерського театру Л. Курбаса. Ю. Шевельов вирішив, що театральна кар'єра таки для нього, але не кар'єра актора, а кар'єра режисера. Як дізнаємося зі спогадів, був лист до Курбаса про «режисерські наївні мрії» [2. – Т. 1:62]. Була й спроба випробувати себе у цій якості, можливо теж під впливом «Березоля» і бачених у Харкові вистав Мейерхольда. Для режисерського дебюту було обрано «не більше й не менше, як Блоків «Балаганчик». Робота над виставою у профшколі «далі від першого читання і обговорення п'єси» [2. – Т. 1:85] не просунулась. Роль режисера, як і роль актора, не підійшла. Проте театр вже міцно тримав у полоні юнацьку душу, він запанував внутрішнім всесвітом і залишився там на завжди. Симптоматичним є й те, що перші свої кроки на шляху журналістики Ю. Шевельов зробив саме як театральний рецензент. І ця перша стаття, мабуть не випадково, була присвячена виставі «Березоля» «Диктатура» за І. Микитенком у постановці Л. Курбаса.

Прем'єра п'єси І. Микитенка відбулась у «Березолі» в травні 1930 р. після відомого театрального диспуту навколо Кулішевих «Народного Малахія» та «Мини Мазайла». Постановка «Диктатури» здійснювалась за урядовим розпорядженням, не підкоритися якому Курбас, звісно, не міг. Але й прийняти п'єсу І. Микитенка такою, як вона є – теж не міг. Як зазначає Н. Корнієнко, «Курбас вирішив піти саме мистецьким шляхом і подолати політичну кон'юнктуру оригінальністю постановчого задуму [1:354]. Або, як пише у спогадах сам Ю. Шевельов, режисер «перекрав її на свій копил на епізоди, вивів її з інерції побутовщини й зробив з агітки трагедію» [2. – Т. 1:137].

Після прем'єри «Диктатури» дискусійні пристрасті навколо Л. Курбаса і «Березоля» спалахнули із ще більшою гостротою. У розпалі цієї дискусії і відбувся журналістський дебют Ю. Шевельова. «Преса накинулася на Курбасову виставу з виттям і скавучанням, – писав він у спогадах, – І тоді в мені збудилося непереборне бажання якщо не допомогти Курбасові, принаймні зафіксувати інший голос» [2. – Т. 1:137]. З таких поривань з'явилась у «Радянському театрі» стаття «Вистава діалектичної думки», яка сьогодні є одним із найцікавіших джерел з вивчення Курбасівської вистави. Стиль статті з самого початку відверто полемічний, дебютант, здається, дійсно поставив собі за мету захистити виставу від нападників. Робить це послідовно і доказово. І якщо на початку статті його полеміка має умовно-абстрактний характер, то поступово його опоненти набувають конкретних рис. «Нікому невідомий студент», як визначив себе тогочасного Юрій Володимирович, вступає у суперечку, зокрема з відомим критиком Вл. Морським. А завершує статтю закидом на адресу партійних критиків – «І – зрештою – зверну увагу деяких «формалістствующих» рецензентів, що з їх «методою» – «Диктатуру» годі розбирати» [3:64].

Приділивши достатню увагу аналізу п'єси, таким її недолікам, як надмірний побутовізм і натуралізм, серед переваг відзначивши надзвичайно барвисту мову п'єси¹, критик переходить до детального аналізу вистави.

Головна увага зосереджена на режисерській інтерпретації – «завдання режисера було вивести речі з звичайного сприймання, примусити сприймати їх по-новому, посиливши ідеологічну основу п'єси» [3:64]. Серед режисерських експериментальних засобів Ю. Шевельов перший звернув увагу на застосування Курбасом принципу **диспропорції**: «Постава порушує звичні пропорції речей і цим оновлює їх. Маємо перш за все диспропорцію у просторі. Другий гатунок диспропорційності – диспропорція психологічна. «Диктатуру» перетворено тому в музичне видовище, що музика й речитатив остаточно завершують депсихологізацію діалогу» [3:64] І як висновок – «Курбас подолав Микитенків натуралізм» [3:64].

Вже слідом за Ю. Шевельовим, сучасні дослідники творчості режисера підкреслюють саме ці особливості режисерського методу у «Диктатурі». Н. Корнієнко, посилаючись зокрема на згадану статтю, у своїй книзі «Лесь Курбас: репетиція майбутнього» пише: «Курбасова «Диктатура» – приклад яскравої, рішучої **деструкції** як основного моменту режисерської драматургії» [1:365].

У своїй дебютній статті Ю. Шевельов не тільки продемонстрував уміння глибокого тонкого аналізу сценічного твору, його основних компонентів, але й таке важливе для театрального критика вміння реконструювати виставу, образно-емоційно відтворювати сценічну дію. З цим дебютом пов'язана поява і першого псевдоніму автора. «Я усвідомлював небезпеку друку цієї статті, – згадував він, – і думав про те, як її підписати. [...] Зрештою я підписав її своїм прізвищем, але з пропуском однієї літери: Г. Шевльов» [2. – Т. 1:138].

Наступна рецензія за підписом Г. Шевельов з'явиться в 1933 р. у «Літературній газеті». Це була стаття «Пурсоньяк» – Мольєра. Нова постава «Березоля». Палка закоханість у «Березиль» не завадила рецензенту об'єктивно оцінити конкретну театральну подію – роботу режисера Л. Дубовика. Більше того, дана вистава стала приводом для аналізу загальної тенденції, що склалась в театрі. Як відомо, в той час учні Курбаса особливо захоплювались переробкою, осучасненням, переакцентуванням змістів класичних творів, що не завжди давало позитивні результати. Що й підкреслює автор рецензії. «Пурсоньяк» Мольєра однак заглиблює й продовжує те, що становило основу режисерського за-

¹ Із спогадів Ю. Шевельова дізнаємось, що мові п'єси І. Микитенка була присвячена окрема стаття у збірнику «За якість художньої мови», яка безумовно належить до кола його театрознавчих розвідок, але досі не знайдена і тому, на жаль, залишається поза науковим контекстом.

думу «Хазяїна». Ось з цього погляду ми вважаємо цю постанову за дуже загрозливий для театру симптом переростання методичного принципу на методу-догму, яку режисер прикладає скрізь і завжди, абсолютно незважаючи на особливості опрацьованого матеріалу» [6:4]. Принцип аналізу вистави такий, як і в попередній статті – визначення режисерських вдач і прорахунків, опис конкретних сцен, постановочних прийомів тощо. І тільки після детального розгляду підсумок: «Іти далі таким шляхом зневажання автора й театралізації деталей, значить перекреслити висунуте самим театром твердження про те, що театр повинен бути театральним» [6:4].

1933 р. був плідним у театральній журналістиці Б. Шевельова. Цього ж року у газеті «Вісті ВУЦВК» вийшли його оглядові рецензії на гастрольні виступи музичного театру ім. В.І. Немировича-Данченка та театру під керівництвом Ю.О. Завадського. Прикметною рисою цих статей, як і попередньої, є те, що автор за окремою театральною подією намагається розгледіти загальні тенденції розвитку конкретного театального колективу, або й цілого мистецького напрямку. Аналізуючи вистави музичного театру ім. В.І. Немировича-Данченка, Ю. Шевельов підіймає питання про «шляхи реконструкції театру опери й оперети» і визначає, що в даному напрямку зроблено колективом – «театр знайшов тут шлях синтезу, шлях узагальнення, шлях глибокої ідейності музичного твору» [5:4]. Рецензуючи виставу театру Ю.О. Завадського «Учень диявола» за Б. Шоу, знову ж таки намагається змалювати загальний портрет театру, основні режисерські методи – «основну рису цієї методи, очевидно, слід убачати в тому, що колектив театру прагне в кожній ролі подати соціальний характер якнайяскравішими театральними засобами» [4:4].

Входження Ю. Шевельова до театральної публіцистики перервалось у тому ж 1933 р., такому трагічному в українській історії й історії українського театру. Новий сезон відкрився 24 вересня прем'єрою «Березоля» «Маклена Граса» М. Куліша у постановці Л. Курбаса. Вистава пройшла кілька разів у напівпорожній залі, після чого її було знято з репертуару. А навколо Куліша і Курбаса розпочався «відьомський шабаш» [2. – Т. 1:164]. З бажанням врятувати режисера Ю. Шевельов у співавторстві з Ю. Лаврівським написали для «Вістей» статтю про виставу, в якій «давали докладну

аналізу праці Курбаса і акторів, підносячи її як вершину українського театру» [2. – Т. 1:164]. Ця стаття ніколи не вийшла друком, а її текст назавжди втрачено. За припущенням Шевельова, редактор «Вістей» Таран, «напевне не передав її ні до архіву «Вістей», ні до якогонебудь сховища документів» [2. – Т. 1:164]. Звідки було знати молодим авторам, що сценарій трагіфарсу під назвою «Зняття з посади Курбаса» вже втілювався в життя, ролі розподілено і ампула захисників у ньому не передбачені. Це в 1931 р. схвальна стаття про виставу Курбаса могла проскочити, 1933 такого не дарував.

Залишається лише шкодувати, що вітчизняне театрознавство позбавлене одного із цінних джерел про легендарну виставу Курбаса-Куліша. На щастя думка Шевельова не зникла безслідно. Скласти уявлення про його сприйняття і враження від «геніальної і трагічної» «Маклени Граси» ми можемо із книжки спогадів, де він зокрема писав – «мало хто бачив цей **заповіт** Курбаса українському театрові, а може, і українському народові. Я був серед тих щасливих, і це я вважаю однією з найбільших удач свого життя» [2. – Т. 1:227].

«Патетична соната Миколи Куліша доходить тут свого кінця, – писав у «Шостій симфонії Миколи Куліша» Ю. Шевельов. – Ми чуємо, як грудка землі падає на труну героя його творчості, єдиного героя її, що ним була **людина**» [10:336]. «Моя сторінка закінчена. Я сходжу зі сцени», – промовляв Л. Курбас до своїх опонентів, що правили над ним суд на нічному засіданні колегії НКО УРСР.

Для когось сторінка можливо й була перегорнута, але не для Ю. Шевельова. «Березіль», Курбас, Куліш були першим театральним коханням, якому він залишиться вірним протягом всього життя. Надалі про які театральні події він не писатиме – чи про вистави В. Блавацького і Й. Гірняка в еміграції, чи про вистави грузинського режисера Р. Стурра, чи то про постановку В. Шекспіра у Страдфордському театрі – він мимоволі повертатиметься до «Березоля». Свідомо чи підсвідомо порівнюючи, співставляючи чи протиставляючи бачене із виставами Курбаса. Одна з останніх статей Ю. Шевельова із сфери театральних «Лесь Курбас і Харків» теж була про театр його молодості.

У вірі наступного десятиліття Ю. Шевельов не звертатиметься до театральної публіцистики. Повернення до цієї сфери діяльно-

сті відбудеться вже в інших історичних обставинах. За часів німецької окупації Ю. Шевельов стає співробітником харківської газети «Нова Україна», редагованої А. Любченком. Тут за новим вже підписом – Гр. Шевчук з'явилась його стаття «Замість рецензії (міркування в театральній залі)» [7]. Написана з приводу вистави «Тоска» у приміщенні Харківської опери, стаття піднімала зовсім не мистецькі питання, а скоріше суспільні. Увагу рецензента в першу чергу привернула публіка.

Невдовзі доля закине Ю. Шевельова до Львова, потім до Європи, Америки... У своїх емігрантських мандрах він по-суті стане літописцем театального життя діаспори, а крім того реагуватиме критичними статтями і на місцеві театральні події. Протягом 1943–1948 рр. з'явилися його наступні статті: «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі» (Наші дні. – 1943. – Ч. 11), «Ворог» Ю. Косача в «Ансамблі Українських Акторів» (Час. – 1946. – 15 грудня), «Друге народження «Народного Малахія» (Час. – 1947. – Ч. 6–7.), «Пошились у дурні» в студії Й. Гірняка» (Арка. – 1947. – Ч. 4), «Запізнілі думки» (Час. – 1947. – 16 лютого), «Дон Кіхоти проміж нас («Народний Малахій» Жана Жіроду) (Українська трибуна. – 1948. – Ч. 67/189), «Домаха» Л. Коваленко в театрі В. Блавацького» (Час. – 1948. – 21 березня), «Сон же, сон, напрочуд дивний» (Час. – 1948. – 18 квітня), «Париж чи Рим?» (Час. – 1948. – 26 грудня), «Новий театр» (Ein neues Theatre? Betrachtungen zur modernen Dramatik. Munchen).

За браком часу не зупинятимусь окремо на кожній статті, зазначу лише загальні особливості, що розкривають метод Шевельова-критика. Зазвичай стаття розпочинається з аналізу драматичного матеріалу, обраного для втілення на сцені. Особливо важливим цей аналіз є у статті «Театр Лесі Українки чи Леся Українка в театрі». Стаття розглядає три львівські вистави 1943 р. за драмами поетеси «На полі крові», «Йоганна жінка Хусова» і «Одержима». Ю. Шевельов пише: «Три п'єси, три режисери, три підходи – це спонукає ще раз поговорити про те, чи варто виставляти драматичні поеми Лесі Українки і як їх виставляти» [9. – Т. 1:379]. Далі автор говорить про сценічні інтерпретації драматичних творів поетеси, їх співзвучність, режисерське втілення і акторське виконання.

Саме акторській грі приділяє рецензент найбільшу увагу у статтях цього періоду,

можливо тому, що в плані режисури ці вистави не завжди були на належному рівні. Знайти словесний еквівалент, щоб передати емоційне враження від акторського виконання, змалювати тонкощі гри, – це завдання чи не найважче у театральній критиці. Ю. Шевельов робить це неперевершено. «Виснажена захланна постать, що задихається в своїй зраді, що гарячково шукає в ненависті ліків на любов, і з запеклістю напівбожевільного вибирує логічні аргументи на виправдання свого вчинку, ці лячні очі, що горять жадобою й страшним цинізмом, це багатство гри рук і пальців...» [9. – Т. 1:382], – пише він про Блавацького-Юду. Або про гру Й. Гірняка у виставі «Пошились у дурні» – «Основний засіб гри – м'яке недовершування жесту і інтонації. Кожного разу несподіване, але певне й сповнене якоїсь особливої лисячої граціозності зупинення самого себе на півноті, на півжесті» [8:43].

Ще одна своєрідність вищезгаданих статей Ю. Шевельова цього періоду – тверезість і послідовність критичного мислення. В нього, здається був імунітет на надмірний національний романтизм, притаманний деяким діячам діаспори. Об'єктивність не зраджувала Шевельову і він не вихваляв мистецькі явища тільки тому, що в них були прояви національного, мав сміливість говорити про помилки у творчості визнаних авторитетів. Так, скажімо, неоднотайно в емігрантських колах була сприйнята теза про поразку Курбаса-режисера у статті «Друге народження «Народного Малахія». В ній автор зробив порівняльний аналіз двох режисерських версій – Курбаса і Блавацького, віддаючи перевагу останньому.

Пік активності у сфері театальної публіцистики скінчився у 1948 р. Далі ми маємо поодинокі випадки звернення Ю. Шевельова до подій театального життя. 1956 р. – «Шоста симфонія Миколи Куліша»; 1979 – «Зустріч з «Березолем»; 1993 р. – «Леся Курбас і Харків» та «Харків фестивальний і Харків нащодень».

При розгляді театальної публіцистики, спогадів Ю. Шевельова вимальовується його особисте розуміння театру як виду мистецтва, законів режисерського театру та спроба вивести власну типологію театру. За Шевельовим існує два типи театру – ілюстративний та інтерпретативний. «Інтерпретативний театр з своєї природи націлений на експерименти. Це театр суцільного об'явлення. Ілюс-

тративний театр – традиційний, і традиція легко перетворюється на штамп» [9. – Т. 2:341]. Інтерпретативний театр не намагається відтворити життя, його інтонації й жести умовні. Література в театрі не конче грає провідну роль, мова – річ не головна. Театр має не ілюструвати літературний твір, а говорити своєю мовою, мовою театру як такого. Основа театру – ритм. Основа кожного образу – ритм цього образу. Основа вистави – узгодження ритмів всіх образів в один складний, але цілісний ритм вистави. Подібними твердженнями насичені театральні-критичні статті Ю. Шевельова. А ще не останню увагу

він приділяє розгляду такого аспекту, як публіка, її сприйняття сценічного твору.

Висновки. Присутність Шевельова-критика в театральному процесі хоча й не була довгою, проте помітною і значущою на тлі розвитку українського театру, вітчизняної театрознавчої думки. І сподіваємось, що його доробок ще стане предметом окремого дослідження, а праці будуть вагомим джерелом у дослідженні яскравої і складної ситуації мистецького процесу 20–30 рр. минулого століття у Харкові та післявоєнного театрального життя української діаспори.

Література

1. Корнієнко Н. Лесь Курбас: репетиція майбутнього : [текст] / Неллі Корнієнко. — К. : Факт, 1998. — 469 с.
2. Шевельов (Шерех) Ю. Я — мене — мені... (і доокруги) : В 2 т. : [текст] / Юрій Шевельов (Шерех). — Харків ; Нью-Йорк : Вид. часопису «Березіль», Вид. М. П. Коць, 2001.
3. Шевельов Г. Вистава діалектичної думки: «Диктатура» у Курбаса [текст] / Г. Шевельов // Радянський театр. — 1931. — № 1—2. — С. 61—66.
4. Шевельов Г. Гастролі театру під керівництвом Ю. О. Завадського: «Учень диявола» за Б. Шоу : [текст] / Г. Шевельов // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 14 липня. (№ 156). — С. 4.
5. Шевельов Г. Про гастролі музичного театру ім. В. І. Немировича-Данченка («Корневільські дзвони», «Карменсіти і солдати») : [текст] / Г. Шевельов // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 2 липня. (№ 156). — С. 4.
6. Шевельов Г. «Пурсоньяк» Мольєра : Нова постава Березоля : [текст] / Г. Шевельов. — Літературна газета. — 1933. — 27 червня. (№ 13). — С. 4.
7. Шевчук Гр. Замість рецензії (міркування в театральній залі) : [текст] / Гр. Шевчук // Нова Україна. — 1942. — 15 листопада.
8. Шевчук Гр. «Пошились у дурні» в студії Й. Гірняка : [текст] // Гр. Шевчук // Арка. — 1947. — № 4. — С. 43—45.
8. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : В 3 т. : [текст] // Юрій Шерех. — Харків : Фоліо, 1998.
9. Шерех Ю. Шоста симфонія Миколи Куліша : [текст] / Юрій Шерех // Куліш М. Г. Твори : В 2 т. — К. : Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 326—339.

© Партола Я В., 2009

УДК 821.161.2-32 Шкурупій.09

С. С. Губарєва

Харків

«Прокляті поети» і репортажна новела Гео Шкурупія

Губарєва С. С. «Прокляті поети» і репортажна новела Гео Шкурупія. У фокусі даної роботи – дослідження специфіки одного із жанрів малої прози українського футуриста 20-х рр. ХХ ст. Гео Шкурупія. Окрему увагу приділено новаторським експериментальним шуканням письменника з експлікацією маргінального феномену «проклятих поетів» в репортажній новелі «Тисяча пройдисвітів» крізь призму символізму, екзистенціалізму, формалізму та компаративістики.

Ключові слова: «прокляті поети», маргінес, «література факту», репортажна новела, експеримент, інтертекстуальність.

Губарева С. С. «Проклятые поэты» и репортажная новелла Гео Шкурупия. Акцент в данной работе фокусируется на исследовании специфики определенного жанра новеллистики украинского футуриста 20-х гг. XX ст. Гео Шкурупия. Особо рассматриваются новаторские эксперименты писателя с экспликацией маргинального феномена «проклятых поэтов» в репортажной новелле «Тысяча пройдох» через призму символизма, экзистенциализма, формализма и компаративистики.

Ключевые слова: «*проклятые поэты*», *маргинес*, «*литература факта*», *репортажная новелла*, *эксперимент*, *интертекстуальность*.

Gubareva S. S. “The Cursed Poets” and Heo Shkurupij’s article novelette. The paper is focused on the investigation of some specific features of such genre as short story (the novelette) of Ukrainian futurist of 20-ies of the XX-th century Heo Shkurupij. The main accent is made on explication of the marginal phenomenon of “The Cursed Poets” by Heo Shkurupij and the writer’s innovative experiments in his article novelette “The Thousand of Sly Men” through the prism of symbolism, existentialism, formalism and comparative strategy.

Key words: “*The Cursed Poets*”, *margins*, “*fact literature*”, *article novelette*, *experiment*, *intertextuality*.

Орієнтація футуристів на європейські традиції з акцентом на епатажі й сміливих експериментах сприйнялась в XX ст. більшістю сучасників як виклик народним традиціям, а отже, відчуження від свого суспільства – і з цієї причини, «один із найдивніших рухів 1920-х років заслужив репутацію «неорганічного» явища української культури» [8:379]. У наш час літературознавство ставить перед собою завдання реабілітації творчого набутку української футуристичної групи, репертуар якої відзначається багатством стилістики, тематики й тональності, і, безперечно, вплинув на становлення сучасної літератури.

Задля досягнення цієї мети багато зроблено вітчизняним і світовим літературознавством, та на фоні здобутків стає небезпідставною яскрава перспектива проведення аналогій з маргінальними, не сприйнятими своєю добою, так званими «проклятими поетами» Шарлем Бодлером і Артюром Рембо (цілком імовірно, що така дефініція закріпилася після виходу «Етюда про проклятих поетів» Поля Верлена, 1884), які збагатили поезію у сфері словотворення й першими у досить шокуючий спосіб ввели в художній текст проблеми пияцтва, наркотичної залежності, сміливі зазіхання на непохитний авторитет Бога та інші усталені віками канони: «Скільки б не залежав Рембо від «хворобливої музи», оспіваної Бодлером..., справа в тому, що викорінювалося «літературне» уявлення про красу – разом з ідеалами, що залишилися у минулому» [1:4]. Вони, за свідченнями багатьох критиків і літературознавців [1; 2; 10; 11], випереджали свій час, а отже, були приречені на несприйняття сучасниками, які вважали їх або демонічними апологетами Зла, або безумцями – втім, їхнє новаторство в літературному мистецтві XIX ст. послугувало передумовою формування таких напрямків у літературному процесі XX ст., як: символізм, сюр-

реалізм, модерн і футуризм. У цьому аспекті проблема рецепції імперативу мистецької теорії «проклятих поетів» яскраво виявилася в новелістиці Гео Шкурупія (1903–1937).

Серед сучасних дослідників, які займаються вивченням і аналізом творчих здобутків Гео Шкурупія, можна назвати: Анну Білу, Юлію Данькевич, Олега Ільницького, Олену Козир, Світлану Матвієнко, Ольгу Мікуліну, Галину Хоменко – однак поки що знавців творчості цього видатного футуриста замало, і в спектрі їхньої уваги розглядаються лише певні аспекти літературного надбання письменника з акцентом, як правило, на специфіці романів Гео Шкурупія. Отже, актуальним стає детальний і різноплановий аналіз досвіду типологізації новел за Гео Шкурупієм, який сам виділив і розробляв у збірці «Новелі нашого часу» (1931) такі типи творів, як: новелі репортажні, новелі таємниць і новелі психологічні.

В даній роботі використовується метод органічного прочитання тексту за Цветаном Тодоровим задля дослідження теоретичних та практичних засад експлікації Гео Шкурупієм маргінального феномену «проклятих поетів» в новелі «Тисяча пройдисвітів» (1923) крізь призму символізму, екзистенціалізму й формалізму з акцентом специфіки створеного автором жанру репортажної новели та особливостях її прочитання з погляду інтертекстуальних зв’язків, що має на меті дослідити різнопланові мистецькі функції футуристичних літературних ландшафтів.

Як зазначав Олег Ільницький, «серед футуристів Гео Шкурупій був людиною, у творах якої найкраще виявилися характерні ознаки «орієнтованої на сюжет» літератури» [8:323], а критик Фелікс Якубовський ще у 20-і роки хвалив Гео Шкурупія за відхід від української традиції через орієнтування на Європу й за те, що він «уперто шукає нових

гостросюжетних і складних композиційних засобів» [18:58]. Не випадково Гео Шкурупієм був обраний саме жанр новели як органічний ґрунт для інноваційних стильових і композиційних експериментів. «Специфіка жанру новели полягає в орієнтації на якийсь цікавий факт, який не є широко розповсюдженим. У її основі повинно бути щось дивне, оригінальне, те, що відхиляється від норми. Тим вона і відрізняється від звичайного нарису, який базується на справжньому, дійсному факті, який мав місце в житті. Новела ж містить обов'язково протиріччя між нормальним, звичним і тим, що відбулося насправді», – писав Іван Виноградов [6:26–27]. Отже, одна із специфічних рис новели характеризується саме неочікуваними засобами розкриття реалій дійсності – і тут в пригоді митцеві й стає жанр репортажної новели, який створювався автором на базі конструктивного принципу колажної техніки, що здобула своє відображення в теорії прози формалістів завдяки поєднанню взаємоодивнення безсюжетності (абстракції) з монтажем фактів (реальністю) [13:75–76]. На думку Олега Ільницького, в теорії літератури для футуристів «“факт” був просто об'єктом літературної гри у вимірах пародії чи “деструкції”» [8:375]. Так, «українці надавали перевагу експериментові з жанрами й нарративними структурами, «руйнуючи» літературу і відразу натомість створюючи незнані форми. До «літератури факту» вдавалися не заради неї самої, а як до можливості поєднувати прийоми журналістики з мистецькими» [8:376].

Аналізуючи новелу Гео Шкурупія «Тисяча пройдисвітів», неможливо не провести паралелі з відомим «П'яним кораблем» (1871) французького поета-символіста Артюра Рембо, що підтверджують й тези самого автора ще на початку твору: «...мені здавалось, що я можу живим потрапити на небо. Згодьтесь, що такого телеологізму ще не траплялось ні з одним морцем. Навіть «Vateau ivre», – корабель Артура-Рімбо – ніколи не потрапляв у таке абсурдне становище» [16:23]. Однак, якщо згадати теорію ясновидіння Артюра Рембо, стає зрозумілим, що його прагнення «живим потрапити на небо» було не менш відчутним – не лише через творчість, а й самим життям втілював поет на практиці принципи виробленої ним теорії, основу якої складала ідея необхідності самоочищення від усього суб'єктивного, людського задля можливості медіумного спілку-

вання із Всесвітом, отримання об'єктивних знань, які могли б стати у пригоді цілому людству: «Рембо [...] пов'язував перетворення суспільства з подвижницькою місією поета-ясновидця. Поет «зобов'язаний суспільству» – він має бути новим Прометеєм, «дійсно викрадачем вогню» для людей, він «відповідає за людство», він має «примножувати прогрес» [2:19].

Головними маніфестами поезії ясновидіння вважаються листи Артюра Рембо до Жоржа Ізамбара від 13 травня 1871 року та Поля Демени від 15 травня 1871 року, які стали відомі широкому загалу значно пізніше: один з них у 1912 році, інший – в 1926 р. За Артюром Рембо, поезія завжди мала випереджати реалії життя, а справжнім поетом міг стати далеко не кожний: «Перше, чого має досягти той, хто прагне бути поетом, – це повне самопізнання; він віднаходить свою душу, її обстежує, її спокушає, її осягає, а коли він її збагнув, він повинен її обробляти!.. Поет перетворює себе на ясновидця довгим, безмірним і свідомим приведенням до розладу всіх чуттів» [2:19]. І Артур Рембо, сподіваючись досягти поставленої мети, насправді піддавав себе довгому, систематичному мордуванню, невід'ємними компонентами якого були й культивування затяжного безсоння, й голодування, і пицтво – життя всупереч усім тим моральним нормам, що видавались поетові міщанськими, а тому потребували винищення. Всі ці засоби на тлі перманентного бродяжництва й поневірянь Артюра Рембо, призводили його, разом з послабленням контролю волі та вищих пізнавальних здібностей, лише до певної «відчайдушності» [2], до більш болісного, ніж в інших умовах, подолання тиску штампів при загрозі, що джерелом творчості можуть стати незв'язні, як у хворобливих сновидіннях, марення й навіть галюцинації. Та все ж таки Рембо сподівався дійти до кінця у подоланні суб'єктивності поезії, що означало для нього необхідність надлюдських експериментів над самим собою, щоб витравити в собі людину і залишити справжнього поета: «Страждання великі, та треба бути сильним, народитися поетом, а я усвідомив себе поетом. Це не моя провина. Помилково говорити: я думаю. Треба було б казати: мною думають... Я є дехто інший. Тим гірше для шматка дерева, якщо він вважатиме себе – скрипкою...» [2:23]. Отже, «ставши справжнім поетом, людина більше не може не бути медіумом...; поет тепер більше не творець, а радше музичний інструмент, на

якому грають об'єктивні сили – поет не стільки мислить сам по собі, скільки Ці сили «його мислять» або «ним мислять»...» [там само].

Сучасне літературознавство висуває ідею Всесвітнього тексту, який існує сам по собі, і лише обрані творці здатні увійти в цей текст і висвітлити окремі його частини силою свого таланту; отже, за Роланом Бартом, текст не має батька, бо є тісним сплетінням культурних кодів, про які автор може навіть не здогадуватись, і які втягуються його твором цілком підсвідомо, змушуючи повторювати вже існуючі архетипи [3]. Цей момент творення Платон називав екстазом, бо він міг відбуватися лише у певному психофізичному стані – ейфорії, чого, власне, й домагався Артур Рембо «приведенням до розладу всіх чуттів».

Творчість Артюра Рембо – не проста й не однозначна. У своїй поезії, а пізніше, і в прозі, Артур Рембо часто використовував алогічну манеру викладення письма, акцент робив на музичності звукового забарвлення слів, образності, метафоричності символів, а не на смислового навантаженні, таким чином здобуваючи максимальну експресію та імпресіоністичну безпосередність, що дозволяло зберігати неповторну яскравість та свіжість зображуваного [2]. Ця тенденція до самоцінності звучання, послаблення логічних й синтаксичних зв'язків, символічного змалювання пізнання світу ясновидцем вимагала дешифровки описуваного в тексті автора читачем, тим самим різко підвищуючи роль останнього в естетичному процесі, спонукаючи читача також ставати поетом, «співпоетом» [2:31], що виявилось дуже продуктивним й широко розповсюдилось у літературному процесі ХХ ст. – у текстах Гео Шкурупія цей прийом так само чітко спостерігається, набувши у літературознавців назву «гри автора із читачем» [17:227].

Уперше теорія ясновидіння Артюра Рембо почала втілюватися у віршах 1871 року – «П'яний корабель» і «Голосні». Давно було відзначено, що поезія «П'яний корабель» наче випереджає або передбачає увесь шлях Артюра Рембо, як життєвий, так і творчий. Цей твір про корабель – він же і сам автор: «моє соснове тіло», «мій розхитаний кістяк», «мій труп, заплутаний в морське волосся, – я п'яним кораблем блукаю по морях» [9:408–410] – без керма і вітрил, який носить по морських просторах, насолоджуючись п'янкою свободою і можливістю побачити й спізнати незнане. За Л. Андрєєвим, «у вірші виникає подвійний образ корабля-людини», подвійної долі –

і розбитого корабля, і розбитого серця поета. І хоча поет доручає образу корабля нібито самостійну роль корабля, що заблукав під час бурі, все ж не корабель занурюється в море, а душа – *в океан, в океан буття* (курсив наш – С. Г.), де стихія вражень, незвичайних відчуттів наростає могутніми хвилями, що захоплюють розбиту душу поета» [1:13]. За визначенням М. Балашова, «у вірші є й предсимволістський бік – апофеоз індивідуальної фантазії ясновидця, посилення метафоричності (весь вірш – одна розгорнута метафора), поява вишукано-рідкісних слів у контамінації з окремими грубощами лексики» [2:24]. Тут відчутний вплив відомої поезії «Плавання» із книги «Квіти Зла» Шарля Бодлера, якого, до речі, Артур Рембо називав чи не єдиним гідним поетом: «Бодлер – це перший ясновидець, цар поетів, істинний Бог. Однак, він жив у надто малярському оточенні. І форма його віршів, яку так схвалювали, надто бідна. Відкриття невідомого потребує нових форм» [2:20].

І Артур Рембо вражає новизною авторських підходів, що стали предтечею темпів ХХ ст.: йому вдалося поєднати у «П'яному кораблі» глибоку символіку з багатством, живістю і несподіваністю образів та лексики (при тому, що, як відомо, на момент написання цього твору автор жодного разу не бачив справжнього моря, лише багато читав про нього), а також продемонструвати динаміку, вміння передавати стрімкий рух і контрастний монтаж зміни кадрів, як у ще не винайденому кінематографі. Артур Рембо, як виявилось пізніше, зміг передбачити константи авангардистських літературних теорій. Сам же Артур Рембо писав: «Поет шукає самого себе. Він виснажує себе всіма отрутами, та всмоктує їхню квінтесенцію. Невимовна мука, під час якої він потребує всієї своєї віри, всієї надлюдської сили; він стає найбільш хворим з-поміж усіх, найбільш злочинним, найбільш проклятим – і вченим із вчених! Бо він досяг невідомого. Бо він виростив більше, ніж хто-небудь інший, власну душу, й так багату! Він досягає невідомого, і нехай, втративши глузд, він втратить і розуміння своїх видінь, – він їх бачив!.. Отже, поет – дійсно викрадач вогню» [2:20].

Гео Шкурупій будує свою новелу «Тисяча прайдисвітів» на резонансі з символістсько-містичним баченням світу Рембо, на яскравому контрасті задля підкреслення відриву ідеалістичних шукань «проклятого поета» від справжньої дійсності, а тому утопічній мрії

надлюдини Артюра Рембо протиставляється звичайна банальність, подана настільки високохудожньо, що майстерна іронія автора у відтіненні маргінесу маргінального стає помітна не одразу.

Тим не менш, попри всю вдавану схожість із Артюром Рембо, Гео Шкурупій лише *обігрує* відомі європейські традиції символістського напрямку: «візійний характер реальності, містичне та екзотичне як знаки «істинного» світу» [4:124]. І все це задля «вправлення у містифікації та очудненні» [8:324]. Основоположником теорії одивнення/очуднення (від рос. «остранение») є відомий літературознавець, письменник і критик Віктор Шкловський, який ще у 1914 р. увів у літературознавчий обіг це новаторське поняття, в основі якого – бажання митця зруйнувати автоматизм сприйняття подій і явищ навколишнього світу, зламати усталені канони, перевернути шкереберть звичні образи, знаходячи невідоме у знаному, бо справжній митець навчає мислити образами [15:10]. Морські декорації з усією необхідною атрибуцією на початку новели Гео Шкурупія дуже скоро перетворюються на фарс, і стає очевидним, що мова йде не про славного мореплавця, а про... пияка, який прагне дістатися до дому в зливу «із затишної бухти Санта-Ресторано» «до бухти Санта-Домо», а втім потрапив до міліціонерів «в бухту Дель-Районо» [16:22–23, 25]. Таким чином, « «ніс корабля» перетворимо на ніс пройдисвіта, що розсікає струмені дощу; те, що обіцяло бути пригодницьким оповіданням, стає уроком літературних пасток» [8:325]. Як писав Олександр Білецький, «“учуднення” зроблено так легко й невимушено, що найдосвідченіший читач потрапляє в сильце авторської містифікації» [5:154]. Специфічність новели характеризується саме неочікуваними засобами розкриття звичних реалій дійсності – і тут в пригоді митцю й стає прийом «одивнення», який допомагає по-новому, «одивнено» подивитися навіть на банальні факти, подати їх у незвичний спосіб. І саме репортажна новела допомагає авторові втілити цей вельми цікавий експеримент змішування фактів з оповідною технікою белетристики задля новизни зображення. Влучною є характеристика цілої збірки, до якої належить «Тисяча пройдисвітів», за словами Білецького: «<...> [призначена] не так для рядового читача, як для осіб, що так або інакше мають чинення з літературою, разом з тим і для молодих наших белет-

ристів, хоч-не-хоч вихованих на ‘просвітницькій’ літературі» [5].

Якщо пригадати популярне гасло Нової Генерації, висловлене Олександром Коржем, – футуристи, в атаку на «зеленого змія!» – тобто негативне ставлення футуристів до пияцтва, здатного звести нанівець усі найкращі людські прагнення, стає зрозумілим бажання Гео Шкурупія продемонструвати читацькій аудиторії означену позицію в досить несподіваний контрастний спосіб, що сприяло приверненню посиленої уваги до проблеми пияцтва. І, згадуючи в своїй новелі «П'яний корабель» Артюра Рембо, Гео Шкурупій тим самим більше підкреслює стан сп'яніння головного героя: «З моїх вирахунків я тепер знаходився під шістдесятим градусом, а при таким непевнім градієнті я не міг сказати ні да, ні ні... Ви знаєте, що значить пити чистий спирт і запивати його водою?» [16:22]. Тут доречно навести екзистенціальне бачення проблеми пияцтва за Йозефом Ротом: «В цій екстремальній ситуації постає питання, чи алкоголь слугує тимчасовому притлумлюванню, чи огульному відкиданню всього світу, тобто: є він проблемою, чи втечею-розв'язкою? Не раз дві недуги зближуються – недуга алкоголіка й недуга його часу. Обидві волають абсолютного сп'яніння – раз суб'єктивно, раз об'єктивно. Суб'єктивний момент – потяг, який, можливо, здатний пом'якшити трагічність» [7:155]. У цьому контексті природно виглядає зізнання Артюра Рембо, що він приречений на нерозуміння, що він є «знехтуваним», і для нього краще за все – «забутися в хмільному сні на прибережному піску» [2:37].

У Гео Шкурупія замість справжньої бурі, як у Артюра Рембо, розгортається опис метафорованої шквальної бурі: «Я вже дуже старий морець, але ще ніколи не бачив такої бурі в склянці води» [16:22]. І, якщо Артюр Рембо маякам, «точніше портовим вогням, згідно з традицією Байрона, поетів-романтиків, протиставляє «вільну стихію», навіть, в її згубній для людини вільності» [2:25] – то Гео Шкурупій, хоча вже й прямо нарікає свій корабель назвою його прототипу – «Bateau ivre», тобто «П'яним кораблем», обирає не шлях метафізичної втечі від реальності, близький символістам, а створює загострені життєві колізії, що підіймають зображення звичайнісінького п'яниці до рівня справжнього літературного сюжету.

Гео Шкурупій оминає естетику потворного, яка була необхідним елементом антибур-

жуазних тенденцій мистецтва часів Шарля Бодлера і Артюра Рембо, проте, його позиція щодо релігійної тематики перегукується з ними в своїй основі. Негативізм Артюра Рембо змушував поета визнати, що нічого святого не залишилося для нього у світі, що потребував тотального оновлення – і саме за таке протистояння його вважали «проклятим поетом», відчуженим від суспільства; проте, він готовий був і словом, і справою принести себе в жертву, як Христос, задля блага людям, які його не розуміли і ставилися вороже. У Гео Шкурупія в новелі «Тисяча пройдисвітів» в іронічний спосіб змальовано ставлення людей до релігії, яку кожен з них прагне розуміти, виходячи з власної логіки та розрахунків. Так, наприклад, один ув'язнений зізнається, що «молвився кишеням своїх єдиновірців», прикриваючись тим, що «тепер свобода сповідань і я мав право вважати за свого бога кишені дурнів» [16:27], а інший використав молитву як стратегічний маневр, аби хитрістю здобути собі краще місце в трюмі серед співкамерників. Що ж стосується вираження авторської позиції, вона висловлена чітко: «Я – старий морець, і не вірю ні в які божеські й чортячі сили. Краще за все, – це вірити в самого себе» [16:28].

Артюр Рембо не визнавав мистецтва, яке не виконувало б соціально-значущої функції – на думку М. Балашова, «людині протиставляється «п'яний» корабель, однак зрозуміло, що, по суті, людині дається порада йти шляхом надлюдської концентрації своїх сил, прагнути героїзму, що досягається поетом-ясновидцем» [Балашов], що підтверджує строфа: «Хотілось би ці золоті рибини, Співучі риби ці спіймати для дітвори» [9:409], тобто мається на увазі подвижницький біг не для себе, а для людства. Соціально спрямовані мотиви чітко спостерігаються і в Гео Шкурупія попри всю іронічність оповіді, гру зі словами, чисельні повтори й образність – коли його головний герой зізнається, що соромиться знаходитись у «ганебному колі анархістів», «армії тисячі пройдисвітів»: «Це була буйна череда без голови, з боязкими серцями. Армія боягузів та крикунів» [16:30], яка не знає, куди йде й навіщо. І вже зовсім прозоро звучить гасло: «Я ненавиджу анархію... Я стою тільки за комуністів!..» [16:32] – як відомо, маніфести панфутуристів, до групи яких входив Гео Шкурупія, базувалися на ідеях «космічного комунізму», «інтернаціоналізму», «тісному контакті з комуністичними партіями всіх країн», «розриві

з буржуазними та дрібно-буржуазними течіями» [12:12]. І футуристи, будучи впевненими у тому, що ««мистецтво вмирає», вірили, що суспільство може тимчасово використати його надбання з агітаційною метою» [12].

Артюр Рембо цікавить футуристів як письменник, який протиставив об'єктивній дійсності глибини своєї душі, лабіринти внутрішнього життя. Головний же герой Гео Шкурупія демонструє на власному прикладі особливості світу людини у ситуації алкогольного сп'яніння: від відчуття всемогутності до розуміння власної нікчемності й подібного ж примітивного оточення, і недавній «герой» – «Хіба сміливому морцеві потрібні документи?» [16:24] – внаслідок руйнівної дії «п'яної» свободи виказує не глибини духовних прагнень надлюдини, а мілину душі звичайного п'яниці. Так, дія алкоголю скінчилась, і головного героя вистачило лише на проголошення гучних лозунгів, – «Як відомо, шістдесятий градус завжди розохочує до всяких пригод» [16:25] – після чого він змушений був шукати захисту «під бабиною спідницею»: «Вона з таким же успіхом могла бути чудовою заслоною, як і м'яким місцем для відпочинку» [16:32]. Артюр Рембо ж, розробляючи теорію ясновидіння, одним із перших з-поміж своїх сучасників наділив жінку рівними із чоловіками можливостями стати справжнім поетом-ясновидцем: «Коли буде розбито вічне рабство жінки, коли вона буде жити для себе і по собі, чоловік – до тих пір мерзенний – відпустить її на свободу, і вона буде поетом, вона – теж! Жінка відкриє невідоме!» [2:20]

За В. Шкловським, «розвиток «літератури факту» має йти не за шляхом зближення із високою літературою, а через розходження, і одна з найголовніших умов – це певна боротьба з традиційним анекдотом, котрий сам в собі, в рудименті несе всі властивості й всі хиби старого естетичного методу» [14:412]. І, можна зазначити, сміливі експерименти Гео Шкурупія в царині репортажної новели цілком сприяли утвердженню новизни зображуваного, а отже, його новаторство не могло не позначитися на розвитку літературного процесу. Як зазначав Олег Ільницький, «винахідливість сюжету й інтриги краще зрозумілі в аспекті його виняткової літературної самосвідомості, яка породжує розмаїтість форми. Шкурупія міг настільки ж вправно обігрувати мову, як і композицію. Він начебто використовував прийом, але водночас і розвінчував його. Міг догоджати конвенційним читацьким бажан-

ням, а міг ними знехтувати. Інколи Шкурупій звільня підкорявся диктатові жанру, а часом свідомо поборював його» [8:324]. Отже, аналізуючи новаторську творчість «короля футуропрерій», як він сам себе називав, неможливо не визнати, що вклад Гео Шкурупія як у вітчизняне, так і світове красне письменство, вели-

чезний, а його експериментальні підходи до розробки європейських традицій дозволяють значно розширити уявлення про жанр новели як такий, і вести мову про можливість багатофункціональності художнього тексту, виходячи за межі традиційних уявлень про літературні ландшафти.

Література

1. Андреев Л. Г. Феномен Рембо [Электронный ресурс] / Андреев Л. Г. // Артюр Рембо. Поэтические произведения в стихах и прозе : [сборник]. — М. : Радуга, 1988. — С. 1—20. — Режим доступа к статье : http://lib.ru/POEZIQ/REMBO/rembaud_andreev.txt.
2. Балашов Н. И. Рембо и связь двух веков поэзии [Электронный ресурс] / Балашов Н. И., Кудинов М. П., Поступальский И. С. // Артюр Рембо. Стихи. Последние стихотворения. Озарения. Одно лето в аду. — М. : Наука, 1982. — 496 с. — (Литературные памятники). — Режим доступа к статье : http://lib.ru/POEZIQ/REMBO/rembo_1.txt.
3. Барт Р. Від твору до тексту [Електронний ресурс] / Р. Барт [пер. з фр. Ю. Гудзь]. — 1971. — Режим доступу до статті : <http://www.ji.lviv.ua/n4texts/bart.htm>.
4. Біла А. Український літературний авангард : пошуки, стильові напрямки : [монографія] ; [вид. друге, допов. і перероб.] / Анна Біла. — К. : «Смолоскип», 2006. — 464 с.
5. Білецький О. «Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року» / О. Білецький // Червоний шлях. — 1926. — № 3. — С. 133—163.
6. Виноградов И. А. О теории новеллы // Виноградов И. А. Борьба за стиль : [сб. статей]. — Л. : Гос. изд. «Худ. лит-ра», 1937. — С. 5—85.
7. Гайнц М. А. «Світ, загнаний у п'янкість ліній...». Фігура пияка в Ганса Фаллади і Йозефа Рота / М. А. Гайнц // Факт як експеримент. Механізми фікціоналізації дійсності у творах Йозефа Рота / [упоряд. Тимофій Гаврилів]. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2007. — С. 155—164.
8. Ільницький О. Український футуризм (1914—1930) / Олег Ільницький. — Львів : «Літопис», 2003. — 456 с.
9. Клен Ю. (Освальд Бургардт) Вибране / [упоряд., авт. передм. та приміт. Ю. Ковалів]. — К. : Дніпро, 1991. — С. 408—410.
10. Мосешвили Г. «Я в трауре смеюсь...» (Шарль Бодлер : человек и легенда) / Г. Мосешвили // Бодлер Шарль. Цветы зла. Обломки. Парижский сплин. Искусственный рай. Эссе, дневники. Статьи об искусстве ; [пер. с франц. ; предисл. Г. Мосешвили ; сост. О. Дорофеева]. — М. : «РИПОЛ КЛАССИК», 1997. — С. 5—16.
11. Обломиевский Д. Д. Французский символизм / Обломиевский Д. Д. — М. : Наука, 1973. — 303 с.
12. Сулима М. Три етапи українського футуризму / М. Сулима // Український футуризм / [уклад. І ком. М. Сулима, передм. І. Удварі, під ред. А. Гедеш]. — Ніредьгаза, 1996. — 256 с.
13. Ханзен-Леве О. А. Русский формализм : Методологическая реконструкция развития на основе принципа остранения / Ханзен-Леве Оге А. ; [пер. с нем. С. А. Ромашко]. — М. : Языки русской культуры, 2001. — 672 с. — (Studia philologica).
14. Шкловский В. Б. Гамбургский счет : Статьи—воспоминания—эссе (1914—1933) / Шкловский В. Б. — М. : Сов. писатель, 1990. — 544 с.
15. Шкловский В. Б. Искусство как прием / Шкловский В. Б. // О теории прозы. — М. : Круг, 1925. — С. 7—20.
16. Шкурупій Г. Проза. Т. 1. Новелі нашого часу / Гео Шкурупій. — Х. — К. : Держ. вид. «Література і мистецтво», 1931. — 211 с.
17. Якубовський Ф. Від новелі до роману : Етюди про розвиток української художньої прози ХХ ст. / Фелікс Якубовський. — К. : ДВУ, 1929. — 266 с.
18. Якубовський Ф. Б. Українська художня проза в Києві / Якубовський Ф. Б. — К. : Сяйво, 1927. — С. 58.

УДК 821.161.2.02

І. В. Бурлакова

Київ

Український неокласицизм у рецептивному полі Юрія Шереха

Бурлакова І. В. Український неокласицизм у рецептивному полі Юрія Шереха. Стаття присвячена актуальним проблемам, пов'язаним з науковим освоєнням неокласицизму. Відкриваючи сторінки еміграційного літературознавства та критики, автор звертається до постаті Юрія Шереха-Шевельова та його теоретичної рецепції неокласичного дискурсу творчості київських поетів, що увійшли в історію літератури як "ґроно п'ятірне", а також "шостого з ґрона" – прозаїка В. Петрова-Домонтовича. Попри неоднозначність потрактування неокласицизму як явища з боку одного з найавторитетніших учених на теренах еміграційного літературознавства, наголошуємо на значний внесок Юрія Шереха у теоретико-критичний дискурс неокласицизму.

Ключові слова: еміграція, літературно-критичний дискурс, неокласицизм, Ю. Шерех.

Бурлакова И. В. Украинский неоклассицизм в рецептивном поле Юрия Шереха. Статья посвящена актуальным проблемам, связанным с научным изучением феномена украинского неоклассицизма, исследуя литературоведческие и критические работы украинской эмиграции, автор сосредотачивается на личности Юрия Шереха-Шевелева и его теоретической рецепции неоклассического дискурса творчества киевских поэтов, которые вошли в историю украинской литературы как "когорты пятерых", а также "шестого в когорте" – прозаика В.Петрова-Домонтовича. Несмотря на неоднозначность интерпретации неоклассицизма как явления одним из наиболее авторитетных ученых среди литературоведов эмиграции, акцентируется внимание на весомом вкладе Юрия Шереха в теоретико-критический дискурс неоклассицизма.

Ключевые слова: литературно-критический дискурс, неоклассицизм, эмиграция, Ю.Шерех.

Burlakova I. Ukrainian Neoclassicism in Receptive Field of Yuri Shereh. The article is dedicated to the important issues connected with the scientific study of neoclassicism. Looking through the pages of study of literature and criticism in the period of emigration, the author brings into light the figure of Yuri Shereh-Sheveliov and his theoretical receptions of neoclassic discourse of Kyiv poets' works, who went down in history as "the set of fives and also "the six of the set" – a prose writer V. Petrov-Domontovich. Despite the different interpretation of neoclassicism as a phenomenon by one of the most competent scholars on the basis of emigratory of literature, we emphasize the essential contribution of Yuri Shereh to critic-theoretical discourse of neoclassicism.

Key words: critic-theoretical discourse, emigration, neoclassicism, Yuriy Shereh.

Роль українського неокласицизму як стильової єдності, як школи та як культурологічної концепції важко переоцінити. У сенсі модернізації літературних канонів, художньої рецепції спадщини національного та світового письменства діяльність неокласиків сприяла викристалізації європейської моделі модернізму в координатах національної літератури.

Урахування різноманітних тенденцій у критиці щодо наукового сприйняття неокласицизму в межах однієї статті утруднюється вже через те, що тривалий час неокласична парадигма художнього мислення перебувала поза канонами літературної доби. Хронологічно діяльність школи київських поетів-неокласиків науковці, як правило, окреслюють першим пореволюційним десятиліттям. Трагічна доля неокласиків П. Филиповича, М. Драй-Хмари, М. Зерова стала однією із сторінок історії "розстріляного відродження". Отже, подальший дискурс неокласицизму пов'язаний з еміграційним періодом творчості Юрія Клена (Освальда Бургардта) та Віктора Петрова-Домонтовича. Відтак

і літературознавче освоєння неокласичної традиції української літератури 20-х рр. ХХ століття продовжувалося з межами України аж до кінця 80-х рр.

Теоретична рецепція неокласицизму в літературознавстві активізувалась у залежності від актуальності самої неокласичної парадигми творчості, історіософських та культурологічних здобутків "ґрона п'ятірного", адже діяльність київської школи поетів М. Зерова, М. Драй-Хмари, П. Филиповича, М. Рильського, О. Бургардта не обмежувалась власне літературною діяльністю, а включала перекладацьку та видавничу діяльність, історико-літературні дослідження. "Трактування цього явища лише як поезії "п'ятірного ґрона", вочевидь звужує інтерпретаційні рамки. У творчості кожного з них можна з більшими чи меншими підставами ідентифікувати риси, які дозволяють говорити про певну стильову єдність" [1:92].

Неокласичні жести на стильовому рівні традиційно визначаються як "тенденції в мистецтві ХІХ–ХХ ст., спрямування на насліду-

вання нормативів, естетичних принципів, змістових складників, стильових прийомів античної літератури, французького класицизму, веймарського класицизму як конкретно-історичних напрямків XVII та XVIII ст., що використовували давньогрецькі та давньоримські інтертексти, дотримувалися закону єдності часу, простору і дії, канонічного поділу на стилі та відповідні жанри тощо” [6:115]. Ситуативно закріплений за київськими поетами термін “неокласицизм” став предметом ряду дискусій (від мурівської до сучасної). Насправді, за наявності ряду тотожностей в національних інваріантах неокласицизму, є ряд відмінностей у їх естетичних програмах. Так, для українського неокласицизму актуальними були питання збереження історичної пам’яті нації та виводу української літератури на європейську арену.

Київські поети-неокласики своєю художньою творчістю та теоретико-критичними розвідками забезпечили тяглість історично-національного дискурсу вітчизняної літератури, надавши йому європейського соціокультурного виміру. У дискусії народників та модерністів неокласики формували власний культурний простір, що, з одного боку, заперечував консервативний дискурс, закоріненний в етнографізм народницької літератури, з іншого, розвінчували своєю поетичною практикою та літературознавчими працями неспроможність раннього українського модернізму “Олеся – Вороного – Чупринки – Винниченка” започаткувати нову літературну традицію. “Неприйняття “модернізму” у неокласиків”, – пише С. Павличко, – “співмірне з неприйняттям народництва, його критичних принципів та вироблених на їхній основі канонів” [9:195]. На думку дослідниці, неокласицизм постає як “філософія консервативної модернізації”, що не мала нічого спільного з тим “модернізмом”, який для самих неокласиків асоціювався з поетичною рубрикою “Української хати”.

Модернізм того гатунку, що утверджували своєю творчою практикою неокласики, співпав з другою хвилею модернізму в українській літературі, а творчість мурівців та їх програмні й теоретичні праці стали новим етапом “модернізації” стилів українського письменства, але такого, котрий розвивався вже за кордоном, “що в історичній еволюції й постає як третя хвиля модернізму. Хронологічно вона найменш тривала, однак значення її в літературному процесі досить ва-

гоме. Фактично, це був новий спалах теоретичних полемік щодо місця української літератури в європейському контексті та практичного втілення цих пошуків у написаних творах, передусім у прозі. (Це нагадувало дискусію 20-х рр., Але на іншому ідейному та суспільно-політичному ґрунті)” [7:10–11].

У той же час неокласицизм був своєрідною контрверсією канону соцреалізму, що народжувався як доктрина, орієнтована на нівелювання національних моделей літератури, як обов’язковий припис щодо ідеологічної відповідності письма. З двох основних джерел неокласицизму – символізму та парнасизму – протидії надмірній соціологізації дійсності в мистецтві сприяло звертання до другого джерела. С. Павличко трактує “парнасизм” досить широко, “І як неприйняття політичної злочоденності, і як обов’язковий філософізм, інтелектуалізм вірша, і як суверенність мистецтва, і як елітаризм, призначеність мистецтва для вибраного кола цінителів, а не для натовпу, і як зверненість до класичного минулого, а не до сучасності з її сумнівним прогресом” [9:200]. В іронічній рецепції Юрія Шереха принцип парнасизму неокласиків постає як породжена “книжність” стилю “штучно зроблена квітка” поезії (“Легенда про український неокласицизм”).

Ця позиція Юрія Шереха викликала у мурівських колах реакції на зразок тієї, що ми знаходимо у роботі М. Ореста “Заповіти Ю. Клена”: “Тематика, психологічні комплекси, світовідчуження і філософія письменників, жанр і віршові форми є елементами, що характеризують напрямок, течію чи індивідуальну творчість. Поетичний же стиль може бути визначений як спосіб і тип поетичного викладу та вислову. Дефініцію стилю творять компоненти: розроблення теми, метода композиційної будови твору, дикція, типологія образности та епітета, специфіка синтакси, характер лексики” [8:599].

Науковець, коментуючи статтю Юрія Клена “Бій може початися”, підтримує позицію поета-неокласика, згідно якої твердження про “формальний вишкіл” як самоціль творчості митців грона п’ятірного є “недоречним”. Розцінюючи значення названої студії Клена та розглядаючи її як “літературний заповіт, скерований до ... наступних письменницьких поколінь” [8:600], М. Орест вказує на невичерпність потенціалу неокласицизму як світоглядно-естетичної системи. Неокласицизм постає як філософсько-світоглядна

система, що шукала форм гармонійного мистецького самовияву на тлі дискусії про пошуки нових (модерних) шляхів розвитку національної літератури.

Подолання народницької традиції українським модернізмом призупинялося дією іншого потужного напрямку, що став продуктом ідеологемі соціальної самоідентифікації (так званого “пролетарського” письменства), тоді як самоідентифікація національна залишалася поза літературною рецепцією. А між тим дискурс українського неокласицизму генерував ідею органічного стилю доби національного відродження. “...Вплив неокласиків і на письменство 20-х років, і на мурівське середовище, і в пізніші десятиліття, коли видання і пропаганда їхньої спадщини були, без перебільшення, актами антиколоніального спротиву, одчайдушними спробами виходу за рамки власне радянської літератури, пов’язаний, зрозуміло, не лише з їхньою художньою практикою, а й з програмними естетичними настановами, теоретичними розробками” [1:92–93].

Напружену атмосферу літературної дискусії 20-х років, її основні питання, які в подальшому резонансно зазвучали в мурівській дискусії щодо перспектив розвитку української літератури, документально точно відтворює в монографії “Модерністи, марксистки і нація” М. Шкандрій: “На той момент провідна організація лівих письменників ВАПЛІТЕ разом із неокласиками, більш традиційно налаштованою групою науковців і поетів, висунула програму культурного та літературного розвитку країни. Їхню позицію можна означити як засвоєння західноєвропейських моделей, для того щоб облишити наслідування й відкрити власну неповторну ідентичність” [14:25].

Закономірним є звернення до творчості київських поетів-неокласиків та їх літературознавчих розвідок у мурівський період української еміграції (1945 – 1948 рр.), коли в перші повоєнні роки особливо гостро постало питання діалогу культурних поколінь, шляхів розвитку національної літератури, спадкоємності традицій, формування націо- та державотворчого дискурсу української літератури, нового етапу її модернізації. Тоді досвід неокласиків у сфері модернізації канонів української літератури зазвучав у нових історико-культурних координатах. “Модернізація за неокласичною моделлю полягала не в реконструкції всього попереднього досвіду, як це

робили авангардисти, а в консервації певних форм культури, у свого роду поверненні до джерел, які здебільшого лежали за межами національної традиції” [9:197]. Вочевидь, для українського еміграційного літературознавства мурівського періоду актуальною була теза щодо месіанства митця, згідно з якою, “поети повинні бути проводарями” (П. Филипович).

Теоретико-критичну рецепцію неокласицизму пропонують у своїх статтях С. Гординський, В. Державин, І. Качуровський, І. Костецький, В. Петров, Ю. Шерех та інші. Постаті неокласиків привертала увагу названих дослідників по мірі того, як набирала концептуальних обрисів ідея “великої літератури”, адже київські поети з “грона п’ятірного” шукали в європейській літературній традиції органічних класичних форм (декларованих, зокрема, через принцип “парнасізму”) для утвердження національної версії справжнього українського модернізму.

Написана у 1944 році, стаття молодого на той час літературознавця Ю. Шереха-Шевельова “Легенда про український неокласицизм” подає історію київської школи неокласиків у дещо провокативному стилі. Автор, відтворюючи портрети поетів-неокласиків в інтер’єрі доби, осмислює неокласицизм як естетичну стратегію, яка, однак, не здобула свого повного розвитку й достатньої реалізації в художній практиці. Уже сама настанова Юрія Шереха на перегляд усталених поглядів щодо ролі й місця українського неокласицизму мала б засвідчити його устремління до заперечення наукових авторитетів. Напрямок теоретичних пошуків Юрія Шереха ілюструє ситуацію, що склалася тоді в українському літературознавстві за кордоном. Адже Ю. Шерех не був поодиноким у поцінуванні неокласицизму як “легенди”, тобто феномену, не стільки сформованого в самій літературі, скільки змодельованого літературознавством візі: “...У сприйнятті “п’ятірного грона” “неокласиків”, є багато не від тверезої аналізи фактів, а від легенди, створеної і створюваної стоустою поголосою, спертою й спіраною на джерела, які не завжди можна перевірити й навіть установити” [11:103–104].

Водночас концепцію Ю. Шереха в повенній еміграційній критиці не можна назвати домінуючою, оскільки спостерігаємо різновекторність дефініцій неокласицизму як явища. Варто прокоментувати дві діаметрально протилежні позиції мурівців щодо шляхів розвитку української літератури, які пов’я-

зані з іменами Ю. Шереха та І. Костецького. Якщо І. Костецький емоційно заявляв про необхідність модернізації українського письменства через наближення до західноєвропейських канонів, то Ю. Шерех був апологетом “національно-органічного” стилю, і роль неокласиків як школи, що могла забезпечити відповідні художні зразки, дослідником недооцінювалась, принаймні у його “Легенді...” Відтак дискусії мурівців навколо питання модерного українського письменства та перспектив становлення та розвитку нових стилів, тематичного оновлення та продуктивних моделей творчості стали своєрідним продовженням літературної дискусії в Україні 20-х рр., тільки більш напруженої через нові політичні обставини, коли загострюється питання збереження національної самоідентичності в умовах вимушеної еміграції.

У вступній частині статті Юрій Шерех наголошує на тому, що двадцятирічна дистанція від часу існування самого неокласицизму та його наукового осмислення дозволяє по-новому розцінити роль і місце самого явища в літературному процесі. Ю. Шерех розглядає неокласицизм, вказуючи на специфіку історичних реалій, за яких “зроджене й започатковане тоді здебільшого не розвинулося органічно, а було обрубане в цвіті, лишилися тільки бічні пагінці, які хоч і виявляють ті самі тенденції, але, як правило, не так чітко й яскраво” [1:92].

Цю тезу Ю. Шерех послідовно розвиватиме у своїй статті, присвяченій стильовому портрету української еміграційної літератури “Синтеза провідної течії двадцятих років з неокласикою, – що тим самим переставала бути неокласиком, – ось що накреслювалося на початок тридцятих років. Цього не сталося через політичні події. Лишилися два стилі. Але коли неокласицизм знаменував собою вищу хвилю європеїзації й заперечення свого, то в закреслюваній синтезі намічався початок нового руху, спрямованого вже знову на своє, глибинне, але на вищому шаблі – вже не на шаблі примітивного етнографізму, а органічно засвоєного європеїзму” [12:166].

Сучасне літературознавство розглядає неокласицизм як опозиційну естетичну систему, яка протистояла народницькій доктрині, що полягало в самій модерній детермінанті неокласицизму. Конфлікт модернізму й народництва в українському письменстві докладно описує у монографії “Дискурс українського модернізму” С. Павличко.

Теоретичне освоєння неокласицизму літературознавством мурівського періоду української еміграції активізувалося в результаті усвідомлення того, що європейська та українська література як її органічна складова в повоєнний час виходить на новий етап розвитку, а, отже, потребує студіювання у сфері літературної школи, певних канонів, “мистецьких репутацій” тощо. “У львівських і мюнхенських, передмурівських і мурівських дискусій 1944–1948 рр. оцінка кийвського неокласицизму часто була маркером приналежності до табору європейців чи прихильників “органічно-національного стилю”, – коментує дискурс неокласицизму в тодішньому літературознавстві В. Агеєва [1:137–138]. Складний шлях українського еміграційного літературознавства відбивав реалії суспільно-політичного життя українців в екзилі. За умов боротьби за фізичне виживання надто непросто було зберігати академічну рівновагу в осмисленні важливих теоретичних питань, що стосувалися розвитку літератури. Так в еміграційному літературознавчому дискурсі накреслюються два вектори щодо осмислення явищ літературного життя в Україні та за її межами. З одного боку, за спостереженнями В. Петрова-Домонтовича, це була історична (ідеологічна) парадигма літературознавства, а з іншого – філологічна (модерна) теоретична школа. Останню представляв власне сам автор цієї теорії В. Домонтович. Ім’я Ю. Шереха (а також У. Самчука та І. Багряного) пов’язане з розвитком першого напрямку, тобто з ідеєю “великої літератури”, яка може реалізуватися засобами “органічного національного стилю”. “Вразливість цієї концепції виявилась порівняно швидко і насамперед тому, що, мовляв, не враховує особливостей літератури модернізму, котра, хоч і порвала зв’язки з “національними стилями”, але завойовує в світовій літературі нові й нові плацдарми” [5:235]. Недаремно з відстані подій, що пов’язані з мурівською дискусією, Гр. Грабович, переглядаючи її наслідки, наголошує на цілком несподіваному резонансі ідеї “великої літератури” для її апологетів, адже подальший розвиток українського письменства поза межами України став модерною “антитезою” органічно-національного стилю.

Акцентуючи увагу на тому, що європейську модель розвитку української літератури та європейський вектор неокласицизму як однієї з “найавторитетніших” естетичних си-

стем обстоюють Віктор Петров, Володимир Державин, Михайло Орест, вважаємо за необхідне прокоментувати їх позиції. Так, наприклад, В. Державин розглядав неокласицизм як цілком оформлену течію, яка не була задекларована на рівні програмних документів з причин, що були поза літературною сферою, а скоріше залежали від сфери політичної. Маніфестація естетичної платформи неокласицизму відбувалася на рівні літературної творчості неокласиків, їх перекладацької діяльності, ролі у популяризації української та світової літературної класики.

Критичне ставлення до українського неокласицизму Юрій Шерех та Євген Маланюк задекларовують у своїх статтях саме як речники ідеї “органічно-національного стилю”. Усвідомлення цього дозволяє розставити акценти у шереховій концепції неокласицизму, окресленій науковцем у статті “Легенда про український неокласицизм”.

Безумовно, неоднозначною є шерехова ревізія самого погляду на український неокласицизм як самодостатнє, сформоване явище. Викладаючи план своєї статті, присвяченої українському неокласицизму, дослідник наголошує на актуальності відтворення портретів кожного з представників школи київських поетів “грона п’ятірного”, звідки власне ми й знаємо, що, згідно задуму, в статті передбачалися також портрети Максима Рильського та Юрія Клена. Натомість бачимо лише три портрети – М. Драй-Хмари, П. Филиповича та М. Зерова.

У першій статті, присвяченій постаті М. Драй-Хмари, Ю. Шерех зауважує, що поет “не завжди дотримується неокласичних статутів”. Автор акцентує увагу на символістській природі творчості поета, автора “програмового” твору неокласиків – сонету “Лебеді”: “Органічне, присутнє, внутрішнє, що чимраз зростало в міру розвитку поета, чим його творчість завоювала собі місце в історії нашої поезії двадцятих років – це глибоке й ювелірно-тонке відтворення об’єктивного й суб’єктивного світів, узятих в їх нерозривній єдності, в пляні символічного світогляду й стилю” [11:103].

На думку Ю. Шереха, “символістичною технікою” висловлює “неокласичне світосприймання” також П. Филипович: “Ми бачили, яку данину віддав Филипович символізму й різновидам романтизму” [11:137].

Навіть феномен поета Миколи Зерова, за яким літературознавство закріпило репутацію

“теоретика українського неокласицизму”, Ю. Шерех розглядає як “рятунок” “від того почуття розчарованості, самотності, ілюзорності світу, нікчемності людини, невір’я, яке було реакцією його душі на брутальні й брудні доторки тогочасної дійсності. Зеров не був неокласиком у завершеному значенні, він шукав клясики...” [11:119].

Слід зауважити, що свої спостереження над неокласицизмом Ю. Шерех здійснює на основі свідомо локалізованого ним матеріалу: на поетичному доробку “п’ятірного грона”. Розширення сфери досліджень, залучення таких матеріалів, як теоретичний доробок неокласиків, літературно-критичні праці тощо уможливили б виваженість висновків щодо послідовності неокласиків як теоретиків літератури та митців, які сповідували принцип рівноваги та естетизму в поетичному вислові. “Шерех – це дуже прикметно! – розглядає лише поетичні тексти, не бере до уваги ні літературно-критичні виступи, ні теоретичний дискурс неокласиків, ні факти, які можна вважати приналежними до літературного побуту. Адже неокласицизм як школа і напрям – це щось ширше й різногранніше, ніж творчість поетів п’ятірного грона” [1:140].

До питання українського неокласицизму Юрій Шерех повернеться в своїй статті “Стилі української літератури на еміграції” (1945), де заперечення неокласицизму як літературно-мистецької школи (як це ми бачимо у “Легенді...”) змінюється тезою про вичерпаність його розвитку як реакції на етнографізм та епігонство в українській літературі. Тут заслуговує на коментар сприймання терміну “школа” самими поетами-неокласиками. Як М. Зеров, так і М. Рильський, розцінюють термін “школа київських поетів-неокласиків” як ситуативний, що дозволяє позначити і стиль, і напрямок творчості митців, й указати на географічні координати зародження та розвитку самого явища. Існує версія, що “батьком терміну” був Віктор Петров (“шостий з грона п’ятірного”), який у 1922 році на одній з літературних вечірок першим вжив слово “неокласики”, що започаткувало своєрідну традицію.

Це було коло митців, чия творчість являла зразки модернізованої класики, що могла скласти альтернативу концепції пролетарської літератури. Отже, культурне протистояння неокласиків не обмежувалося лише запереченням епігонства та етнографізму в літературі, а й активним відкиданням вульгар-

ного соціологізму та “масовізму” в мистецтві. За влучною характеристикою Ю. Коваліва, історично склалося так, що “українська література не мала такої розкоші, як будь-яка інша європейська, – розвивати свої іманентні можливості. Вона змушена була перейматися невластивими їй проблемами, бо існувала в межах реструктурованої культури бездержавної нації, що позбулася права суб’єкта історичного поступу, ототожнювалася з “великим льохом”, “розритою могилою” (Т. Шевченко). У фатальній ситуації “відсутньої присутності” вона ніби “випадала” із світової свідомості, хоч існувала в глибинах етноментального буття, прориваючи нав’язану сторонніми силами небезпечну оболонку штучного ізоляціонізму” [4:3].

Термін “школа” у проекції на київських неокласиків слід розуміти як діяльність кола митців, котрих об’єднувала естетична платформа творчості, проявлювана у певних стильових закономірностях, що на рівні теоретичного дискурсу були задекларовані у культурологічних та історіософських працях. Творчість неокласиків правила до певної міри за ілюстрацію до їх теоретико-критичних рефлексій щодо шляхів модернізації української літератури.

На думку Ю. Шереха, неокласицизм, виконавши свою місію в оновленні моделі національного українського письменства, зокрема, “переборовши” символізм, забезпечив еволюцію національно-органічного стилю, що генерує ідеї “романтики вітаїзму” Миколи Хвильового, продовжує дискурс мистецьких практик, започаткованих Миколою Кулішем та Юрієм Яновським. “...Двадцять років мусіли бути тріумфом неокласицизму на подвійних руїнах: на руїнах модернізму-символізму (в широкому розумінні слова), хоч це не означає, звісно, що він панував у двадцять років неподільно й незаперечно” [12:162].

Водночас Ю. Шерех зауважує, що насамперед М. Хвильовий та М. Куліш підтримали неокласицизм у літературній дискусії 1925–1928 рр. Нагадаємо, що саме постать неокласика М. Зерова (поета-“академіка”) у виступах М. Хвильового стала емблемою європейської моделі розвитку української літератури.

Апелюючи до авторитету Миколи Хвильового, Ю. Шерех не міг не знати, що заклик *ad fontes* (До джерел!) М. Зерова був відповіддю на питання М. Хвильового “Камо грядеши?” “Хочемо ми чи не хочемо,– писав М. Зеров, – а з часів Куліша і Драгоманова, Франка

і Лесі Українки, Коцюбинського і Кобилянської... європейські теми і форми приходять у нашу літературу і розташовуються в ній. І вся справа в тім, як ми цей процес об’європейовування, опанування культури, переходитимем: як учні, як несвідомі провінціали, що помічають і копіюють зовнішнє,– чи як люди дозрілі і тямущі, що знають природу, дух і наслідки засвоєваних явищ і беруть їх зсередини, в їх культурному естві” [2:572–573].

Характеризуючи естетичну платформу творчості, публіцистичний та теоретико-критичний дискурс “хвильовистів”, які, на думку Ю. Шереха, у 20-30 роки відіграли важливу роль у формуванні основ “органічно національного стилю”, вчений підкреслює: “Стихийна українскість цього руху ввібрала в себе стрункість світогляду, стрункість, культуру й джерельність неокласицизму – і краще самих неокласиків поставила на службу своєму романтичному гонові” [12:166].

На тлі всіх поетів-неокласиків Ю. Шерех закріплює неокласичний статус за прозаїком В. Петровим (Домонтовичем). Таких висновків дослідник доходить у ході спостережень над неокласичними домінантами його творчості, хоча у “Болотяній Лукрозі” В. Петрова (“може найталановитіших українських мемуарах”), дослідник вбачає полеміку автора з “концепцією п’ятірного грона” [13:98]. Якщо предметом спостережень у попередніх статтях були неокласичні тенденції поезії київської школи, то робота “Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози” присвячена рисам неокласицизму в малих та великих епічних формах. “Поза творчістю Домонтовича, – зауважує Ю. Шерех, – “неокласичної” прози в українській літературі фактично не існує. Правда, Юрій Клен написав чотири оповідання, але це сталося вже 1947 року, на еміграції і з київською літературою двадцятих років має тільки посередній зв’язок” [13:98–99]. Водночас Шерех нарікає на те, що поза літературно-критичним та літературно-теоретичним дискурсами залишилися питання неокласичної прози. “Домонтович написав чимало оповідань, але, розкидані в газетах і журналах, що виходили в Німеччині, ці оповідання ніколи не були зібрані і сьогодні майже цілковито забуті. Навіть для людей, причетних до літератури “неокласиків” було п’ятеро і течія була виключно поетична. Проблеми “неокласичної” прози не існує, бо такої прози, виходить, не бу-

ло. Закрито одну з дуже цікавих сторінок історії української літератури” [13:100].

За постаттю В. Домонтовича Шерех закріплює звання письменника-інтелектуала, для якого інтелектуальна гра є формою органічного самооприявлення в тексті. “Розшуки джерел творів Домонтовича – це не тільки інтелектуальна гра, що приносить приємність дослідникові. Певною мірою тут лежить ключ до творчої методи, до своєрідності Домонтовича як письменника. Тут виявляється його приналежність до “неокласичного” грона – гра в літературні алюзії, наслідування й відштовхування, що їх не знатимуть невтаємничені, характеризувала всіх членів грона (і як же драгувала непричетних!), тут виявляється його власна індивідуальність з тяжінням до експресіоністичного і до філософського” [13:132]. Неокласицизм як підкреслюваний інтелектуалізм та інтелектуалізм як універсальна ознака неокласичного канону, – ось те, що, на думку дослідника, забезпечує безперервність літературного дискурсу та

саму культурну традицію “грона п’ятірного” та “шостого з грона”.

Попри очевидну заангажованість позиції Юрія Шереха концепцією органічного національного стилю та заперечення у ранніх роботах факту сформованості неокласицизму як самодостатнього явища в українській поезії, відкидання ученим погляду на київську школу неокласиків як завершену естетичну систему (і насамперед як систему), що мала під собою оформлену програму, теоретичний дискурс неокласицизму Ю. Шереха-Шевельова цінний з погляду окреслення окремих векторів вивчення цієї сторінки історії української літератури. Зокрема, у своїх статтях з питань місця неокласицизму в системі естетичних координат національної літератури в Україні та за її межами Ю. Шерех актуалізує прозову спадщину неокласиків (Юрій Клен, В. Домонтович), включаючи її в загальноісторичний контекст української прози першої половини ХХ століття, визначаючи її роль у збагаченні жанрової палітри й стильовій еволюції інтелектуальної прози.

Література

1. Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича / Агеєва Віра. — К. : Факт, 2006. — 432 с. (Сер. “Висока полиця”).
2. Зеров М. До джерел / Зеров М. // Твори : В 2-х т. 1 — К. : Дніпро, 1999. — Т. 2 : Історико-літературні та літературознавчі праці. — С. 571—578.
3. Качуровський І. Новеля / Ігор Качуровський // Генерика і архітектоніка. Кн. II.— К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2008.— С. 151—176.
4. Ковалів Ю. Українська література в історичному інтер’єрі / Ю. І. Ковалів // Українська мова та література.— 2003.— Ч. 45 (349). — С. 3—18.
5. Наєнко М. К. Історія українського літературознавства : [підруч.] ; [вид. 2-е, зі змінами й допов.]. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2001. — 360 с. (альма матер) (Серія заснована в 1999 році).
6. Неокласицизм / Літературознавча енциклопедія : У 2-х т. Т. 2 / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. — К. : ВЦ “Академія”, 2007.— С. 115—116.
7. Мельник В. Модернізм української прози : генеза, розвиток, історичне значення / В. Мельник // Стильові тенденції української літератури ХХ століття : [збірн.]. — К. : ПЦ “Фоліант”, 2004.— С. 5—12.
8. Орест М. Заповіти Ю. Клена // Українське слово : Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : у 3-х кн. Кн. 1. / [упоряд. : Василь Яременко (Україна), Євген Федоренко (США) ; наук. ред. Анатолій Погрібний]. — К. : Рось, 1994.— С. 597—605.
9. Павличко С. Теорія літератури / [упоряд. Віра Агеєва, Богдан Кравченко ; передмова Марії Зубрицької] / С. Павличко. — К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. — 679 с.
10. Чижевський Д. І. Барокко / Чижевський Д. І. // Історія української літератури (від початку до доби реалізму) / [худож. оформл. В. М. Штогриня]. — Тернопіль : МПП «Презент» за участю ТОВ «Феміна», 1994. — С. 239—308.
11. Шерех Ю. Легенда про український неокласицизм / Шерех Ю. // Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Т. 1 / [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогородського ; худож. оформ. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича ; світлини І. Юрчука]. — Харків : Фоліо, 1998.— С. 92—139. — (Українська література ХХ століття).

12. Шерех Ю. Стили сучасної української літератури на еміграції / Шерех Ю. // Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Т. 1. / [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогородського ; худож. оформ. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича ; світлини І. Юрчука]. — Харків : Фоліо, 1998.— С. 161—195. — (Українська література ХХ століття).

13. Шерех Ю. Шостий у гроні. В. Домонтович в історії української прози / Шерех Ю. // Пороги і Запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Т. 3 / [ред. рада : В. О. Шевчук та ін. ; упоряд. та приміт. Р. М. Корогородського ; худож. оформ. серії І. М. Гаврилюка, О. Д. Назаренка ; іл. С. Г. Якутовича]. — Харків : Фоліо, 1998.— С. 98—135. — (Українська література ХХ століття).

14. Шкандрій М. Модерністи, марксистки і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / М. Шкандрій. — К. : Ніка-Центр, 2006. — 384 с.

© Бурлакова І. В., 2009

Лінгвістичні погляди Ю. Шевельова в оцінці сучасних українських мовознавців

УДК 811.161.2'271.12

О. С. Черемська

Харків

Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття)

Черемська О. С. Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття). У статті представлено принципи й підходи видатного мовознавця ХХ століття Ю. Шевельова щодо нормування української літературної мови, схарактеризовано процес нормування в добу українізації та в період її згорання (20–30-ті роки ХХ століття).

Ключові слова: українська літературна мова, нормування.

Черемская О. С. Взгляды Юрия Шевелева о проблеме нормирования украинского литературного языка (20–30-е годы ХХ столетия). В статье представлено принципы и подходы Ю. Шевелева к проблеме нормирования украинского литературного языка, охарактеризован процесс нормирования во время украинизации и в период ее сворачивания.

Ключевые слова: украинский литературный язык, нормирование.

Cheremsjka O. S. Yuriy Shevelov's considerations on the problem of Ukrainian literary language standardization (in the 20–30-th years of ХХ century). In the article the principles linguist of ХХ-th century Y. Shevelov on the problem of Ukrainian literary language standardization is presented. The main features of the process of language standardization during the period of Ukrainization (20–30-th of ХХ century).

Key words: Ukrainian language, standardization.

Питання нормування української літературної мови є *актуальним* на сьогодні, оскільки не завершено роботу над Проектом правопису в незалежній Україні, не усунуто асимілятивні зміни, яких зазнала мовна система унаслідок тривалої політики русифікації. У сучасному українському мовознавстві проблемам нормалізаційного процесу у ХХ столітті присвячені праці О. Гузар, С. Єрмоленко, С. Караванського, Л. Коць-Григорчук, Л. Мацько, Л. Масенко, М. Пилинського, В. Русанівського, О. Сербенської, Л. Струганець, З. Терлака, О. Тараненка, І. Фаріон та ін.; в галузі термінології – Л. Боярової, Т. Кияка, П. Селігея, Л. Симоненко та ін. Вагомим є внесок Ю. Шевельова в унормування української літературної мови.

Постановка проблеми. Значну увагу у своїх працях Ю. Шевельов присвячує з'ясуванню екстралінгвістичних та інтралінгвістичних чинників, що впливали на нормування української літературної мови. Учений ґрунтовно досліджує історію становлення та фор-

мування української літературної мови від княжих часів і до кінця ХХ століття, вивчає роль і значення південно-західних, північних і південно-східних діалектів для її розвитку, окреслює внесок класиків художнього слова, а також мовознавців 20–30-х років – О. Курило, В. Ганцова та О. Синявського – в її нормуванні. Напрацювання Ю. Шевельова, його принципи й підходи є важливими для сучасного періоду.

Найвагомішою з-поміж усіх праць мовознавця в цій царині є «Нарис української літературної мови» (1951), у якій автор ставить за завдання опис сучасної української літературної мови як системи в усьому багатстві її стилістичних варіантів. У ній визначено принципову позицію Ю. Шевельова щодо мовного нормування. Завдання мовознавця – «не приписувати норми сучасній літературній мові, а встановлювати їх, виходячи з її конкретного функціонування протягом останніх півтора сторіччя, а надто найостаннішого п'ятдесятиліття» [2:6]; подано точну

документацію всіх прикладів, завжди взятих з літературних джерел, а не вигаданих; відзначено втручання різноговіркової стихії в літературну мову; з об'єктивних, а не пуритичних позицій оцінено їх вагу для літературної мови. У цій праці Ю. Шевельов окреслив як загальнотеоретичні засади, так і практичні підходи до мовного нормування. Як зауважує вчений, норми літературної мови встановлюються почасти стихійно, оскільки в суспільстві з історичних причин зразковою починає здаватися мова певних прошарків на певній території, та докладніше опрацьовують норми науковці-мовознавці й остаточно окреслюють їх для певного періоду.

Які ж критерії варто брати до уваги, формуючи норми літературної мови? На думку вченого, «Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Однак кінцевою метою у них завжди є певна частина довільності і суб'єктивності. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, – бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдності владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» [2:9–10]. У зв'язку з цим учений наголошує, що до кожного мовного явища можна підходити або науково, або нормативно. При першому підході необхідно пояснити кожне явище, з'ясувати його роль в системі мови, чому постало, наскільки поширене і як розвиватиметься далі. При нормативному ж підході потрібно зіставити кожне явище з усталеними нормами й констатувати: правильно чи неправильно. Перший підхід має значення передусім науково-теоретичне, другий – практичне.

Характеризуючи стан української мови в 20-ті роки, учений відзначає, що вона в цей період розширила сфери свого функціонування і одержала талановитих дослідників. «Українське мовознавство може пишатися багатьма справді достойними блискучими статтями. Після блискучого троезір'я XIX сторіччя – Олександра Потебні, Костя Михальчука, Павла Житецького другий гребінь піднесення знаменували двадцять роки нашого сторіччя, коли працювали В. Ганцов, О. Курило, П. Бузук, Є. Тимченко, О. Синявський, М. Сулима, І. Зілінський, В. Сімович» [7:5].

Автор називає монументальними праці 20–30-х років, які мають значення «авторитету і закону для української літературної мови». Це книжка О. Синявського «Норми української літературної мови» (Харків, 1931) для фонетики і граматики та «Російсько-український словник» Української Академії Наук (т. 1: А–Ж; т. 2 в 3-х кн.: З – Н; т. 3 в 2-х кн.: О–П. Київ, 1924–1932) – для лексики.

Особливо підкреслює Ю. Шевельов роль О. Курило в мовному нормуванні. Однією з перших і найголовніших праць, як зазначає учений, була книга О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920), яка ставила завдання відновити власне українські форми та звороти мови, що були замінені російськими, оскільки дослідниця виходила з розуміння того, що коли сучасна українська мова, здебільшого наукова, «заховуючи тільки свої фонетичні, морфологічні та лексичні (переважно) особливості, усіма іншими сторонами відбігає свого природнього джерела – народньої мови, де є інші психічні асоціації, і набігає собі тропи, що нею йде російська літературна мова, то вона в такій мірі стає неприродня й штучна, що перестає бути українською мовою» [1:3]. Ця книжка, за словами автора, студійована мільйонами українських школярів, своїми одинадцятьма виданнями залишила великий слід у свідомості покоління, й зокрема Ю. Шевельова. Особливо значущий вклад дослідниці у створення термінологічних словників, вагомий її вплив на українську синтаксис, фразеологію й почасти словотвір, а також обґрунтування самобутніх рис, чим, на переконання мовознавця, саме вона «визначила шлях розвитку української літературної мови».

Відзначено також ініціативу Харкова в нормативному процесі, яка представлена згаданою працею О. Синявського, написаною в Харкові, а також детальними оглядами української літературної мови, створеними колективно і зредагованими Л. Булаховським: «Загальний курс української мови для вчителів-заочників» (1929) і підвищений курс української мови (1931). Ці три праці були теж великим осягом в описі літературної мови того часу.

Сам процес нормування української літературної мови в 20–30-ті роки ХХ століття Ю. Шевельов висвітлює у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» (1987). Початок нормування, що припав на добу Визвольних Змагань і стосувався підросійської України,

є вирішальним, за словами мовознавця, для всіх українських земель. Відзначаючи надзвичайно складний стан, у якому перебувала тоді українська мова, через те, що була десятиліттями, а то й століттями виключена з багатьох сфер життя, науковець вказує на всю складність її стандартизації за короткий час: «Мова потребувала стандартизації/нормалізації – до певної міри штучного – заповнення прогалін, – ситуація, типова для всіх мов у період, коли вони поширюють сферу вживання від побутової й літературної та мають задовольнити найрізноманітніші вимоги новочасного суспільства. Словниковий запас, фразеологію й термінологію треба було устійнити, а нерідко й доповнити, використовуючи розмовну практику, діалекти. Історичні джерела, іншомовні запозичення чи будуєчи новотвори» [3:97]. З цією метою при Міністерстві освіти створено правописну комісію з трьох осіб: І. Огієнка, А. Кримського й Є. Тимченка, яка й уклала «Найголовніші правила українського правопису», які Ю. Шевельов назвав «зародком централізованого мовного планування», оскільки вони стосувалися лише небагатьох найбільш дискутованих питань.

Наступне питання, що потребувало невідкладного вирішення – упорядкування термінології. Щодо його розв'язання існувало два підходи: романтизм історичний і романтизм етнографічний. Представники першого схилилися до відновлення термінології козацької держави XVII століття (*універсал, генеральний писар, гривня, губернія* та ін.). Другий – етнографічний – брав за основу творення термінів діалектні словникові запаси.

Подібні проблеми виникали й під час унормування лексики, про що свідчать спогади мовознавця про складність роботи Комісії під головуванням А. Кримського над укладанням першого тому «Словника живої української мови»: «...виразно продовжено традицію народницької лексикології, а передусім Грінченкового словника 1909 р. Таким чином Академічний словник шукає компромісу між народницьким напрямом з його орієнтацією на мову села і новою течією, яка враховує також мову інтелігенції і допомагає її формувати» [3:126]. Відзначаючи цю лексикографічну працю як нове слово в українській лексикології, у якій подано численні синоніми, фразеологічні звороти, стилістичні характеристики слів, учений усвідомлює причини суперечностей, яких не вдалося

уникнути в першому томі: «коливання від літературних форм до діалектних, від міських до хутірських, а не раз і фольклорних робило словник досить еkleктичним. Бажання нормалізувати мову часто-густо заходило в суперечність із прагненням використати якнайбільше наявного матеріалу» [3:127]. Так відбувалося лексичне нормування.

Характеризуючи стан проблеми нормування української мови на початку 20-х років Ю. Шевельов наводить статистичні дані про видання українських граматик у цей період, що засвідчують лише незначні поступки в цій справі: у 1920–1921 роках не надруковано жодної, 1922 – 1, 1923 – 7, 1924 – 5; разом за 5 років – 13, тоді як за три роки визвольних змагань 1917–1919 їх вийшло 59. Подібні дані подано стосовно словників: 1920 – жодного. 1921 – 2, 1922 – 1, 1923 – 5, 1924 – 7, разом – 15. Небагато було зроблено й для усталення правопису. Затверджено короткі «Правила», складені за Гетьманату (1919), в які Академія наук внесла незначні поправки й видала двічі протягом 1921 року. Отже, для усталення правопису зроблено було теж небагато.

Інакше розгортався процес в добу українізації 1925–1928 років. У цей період виходять численні підручники й посібники з української мови, що розходяться великими накладками (усього 60), серед авторів яких були визначні мовознавці: О. Курило, О. Синявський, М. Сулима та ін.; стараннями ВУАН видано 27 термінологічних словників (за 1926–1932 рр.).

Далекосяжний і тривкий слід, на переконання Ю. Шевельова, залишила праця над устійненням українського правопису, яка почалася в липні 1925 і завершилася у вересні 1928 р. Трирічна робота Правописної Комісії мала складне завдання – узгодити дві правописні традиції: центральнoсхідноукраїнську і західноукраїнську, зокрема в питаннях правопису чужомовних слів (передачі *l* та *g*, *л* та *ль*, *г* та *г*). З кількома винятками всі іншомовні слова на центральнo-східних українських землях мали *л* чи *ль*, як у російській мові, а російське *g* послідовно передавалося через *г*. На Західній Україні всі запозичені слова мали *ль* та *г* (для західного *g*).

Отже, щодо правопису чужомовних слів, найскладнішого розділу українського правопису – зокрема передачі українською мовою *l*, *g*, *v* (*th*) та дифтонгів *ai*, *oi*, *ei* було вирішено передавати їх здебільшого так, як вони звучать у тій мові, з якої запозичуються, а не

за аналогією до російської мови: *Далтон, Мілтон, Чарлз, Вілсон*, але *аероплян, баляда, гіперболя, Гренляндія; Естонія, Європа, Ефрат; газета, газ, гіпс*, але *агроном, диригент; Гейне, Райн, Айніштайн, Ляйтціг, портвайн*.

Значну увагу приділено питанням дерусифікації, що полягала в розвитку самобутніх рис української мови на основі принципу традиційності з метою встановити чіткі й відповідні до української вимови орфоепічні норми, усунути російськомовні лексичні впливи та протидіяти змішуванню певних українських граматичних форм з російськими. Найважливішими орфоепічними особливостями української мови, взятими до уваги укладачами правопису 1928 р., було введення літери *г* на позначення дзвінкого (моментного) звука (як у німецькій, латинській мовах *g*, в російській *г*)" *танок, трати, агрус*; наголошувалося також на подвійній вимові приголосних *н, т, д, л* перед *і*: *тік (току) – тїк = тьїк (течу), волїв (вола) – волїв = вольїв (волю), пісні (пісний) – пісні = пісньї (пісня)*. Твердо ці приголосні вимовляються перед *і*, що походить з давнього *о*, а також у прикметниках: *гарні, тверді*. Проте під впливом письма, що не відрізняє м'яких і твердих *ті, ді, лі, ні*, та російської мови ця риса, властива більшості українських діалектів, поступово затерлася.

Ю. Шевельов відзначає здобутки мовознавців 20-х років, які, працюючи над унормуванням української літературної мови, намагалися зберегти її самобутність, ґрунтуючись на принципі традиційності, обмежуючи невиправдане надмірне використання запозичень.

На початку 30-х років розвиток мовознавства в Україні спрямовано в інше русло: усе національне кваліфіковано як націоналістичне, а націоналістичне – як антирадянське. Правописні норми зазнали значних змін. За свідченням Ю. Шевельова, до правопису 1928 року внесено 126 поправок, а розділ про чужі слова переписано. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з *и* на *і* (*радості, солі*). Діяльність в галузі лексикографії названо «науковим шкідництвом», а словники як «націоналістичні» вилучено й заборонено.

Про те, за якими принципами та за яких умов відбувалося нормування української мови, починаючи з 30-х років, ґрунтовно описано також у статтях «Про критерії в пи-

таннях українського офіційного правопису» й «Так нас навчали правильних проізношень». Констатовано, що після згортання українізації було висунуто критерій «взорування на російській мові й правописі», що практично зводився до двох головних стратегій: 1) якщо українська мова або її діалекти мали варіанти, вибирати той, що був близький або спільний з російською мовою; і 2) якщо слова або написання бракувало в українській мові, позичати їх з російської, звичайно в відношенні один до одного... Історичну традицію і фонетичну та морфологічну систему української мови при цьому не брано до уваги [5:5].

«Міра суворости у визначенні мовних норм і в їх запровадженні, зазначає Ю. Шевельов, залежить від національної традиції північної нації і підлеглої в їхній взаємодії» [6:261], зауважуючи, що в російській мові, на відміну від англійської чи французької, норми диктуються з неблаганною твердістю. Впровадження російських слів та інших мовних явищ до української мови спирається на практику мововжитку в умовах майже загальної двомовності населення. «Двомовність, – на думку вченого, – це не просто співіснування двох мов на певній території. Звичайно двомовність означає нерівність двох мов, що співіснують і – неминуче – конкурують» [6:263].

За таких умов своєрідність семантичної структури української мови затирається, підлягаючи пристосуванню до російської. В лексичі, як показує Ю. Шевельов, це відбувається двома шляхами: 1. Розщеплення семантики слова в пристосуванні до російських відповідників, звичайно шляхом упровадження російського слова, напр. укр. *прибуток* розщеплено на *прибуток* і *дохід*, укр. *збірка* (творів) – на *збірка* і *зібрання* тощо; 2. Усунення семантичного розрізнення, властивого українському слову, в пристосуванні до російського нерозчленування, приміром, укр. *опанування* (чужої мови) і *оволодіння* (чужою власністю) – заступається нерозчленованим *оволодіння* [16:265–266]. Подібні явища спостерігаються й на інших мовних рівнях.

Таке втручання в розвиткові тенденції мови, на думку вченого, далеко загрозливіше, ніж упровадження поодиноких чужорідних елементів. «Викривлення глибинної структури мови може легко приректи її розвиватися так само, як мова, з якої ці розвиткові тенденції переймаються... Якщо такі явища стануть постій-

ними і потужними, може витворитися така ситуація, що індукована мова самозліквідується внаслідок свого розвитку» [16:269–270].

Функціонування української мови за нових історичних умов передбачає подальше

унормування її на всіх структурних рівнях. Розв'язуючи питання кодифікації сьогодні, варто враховувати відповідність мовного явища структурі й системі мови, традиції вживання, загальним тенденціям розвитку мови.

Література

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. — [3-є вид.]. — Б. м., 1925. — 248 с.
2. Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шевельов. — Мюнхен : Вид-во «Молоде життя», 1951. — 402 с.
3. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. — Сучасність, 1987. — 294 с.
3. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
4. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису / Ю. Шевельов // Мовознавство. — 1995. — Ч. 2 — 3. — С. 3—9. 5. Шевельов Ю. Так нас навчали правильних прозіношень / Ю. Шерех // Поза книжками і з книжок. — К., 1998. — С. 236 — 281.
6. Шерех Ю. Всеволод Ганцов. Олена Курило / Ю. Шерех. — Вінніпег ; Торонто 1954. — 77 с.

© Черемська О. С., 2009

УДК 811.161.2:001.4

Н. В. Нікуліна

Харків

Гене́за української наукової термінології в лінгвістичних студіях Юрія Шевельова

Нікуліна Н. В. Гене́за української наукової термінології в лінгвістичних студіях Юрія Шевельова. Здобутки українського мовознавства на рівні лексикології є достатньо знаними у світовому вимірі. Чимало для цього факту було зроблено шанованим серед науковців Юрієм Шевельовим (псевдоніми Юрій Шерех, Григорій Шевчук). Науковий доробок Ю. Шевельова охоплює майже всі галузі науки про мову, однак у статті, спираючись на праці Ю. Шевельова, розглянуті усталені в мовознавстві погляди на розвиток наукової мови, на її територіальну єдність і синтез найкращого в царині термінотворення. Мова піде про дослідження відомим ученим-славистом галицьких впливів на формування наукової термінології.

Ключові слова: *термінологія, терміноодинаця, термін, лексема.*

Никулина Н. В. Генеалогия украинской научной терминологии в лингвистических студиях Юрия Шевельова. Достижения украинского языковедения на уровне лексикологии достаточно известны в мировом измерении. Немало для этого факта было сделано чтимым среди лингвистов Юрием Шевелевым (псевдонимы Юрий Шерех, Григорий Шевчук). Научный задел ученого охватывает почти все области науки о языке, однако в статье, опираясь на работы Ю. Шевелева, рассмотрено закрепленные в языковедении взгляды на развитие научного языка, на его территориальное единство и синтез наилучшего в терминологии. В частности речь идет об исследовании известным ученым-славистом галицких влияний на формирование научной терминологии.

Ключевые слова: *терминология, терминоединицы, термин, лексема*

Nikulina N. V. Genesis of Ukrainian scientific terminology in linguistic studies of Yuriy Shevelov. The achievements of Ukrainian linguistics on the level of lexicology are rather well-known on the global scale. A considerable contribution in this field was made by the well-respected in the scientific world Yuriy Shevelov (the pseudonyms – Yuriy Sherekh, Grygoriy Shevchuk). The area of the scientific research of the linguist embraces almost all fields of linguistics, however, the given article, relying on the scientific papers by Y. Shevelov, focuses on the conventional views in the framework of linguistics on the development of the scientific language, on its territorial entity and the synthesis of the best in the domain of the terminology formation. Namely, the instances of Galych influence on the formation of scientific terminology are discussed by the well-known scientist-Slavist.

Key words: *terminology, term units, term, lexeme.*

Здобутки українського мовознавства на рівні лексикології є достатньо знаними у світовому вимірі. Чимало для цього факту було зроблено шанованим серед науковців Юрієм Шевельовим (псевдоніми Юрій Шерех, Григорій Шевчук), який уособлює ту когорту почесних харків'ян, про яких щоразу хочеться розповідати нащадкам.

Мета цієї статті – спираючись на праці Ю. Шевельова, розглянути усталені в мовознавстві погляди на розвиток наукової мови, на її територіальну єдність і синтез найкращого в царині термінотворення.

Науковий доробок Ю. Шевельова охоплює майже всі галузі науки про мову, причому спектр його досліджень ніколи не обмежувався суто мовознавчим аспектом, чимало уваги автор приділив державній мовно-культурній політиці. Тут варто згадати полеміку щодо урядового втручання у внутрішні закони мови, що було, на думку Ю. Шевельова, своєрідним радянським винаходом, тому що таких мовних утисків не дозволяли собі ані поляки, ані румуни, ані чехи. Підпорядкована різним державам і розшматована у 20–30-ті роки Україна змогла зберегти код нації – українську мову, що розвивалася хоч і слабо, та все ж таки соціальний і науковий статус не втратила. І тільки радянська система вдавалася до тотального мовного контролю над структурою мови, тому що «забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови» [6:173]. Тобто політична доцільність найганебнішим чином почала нищити внутрішньомовні закони, і мовознавець Ю. Шевельов не замовчував подібні факти в історії української мови.

Для нашої наукової розвідки з лінгвістичних досліджень Ю. В. Шевельова [5; 6] ми обрали тільки термінологічні студії, зокрема йдеться про написану свого часу у Львові працю «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1943–1944 рр.), де мовознавець аналізує літературне слововживання з огляду впливів на нього «галицьких мотивів», не оминаючи і наукову мову. Причому слід зазначити, що галицькі мовні впливи на літературну мову автор досліджує досить неупереджено, що може бути

властиве, як на нашу думку, тій людині, яка свого часу мешкала і на Слобожанщині, і в Галичині.

А історія цього питання починається в 90-і роки XIX століття, коли серед української спільноти виникли суперечності щодо шляхів розвитку української літературної мови і науковці були поділені навпіл через або прихильність до галицьких елементів у мові, або повне несприйняття усього західноукраїнського в лексичі. Зазначене призвело до тривалої дискусії, результати якої позитивно відбилися у подальшому, тому що інтелігенції цих різних регіонів вдалося виробити спільні шляхи розвитку літературної мови, до складу якої було включено мовні здобутки як Галичини з Буковиною, так і Східної України. Ю. Шевельов, переглядаючи низку тогочасних лінгвістичних проблем, у жодному разі не так радикально, як це було вмотивовано на той час, висловлює своє бачення щодо співпраці мовознавців на теренах усєї України.

Питання про те, як розроблялась і впорядковувалася термінологія, з яких джерел поповнювалися прогалини, ніколи не було об'єктом ґрунтовного мовознавчого вивчення, а тому Ю. Шевельов у своїх лінгвістичних студіях пропонує кілька спостережень і попередніх висновків, хоча б і зроблених «на основі обмежених відомостей» [6:98].

Нами детально розглянуто наукові спостереження автора, тому, поза всяким сумнівом, уважаємо виваженим і відвертим вислід Ю. Шевельова про беззаперечну актуальність термінографічної роботи на той час, тому що українська школа вже повинна була продукувати навчання фаховою науковою мовою. Науковець згадує дискусію на цю тематику в «Промені» 1917 року між М. Грушевським і О. Янатою, коли другий «запропонував організувати збирання термінологічних матеріалів у народі і зібраних таким етнографічним способом лексичних багатств опрацювати термінологію різних галузей науки. Погляд М. Грушевського полягав у тому, що час не жде, що вчити дітей і дорослих треба негайно, – отже, доводиться скористатися з тієї термінології, яка вже є» [5:88]. А на виробленій тоді термінології помітно позначилися галицькі впливи, що легко можна підтвердити термінологічним матеріалом з української частини транспортних словників (*грязевик* – *шлямовик*, *фланец* – *криси*, *хомут* – *вірвант*, *храповик* – *заскочник*, *шатун* – *гонок*, *уплотнитель* – *защільник*, *фильтр* – *цідило*, *фе-*

рма – зв'язень, цапфа – чіп, шибер – заслінка [2; 3]. Однак, на думку Ю. Шевельова, їх все одно не змогли б уникнути і під час пропонованого збирання наукової лексики серед простого люду, тому що ці терміноодиниці активно вживалися не тільки серед представників технічної галузі, а й поширювалися через усний ужиток, часописи, лексикографічну практику, художні твори.

На особливу увагу заслуговує аналіз текстів видатних українських письменників з огляду на вживання ними галицьких слів, проведений Ю. Шевельовим. Ми вилучили з цього аналізу лише науково-технічну термінологію, що відбиває значний прошарок лексики галицького походження. Так, у М. Коцюбинського мовознавець знаходить лексеми *шина* – рейка («*Шина блищала з трави*»), *дорожка* – вид повозу («*Карпо Іванович виліз з дорожки*»), *ліхтарня* («*При жовтому світлі одинокої ліхтарні*»), *ляда* («*На ляді спав робітник*»), зазначаючи при цьому, що «головне джерело такої лексики М. Коцюбинського – Галичина. Тут уже в жадному випадку не можна говорити ні про традиції старовеликоукраїнської літературної мови, ні про данину М. Коцюбинського рідній подільській говірці. Адже ні та, ні та не мали здебільша первісно цього лексичного матеріалу, і використання відповідних галицьких слів можна пояснити тільки свідомим вибором, свідомою настановою» [5:79–80]. Піддає критиці автор наукову мову в творах І. Нечуя-Левицького, зокрема ті слова, що живцем перенесені з російської мови або частково зукраїнізовані. Прикладами подібного стибу є *мостова* (рос. мостовая), *повозка* (рос. повозка), *пароход* (рос. пароход). А тому, вважає Ю. Шевельов, «І. Нечуй-Левицький може прислужитися дослідникові-мовознавцеві не тільки списками проскрибованих ним у його «трактатах» на мовні теми слів, а і мовою своїх власних творів. Тут він – мимоволі, звичайно, подає зразок того, як виглядала б українська літературна мова без тих галицьких елементів, які вона сприйняла в XIX–XX століттях» [5:101].

Виступає у своїй праці видатний славіст Ю. Шевельов проти зросійщення наукової мови, що активно впроваджувалося «більшевицькими науковими інституціями», бо це відповідало тогочасним політичним указівкам та настановам бюлетенів, однак шкодило своєрідності української мови, пригнічувало авторитет народу, виразно натякаючи на не-

спроможність виробити свою термінологію. Йдеться про заступання національних варіантів суто російськими (*тартак* – *лісопилка*, *мутра* – *гайка* та ін.), і цей перелік «репресованих слів» можна продовжити терміноодиницями з галузі транспорту, віднайденими нами для дослідження транспортної термінологічної мегасистеми в «Російсько-українському транспортному словнику» [2], що вийшов друком у Харкові 1926 року (укладач В. Жуковський): *гальмо* – *тормоз*, *терпуг* – *напильник*; *рура* – *труба*, *смок* – *насос*, *навивання* – *намотка*, *коліща* – *ролик*, *стерно* – *руль*, *підойма* – *ричаг*, *катеринка* – *лебідка*). Однак варто відзначити, що автор словника подає в українській частині також ті терміноодиниці, що відображають словотворчі процеси 20–30-х років, зокрема спосіб нульової суфіксації, або безафіксний (регресивний) спосіб, коли похідне слово має матеріально не виражений формант, а твірна основа може зазнавати усічення (*растяжение* – *розтяг*, *насадка* – *насад*, *раскладка* – *розклад*, *рас-топка* – *розпал*). Таке «безнаросткове» творення слів у «Нарисах з української синтакси» пропагував С. Смеречинський, рекомендуючи уникати вживання віддіслівних іменників на *-ння*, *-ття*, тому що вони, на його думку, не властиві українській мові. Пізніше ця тенденція піддалася нищівній критиці Г. Головатим і Г. Сабалдиром, які першопричиною уникання слів типу *розтягання*, *насаджування* вважали їхнє наближення до російської мови, а «новотвори» націоналіста С. Смеречинського – ідеями українського фашизму в мовознавстві й шкідницькою діяльністю на мовознавчому фронті [1:81].

Юрій Шевельов нагадує, що об'єднані зусилля галицьких мовознавців і лінгвістів Великої України в термінологічній діяльності при Українській Академії наук у Києві мали не просто декларативний, а саме прикладний зміст. Тодішній директор Інституту української наукової мови Академії наук Гр. Холодний розумів, що, незважаючи на широку сплановану термінологічну роботу, ціла низка галузей (зокрема транспортна термінологія, а саме *морська й річна справа*, *автомобілізм*, *авіація*) ще чекає українського термінолога [4:11].

Працівники індустріального відділу і сектору термінології та номенклатури проводили систематизовану термінологічну роботу, аналізуючи терміновживання й обираючи з пропонованих ті лексеми, що відбивали жи-

ві процеси науки і техніки. Варто згадати дискусію при розгляді терміноодиниць *завод* – *виробня*, коли перевагу надали другому слову через беззаперечну його репрезентацію у чотирьох лексикографічних джерелах, три з яких були галицькими. У подальшому, зокрема з 1925 року й до часу існування Інституту української наукової мови (ІУНМ), проекти термінологічних словників різних сфер діяльності людини надсилалися на розгляд і виправлення до львівських українських наукових інституцій.

З огляду на вказане вище стає цілком зрозумілим непростий шлях, що його пройшов «Словник транспортної термінології: Проект» [3], датований 1932 роком. У 1925–1928 рр. інженери шляхів О. Руденко та Д. Панкевич уклали основний реєстр словника, провели його через редакційні засідання секції шляхів та мостів технічного відділу ІУНМ і довершили рукопис російсько-української частини, але у світ проект словника вийшов лише 1932 року, після остаточного редагування інженерами В. Фаворським, І. Філонківським та філологами Ю. Кіндрачуком, О. Ізюмовим.

Немало цінних концептуальних настанов щодо терміноутворення знаходимо в передмові до термінологічного словника, що їх можна звести до таких положень: слід звертати увагу на доброзвучність, точність, стислість і легкозрозумілість терміна; варто дотримуватись однієї словотвірної моделі при утворенні термінів одного структурного типу; при формуванні терміносистеми слід оптимально поєднувати своє і чуже, однак перевагу надавати національному.

Дотримуючись принципу стислості терміна, лексикографи скористалися зазначеним досвідом і запропонували такі українські відповідники російським сполукам слів: *мастерская рессорная* – *ресорня*, *мастерская колесная* – *колісня*, *автомобиль грузовой* – *ваговіз*, *пятка руля* – *покут*, *скат колесный* – *колішня*, *гвоздь шинный* – *шиналь (-ля)*, *завод автомобильный* – *автомобілярня*, *завод бандажeproкатный* – *шиновальцяряня*, *рельсопрокатный завод* – *рейкарня*. З поданих слів в окрему групу можна виділити термінологічні одиниці *ресорня*, *колісня*, *автомобілярня*, *шиновальцяряня*, *рейкарня*, що об'єднані спільною семою (означають місце, де щось виробляється). Вони утворені за аналогією до згаданого Ю. Шевельовим слова *виробня* в значенні виробничого закладу, що є сино-

німом до терміна російського походження *завод*. Саме слово *виробня* можна вважати запозиченим українською мовою через чеську, в якій знаходимо *výrobná* (майстерня), або, швидше, через польську – *wyrobnia* чи *wytwórnia* (фабрика). Слова подібного типу (*валюшня*, *горільня*, *пильня*, *олійня*, *цегельня*, *майстерня*, *дігтяряня*, *виробня*) часто знаходимо в словниках ІУНМ, їх можна вважати новотворами технічної термінології, що зароджувалася на початку ХХ століття на народному мовному матеріалі, однак будувалася на основі запозиченої словотвірної моделі. У сучасному мовознавстві до подібних штучних утворень ставляться як до хибної практики через наявність семантичних збігів, тому що, наприклад, *рейкарнею* можна назвати і цех, і майстерню, і завод. Отже, така неусталеність технічної термінології, як на нашу думку, свідчить про відсутність на той час певних неодмінних і стандартизованих вимог, насамперед мовних, до терміносистеми, а також про спроби сформувані українську наукову мову відповідно до потреб пересічного українця, а не науковця.

На сьогодні аж крайнощі іноді набирає природне прагнення повернути до наукового обігу спадщину Інституту української наукової мови. Діставши змогу користуватися термінографічними виданнями ІУНМ, науковці намагаються залучити набуток тих праць до сучасних термінологічних словників, причому лексикографи не завжди розуміють, що не можна знехтувати сім десятиріч мовного розвитку й забувати про те, що українська мова була мовою активного спілкування чималої частини науковців навіть за часів повного панування російськомовної науково-технічної літератури. Бажання відновити суто українські технічні терміни на кшталт *хлипак*, *толок*, *гонок* інколи призводить до ігнорування широко вживаних інтернаціоналізмів або вдалих запозичень, до спроб вилучити широковідомі сучасні терміни.

Зазначене вище в українській лінгвістичній науці (як в описуванні нами часи, так і в останні роки) спонукає мовознавців зосередитися на проблемах терміноутворення. Причому ці питання цікавлять не тільки мовознавців, а й представників інших галузей, оскільки стандартизація мови науки є нагальною необхідністю у всі часи розвитку суспільства, а у межах такої молоді української держави є беззаперечним формантом її майбуття і світового визнання. Тому в 1992 р.

Держстандарт України спільно з Міністерством освіти і науки України ініціювали створення Технічного комітету стандартизації науково-технічної термінології, де систематично проводяться міжнародні наукові конференції, учасники яких обговорюють проблеми вдосконалення української терміносистеми, тому що новітні наукові досягнення повинні адекватно бути відбиті в мові. Українське термінологічне товариство, створене в 2000 році, на сьогодні координує міжнародну співпрацю подібних товариств Європи й світу з метою обміну термінологічною інформацією. Підтвердженням зацікавленості термінологією національно свідомої еліти є і суто мовознавчі всеукраїнські конференції, що проводяться при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Національному університеті «Львівська політехніка», на яких розглядаються питання лінгвістичного забезпечення потреб різних галузей української науки й техніки. Саме на таких наукових зібраннях, коли термінологія виробляється у дискусії (згадаймо хоча б терміноодиниці *магніт* – *магнет*, *хімія* – *хемія*, *енергозбереження* – *енергоощадність*, *навколишнє середовище* – *довкілля* та інші), осмислюються теоретичні засади українського термінознавства й лексикографії, робляться спроби уніфікувати і стандартизувати термінологічний масив галузевих терміносистем, що сприяє процесові унормування загальнолітературної української мови.

Не можна не згадати у цьому сенсі 10-у Міжнародну наукову конференцію «Проблеми української термінології СловоСвіт 2008», що була представлена 173 науковцями з різних регіонів України, а також далекого зарубіжжя – Австрії, США. Проблеми досконалості термінів національних терміносистем, що розглядалися майже кожним доповідачем, у подальшому будуть міцним підґрунтям для наукової міжнародної комунікації, сприятимуть термінографічній праці, поглиблять спеціалізацію наукових знань і фахової діяльності українського суспільства. Принагідно нагадаємо, що зазначена конференція відбувається один раз на два роки у Львові, науковому осерді Західної України.

Як останній акорд у дослідженні Ю. Шевельовим галицьких впливів можна навести цитату, що відповідає і наведеним вище сучасним українським реаліям: «Тепер, коли єсть українська школа, українські інституції, багатіша преса та сила словників, галицький літературно-мовний набуток слід не тільки не відкидати, але й привітати та пускати на загальний вжиток, як матеріал вироблений, ...дуже часто влучний та закрашений європейськими впливами» [5:93]. Отже, дбаючи про престиж і вартісність фахового слововжитку, варто виробляти українську наукову мову у плідній співпраці термінологів з усіх куточків України.

Література

1. Головатий Г. Найважливіші словотворчі засоби в українській мові поживтневої доби / Г. Головатий // Мовознавство. — 1936. — № 8. — С. 70—86.
2. Російсько-український транспортний словник / [уклад. В. Жуковський]. — Харків : Півд. округи шляхів, 1926. — 95 с.
3. Словник транспортової термінології (проект). — К. : Українська радянська енциклопедія, 1932.
4. Холодний Гр. Стан та перспективи наукової роботи Інституту Української Наукової Мови : доповідь Керівника ІУНМ Гр. Холодного Раді Академії 5-го листопада 1928 року / Гр. Холодний — К. : ВУАН, 1928. — С. 11—12.
5. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Ю. Шевельов — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Ю. Шевельов — Чернівці : Рута, 1998. — С. 173.

© Нікуліна Н. В., 2009

УДК 811.161.2'1

В. М. Зубченко

Київ

Оцінка історії української мови Ю. Шевельова українськими радянськими та сучасними мовознавцями

Зубченко В. М. Оцінка історії української мови Ю. Шевельова українськими радянськими та сучасними мовознавцями. У статті аналізуються погляди українських лінгвістів на трактування історії української мови Ю. Шевельова. Українські радянські мовознавці не досліджували науковий доробок Ю. Шевельова, оскільки його праці були «під забороною». Лише з прийняттям незалежності України, праці дослідника стали доступними українським вченим. На сучасному етапі розвитку українського мовознавства, активно вивчається концепція історії української мови Ю. Шевельова.

Ключові слова: історія української мови, Ю. Шевельов.

Зубченко В. М. Оценка истории украинского языка Ю. Шевелева украинскими советскими и современными языковедами. В статье анализируются взгляды украинских лингвистов на трактование истории украинского языка Ю. Шевелева. Украинские советские лингвисты не исследовали научное наследие Ю. Шевелева, поскольку его труды были «под запретом». Только с принятием независимости Украины, труды исследователя стали доступными для украинских ученых. На современном этапе развития украинской лингвистики, активно изучается концепция истории украинского языка Ю. Шевелева.

Ключевые слова: история украинского языка, Ю. Шевелев.

Zubchenko V. M. The appraisal of Shevelov's Ukrainian language history by Ukrainian soviet and contemporary linguists. The article analyses theories of Ukrainian linguists on the History of the Ukrainian language by G. Schevelov. The Ukrainian linguists of the soviets didn't research into Schevelov's research works, because his works were "to place a ban". The Ukrainian Scientists opened Schevelov's research works, when Ukraine gained independence and they active study the History of the Ukrainian language by Schevelov today.

Key words: History of the Ukrainian language, G. Schevelov.

Довгою була дорога вченого-гуманітарія до українського читача. Лише з кінця 80-х років ХХ століття Україна відкрила постать Ю. Шевельова та його наукову спадщину. До того часу праці мовознавця були відомі лише «довіреном».

Діапазон лінгвістичних зацікавлень Шевельова-мовознавця досить широкий, проте вчений надає перевагу дослідженню історії мови, динаміці її структурного розвитку.

Отже, погляди на історію української мови Ю. Шевельова визначаємо предметом нашої статті, а об'єктом – оцінку його поглядів радянськими та сучасними мовознавцями України.

Метою даної статті є оцінка українськими мовознавцями поглядів Ю. Шевельова на історію української мови. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання завдання: проаналізувати ставлення мовознавців до концепції історії української мови Ю. Шевельова.

Як відомо, кожна політична влада, а особливо тоталітарна, диктує власну ідеологію, а поширенням її та переконанням народу зазвичай займаються представники гуманітарної науки та митці слова. Про вплив політичних чинників на науковців влучно писав Ян Бодуен де Куртене: «Слушно твердимо, що наука має стояти поза політикою. При

об'єктивному обговоренні тих або інших мовних та суспільних явищ не належить слухати нашіптувань певної політичної орієнтації. Однак, що діяти, коли саме суспільне життя щільно пов'язане з політикою, а лінгвістичні дискусії є лише одним із різновидів суспільних дискусій? Суто теоретичне, відірване від життя трактування таких питань, очевидно, є дуже бажаним, але звичайно мимоволі та всупереч бажанню воно тягне за собою прагнення робити практичні висновки. Це своєрідні взаємозалежні енергії [11:14].

Представники української радянської мовознавчої науки не критикували праці Ю. Шевельова, вони насамперед їх не знали, бо ім'я та праці дослідника були під забороною. Замовчування, ігнорування праць Ю. Шевельова, як і багатьох інших діаспорних мовознавців, було поширеною практикою радянських дослідників історії українського мовознавства.

Перші «посилання» на дослідження Ю. Шевельова в радянському мовознавстві з'явилися у 70-х роках ХХ століття. «Критичну» оцінку діяльності діаспори подає М. Тарасюк, за словами О. Горбача це «колективний автор (А. Грищенко, І. Білодід, В. Русанівський)»[2]. У брошурі «автор»

«громить» здобутки зарубіжної україніки, обравши стиль 30-х років, щоб, як він зазначає, поглибити увагу до теоретичних проблем радянського мовознавства, посилити боротьбу за чистоту і культуру української мови, оскільки за час «відлиги» у перекладах з'явилась вже давно заборонена лексика: полонізми, галицизми, архаїзми. Стиль названої брошури й ті опуси, що вона містить, якнайкраще свідчать про її призначення. Ось одна з цитат: ««Ідеологи» намагаються прищепити емігрантським масам думку, ніби на Радянській Україні відмовилися від традицій української літературної мови, ігнорують давні лексикографічні праці й навіть лінгвістичну спадщину 20-х років. Нерви зовсім зраджують Шевельова, коли він пише для свого націоналістичного оточення. Так у статті «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві» він безпеліційно заявляє, що про порівняння праць сучасних українських мовознавців з працями учених 20-х років навіть не може бути мови. Докази на користь такої заяви також досить «оригінальні»: 1) нові праці українських учених не мають свого обличчя, не позначені оригінальністю, 2) «твори західних учених, навіть польських і чеських, мало кому відомі на Україні», бо українські вчені «і читати чужими мовами не вміють». Таке наукове обличчя «головного авторитета» буржуазно-націоналістичного мовознавства Ю. Шевельова» [6:20–28].

Звичайно, автор чи автори брошури виконували політичне замовлення, інша справа, що вони могли б цього й не робити, або, принаймні знайти інший стиль викладу думок свого аналізу, як це зробив С. Бевзенко.

Дослідник у праці «Історія українського мовознавства», аналізуючи стан мовознавчої науки від зародження до сучасного стану та праці відомих мовознавців, торкається й досліджень діаспори: «Поряд з працями, що виходили на Україні, кілька спроб опрацювання питань історії української літературної мови здійснили зарубіжні українознавці, зокрема І. Огієнко, В. Чапленко, Ю. Шевельов, проте методологічна їх хибність значно знижує їхню наукову вартість» [1:202].

Новий підхід до трактування історії української мови, зокрема періоду українізації, започаткувався вже після проголошення незалежності України та в період масового дослідження істинної історії держави та її мови. До власне українського наукового обігу долучились праці Ю. Шевельова, І. Огієнка,

О. Горбача, В. Чапленка, які по-різному акцентували на умовах функціонування української мови та її структурних особливостях відповідно до хронології.

Визнання й високий авторитет Ю. Шевельова в славістичних колах світу позитивно вплинули на сприйняття доробку науковця серед української культурної еліти. Відповідно й радикально змінюються погляди на доробок мовознавця, оскільки «наукові фундаментальні праці Ю. Шевельова мають своє обличчя, захоплюють оригінальністю, сміливістю ідей, глибиною аргументації...» [3:147]. Починається масова зацікавленість фахівців різних галузей: мовознавства, літературознавства, культурології, історії науковим доробком вченого, проводяться конференції, присвячені різним аспектам наукового доробку професора Шевельова, якого обирають іноземним членом НАН України. В друкованому органі Інституту української мови НАН України зазначено, що після десятирічних заборон творчість Ю. Шевельова повертається, хоч і непросто в духовно-культурний простір незалежної України. Українські мовознавці прилучаються до його глибоких і натхненно опрацьованих лінгвістичних ідей. Свою оцінку науковій мовознавчій діяльності дослідника на сторінках провідних журналів та в матеріалах конференцій дають Й. Андерш («Мовознавство»), А. Даниленко («Українська мова», «Записки НТШ»), Р. Зорівчак («Вісник НТШ»), Л. Масенко («Дивослово»), І. Муромцев, О. Муромцева, В. Калашник, А. Загнітко, Н. Гуйванюк.

Зміна оцінки поглядів Ю. Шевельова на історію рідної мови простежується вже в «Історії української мови» В. Русанівського, одного з ймовірних авторів брошури. У звертанні до читача автор вказує на нове висвітлення історії української мови 20–80-х років, а період українізації подано посилаючись на праці Ю. Шереха та В. Чапленка, «буржуазних націоналістів» у переконаннях і трактуванні історії української мови [5].

Постаті Ю. Шевельова присвятив окрему розвідку П. Гриценко, в якій паралельно висвітлює біографічні дані історика мови та його мовознавчі дослідження, окреслюючи коло лінгвістичних зацікавлень, ідеологію та методологію. Першим науковим дослідженням з історії мови Ю. Шевельова був «Внесок Галичини у формування української літературної мови», яке і на сьогодні залишається ґрунтовною характеристикою галицького ва-

ріанта української літературної мови та його ролі в становленні єдиного мовного стандарту. Аналізуючи працю, П. Гриценко зазначає, що окрім точного відтворення мовно-історичної конкретики це дослідження цінне передусім формулюванням кола проблем щодо формування української мови нового періоду, зокрема, ролі окремих мовно-культурних локусів у цьому процесі. Літературна мова у цій праці прочитується у просторовій парадигмі, через локальну та історичну віднесеність; замість традиційного для українського мовознавства відкидання галичанізмів їм дається виражена оцінка [3:150]. Важливим дослідженням в історії української мови є монографія професора Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус.», яку П. Гриценко аналізує як найповніше дослідження змін в українській мові означеного періоду. Окремі сторінки праці точністю відбиття перебігу подій доби українізації та документованістю нагадують есе соціолога чи історика. Важливо, що автор ставить питання мотивації, які сприяли б поширенню української мови у різних можливих сферах її використання, дає оцінки народницьким, романтичним поглядам на мотиви вибору української мови як засобу спілкування [3:151].

Не залишив без уваги погляди Ю. Шевельова й В. Німчук у розвідці «Періодизація як напрямок дослідження генезис та історії української мови». Окреслюючи нагальну проблему історії мови - періодизацію, автор аналізує періодизації істориків мови: канонізовану О. Шахматова, а також С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, Ю. Шевельова, вважаючи останню по-справжньому обґрунтованою, оскільки вона спирається на конкретний матеріал [4:8].

Дослідник Р. Трифонов, аналізуючи мовну дискусію початку ХХ століття за працями Ю. Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус.» та «Внесок Галичини у формування української літературної мови»,

вважає що Ю. Шевельову вдалося глибше за багатьох сучасників опрацювати джерела, і вони стали саме тим елементом, який надає науковій переконливості і точності його роботам, які він присвятив українській мові першої половини ХХ століття. Його праці спрямовані на відтворення картини функціонування мови в суспільстві [7:32].

Українські мовознавці-сучасники посиляються на факти мовного питання України першої половини ХХ століття, зазначені у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус» у дослідженнях із соціолінгвістики. Провідним фахівцем цієї галузі, Л. Масенко, здійснено ґрунтовне дослідження мовної політики 20–30-х років ХХ ст. та наслідки цієї політики у надбаннях української мовознавчої науки у праці «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали.» [8]. Авторка сприяє перевиданню досліджень з історії українського мовознавства Ю. Шевельова, які стосуються періоду українізації. Дослідниця переконана, що багато зробив Ю. Шевельов для вивчення діяльності мовознавців 20-х рр. ХХ ст. Добу Розстріляного Відродження він вважав вартою спеціальних ґрунтовних досліджень як багату на здобутки не лише в літературі, а й у галузі наукового мовознавства. Вчений накреслює об'єктивну лінгвістичну картину внутрішнього розвитку української мови у першій половині ХХ ст., шляхи формування її загальнонаціонального літературного варіанту, унормування правопису й термінології, історію лексикографічної теорії і практики – і все це на тлі протидії, що її зазнавала українська мова з боку урядів панівних націй у різних частинах України. Деформації мовної ситуації, які наша держава успадкувала від руйнівної політики окупаційного тоталітарного режиму, належать до найтяжчих. Час вимагає від українських мовознавців продовження досліджень професора Ю. Шевельова [10:5-6], а для цього потрібне перевидання всієї його наукової спадщини.

Література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : [навч. посіб.] / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1991. — 231 с.
2. Горбач О. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою) / О. Горбач, С. Смерчинський. — Мюнхен, 1990. — 295 с.
3. Гриценко П. Ю. Професор Юрій Шевельов (Штрихи до портрета видатного мовознавця) / П. Ю. Гриценко // Київська старовина. — 1998. — № 6. — С. 146—158.

4. Німчук В. В. «Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови» / В. В. Німчук // Мовознавство. — 1997. - № 6. — С. 3—14.
5. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. - К. : АртЕк, 2001. — 392 с.
6. Тарасюк М. М. Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови / М. М. Тарасюк. — К. : Наук. думка, 1973. — 60 с.
7. Трифонов Р. Грані вивчення мовної дискусії 1906—1913 рр. : Ю. Шевельов і його сучасники з України та діаспори / Р. Трифонов // Вісник Харківського університету. — 1999. — № 426. — С. 30—35.
8. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциту : [док. і матеріали] / [упорядкув. Л. Масенко та ін.]. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2005. — 399 с.
9. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Ю. Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.
10. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.
11. Baudouin de Courtenay J. Kilka ogólników o obiektywnej i subiektywnej odrebnosci Ukrainy pod względem językowym, plemiennym, narodowym i państwowym / Я. Бодуен де Куртене // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. — 1925. — Т. 141—143. — С. 14.

© Зубченко В. М., 2009

УДК 811.161.2'373.45

О. Р. Микитюк

Львів

**Проблема запозичень в оцінці О. Потебні, Ю. Шевельова,
С. Смаль-Стоцького, С. Караванського
та інших видатних українських мовознавців**

Микитюк О. Р. Проблема запозичень в оцінці О. Потебні, Ю. Шевельова, С. Смаль-Стоцького, С. Караванського та інших видатних українських мовознавців. У статті розглянуто проблему запозичень в українській мові, з'ясовано мовні та позамовні чинники існування чужих слів, проілюстровано деукраїнізацію 14,5 тисяч українських термінів. На основі думок видатних українських мовознавців (зокрема О. Потебні, Ю. Шевельова та інших) проаналізовано недоцільність запозичень серед загальноживаної і термінової лексики. Аналіз фактажу переконливо доводить, що недоцільні запозичення руйнують самобутність української мови.

Ключові слова: запозичення, міжмовна взаємодія, термін, іншомовна лексика, норма.

Мыкитюк О. Р. Проблема заимствований в оценке А. Потебни, Ю. Шевельова, С. Смаль-Стоцького, С. Караванского и других выдающихся украинских лингвистов. В статье рассмотрено проблему заимствований в украинском языке, выяснено языковые и внеязыковые факторы существования чужих слов, проиллюстрировано деукраинизацию 14,5 тысяч украинских терминов. На основании суждений выдающихся украинских языковедов (в частности А. Потебни, Ю. Шевельова и других) проанализировано неприемлемость заимствований в общепонятной и терминологической лексике. Анализ фактического материала убедительно доказывает, что ненужные заимствования разрушают уникальность украинского языка.

Ключевые слова: заимствования, межъязыковое взаимодействие, термин, иностранная лексика, норма.

Mykytyuk O. R. The problem of loanwords in the evaluation of O. Potebna, J. Shevelov, S. Smal-Stozkyj, S. Karavanskyj and the other eminent linguists. The article is devoted to the problem of loanwords in Ukrainian, the linguistic and extra linguistic factors of language existence are ascertained, the destruction of 14,5 thousands Ukrainian terms is illustrated. On the basis of the eminent Ukrainian scientists ideas (e. g. O. Potebna, J. Shevelov and the other) the inexpediency of the loanwords among the common and technical vocabulary is analysed. The characteristic of actual material convincingly proves that inexpedient loanwords destroy the originality of Ukrainian.

Key words: holdings, interlingual interaction, term, foreign vocabulary, norm.

Недоцільне запозичення елементів однієї мови на загал свідчить про низьку оцінку фактів власної мови і високу – іншої мови.

Ю. Шевельов

Проблема запозичень і досі залишається однією з найнагальніших в українському мовознавстві, позаяк міжмовна взаємодія посягає на нашу самобутність, окремішність та незалежність. Відтак за допомогою найвлучніших думок класиків українського мовознавства у статті обґрунтовано недоцільність іншомовних слів, їхню загрозу для сучасного етапу.

Упродовж усього советського часу нам прищеплювали тенденцію – збагачувати українську мову низкою запозичень із російської та англійської мов, що згодом мало б стати нормою. Нині, за висловом С. Караванського, маємо «пошесть іноземщини в нашій мові». «Тому, коли наші президенти чи парламентарі говорять про *образ*, *лице* або *ім'я* держави, то хай там що скажуть *імідж*. А *першорядні* завдання неодмінно назвуть *пріоритетними*... Там, де можна вжити своє слово, ми віддаємо перевагу «чужинцеві», і коли чехи майже всі іноземні слова замінили чеськими – навіть *театр* у них *дівадло*, то ми – навпаки: кожне своє слово хочемо замінити іноземним» [4:73].

Які ж **причини запозичень**? Виокремлюють позамовні та мовні чинники.

До **позамовних чинників** належать: 1) українська мова утвердилася як державна; 2) демократизація суспільного життя; 3) політичні, економічні та культурні зміни в українському суспільстві; 4) швидкий розвиток науки і техніки; 5) відкритість до всього іноземного, що спричинило появу низки чужих слів: «прислухайтесь: *лізинг*, *факторинг*, *франчайзінг*, *факс*, *ксерокс*, *принтер*, *картридж*, *вінчестер* – (виявляється, це не зброя, а всього лише – частина комп'ютера) – жоден завойовник так тріумфально не окупував наші вулиці, наш духовний простір, – причому, без найменшого спротиву» [7:35]. Причини **мовних запозичень** – це 1) потреба в певний історичний період у якійсь лексемі, наприклад, музична термінологія перейшла з італійської мови, кораблебудівна – з голландської; 2) заміна описової назви одним словом: *апеляція* – звернення з проханням про перегляд, *реформа* – зміна на краще; *ратифікація* – затвердження верховним органом влади держави міжнародного договору; *ноутбук* – компактний персональний комп'ютер;

3) вищий ступінь термінологічної визначеності: *регенерація* (мед.) – *відновлення*, *реставрація* (буд.) – *відновлення*; 4) мода на певні слова: *амбасадор* (посол, повноважний представник), *бомонд* (вишукане аристократичне товариство), *фундація* (заснування, створення, пожертвування коштів), *меценат* (багатий покровитель наук і мистецтва), *раут* (урочистий вечір).

Про потрібність чи непотрібність в мові чужих слів розмірковував О. Потебня: «Про запозичення можуть правильно судити ті, що запозичають, а не ті, в кого запозичають; якщо ж останні беруть на себе роль суддів у чужій справі, то судження їх всуціль є крайнє однобічні. Їх вимога від тих, хто запозичає, подібні на те, як би хтось зварив каші для себе і для іншого, вимагав, щоб ті інші, з подяки, разом з кашею з'їли і глечик, в якому вона варилася» [8:224]. У сучасному мовознавстві існує думка про необхідність переваги власне-мовних одиниць (термінів також) над чужомовними, бо «припинання слів з однієї слов'янської мови до другої робилося не раз в надто великій мірі і без припорошення до духу і звукових правил рідної мови» [14:72]. Зрешта, іншомовні слова – це «порожні, байдужі речі, псевдоречі, життєві муляжі», – казав на початку ХХ ст. австрійський письменник Р. Рільке, – бо «американський дім, в американському розумінні, американське яблуко чи тамтешня виноградна лоза не мають нічого спільного з тим домом, овочем, виноградом, що увійшли у сподівання і роздуми наших предків...» [цит. за: 3:5].

Заслуговує на увагу позиція Р. Смаль-Стоцького: «Боротьби проти запозичених слів узагалі не можна виправдати вже тому, що запозики старі, як цивілізація, і без них не обходилися найсамостійніші мови. Народ не боїться запозичених слів, так само як не боїться запозичених ідей: і те, й друге безперечно стане його набутком і одержить у майбутньому своєрідний національний відповідник» [11:69]. Однак щодо іншомовних слів в українській мові існує й інша думка: «Наше суспільство переживає доволі складну фазу запозичення слів, в які прагне вкласти свій зміст. Однак, процес профанації українського слова триває вже давно. Особливої напруги він набув у період тоталітаризму, коли слово було отруєне ідеоло-

гією і втрачало свою первісну змістову наповненість. Тепер іде окупація суспільної свідомості зденационалізованим, інтерінформативним словом, максимально відчуженим від національного контексту» [2:26]. Ю. Шевельов, аналізуючи стан і статус української мови до періоду українізації (до 1925 р.) зазначає, що мова вже тоді «ввібрала в себе численні советизми, особливо в ділянках адміністративній та ідеологічній» [16:316].

Деукраїнізація українських слів набула особливої гостроти у 1933–1935 рр., коли ліквідовано ІУНМ та опубліковано термінологічні бюлетені. У підсумку це призвело до виправлення 14,5 тисяч термінів (тобто 50–80 відсотків усієї української термінології). Ще «РУС 1924–1933 послідовно фіксує поряд з іншомовним словом, ідентичним з російським, своє українське» [5:81]: *абажур* – *дашок*, *абзац* – *уступ*; *абсурд* – *безглуздя*, *нісенітниця*, *дурниця*; *авантюрист* – *пройдисвіт*, *автобіографія* – *саможиттєпис*; *автограф* – *власноручне письмо*, *власнопис*; *автономія* – *самоврядування*, *агонія* – *конання*, *часування*. Перекладні словники наступних років уже не подавали українських відповідників, що руйнувало самотність і цілісність мови.

Період 20–30-х років ХХ століття – це вироблення теоретичних засад розвитку української науково-технічної термінології, відтак усі тогочасні наукові інституції торкалися проблеми вибору українського чи іншомовного терміна [див.: 6:9–18, 54–55]. Наприклад, Степан Риндик (Українська господарська академія в Подебрадах (Чехія)) писав, що інтернаціональна термінологія – це «просто божок, фетиш, якому ми звикли поклонятися, надавши йому святости, що її він не має». Діячі НТШ (Іван Верхратський, Іван Пулюй, Володимир Левицький) (Львів, 1873–1939) також намагалися звільнити науку від «запозиченої, зайшлої термінології і наблизити до мови народної» [15:IX]. Члени Інституту української наукової мови (Київ, 1921–1933) вважали, що термін має бути зрозумілий, доброзвучний та побудований на народній основі. Порівняймо здобутки термінологічних інституцій щодо свого та чужого в термінології:

Запозичений термін	Український термін-відповідник
ароматичний	запашний
бархатний	оксамитовий
болт	прогонич
вертикальний	прямовисний

Запозичений термін	Український термін-відповідник
горизонтальний	доземний
діаметр	поперечник, прогін,
клапан	проліт
масло	хлипак
метал	олія (техн.)
наркоз	ковань
насос	знечулення
підшипник	помпа
паралельний	вальниця
перпендикуляр	рівнобіжний
пунктир	сторч
результат	крапчак
рекорд	вислід
ртуть	осяг
сепаратор	живе срібло
угарний	відбірник
формула	чадний
центр	взір
шахта	осередок
шлак	копальня
штатив	жужіль
штукатурка	стояк
янтар	тиньк
ячейка	бурштин
	комірка

З 1933-го до проголошення незалежності йде цілеспрямоване усунення з вжитку українських термінів [див.:13:354–359]: 1933–35-го знищено *жмут* (замінено на *пучок*), *зайвина* (замінено на *надлишок*), *засновок* (замінено на *припущення*), *збір* (стало *сукупність*), *згортка* (стало *складка*), *косина* (замінено на *діагональ*), *мірило* (замінено на *масштаб*), *первень* (замінено на *елемент*), *розмах* (замінено на *амплітуда*), *стояк* (замінено на *штатив*); у 70–80-их роках – *долішній* (замінено на *нижній*), *достеменно*, *загодя*, *завше*, *заповзятися*, *запосісти*, *здобуток* (замінено на *виручка*), *здужати*, *навзаєм*, *нараз*, *позаяк*, *попри*, *себто* та інші. Деукраїнізовано було не лише слова, приміром, Пленум ЦК КПРС 1933-го року наказав знищити понад три тисячі українських книжок, також «лише за п'ять років (1933–1938) з 300 письменників Московщина знищила 290, хоч 95% їх належало до «трудова класів» і прихильно ставилися до «радянської» влади, а чимало з них були комуністами. Вигублено їх лише за те, що писали українською мовою [див.:17:114]. Як наслідок українська мова була перетворена на новояз, максимально наближений до російської. Такий стан речей – наслідок російщення українців, це – «суржиковий інтернаціоналізм» у дії. Юрій Шевельов, аналізуючи стан мови, вживає

слово «вербоцид», під яким розуміє «гвалтовне втручання в природне життя української мови, усунення з неї сотень і тисяч слів», мовознавець уважає, що «це цвинтар слів... але деякі з них не мертві, а тільки приспані (або, страшніше, живцем поховані) [див.:12:61]». І саме така «зросійшена («зінтернаціоналізована») термінологія лягла в основу термінологічного мововжитку в УРСР за останні сорок кілька років» [1:88]. Наслідком советизації мови стало заперечення усього українського. Тому не дивно, що теми дипломних робіт у «Львівській політехніці» звучать так: «Проблеми транспортування рідин у посудинах з перемінною структурою щільності» (газета «Аудиторія» подала такий переклад українською: «Як носити воду в решеті»), «Проблеми підвищення дрібнодисперсійності оксиду двоатомного водню механічним методом» (переклад: «Як краще товкти воду в ступі»). Відтак на сьогодні чи не найбільшою проблемою є брак спадковості, бо українські терміни викинуто, а іншомовні і далі повертають нас до советської ідеї про неспроможність української мови обслуговувати потреби термінології.

Мовознавець В. Радчук, досліджуючи, якою ж мовою говоритиме і писатиме Україна років через 50, 100 чи 300, прийшов до такого тексту: «Гадаси, піпл буде без бонусу й пресингу толерувати інвазію офшорних брендів у прайс-листах наших маркетів і на біг-бордах?» – зі смайлом на фейсі проартикулював бой-френд іміджмейкер офіс-менеджерці за бізнес-ланчем з брендів й чикен-кіїв у снєк-барі фітнес-центру...» За мовою впізнають країну та народ, бо «слово – ключ від душі, ми шукаємо в ньому сенс і знаходимо цілий світ» [9:38]. Тому відхід від англоцентризму – це не лише нагальна необхідність, це вбереження від винародовлення (про яке ще в XIX ст. говорив О. Потебня).

Недооцінка українських цінностей виявляється на всіх рівнях, наприклад, проаналізуємо назву книжки (XV Форум видавців у Львові, вересень, 2008 р.): «Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концепції» (Л. Гарнашевської), де маємо низку непотрібних чужих слів: *презумпція* (з лат.: *припущення, здогад, принцип?*), *абрис* (з нім.: *план, креслення, контур*), *концепція* (з лат.: *думка, поняття*). Таке засилля іноземщини – це відверта зневага до української мови, яка має багатющі виражальні засоби для творення не лише нових слів, а й термі-

нів. Слушною є думка, яку віршово висловив один студент (записала Т. Бурлака): «*Плейбой*», і «*кілер*», і «*блокбастер*»,/ і купу слів чужих в «онлайн»/ узяв до обігу і *тангстер*, / і найнікчемніший з *недбайл*./ Коли ж обуристь *українія*/ чужий бур'ян? Його по вінця/.

Відтак, аби врятувати мову від руйнації, глобалізації і денаціоналізації, спробуймо дібрати до низки загальноживаних іншомовних слів українські відповідники: *ансамбль* – *гурт*; *аргумент* – *доказ, підстава, обґрунтування, мотив*; *бібліотека* – *книгозбірня*; *блокнот* – *записник*; *б'юст* – *погруддя*; *візит* – *відвідини*; *волонтер* – *доброволець*; *вуаль* – *серпанок*; *гіпотеза* – *припущення, здогад, передбачення, домисел, задум*; *гімн* – *славень*; *деградація* – *занепад*; *дефект* – *вада, хиба, недолік, недоробка, упушення*; *дистриб'ютор* – *розповсюджувач*; *експлуатація* – *визиск*; *екстремний* – *негайний, спішний, невідкладний, надзвичайний*; *ерудиція* – *обізнаність*; *імітація* – *наслідування, відтворення, підробляння*; *маргінес* – *берег, поле (життя, книжки)*, *задвірки*; *масштаб* – *мірило*; *моніторинг* – *спостереження*; *наблік рилейнз* – *зв'язки з громадськістю*; *прес-реліз* – *довідка для преси*; *провайдер* – *постачальник*; *промутер* – *покровитель*; *процент* – *відсоток*; *пряжка* – *застібка*; *регіон* – *край, земля, місцевість, терен, сторона, простір, обшир, область, район*; *референт* – *помічник*; *рюкзак* – *наплічник*; *спікер* – *речник*; *спорадичний* – *поодинокий*; *тираж* – *наклад*; *турист* – *подорожній*; *уніформа* – *однострій*; *фактор* – *чинник*; *фан* – *прихильник, симпатик*; *фон* – *тло*; *фонтан* – *водограй*; *фотографія* – *світлина*; *фрукти* – *садовина*; *хронічний* – *тривалий, довготривалий, затяжний, постійний*; *чемодан* – *валіза*; *шеф*, *бос* – *зверхник*; *ноумен* – *витівник*; *штопор* – *коркотяг*; *язичництво* – *поганство*.

Без перебільшення про недоцільне вживання іншомовних слів можна сказати словами апостола Павла: «...коли сурма даватиме невиразний звук, то хто тоді готуватиметься до бою? Так і ви, якщо промовляєте... незрозумілі слова, то як зрозуміють, що ви говорите? Ви будете говорити на вітер» (Біблія, 1 Кор.14, 8–9).

Отже, боротьба проти запозик неминуча, позаяк мова своїми питомими засобами спроможна точно і влучно передавати більшість нових понять. «Орієнтація мови на власні сили зміцнює її внутрішню будову, посилює і гармонізує взаємодію лексичного та

словотвірного рівнів, а головне – творчо розвиває її. Зайве позичати, коли у своїй мові можна створити рівнозначні слова й до того ж більш милозвучні. Як кажуть у народі, свої

сухарі краще чужих пирогів» [10:21]. На сьогодні – боротьба проти чужомовних безпотрібних запозик – це збереження самобутності української мови.

Література

1. Вовк А. Наукова мова і політика : 55 років української термінології в УРСР / Анатоль Вовк // Сучасність. — 1979. — Ч. 7—8. — С. 87—95.
2. Жулинський М. Духовна спрага по втраченій Батьківщині / Микола Жулинський. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2000. — 68 с.
3. Іванишин П. Шевченкознавство чи україноббивство? / Петро Іванишин // Урок Української. — 2004. — № 10. — С. 2—5.
4. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за своє національне «Я» / Святослав Караванський. — К. : Видавничий центр «Академія», 2001. — 240 с.
5. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. — 163 с.
6. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Галина Наконечна. — Львів : Кальварія, 1999. — 110 с.
7. Олійник Б. І щоб ніхто не здогадався / Борис Олійник // Урок Української. — 2003. — № 5—6. — С. 35.
8. Потебня А. Мысль и язык. — [3-е изд., доп. статьями «Язык и народность», «О национализме»] / Александр Потебня. — Харьков, 1913. — 225 с.
9. Радчук В. Параметри і взаємодія мов / Віталій Радчук // Дивослово. — 2005. — № 6. — С. 36—44.
10. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / Пилип Селігей // Українська мова. Науково-теоретичний журнал Інституту української мови Національної Академії наук України. — 2007. — № 4. — С. 16—32.
11. Смаль-Стоцький Р. Українська мова в советській Україні (матеріали і завваги) / Роман Смаль-Стоцький. — Варшава, 1936. — 272 с.
12. Ткач Л. Він руйнував Карфаген нашої провінційності / Людмила Ткач // Урок Української, 2003. — № 7. — С. 57—61.
13. Українська мова у ХХ сторіччі : історія лінгвоциду. Документи і матеріали / [упоряд. Лариса Масенко, Віктор Кубайчук, Орися Демська-Кульчицька]. — К. : Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2005. — 399 с.
14. Франко І. Слов'янська взаємність в розуміння Яна Колара і тепер / Іван Франко // Франко І. Збір. творів : [у 50-ти т.]. — К. : Наукова думка, 1981. — Т. 29. — 1981. — С. 51—76.
15. Шелудько І. Переднє слово / Іван Шелудько // Словник технічної термінології. Електротехніка. — К., 1928. — С. VIII—IX.
16. Шерех Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Шерех Юрій // Поза книжками і з книжок. — К. : Вид-во «ЧАС», 1998. — С. 281—392.
17. Штепа П. Московство : його походження, зміст, форми й історична тяглість / Павло Штепа. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2003. — 412 с.

© Микитюк О. Р., 2009

УДК 811.161.2'373.43

С. С. Лук'яненко

Харків

Ю. Шевельов

у контексті розвитку української інноватики
1930-х – поч. 1940-х рр.

Лук'яненко С.С. Ю. Шевельов у контексті розвитку української інноватики. У статті здійснено спробу дослідження внеску Ю. Шевельова у розвиток української інноватики 20 ст. в контексті загальних тенденцій вивчення нових явищ і процесів у 1930-х – на початку 1940-х рр. Розглянута робота Ю. Шевельова, присвячена аналізу неологізмів у мові П. Тичини, виділялася акцентуацією низки важливих питань неології та словотвору, масштабним дослідженням місця й ролі індивідуальних новоутворень, новаторським використанням статистичних методів. Звернуто увагу на те, що рівень цієї та ряду інших робіт вказаного періоду, присвячених інноваціям, створювали сприятливий ґрунт для оформлення спеціального підрозділу мовознавства – науки про нове в мові.

Ключові слова: інновація, інноватика, історія мови, неологія, словотвір, Ю. Шевельов.

Лукьяненко С. С. Ю. Шевельов в контексте развития украинской инноватики. В статье сделана попытка исследования вклада Ю. Шевельова в развитие украинской инноватики 20 ст. в контексте общих тенденций изучения новых явлений и процессов в 1930-х – начале 1940-х гг. Рассмотренная работа Ю. Шевельова, посвященная анализу неологизмов в языке П. Тычины, выделяется акцентуацией ряда важных вопросов неологии и словообразования, масштабными исследованиями места и роли индивидуальных новообразований, новаторским использованием статистических методов. Сделаны акценты на том, что уровень этой и ряда других работ указанного периода, посвященных инновациям, создавали благоприятную почву для оформления специального раздела языкознания – науки о новом в языке.

Ключевые слова: инновация, инноватика, история языка, неология, словообразование, Ю. Шевельов.

Lukyanenko S. S. Yu. Shevelov in the development context Ukrainian innovatics. In the article there is an attempt of researching the contribution of Yu. Shevelov into the development of the Ukrainian innovatics of the 20th century in the framework of the mainstream of studying new phenomena and processes in the 1930s – early 1940s. The specific feature of the Yu. Shevelov under consideration dedicated to the analysis of neologism in P. Tychina's language is its emphasis on a number of crucial issues of neology and word-formation, its global scope of research of the place and role of individual innovations, an innovative use statistics methods. Another highlight is on the fact that the level of this and other works about innovations during the given period made a favourable ground for the formation of a separate branch of linguistics – a science about the new in the language.

Key words: innovation, innovatics, history of language, neology, word-formation, Yu. Shevelov.

До останнього часу розвиток українського довоєнного мовознавства залишався майже зовсім поза увагою науковців, а згадки про нього, переважно були негативними. Вказана тематика знайшла відображення у збірнику «Мовознавство на Україні за п'ятдесят років» [7], у працях Ю. Шевельова [14], С. Бевзенка [1], М. Жовтобрюха [4], І. Огієнка [9], В. Русанівського [10], Д. Мазурик [8], Ж. Колоїз [6] та інших роботах. І все ж через відомі політико-ідеологічні моменти до початку 1990-х рр. в радянському мовознавстві період ґрунтовно не вивчався, а в «діаспорній» роботі Ю. Шевельова (постать якого стала предметом обговорення цієї статті) [14], акценти, переважно, зроблено на політико-ідеологічній складовій мовознавчого розвитку. Історико-мовні розвідки часів незалежності позначені посиленням інтересом до дискусій 1920-х – початку 1930-х рр., а середина і, тим більше друга половина 1930-х – початок 1940-х залишилися переважно

поза увагою вчених. Наприклад, констатуємо брак робіт, присвячених аналізу згаданого періоду з погляду розвитку неології та неографії – за винятком конспективних оглядів Д. Мазурик [8:26–29] та Ж. Колоїз [6:36–38].

Отже, вважаємо за потрібне дослідити вклад Ю. Шевельова у розвиток української інноватики 1930-х – поч. 1940-х рр. через аналіз одного з розділів роботи «Із спостережень над мовою сучасної поезії», присвяченого неологізмам П. Тичини¹ [13:41–61].

Початок 1930-х рр., порівняно з 1920-ми рр., відзначився новими акцентами й умовами розвитку інноваційних досліджень. Серед них виділяємо, зокрема, такі:

1. Поступово, а потім все більше змінюються погляди щодо розвитку мови взагалі, а також щодо конкретних мовних явищ.

¹ Як зауважує сам Ю. Шевельов, цей розділ був частиною його дисертації про мову поезій П. Тичини [13:41].

2. Основою неологічних та неографічних студій стає критика інноваційних здобутків 1920-х рр.

3. Суперечки навколо власне інноваційних проблем перетворюються на складові ідеолого-політичних кампаній.

Не зупиняючись детально на напрямках розвідок 1930-х рр. зауважимо, що основні акценти зроблено та таких аспектах:

1. На різкій критиці *загальних принципів та бази розвитку «нової» літературної мови*, поширених в 1920-х рр., причому така критика, як правило, супроводжувалася викладом власного бачення *шляхів розвитку української мови взагалі й її рівнів зокрема*;

2. Принципово хибною, шкідливою визнано *тенденцію відмежування від інтернаціональних та російських зразків*;

3. Одним із провідних мотивів стало питання про *роль запозичень як фактів інноваційних*. Загалом негативне ставлення до розвитку мови через запозичення, характерне для попереднього десятиліття, значною мірою переглянуто.

Не ставлячи за мету оцінку адекватності критичних виступів першої половини 1930-х рр. зауважимо, що і новотвірні дослідження 1920-х рр., і їхня критика, незважаючи на, здавалось, різку «полярність» оцінок, знаходилися, на наш погляд, на приблизно на однаковому науково-методологічному рівні. Йдеться про те, що переважна більшість студій того часу мало нагадувала власне наукові розвідки: роботи, дотичні до інноваційної проблематики, були, з одного боку, перенасичені загальними соціально-ідеологічними міркуваннями, без конкретики, деталізації і наукової аргументації, а з іншого – їхні автори, як здається, іноді й не ставили за мету проаналізувати той чи той мовний матеріал, обґрунтовано погодитися або не погодитися з іншими науковцями, і на базі такого аналізу зробити аргументовані наукові висновки. Завданням таких «досліджень» була, в основному, мовознавча адаптація спущених згори ідеологічних штампів, а тому більше нагадували ідеологізовану критику, «роздуми на тему» або директивні вказівки, де лише іноді, розрізненими вкрапленнями зустрічаються цінні спостереження щодо певних тенденцій розвитку мови або окремих мовних явищ, спроби їх пояснення тощо.

Звичайно, і в цей непростий період спостерігалися спроби підійти до розв'язання інноваційних проблем не лише з ідеологічних мірку-

вань. Окремі дослідники звернулися до наступних моментів власне мовної проблематики:

1) До теоретико-методологічної бази термінологічної інноватики. Саме у такому ракурсі відбувалася заочна полеміка О. Фінкеля з Т. Секундою [12].

2) Відносно розробленим виявився словотвірний аспект інноваційного розвитку мови. Характерною особливістю таких розвідок стала майже миттєва еволюція від критичної «ідеологічно забарвленої» роботи П. Горещького «Націоналістичні перекручення в питаннях українського словотвору» (1934 р.) [3] до досліджень Т. Головатого «Найважливіші словотвірні засоби в українській мові поживтєвої доби» (1936 р.) [2] та О. Ізюмова «Іменникові суфікси *-ак(-як), -ар(-яр), -ач(-яч)* в українській мові» (1937 р.) [5], де ідеологія була лише фоном для власне мовознавчого вивчення словотвірних процесів української мови в контексті важливої ролі словотвору як засобу оновлення її лексичної підсистеми.

І все ж хочемо звернути увагу на те, що у другій половині 1930-х рр. з'являються студії, присвячені комплексному аналізу розвитку мови, які, на наше переконання, свідчили про новий рівень такого напрямку українського мовознавства як неологія та неографія. Такі дослідження стосувалися або системи мови в цілому – у І. Співака [11], або «мови сучасної поезії» – у Ю. Шевельова [13]. У праці І. Співака «Словесні новини» (1939 р.) на прикладі номінів соціально-політичної сфери розглянуто різновиди семантичного словотворення (усього п'ять), проаналізовано різні способи лексико-словотвірних інновацій (використання «новотвірних елементів»), вказано на проблеми узуалізації новотворів [11:90–95]. І все ж вважаємо за необхідне особливо виділити роботу Ю. Шевельова «Із спостережень над мовою сучасної поезії» [13] (точніше, частини, присвячені неологізмам у мові поезій П. Тичини), оскільки вона, на наше переконання, більше, ніж попередні, може вважатися прообразом неологічних розвідок другої половини ХХ ст.

До таких висновків дійшли, зважаючи на низку важливих порушених питань неології, а саме:

1. В роботі чи не вперше в українському мовознавстві здійснено спробу створення теорії узуалізації індивідуально-авторських (поетичних) неологізмів. Зокрема, Ю. Ше-

льов виділяє «три шаблі життєвості кожного неологізму», висуває критерії «прищеплюваності» новоутворень у мові, пов'язані, значною мірою, із дією позамовних факторів («семантичну потрібність ... в умовах даного суспільства», «соціально-емоційну забарвленість», «ступінь продуктивності використаного способу (чи вужче – елементу) словотворення», «ступінь популярності даного автору і твору», «ступінь зцементованості даного слова в контекст» [13:41–42]) тощо.

2. Окремим завданням проголошено дослідження «відповідності чи невідповідності того чи іншого новотвору мовній системі даного етапу, взятій в її русі, в її розвитку...» [13:42]. Фактично це означало усвідомлення необхідності діахронічного підходу в українській інноватиці.

3. Аналіз поетичних новотворів П. Тичини проводився у зв'язку із скрупульозним дослідженням: а) використання у процесі їхнього творення продуктивних/непродуктивних типів і моделей (відзначено найбільш характерні для новотворення поета); б) функцій окремих словотворчих засобів; в) відхилень авторського словотворення від «прагматичної мови» та/або «відповідність способу їх творення тенденціям словотворення сучасної мови»; г) еволюції словотвірних засобів на прикладі кількох збірок [Шевельов 1940, с. 43–60];

4. Дослідник звертає увагу на різноманітні відхилення у поетичному словотворі, як от: порушення словотвірних моделей, словотворення «через посередництво» (фактично – через кроковий або черезступеневий словотвір) тощо [13:43–60]. Такий аналіз доповнено міркуваннями щодо сприйняття/несприйняття конкретних новотворів та моделей їхнього творення «прагматичною мовою» [13:43–60].

Крім того, у згаданій роботі маємо справу з масштабним (порівняно з іншими розвідками епохи) дослідженням місця й ролі індивідуальних новоутворень, а також їхніх функцій у конкретних збірках П. Тичини та його твор-

чості в цілому. Чи не вперше в українському мовознавстві здійснено спробу простежити зв'язок використання конкретних типів новотворів зі специфікою формування поетичних образів (у тому числі й у порівнянні із творчістю В. Маяковського) [13:56–58].

Хочемо звернути увагу й на факт новаторського (як на той час) масового використання статистичних методів. Останні застосовуються для: а) підрахунку загального числа неологізмів у різних збірках та пересічного числа неологізмів на сторінку; б) аналізу кількості новотворів окремих частин мови у конкретних збірках; в) показу розподілу неологізмів «по різних семантичних сферах у різних збірках» як підстави для висновків про перехід П. Тичини від «ізольованої, умовно-поетичної мови для обранців до мови широкого суспільного загалу» [13:60].

Отже, дослідивши внесок Ю. Шевельова у розвиток української інноватики в контексті загальних тенденцій 1930-х рр. можемо сказати наступне:

1. У другій половині 1930-х рр. мовознавчі студії, у тому числі й неологічні, виходять на якісно новий рівень.

2. Порівняно великий відсоток досліджень становлять розвідки або прямо присвячені неологічній проблематиці, або такі, в яких вона представлена побіжно;

3. Подібне збільшення кількості робіт, присвячених інноваціям поступово створювало сприятливий ґрунт для оформлення спеціального підрозділу мовознавства – науки про нове в мові;

4. Робимо припущення, що за сприятливих позамовних факторів, – а про загалом сприятливу для українського мовознавства кон'юнктуру 1939 – 1941 рр. свідчив сам Ю. Шевельов [14:202–204], – сконцентровані зусилля східно- та західноукраїнських мовознавців, могли призвести до формування української інноватики – науки про різнорівневі новотвори, або, принаймні, української неології – науки про інновації лексико-фразеологічного рівня вже в 1960-х – 1970-х рр.

Література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства : Історія вивчення української мови : Навч. посібник для пед. ін-тів / С. П. Бевзенко. — К. : Вища школа, 1991. — 231 с.
2. Головатий Г. Найважливіші словотворчі засоби в українській мові пожовтневої доби / Г. Головатий // Мовознавство. — 1936. — № 8. — С. 71—86.
3. Горещький П. Націоналістичні перекинуття в питаннях українського словотвору / П. Горещький // Мовознавство, 1934, № 1. — С. 37—51.

4. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства : 1918 — 1941 / М. А. Жовтобрюх. — К. : Наук. думка, 1991. — 259 с.
5. Ізюмов О. Іменникові суфікси *-ак(-як)*, *-ар(-яр)*, *-ач(-яч)* в українській мові / О. Ізюмов // Мовознавство. — 1937. — № 11. — С. 37—54.
6. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : [монографія] / Ж. В. Колоїз. — К. : Акцент, 2007. — 311 с. — (Наукове видання).
7. Мовознавство на Україні за п'ятдесят років / Відп. ред. Й. А. Багмут — К. : Наук. думка, 1967. — 452 с.
8. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексичній сучасній українській літературній мові (90-і роки ХХ ст.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Д. В. Мазурик. — Львів, 2002. — 195 с.
9. Огієнко І. І. (Митрополіт Іларіон) Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст. біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. — К. : Либідь, 1995. — 296 с., іл., ім. пок. («Літературні пам'ятки України»).
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Підручник / В. М. Русанівський. — К. : АртЕк, 2002. — 424 с. — (Навчальне видання).
11. Співак І. Словесні новини / І. Співак // Вісті академії наук Української радянської соціалістичної республіки. — 1939 — № 8. — С. 88—95.
12. Фінкель О. М. Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння / О. М. Фінкель // Мовознавство. — 1934. — № 2—6. — С. 63—81.
13. Шевельов Ю. В. Із спостережень над мовою сучасної поезії (Про мову поезій П. Г. Тичини) / Ю. В. Шевельов. — Х. : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1940. — 99 с.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Юрій Шевельов; пер. з англ. О. Соловей. — [Нью-Йорк] : Сучасність, 1987. — 295 с. — (Бібліотека прологу і сучасности; Ч. 173).

© Лук'яненко С. С., 2009

Творча особистість Ю. Шевельова в епістолярній спадщині

УДК 821.161.2-6 Шевельов. 09

О. С. Денисенко

Харків

Юрій Шевельов

як критик і науковець у своїх листах до Оксани Соловей

Денисенко О. С. Юрій Шевельов як критик і науковець у своїх листах до Оксани Соловей. У статті «Юрій Шевельов як критик і науковець у своїх листах до Оксани Соловей» проаналізовано частину епістолярної спадщини Юрія Шевельова, в якій подано інформацію оцінного характеру, що стосується літератури й інших видів мистецтв. Аналізований матеріал висвітлює події з особистого життя науковця та критика, а також мистецькі акції, появу новинок у літературі й інших видах мистецтв, засвідчено етапи підготовки текстів, пошуку достовірної інформації, етапи написання розвідок. Введення в науковий обіг зазначених матеріалів сприятиме поглибленню подальших досліджень.

Ключові слова: *епістолярій, критика, лист, мистецтво.*

Денисенко Е. С. Юрий Шевелев как критик и ученый в своих письмах к Оксане Соловей. В статье «Юрий Шевелев как критик и ученый в своих письмах к Оксане Соловей» проанализировано часть эпистолярного наследия, в которой подано информацию оценивающего характера, относящуюся к литературе и другим видам искусства. Проанализированный материал описывает события из личной жизни ученого и критика, а также появление новинок в литературе и других видах искусства, описаны этапы подготовки текстов, поиска достоверной информации, написания исследований. Введение в научный оборот описанных материалов будет способствовать углублению дальнейших исследований.

Ключевые слова: *эпистолярный, критика, письмо, искусство.*

Denysenko O. S. Jury Shevelov as the critic and scientist in the letters to Oksana Solovej. In the article «Jury Shevelov as the critic and scientist in the letters to Oksana Solovej» is analyzed a part of an epistolary heritage in which it is submitted the information of estimating character which concerns to the literature and other kinds of art. The material analyzed describes events from private life of the scientist and critic, and also art criticism actions, occurrence of novelties in the literature and other kinds of art, stages of preparation of texts, search of trustworthy information, and stages of a writing of researches are described. Introduction in a scientific turn of the described materials will promote a deepening of the further researches.

Keywords: *epistolary heritage, criticism, letter, art.*

Епістолярна спадщина діячів культури, науки тощо відіграє надзвичайно важливе значення в гуманітаристиці. Дослідженнями у царині епістолярію займалися В. Бородін, Г. Вервес, В. Дончик, М. Жулинський, О. Мишанич, Л. Новиченко, М. Сиваченко, М. Яценко, які у своїх монографіях, літературно-критичних статтях і розвідках широко використовують епістолярний матеріал для аргументації суджень, положень, висновків, особливо коли йдеться про бібліографію письменника, його погляди, творчі стосунки і впливи, аналіз окремих художніх творів. Ми маємо за мету використати епістолярний матеріал, який до цього часу неприступний пересічному читачеві, для характеристики Ю. Шевельова (Шереха) як критика і науковця, зокрема: розглянути листування Ю. Шевельова з О. Соловей у контексті його науко-

вих, літературознавчих робіт, мемуарів; визначити коло тем, найбільш представлене в листуванні. Актуальність роботи визначається тим, що опрацьовані матеріали вперше вводяться в науковий обіг.

Коло наукових зацікавлень Ю. Шевельова (Шереха) було надзвичайно широким: мовознавство, літературознавство, загалом славістика. Також він рецензував театральні вистави, кінопрем'єри, захоплювався архітектурою і живописом. Як літературознавець і критик, він є автором численних статей і розвідок, які було опубліковано у книгах «Не для дітей» (Мюнхен, 1964), «Друга черга» (1978), «Третя сторожа» (Балтимор–Торонто, 1991) та періодиці. Найбільш повне видання творів Юрія Шевельова налічує три томи (Харків, 1998). А ще він – аналітик, поет і перекладач. Це – адресант досліджуваного епістолярію.

Адресат, Оксана Соловей, znana в основному як перекладач. Як зазначає Р. Корогодський, «творчість Оксани Соловей складається з двох блоків: переклади ще від 1946 року й мандрівна проза. Перекладач довгий час мала псевдонім Ольга С. Від 1960 року з'явилися переклади Оксани Соловей, і показово, що першим був уривок з «Пісні про Гайавату». Оксана Соловей переклала твори відомих авторів – Жана Кокто, Пітера Устінова, Карела Чапека, Варлама Шаламова... Переклала багато публіцистики» [3:139]. Широка ерудиція, набута внаслідок постійного прилучення до найкращих зразків світової культури, спілкування з Ю. Шевельовим, постійних мандрів, які збагатили світогляд перекладача і прозаїка, екзистенційний пошук, прагнення навчатися, досягати переможних вершин – ці особистісні риси імпонували Ю. Шевельову, який саме Оксану обрав за повірену особу, якій не тільки викладав у листах свої життєві перипетії, творчі плани, рецепції тих чи інших мистецьких явищ, а й неодноразово звертався по допомогу.

З Юрієм Шевельовим Оксана познайомилася ще в Харкові. За його словами, «був у місті-трупі (воєнному Харкові. – О. Д.) невеличкий осередок надії й тепла – «Просвіта» в сірому будинку на Садово-Куликівській вулиці» [7:24]. Там, імовірно, і відбулося перше знайомство: «І ще – як ми познайомилися? В просвіті?», запитував Ю. Шевельов в одному з листів до Оксани [25.12.1985]. Вимушена еміграція ще більше зблизила їх. Важливість листування розуміли і Ю. Шевельов, і О. Соловей. «Людина, взагалі, самотня, а надто та, яка вийшла зі своєї рідної землі – вона приречена на самотність» [6:177], – так говорить М. Гарнавська. Шевельов, який на еміграції найбільше переймається українською культурою, був надзвичайно самотній уже через масштабність своїх задумів, які не завжди розуміли оточуючі. У листах до Оксани Соловей він цю самотність долає.

Як літературознавець, Юрій Шевельов у своїх дослідженнях послуговується епістолярним матеріалом неодноразово. Так, широко znana розвідка «Кулішеві листи і Куліш у листах» (1983) побудована на аналізі епістолярію. У своїй доповіді «Критика поетичним словом», проголошеній на Шевченківській конференції 1989 р. в Нью-Йорку, він висловлює думку, що саме у листуванні (а також у товариських обговореннях) наприкінці

XIX століття існувала літературна критика [9:9]. У літературознавчих працях сам Ю. Шевельов послуговується свідченнями листів (наприклад, для написання розвідки «Після «Княжої емалі». Над купкою попелу, що була Оксаною Лятуринською» він використав «кілька недрукованих листів до Лятуринської від членів її родини» [8:276]). Слід завважити і те, що листування також допомагало літературознавцю у пошуках достовірної інформації для розвідок: «матеріал з «Інтермецо» мені дуже потрібний, а, одержавши хабаря такого характеру, я вже не можу мати ніяких інших почуттів, крім подяки» [13.12.1945]; «А тепер потребую вашої допомоги. Гошовський прислав решту матеріалів Лятуринської, і я взявся написати її в цьому місяці, бо інакше це знов відкладеться без кінця. Може будете знати, чого мені бракує. Найбільше хронології, дат. Коли були написані чи складені збірки «Туга» і «Чарзілля»? Єроним датований 46 роком, а післямова написана 56. Чи в 56 році текст перероблювано? Коли було написане «Анти-світне», – чи в роки передсмертю? (Це той текст, що Ви передрукували) Текст абсолютно божевільний. Чи вона в останні роки була в порядку психологічно? Є уривки з поеми «Героїка». Чи та поема була коли-небудь написана? Чи відомо щонебудь про її зміст? Можливо, дещо з цього я давніше питав, але тепер мені годі знайти те листування. Тому не погнівайтесь й напишіть терпляче, що знаєте. Можливо також, що в процесі праці постають ще інші питання. Не відмовте тоді знову відповісти. Буду вдячний за скору відповідь. Якщо вдасться, я б хотів скінчити цю працю до виїзду до Урбани» [02.06.1986].

Як бачимо, у літературознавчих дослідженнях листи інколи виконують рятівну роль. Однак Юрій Шевельов свого часу скрушно зауважував, що «поетика епістолярного жанру не опрацьована. Історії листування на Україні ще не написано. У загальній формі можемо собі уявити, що кожний лист виникає зі співгри двох особистостей, автора і адресата. У загальній формі знаємо, що стиль листування якось мусить бути зв'язаний з літературними стилями доби. Але як конкретно це відбувається, зовсім не вивчено. На практиці, коли йдеться про листування літераторів, його використовують звичайно як матеріал для побудови біографії даного письменника на рівні з документами, щоденниками, спогадами, але без уваги до

специфіки епістолярних писань» [8:14]. Така загальність на шкоду вичерпності й глибини засмучувала дослідника, який розумів надзвичайну роль листів у творчому процесі, а також у формуванні об'єктивного образу досліджуваного періоду чи митця. Епістолярій неодноразово привертав увагу дослідників саме через можливість глибше пізнати національну історію, історію національної мови й літератури, специфіку міжособистісних взаємин українців і питомі національні риси, позначені на індивідуальній стильовій манері адресатів. Насамперед це залежить від того, що саме листування є не просто обміном думок, це специфічний діалог, розмова душ на відстані.

Письменницькому епістолярію притаманні досить специфічні властивості: по-перше, написання будь-якої кореспонденції, приватної чи ділової, для письменника – той самий творчий процес, адже епістола створюється за всіма законами літературної майстерності; по-друге, у листах обов'язково відбивається індивідуальний авторський стиль. В. Жайворонок зазначив, що «чим колоритніша особистість, тим оригінальніший її мовленнєвий стиль, оскільки внутрішні якості особистості неминуче виявляються в її мовленні» [2:28]. По-третє, письменник повинен усвідомлювати, що його епістолярна спадщина може бути опублікована для широкого загалу [4:246]. До того ж, як зазначає М. Коцюбинська, «епістолярій – вдячне поле для роздумів і спостережень над стилістичною органікою письменника. Адже листи і власне художній доробок – це різні прояви творчої енергії однієї і тієї ж людини» [4:145].

Ю. Шевельов у своїх листах часто дає літературознавчі оцінки творам, літературним героям, письменникам-класикам та сучасним авторам. Його листи так само претендують на поцінування їх як зразки «епістолярної критики». Л. Вашків вважає, що письменницькі листи слід умовно поділити на дві групи: листи з критикою чужої творчості і листи з автокритикою. Будучи фрагментом приватного життя, лист увібрав літературну критику, що становила фрагмент літературного процесу. Контекст приватного листування сприяв розкритості вислову літературної оцінки і водночас мобілізував толерантність адресантів [1:20–21].

Серед автокритичних листів з епістолярію Ю. Шевельова можна назвати ті, де літературознавець погоджується або ні з оцінкою своєї творчості Оксаною Соловей: «За комплімент на статтю дякую. Коли я пишу про

старовину, мені завжди хочеться не просто показати, яка вона була, і не демонструвати, чим вона мертва, а чим вона жива. А в Сковороді може особливо» [16.11.1945]. Тут автор відкриває двері своєї творчої лабораторії, мотиви дослідження.

Щодо можливостей функціонування епістолярної критики, то своєрідною формою вияву оцінки був інтерес до творчості певного автора і прохання переслати його твори. Такий обмін між Ю. Шевельовим та О. Соловей був напрочуд жвавим. Зважаючи на активну діяльність Шевельова у видавничій діяльності МУРу («Взагалі, не забувайте, що яка б там «Арка» погана не була, а це кусочок моєї душі, багато моїх нервів і нічних міркувань...» [29.02.1948]), розуміємо, що значну частину кореспонденції від 1944 року складають збірники «Арка» (а текстова частина насичена описами подій, що відбуваються, творчими планами та пропозиціями перекладацької роботи: «Арка» буде рада новим Вашим почасті і прозовим перекладам з добрих сучасних англійських та американських письменників, які прошу надіслати на мою адресу» [26.12.1947]). Також Юрій Шевельов надсилав своїй візаві примірники «Доктора Серафікуса» Віктора Домонтовича, вірші Р. М. Рільке тощо, звертається із замовленнями: «Маруся Чурай» Пан Професор хочуть мати, аж кортить. Вони пересилають замовлення й – наперед – подяку» [22.04.1980]. Звісно, серед літератури, що надсилалася, чимало було і творів, що належали власне Юрію Шевельову. Р. Корогодський, згадуючи, за яких обставин він познайомився з Оксаною Соловей, зазначає: «Йшлося про видання його [Ю. Шевельова] творів, але де їх узяти? Метр напрому сказав, що своїх книжок не має, а допомогти може хіба що... Оксана Соловей. Ю. В. знав, що каже. Коли я в текстах надісланих книжок познаходив її помітки, зрозумів, що вона віддала власні примірники. Як книжник збагнув великодушність і добротворність моєї кореспондентки» [3:138].

Загалом епістолярна критика, як вона презентована у листах Юрія Шевельова до Оксани Соловей, є принагідною, переважають суб'єктивні враження, емоціональні висновки. Наприклад, про «Берестечко» Ліни Костенко він зауважує: «Берестечко першорядне, можна пальчики лизати. Красна дяка» [16.02.1990].

Ще одним різновидом епістолярної критики у листах Юрія Шевельова є його рецепція різноманітних рецензій. З літературної про-

блематики він подає свої завваги рідше, ніж з мистецтвознавчої, але вони також присутні.

Окремо від епістолярної критики слід розглядати риси власне дружнього листування. Якщо спробувати розкласти Шерехові листи на тематичні групи, то найчисленнішими з них будуть описи деталей повсякденного життя, творчі плани, відгуки на прочитані книжки, літературні та мистецькі новини, рідше новини про спільних знайомих, ще рідше міркування про свою долю, освітлення фінансового питання, спогади зі свого минулого. Щодо останнього, то для Юрія Шевельова як автора листів взагалі непритаманною була регресивна рефлексія, він частіше розповідає про те, що відбуватиметься, планує, намагаючись встигнути зробити декілька справ разом: «рятуюся тільки Стокгольмом, хоч це досить далеко і дорого. Тепер, на щастя, дістав запрошення прочитати лекцію в тамтешньому університеті, і маю надію днів за 10 змотатися ще на яких три-чотири дні. Там між іншим ідуть «Брати Карамазови» в драмі, і було б цікаво їх захопити» [02.12.1950]. Натомість у літературознавчій своїй діяльності Юрій Шевельов посутньо покладається на свою пам'ять, пише мемуари, спогади про МУР і себе в МУРі, про свої «зустрічі з Якобсоном» тощо.

Дружній лист завжди відзначається індивідуалізацією, адже в ньому якнайбільше присутні образи адресата та адресанта. Саме з огляду на теплі товариські стосунки можливо говорити про щирість і безпосередність оцінок, які Юрій Шевельов подає у листах до Оксани Соловей. Так, наприклад, в одному з листів він зазначає щодо поезії Івана Світличного «Дякую за Світличного. Вірші неважні, на жаль» [17.06.1967], тоді як у своїх розвідках він, здається, зумисне обмежує себе у поцінуванні його поезій, принагідно хіба завваживши, що «в молодші роки Стус стояв ближче до своїх *тоді* (виділення Ю. Шевельова. – О. Д.) товаришів пера, від Костенко й Драча до Світличного» [8: 126]. А щодо думки Юрія Шевельова про нобелівського лауреата Б. Пастернака, то при зіставленні листів та літературознавчих праць приходимо до усвідомлення того, що дослідник із зацікавленістю і схваленням ставиться до його поезії (так, він знаходить паралелі між Василем Стусом і Пастернаком-поетом [8:125, 129], так само прокладає місточок між ним і Наталією Лівницькою-Холодною [8:213], нерідко цитує поетичні рядки Пастернака для аргу-

ментації власних суджень [7:147, 546, 567 тощо]), але щодо визнаного роману «Доктор Живаго» має власну думку: «Щодо «Живаго» Ви не мали рації. Цілковите заперечення революції, під гаслом «Люди заняті ненужным, люди заняті земным». Цікаво, чи його надрукують (іф ет одл) без скорочень і виправлень» [29.09.1987]. Саме з листів дізнаємося, що зацікавлення творчістю Б. Пастернака йде ще з 1940-х років: «У журналі «Нос Авслезе» є замітка про російську поезію років війни. Пишуть, що за цей час вийшли дві книжки світового значення і зовсім не газетні, а справді поезія – одна – вірші Іллі Еренбурга про війну, а друга – нова книжка Бориса Пастернака, написана в зовсім новій манері, дуже просто й надзвичайно глибоко. От би й ці дістати» [13.12.1945].

Майже кожен лист, особливо у період 1950–60-х років, має в собі згадку про когось із сучасних Юрію Шевельову авторів. Наприклад, читаємо: «Чи Ви читали або бачили «Лічилну машину» Елмера Райса? Прочитайте, варто, це непогана п'єса, і, виходить, злободенна. Але чи не можна ті відсотки заступити на щонебудь інше, хоч може і менш «антілігентне». От наші клінувальники не скаржаться на працю, а дехто, як от Окс. Юр. Чикаленко так просто задоволена і читає купу-купенну романів американських» [02.12.1950]; «Орвела почав читати тепер для англійської практики. Покищо теж не захоплений. Більше при ємностей маю від Революції менеджерів Бернгема» [27.06.1951] тощо. Щодо Бернгема, то вже за місяць Юрій Шевельов пише, що «над морем прочитав другу книжку Бернгема: «Майбутня поразка комунізму». Дуже слабка, гострота і об'єктивність аналізу майже втрачені, їх заступає бажання і пропагандивні ефекти. Є лише кілька цікавих часткових думок» [31.07.1951]. Також через листи порівнюють свої читацькі рецепції. Так, на лист Оксани, в якому вона згадувала про Бландена, твір якого читала останнім часом, Ю. Шевельов відповідає: «Бландена й мені ткнули читати. Подолав щось із 100 сторінок. Не знаю, чи він нас любить, а помилки проти фактів на кожній сторінці, часом речі зовсім дикі. Чого вартий хоч би гетьман у Харкові на весні 1942 року. І чому взагалі в Харкові йому брати участь у німецьких нарадах? А з чисто мистецького погляду здається занадто претенсійним» [19.09.1952]; «Я й не помітив, як минув час, бо читав (і кінчив) книжку Маркеса. Чудова

книжка. Щасливі ті, хто дістане її задурно, хоч і в трьох частинах» [25.08.1989]. У листах також розповідається про зустрічі із видатними особами, молодим поколінням. Наприклад, очікуваною для Юрія Шевельова була зустріч із Іваном Драчем, який разом із Дмитром Павличком був делегований як представник України на Сесію ООН 1966 року. Шевельов пише: «Драч дуже цікавий. Зовсім не селяком виглядає, скидається на молодого Андрія Білого, вміє мовчати і, головне – рідкий талант – вміє слухати. Був у мене двічі, кожного разу по шість годин. Говорити з ними (ними, бо ходить з Павличком) легко» [27.11.1966]. Ю. Шевельов дуже цікавився перебігом подій в Україні, а також творчістю молодих поетів: «Що сталося з “Кисвом” Вінграновського? Була стаття Дзюби, а книжки чорт-ма. Конфіскували? Десять хтось нападав на неї?» [01.01.1983].

За словами М. Коцюбинської, «лист не тільки «автопортрет» автора, в ньому проступають риси адресата – хай і розмиті, окремими штрихами, але вони вгадуються» [4:61]. В унісон їй звучать слова Юрія Шевельова: «якщо розглядати листи як літературний жанр, – а таким він, напевне, є під пером літератора, то одна з головних відмінностей його є та, що він адресований до конкретної і знаної особи. Розуміється, вірш, роман, нарис – теж фіктивні монологи, вони теж, хоч би як це було завуальоване, спрямовані до якогось другого. Але в них цей другий анонімний, невідомий, випадковий і –

здебільша – колективний. Тому ці літературні твори відбивають, поза собою автора, особу уявного читача, читача, баченого автором, а через те – своєрідне заломлення, – по-друге, ще раз, – самого автора» [8:25—26]. Адресата, з його уподобаннями, можливими реакціями у відповідь, готовністю до спілкування в певних параметрах – змістових, емоційних, стилістичних (при активному листуванні ці параметри усталюються, і певною мірою визначають, коригують зміст, мовби передбачають саме *такий* відгук, заповідають саме *такий* аспект), маємо неявний, непрямий внутрішній діалог («розмова душ») як наслідок певного «компромісу» між тим, хто пише, і тим, до кого пишуть [4:61].

Отже, епістолярій Юрія Шевельова, зокрема його листи до Оксани Соловей, так само яскраво презентують його як знавця літератури і щирого поціновувача мистецтва, як і його літературна критика, мемуаристика тощо. Кореспонденція Ю. Шевельова включала власне листи, в яких не тільки подавався опис подій, що відбувалися особисто з ним, але й мистецькі акції, історія створення, розвитку і занепаду МУРу, критика та схвалення новинок української та світової літератури, мовознавчих праць. Також засвідчено етапи підготовки текстів, зокрема, пошуку достовірної інформації, етапи написання розвідок та статей. Наукова важливість цієї інформації полягає у ширості та безпосередності оцінок різних творів самого Ю. Шевельова та інших поетів, письменників і науковців.

Література

1. Вашків Л. Епістолярна критика: ставлення, функції в літературному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 — українська література / Л. П. Вашків. — Львів, 1995. — 24 с.
2. Жайворонок В. В. Національна мова та ідіолект / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 1998. — № 6. — С. 27—34.
3. Корогодський Р. М. Останні мандри Оксани Соловей / Р. М. Корогодський // Кур'єр Кривбасу. — 2004. — № 175. — С. 138—141.
4. Коцюбинська М. Х. Зафіксоване і нетлінне: роздуми про епістолярну творчість / Михайлина Хомівна Коцюбинська — К. : Дух і літера. Харківська правозахисна група, 2001. — 300 с.
5. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища / Н. В. Павлик // Ліnguїстика : зб. наук. праць : № 3 (6). — Луганськ: «Альма-матер», 2005. — С. 241—248.
6. Тарнашинська Л. Б. Тарнавська М.: «Люзія, яка допомагає людині вижити» / Л. Б. Тарнашинська // Закон піраміди: Діалоги про літературу та соціокультурний клімат довкола неї. — К. : Пульсари, 2001. — С. 173—177.
7. Шерех Ю. В. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. — Харків : Фоліо. — Т. 1. — 1998. — 605 с.
8. Шерех Ю. В. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. — Харків : Фоліо. — Т. 2. — 1998. — 366 с.
9. Шерех Ю. В. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології : у 3 т. / Ю. В. Шерех. — Харків : Фоліо. — Т. 3. — 1998. — 301 с.

Дискурс Ю. Шевельова як об'єкт лінгвістичного аналізу

УДК 811.111'42:821.161.2

Р. А. Трифонов, Г. В. Яновська

Харків

Розкриття культурно-історичних когнітивних структур в англomовному науковому дискурсі Юрія Шевельова: метамовний аспект

Трифонов Р. А., Яновська Г. В. Розкриття культурно-історичних когнітивних структур в англomовному науковому дискурсі Юрія Шевельова: метамовний аспект. У статті показано, як Ю. Шевельов в англomовній праці «Українська мова в першій половині ХХ століття (1900–1941): стан і статус» використовує метамовні засоби для того, щоб розкрити читачеві фрагменти картин світу, розуміння яких необхідне для сприйняття змісту висловлень. Ідеться не лише про картину світу освіченого носія української мови, а й про імперську і тоталітарну картини. Метамовні фрагменти монографії експлікують важливі філологічні факти й дозволяють інтерпретувати їх англomовному читачеві, а також передають різноманітні конотації.

Ключові слова: метамовний коментар, міжкультурна комунікація, мовна картина світу, національна специфіка мовних одиниць, конотація.

Трифонов Р. А., Яновская А. В. Раскрытие культурно-исторических когнитивных структур в англomовном научном дискурсе Юрия Шевелева: метаязыковой аспект. В статье показано, как Ю. Шевелев в англomовной работе «Украинский язык в первой половине ХХ века (1900–1941): состояние и статус» использует метаязыковые средства для того, чтобы раскрыть читателю фрагменты картин мира, понимание которых необходимо для восприятия смысла высказываний. Речь идет не только о картине мира образованного носителя украинского языка, но и об имперской и тоталитарной картинах. Метаязыковые фрагменты монографии эксплицируют важные филологические факты и позволяют интерпретировать их англomовному читателю, а также передают разнообразные коннотации.

Ключевые слова: метаязыковой комментарий, межкультурная коммуникация, языковая картина мира, национальная специфика языковых единиц, коннотация.

Tryfonov R. A., Yanovska H. V. Exposition of Cultural and Historical Cognitive Structures within George Y. Shevelov's Scientific Discourse in English: the Metalingual Aspect. The article shows the way how George Y. Shevelov uses metalingual means within his work "The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status" (written in English) for exposing to the reader the fragments of pictures of the world necessary for the statements sense understanding. The matter is not only in the picture of the world of an educated Ukrainian native speaker, but also in imperial and totalitarian world pictures. Metalingual fragments of the monograph render various connotations as well as explicate the important philological facts and let an English-speaking reader interpret them.

Key words: metalingual comment, cross-cultural communication, language picture of the world, national specifics of language units, connotation.

Серед заслуг Юрія Шевельова як науковця неодмінно називають те, що він різнобічно показав українську мову світовій науковій спільноті, повно репрезентував її образ у багатьох вимірах, передусім історичному й соціолінгвістичному. Доробок ученого дає змогу здобути знання про українську мову, зокрема, англomовному читачеві, який у тих знаннях зацікавлений. Це свого роду інформаційний тунель, зроблений кілька десятиліть тому, але цілком придатний для руху

й тепер, у час, коли інший відомий світові українець на ім'я Юрій – Андрухович – рефлектує про «захованість» української мови від світу (не закритість, наголошує він, а саме захованість) і цитує Microsoft Encarta Encyclopedia, де про українську мову сказано таке: «Ukrainian is the official language of Ukraine. It also is spoken in parts of nearly countries... It is very similar to Russian» [1:57]. Захованість – наслідок існування прогалин в інформаційному середовищі, їх необхідно заповнювати,

і роботи Ю. Шевельова тим, серед іншого, вартісні. Англійська як метамова і українська як мова-об'єкт – це шлях конкретної дії видатного мовознавця під час американського періоду його діяльності, і серед праць обираємо для аналізу монографію «The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): Its State and Status» – студію, у якій з огляду на її характер перед автором стояло завдання розкрити більше ніж мову, ввести читача навіть не в один дискурс, а в усі найважливіші дискурси, з яких постає історична доля мови на певному етапі.

Введення в ці дискурси передбачає й занурення реципієнта у відповідну культурну реальність зрозумілими йому засобами. Отже, появу та входження в англійськомовний науковий світ такої монографії варто розглядати як акт і одну з форм міжкультурної комунікації – явища, котрому присвячено чимало літератури за останні десятиліття, хоча здебільшого авторів тих праць приваблюють інші аспекти. Така форма міжкультурного контакту, яку являє собою досліджувана книжка Юрія Шевельова, могла б доповнити типологію міжкультурної комунікації, що її подає П. Донець у своїй ґрунтовній монографії (можна накреслити формулу «*Носій мови та культури_x розповідає носіям мови та культури_y про мову та культуру_x*») [3:50–64]. Власне, і щойно згадане дослідження, і студії А. Вежбицької [11], Р. Аренса [9], О. Тимашевої [8], О. Леонтович [5] та інші суттєво розширили знання про міжкультурну комунікацію, її форми, а також про вимоги до неї, зумовлені культурною специфікою. Проте вони ж свідчать, що введення наукового дискурсу як об'єкта дослідження в контекст студій із цієї проблеми не є поки що достатнім. Текст «The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century...» заслуговує на те, щоб стати об'єктом пильної уваги в контексті українсько-англійських мовних контактів. Поки що ж маємо лише поодинокі звернення до нього в українському перекладознавстві: наприклад, у важливій дисертації М. Сливки «Функціонально-когнітивні відповідники українських історико-культурних реалій в англійськомовних виданнях» [6] наукові тексти Ю. Шевельова є одним із джерел фактичного матеріалу. Актуальність письмової комунікації в сучасних гуманітарних науках і важливість рецепції ідей Ю. Шевельова у світовій славістиці спонукають нас звернути спеціальну увагу на англійськомовні праці цього видатного науковця, які є бездоганним

прикладом використання українським ученим інтеракціональних стратегій міжкультурної комунікації. Мета нашого дослідження – з'ясувати, як і з яких міркувань науковець розкриває культурно-історичні когнітивні структури певної картини (а радше картин) світу для англійськомовного читача. Серед деталей, із яких вибудовано образ української мови в зазначеному англійському тексті, важливе місце належить різним формам метамовного коментування – розглянемо його зміст і функціональне навантаження.

Передусім через метамову автор прагне розкрити, по-перше, картину світу освіченого носія української мови, по-друге, імперську й тоталітарну картини світу.

У розкритті елементів української мовної картини світу для англійськомовного читача певну роль відіграє етимологія, оскільки брак таких відомостей призводить до небажаних фреймових зрушень унаслідок перекодування. Так, пишучи про наявність в українських мовних одиницях ознак закоріненості в сільському житті, Шевельов зауважує: «The notion of “citizen”, which in the West European languages (and in Russian) derives from the word for “city”, in Ukrainian is based on the word meaning “(village) community” (*hromadjanyn, hromada*)» [10:11].

Поняття, якими науковець заповнює концептуальні лакуни для англійськомовного реципієнта, здебільшого, природно, стосуються мови. Є тлумачення принципів для розуміння наукової проблеми понять «суржик» і «язичіє». Щодо першого автор говорить: «Ukrainian prevailed throughout the countryside, except that in their conversations with people of the upper classes peasants often mixed in Russian words, thus laying the foundation for what was later, in slang, called *suržyk*» – «Українська мова переважала на селі, тільки в розмовах із людьми вищого стану селяни часто домішували російські слова, таким чином закладаючи основу того, що пізніше на сленгу названо *суржик*» – і пояснює у виносці перше значення цього слова (домішка житнього або ячмінного борошна до пшеничного) [10:11]. Таким чином, у контексті мовознавчої праці йдеться не лише про існування гіперінтерферентного продукту мовних контактів, а й про комунікативні ситуації, власне, дискурс, до якого генетично належав суржик як ідіом. Визначення поняття «язичіє» є загалом об'єктивно-науковим («the literary language developed by Galician Moscovophiles, containing Church Slavonic and

Russian elements» [10:154] – «книжна мова, розроблена галицькими москвофілами, що містила церковнослов'янські та російські елементи»), проте у світлі зауваження Наума Кагановича «It [Standard Ukrainian of the future] shall absorb the popular components and the *jazyčyje*...» [там само] – «Для цієї мови [української літературної мови майбутнього] поживні й народні елементи, і “язичіє” – англomовний читач може зробити висновок про спрямованість тогочасної мовної політики в Україні, а також відчуті виразну ідеологічну конотованість лексеми, зумовлену москвофільською орієнтацією язичія та прямуванням його до російської мови [7:41].

Картину світу українця в монографії подано не статично, а в динаміці, так що англomовний читач має можливість співвідносити історизми і сучасні для певного періоду поняття. Так, говорячи про товариство «Січ» і об'єднання січових стрільців, Шевельов пояснює: «In these organizations the very name *Sič, sičovi* refers to sixteenth- and seventeenth-century traditions and had no reference to actual Galician life in the twentieth century» [10:82] – «У цих організаціях сама назва *Січ, січові* стосується традицій XVI–XVII століть і ніяк не пов'язана з тогочасним життям Галичини XX століття». У разі відсутності в реципієнта уявлень про динаміку мовної картини світу тут виникало б відчуття екзотичності (для англomовної особистості), культурної маркованості, однак неможливою була б реалізація авторської інтенції: довести, що використання саме цих мовних знаків у досліджуваній період є свідченням історичного романтизму як світоглядної риси доби.

Для розуміння того, як концептуалізували українську мову її носії певного типу в конкретний історичний час, Юрій Шевельов моделює такий образ із концептуальної картини світу українця, без знання якого англomовна людина не може зрозуміти цитату з Івана Стешенка. Ідеться про «людей, що низькооко хочуть затримати нашу націю, для домашнього обиходу, при мові баби Палажки» (peasant woman *Palažka*). Коментар: «*Palažka*, a character in one of Nečuj-Levyč'kyj's works, is a rather primitive and narrow-minded villager who speaks in colourful, traditional vernacular» [10:62] – «Палажка, персонаж одного з творів Нечуя-Левицького, – селянка з доволі примітивним і обмеженим світоглядом, яка розмовляє колоритною народною говіркою». Якщо для носія української мови (навіть того, який зазначено-

го твору не читав) і загальна, і власна назви, що позначають цю героїню, конотативно насичені й навіюють типові асоціації, створюють «національно детерміноване мінімізоване уявлення» про об'єкт [2:146], то для англomовного читача науковець мусить це все метамовно експлікувати. Так само мовознавець подає словникового характеру коментарі до національних реалій: «usually blind singers of Ukrainian folklore (*kobzari* and *lirnyky*)» [10:144], «villager's tunic (*svyta*)» [10:27].

Для адекватного розуміння стану і статусу української мови в досліджуваній період неможливо оминати зовнішній вплив на неї. У монографії важливий культурно-історичний зміст мають мовні одиниці, застосовувані для опису ситуації в тій частині України, де українська мова зазнавала впливу російської. Мовне протистояння тут де в чому набувало рис Бартової «війни мов», з таким уточненням: у Російській імперії українська мала всі ознаки акратичного соціолекту, а російська – енкратичного; а от у радянській Україні енкратичних ознак могли набувати обидві мови, «війна мов» ставала внутрішньою. Імперську енкратичну мову репрезентують численні номени виразно ідеологічного змісту, вживані в транслітерації поряд із перекладом (у М. Сливки це зветься комбінованою реномінацією [6:16]): *triedinyj russkij narod (one tripartite Russian people)* [10:47]; *her [of Russia] ability to be a great power (osnova ee velikoderžavija)* [10:48]. З одного боку, метамовними коментарями автор такі мовні одиниці не супроводжує з огляду на наявність універсальних ідеологічних маркерів і їхню здатність перекодовуватися. Однак нетотожність *velikoderžavija* і *ability to be a great power* спонукає вводити варваризми, які підкреслюють специфіку згаданого явища і змушують реципієнта не втрачати важливого для автора усвідомлення відмінності цієї ситуації від тієї, яка закріплена в історичних фреймах англomовної особистості стосовно «своєї» імперської історії. Юрій Шевельов активізує дивергентне мислення читача, здатність розрізняти подібні реалії своєї і іншої культури [5:22]. Таким чином, наявність певних культурно-історичних когнітивних структур тут маркована, проте не експлікована. Натомість характерний російський термін *инородцы*, що репрезентує одне з понять, яке вибудовувало етнічний простір Російської імперії, поданий ширше, із залученням метамови. Юрій Шевельов не тільки намагається

передати його та його похідні в перекладі: «“other groups” incorporated into Russia (*inorodcy*)» [10:55]; «non-Russian (*inorodčeskix*) publications» [10:34], але й дає необхідний метамовний коментар: «The term *inorodcy* clearly bore derogatory connotations» [10:55] – «Термін *инородцы* ніс виразні зневажливі конотації», бо зазначені відповідники повністю цих конотацій позбавлені.

У дискурсі Юрія Шевельова металінгвальне коментування мовних одиниць радянської риторики побудоване на розкритті семантичних невідповідностей, химерної сполучваності, референційної неадекватності, суперечності авторової картини світу і тієї, яку створювала радянська система. Так він розглядає промовистий репрезентант енкратичного соціолекту – словосполучення *українське буржуазно-національне хуторянство* – «Ukrainian bourgeois national [sic!] *xutorjanstvo*», коментуючи його: «The latter word, derived from *xutir* ‘farmstead of a wealthy farmer’, is here synonymous to kulakdom, a serious political incrimination in the circumstances of the time» [10:155] – «Останнє слово, яке походить від *хутір* ‘садиба заможного селянина’, тут є синонімом *куркульства*, серйозного політичного звинувачення в обставинах того часу». Науковець, вербалізуючи юридичний бік такого звинувачення, побіжно дає короткий етимологічний коментар, який, проте, має не тільки суто довідковий зміст: у результаті цього імпліцитно (але цілком достатньо!) продемонстровано й міру абсурдності такого формулювання: для читача, обізнаного з походженням слова *bourgeois* (від *bourg* – місто, містечко), вираз наближається до оксиморону (очевидно, позначка [sic!] зосереджує читачу увагу саме на цьому аспекті).

Про референційну неадекватність і протиставлення автором своєї картини світу офіційній, ідеологізованій, відбитій в енкратичній мові свідчить такий контекст: «From 1920 Н. Нрын’ко, a former Borot’bist, led the People’s Commissariat of Education; he was removed, in 1923, for what was labeled “excessive [though actually very moderate] Ukrainianization”» [10:91] – «З 1920 року Г. Гринько, ко-

лишній боротьбист, очолював Народний комісаріат освіти; у 1923 році його зняли за те, що було затавроване як “надмірна [хоча насправді дуже помірна] українізація”». Науковець тут використовує нагоду через метамову показати, з одного боку, державну політику, а з другого – те, як тоталітарна держава оперує словами й поняттями з суто політичних міркувань.

Таким чином, найважливішою інтеракціоною стратегією міжкультурної комунікації в аналізованій праці Ю. Шевельова ми вважаємо застосування метакомунікативних прийомів для профілактики й нейтралізації непорозумінь (повний список таких стратегій, автором яких є А. Кнапп-Поттхофф, П. Донець порівнює й зіставляє з відомими постулатами спілкування [3:343–344]). Шевельов у своїй монографії багатоманітно оптимізує процес міжкультурної комунікації, зокрема, дотримуючись високої міри експліцитності [5:341], – іншими словами, прагматично адаптує текст [4:358–359].

Метамовні коментарі, якими Юрій Шевельов супроводжує деякі вербальні засоби в англomовному тексті своєї монографії, звичайно, мають репрезентувати певні картини світу, без знання яких англomовний читач буде позбавлений змоги адекватно зрозуміти проблему. Ця річ стосується багатьох подібних форм міжкультурної взаємодії, а от специфікою досліджуваної праці з огляду на її проблематику є ще й те, що ці коментарі також призначені демонструвати зіткнення репрезентованих реципієнтові картин світу між собою, бо такі зіткнення відображуються в мовних одиницях. Метамовні фрагменти в англійському тексті монографії Юрія Шевельова, з одного боку, подають необхідні філологічні факти й дозволяють інтерпретувати їх людині, чия рідна мова і мова культурного середовища – англійська; з другого – насичують текст тими емоціями, які відчуває носій української мови, через уведення певних одиниць із найрізноманітнішими конотаціями. Загалом роль і вияви метамовної функції мови в різних формах міжкультурної комунікації ще потребують досліджень.

Література

1. Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі : [вибрані спроби 1999–2005 років] / Юрій Андрухович. — К. : Критика, 2006. — 320 с.
2. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д. Гудков. — М. : Гнозис, 2003. — 288 с.
3. Донец П. Н. Основы общей теории межкультурной коммуникации : [научный статус, понятийный аппарат, языковой и неязыковой аспекты, вопросы этики и дидактики] / П. Н. Донец. — Х. : Штрих, 2001. — 386 с.

4. Карабан В. І. Теорія і практика перекладу з української мови на англійську мову : [посіб.- довід.] / В'ячеслав Карабан, Джеймс Мейс. — Вінниця : Нова кн., 2003. — 608 с.
5. Леонтович О. А. Введение в межкультурную коммуникацию : [учеб. пособие] / О. Леонтович. — М. : Гнозис, 2007. — 368 с.
6. Сливка М. І. Функціонально-когнітивні відповідники українських історико-культурних реалій в англійських виданнях : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.16 «Перекладознавство» / Мирослава Іванівна Сливка. — К., 2008. — 20 с.
7. Ставицька Л. О. Суржик: суміш, мова, комунікація / Леся Ставицька, Володимир Труб // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультурні аспекти : [зб. наук. праць / Ін-т укр. мови НАН України ; відділ соціолінгвістики ; за заг. ред. д-ра філол. наук Л. О. Ставицької]. — К. : Пульсари, 2007. — С. 31–120.
8. Тимашева О. В. Введение теорию в межкультурной коммуникации : [учеб. пособие] / О. В. Тимашева. — М. : УРАО, 2004. — 192 с.
9. Ahrens R. The International Development of English and Cross-cultural Competence / Rüdiger Ahrens // Text — Culture — Reception. Cross-cultural Aspects of English Studies / ed. by R. Ahrens and H. Antor. — Heidelberg : Winter, 1992. — P. 3–23.
10. Shevelov G. Y. The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900–1941): [Its State and Status] / George Y. Shevelov. — Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press, 1989. — 242 p.
11. Wierzbicka A. Cross-cultural Pragmatics : The Semantics of Human Interactions / Anna Wierzbicka. — Berlin – N. Y. : Mouton de Gruyter, 1991. — XIII, 502 p.

© Трифонов Р. А., Яновська Г. В., 2009

УДК 821.161.2-94 Шевельов 1/7.08

А. О. Колоколова

Харків

Прагматичний та когнітивний аспекти номінації країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова

Колоколова А. О. Прагматичний та когнітивний аспекти номінації країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Стаття присвячена номінації країн у спогадах Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і до-вкруги)». В аспекті прагмалінгвістики наголошено на оцінній функції номенів країн, які є засобом авторської самопрезентації, виражають суб'єктивне, індивідуальне ставлення до певних реалій, що характеризують ту чи іншу країну. Розглянуто відповідні номінативні одиниці як важливий засіб концептуалізації знань про світ, яка має два критерії – ідеологічний та цивілізаційний; простежено трансформацію ціннісних уявлень про країни в індивідуально-авторській картині світу.

Ключові слова: *мемуарний дискурс, індивідуальна картина світу, номінація, концепт, оцінка.*

Колоколова А. А. Прагматический и когнитивный аспекты номинации стран в мемуарном дискурсе Ю. Шевелева. Статья посвящена номинации стран в мемуарах Ю. Шевелева «Я – мене – мені... (і до-вкруги)». В аспекте прагмалінгвістики подчеркнута оценочная функция номенов стран, которые являются средством авторской самопрезентации, выражают субъективное, индивидуальное отношение к определенным реалиям, характеризующим ту или иную страну. Рассмотрены соответствующие номинативные единицы как важное средство концептуализации знаний о мире, имеющей два критерия – идеологический и цивилизационный; прослежена трансформация ценностных представлений о странах в индивидуально-авторской картине мира.

Ключевые слова: *мемуарный дискурс, индивидуальная картина мира, номинация, концепт, оценка.*

Kolokolova A. O. The pragmatic and cognitive aspects of countries nomination in George Y. Shevelov's memoirs discourse. The article deals with the nomination of countries in George Y. Shevelov's memoirs «Ya – мене – мені... (і до-вкруги)» («I – myself – me... (and around)»). In the pragmalinguistic aspect the investigator emphasizes the evaluative function of nomens which are the means of author self-presentation and express the subjective, individual attitude to certain phenomena which characterize countries. Those nomens are considered as important means for conceptualization of knowledge about the world, distinguishes two criterions (based on ideology and civilization respectively), observes the transformation of value ideas about this fragment of reality in the individual picture of the world.

Key words: *memoirs discourse, individual picture of the world, nomination, concept, evaluation.*

Одним із виявів антропоцентричного підходу в сучасній лінгвістиці є досліджування мови як засобу відображення концептуальної картини світу, яку вчені визначають як «увесь континуум знань про світ» [7:37], «глобальний образ світу, що лежить в основі світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу... і є результатом усієї духовної активності людини» [10:21]. Постулюючи, що «існує стільки картин світу, скільки є способів світобачення, оскільки кожна людина сприймає світ і будує його образ з урахуванням свого індивідуального й суспільного досвіду, соціальних умов життя» [6:6], мовознавці, однак, здебільшого вивчають концептуальні й мовні картини світу «як загальнолюдський універсум і як національне мовне явище» [4:26]. Дослідженню ж індивідуально-авторської мовної картини світу приділяють значно менше уваги, хоча саме такий підхід дозволяє побачити безпосередній зв'язок між мовою і людиною як індивідуальністю. Як зазначає В. Гурєєв, «у мові знаходить відображення особливе уявлення про світ, «схоплене» суб'єктом свідомості, яке полягає передусім у тому, що репрезентація світу, його концептуалізація й категоризація (або, іншими словами, сприйняття та оброблення нової, так само як і вже наявної інформації) залежать від ряду суто суб'єктивних факторів, таких, як, наприклад, рівень компетентності, точка зору на предмет аналізу тощо» [3:57]. На думку Ю. Караулова, «однозначно сприймана картина світу можлива лише на основі встановлення ієрархії смислів і цінностей для окремої мовної особистості» [5:36–37].

Мовну особистість можна пізнати з тих засобів, які вона добирає для номінації. У рамках когнітивної лінгвістики номінацію вивчають як «сукупність розумових та психічних процесів, що відбуваються у свідомості людини і наслідком яких є створення нового мовного знаку, в якому дійсність відбивається крізь призму індивідуального світосприйняття» [9:16]. Як зазначає А. Архангельська, на вибір імені для фрагмента дійсності впливають, з одного боку, ознаки самого об'єкта, а з другого – особливості номінатора як особистості інтелектуальної, культурної, соціальної, біологічної та мовної [1:22].

Вивчення мемуарного дискурсу є плідним із точки зору когнітивної лінгвістики та прагматики, оскільки дозволяє побачити вияви індивідуально-авторської картини світу. Об'єктом нашого дослідження стали спогади Ю. Шевельова «Я – мене – мені... (і докру-

ги)», в яких автор змальовує своє життя від народження і до початку 1950-х рр., тобто український період біографії та перебування в Європі після вимушеної еміграції, а саме заснування МУРу в Німеччині, викладання в Лундському університеті у Швеції, готування до від'їзду до Сполучених Штатів Америки. Предметом дослідження є номени країн у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Мета – виявити шляхи осмислення, концептуалізації світу засобами номінації країн, окреслити місце цього масиву знань в індивідуальній картині світу мемуариста.

Характерною ознакою спогадів «Я – мене – мені...» є яскраво виражена публіцистичність, що полягає у зверненні до проблем громадського життя, наявності соціально-політичних, ідеологічних оцінок предмета мовлення [8:272]. Публіцистичні риси в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова виявляються на різних рівнях, зокрема в доборі мовних засобів, у тому числі для номінації країн.

Природним може видатись те, що для автора-емігранта простір оцінюється з позиції СВІЙ–ЧУЖИЙ, а це протиставлення набуває вагомого значення, формує індивідуальну картину світу. Однак цікаво, що лише в небагатьох контекстах актуалізується об'єктивний зміст цих концептів, тобто відбувається протиставлення *своєї* в прямому значенні країни (України) іншим державам, наприклад:

Ми опинилися на чужині, програли – не гравши – політичні ставки. Якщо не могло бути батьківщини на географічній мапі, ми мали збудувати батьківщину в наших душах [12:т.2:58].

У більшості ж випадків називання країни *своєю* або *чужою* має непряме значення, є засобом самопрезентації, виражає суб'єктивне, індивідуально-авторське ставлення до певних реалій, що характеризують ту чи іншу країну. Так, відчуженість від країни може означати неприйняття її ідеології:

З самого початку війни я знав, що не хочу боронити Радянський Союз. Він був не мій і не мого народу [12:т.1:12].

Концепт ЧУЖИЙ актуалізується в нomenах на позначення Радянського Союзу, що належали до офіційної новомови, енкратичного дискурсу, і в ньому мали позитивне забарвлення. У дискурсі Ю. Шевельова ці мовні одиниці стають антитоталітаризмами (термін О. Сербенської [11:114]). Серед них зустрічаються мовні перифрази на позначення СРСР, що побутували в радянській офіційній публіцистиці: урочисте *країна Рад* стає нейт-

ральною одиницею; перифраз *соціалістична батьківщина*, який автор уживає з метою відтворити «полум'яну промову» аспіранта Шатуна, набуває іронічного забарвлення.

Окрім використання подібного типу інтертекстуальних одиниць, які характеризують у цілому тоталітарний дискурс преси, розкрити ставлення до СРСР авторів допомагає апелювання до конкретних прецедентних текстів цього дискурсу, наприклад:

Я був свідомий того, що в ті роки [1930-ті – А. К.] творче наукове життя, навіть у славістиці, було на Заході, а не в **моїй широкій країні рідній** [12:т.2:30].

Сарказм автора стосується самого факту обмеження розвитку славістики в країні, де ця дисципліна мала б розвиватися плідно. *Широка країна*, де побутують три слов'янські мови (одна з яких є «міжнаціональною»), не дає можливості для розвитку мовознавчій науці, звичайно, з міркувань ідеології. Саме такий ілюкутивний зміст має на увазі автор, використовуючи інтертекстуальну одиницю – рядок із радянської пісні. Цікавою є полеміка акратичного дискурсу автора з енкратичним, провладним: лексемі *широка* автор протиставляє контекстуальну репрезентацію фрейму «обмеженість»; увесь номен, який у дискурсі влади репрезентує концепт СВІЙ, для Ю. Шевельова стає об'єктом різкого неприйняття й відчуження. Якщо ж згадати продовження тексту пісні, яке, очевидно, також має на увазі автор («Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек»), то можемо простежити ще одну опозицію: декларована воля протиставляється реальній неможливості вільно творити (адже автор говорить про *творче наукове життя* в цілому, а не тільки в славістиці).

Концепт ЧУЖИЙ, як бачимо, в індивідуальній картині світу мемуариста має тісні зв'язки з концептами НЕВОЛЯ, НЕБЕЗПЕКА. Два останні актуалізуються, наприклад, у такому висловлюванні:

Я міг кривити душею в поодиноких формулюваннях, але таки не належав до офіційно-провідної течії радянської літератури й культури. Якби війна не повела мене на захід, мир напевне повів би мене на північ і схід **неісходимої імперії** [12:т.1:276].

Номен *неісходима імперія* має викликати у свідомості реципієнта асоціації з репресіями, засланнями на північ і схід, які існували з давніх часів ще в Російській імперії (про це писав Т. Шевченко, якому належить транс-

формований Ю. Шевельовим вислів *Сибір неісходима*; до речі, словосполучення *Сибір неісходимий* зустрічається також і в Ю. Шевельова як натяк на імовірну долю одного зі знайомих – письменника Василя Онуфрієнка:

Найпевніше, він репатріювався і, як майже всі репатріанти, склав свої кістки десь у Сибіру неісходимому [12:т.2:23]).

У новітній, радянській імперії, як і за часів Шевченка, зовнішній мир означає небезпеку для тих, хто *не належить до офіційно-провідної течії культури*.

У складі чужого, небезпечного, ворожого простору часом концептуалізується й рідна для автора Україна. Негативно оцінені її номінації пов'язані лише з неприйняттям тоталітарної влади, це Україна певного періоду – сталінського (*голодна сталінська Україна; сталінська батьківщина на замку*).

Відомі номени, пов'язані з іменами вождів тоталітарних країн, мають прагматичне навантаження в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Негативна оцінка в цих номенах підкріплюється контекстом, а мотивом вибору номінативної одиниці стає, зокрема, відторгнення владою культурних здобутків минулого, які не вкладаються в нову офіційну доктрину. Це стосується не лише Радянського Союзу, а й Німеччини того часу:

В своєму журналі він [М. Фасмер] надрукував статтю ще однієї людини української культури, Бургардта – Юрія Клена, статтю про українські переклади з Гейне, виклятого й забороненого в **гітлерівській країні** [12:т.2:35].

Другим критерієм (крім ідеологічного) називання країни *моєю* або *не моєю* є критерій цивілізаційний, що полягає в оцінюванні країни відповідно до певних ціннісних настанов автора, пов'язаних не з політикою та ідеологією, а з цивілізаційними, культурними рисами країни. Культурність як позитивна характеристика країни може актуалізуватися і в номенах на позначення ворожих держав:

Коли німці вже зайняли інші поверхи, а я ще не мав наказу виселитися, до мене зайшов німецький солдат і, без довгих розмов, здер порт'єру з вікна, цегляного кольору й сукняну. Я рішуче запротестував і простяг руку, щоб забрати свою власність назад, щось при цьому блькочучи про те, що німецьке військо належить до **культурної країни** й не повинно грабувати. Німець вихопив пістоль і спрямував проти мене [12:т.1:299].

Акцентування в номені «чужої» країни позитивних ознак у такому контексті має виразно прагматичне навантаження: називаючи країну ворога *культурною*, мовець розраховує на перлокутивний ефект (ворог має припинити злочинні дії), підгрунтям такої мовленнєвої тактики стає авторська когнітивна настанова – культура і злочини несумісні.

Концептуалізація знань про цивілізаційні, культурні риси країн в індивідуально-авторській картині світу Ю. Шевельова має прикметну особливість: на перший план тут виходять концепти БУНТ, РЕВОЛЮЦІЯ (які в цьому разі мають неполітичний зміст), їм протиставлені СПОКІЙ і ПОРЯДОК. Ціннісне сприйняття цих концептів стає для автора критерієм оцінювання країн, зокрема Швеції, Америки та України. Слід, однак, зазначити, що цивілізаційний критерій концептуалізації є нечітким і для самого автора. Перелічені концепти в різні періоди життя Ю. Шевельова мали різне наповнення, різну оцінку, змінювали своє місце в індивідуально-авторській картині світу, то набували актуальності, то втрачали її. Залежно від цього змінювалися й погляди на ту чи іншу країну, критерії її віднесеності до «своїх» чи «чужих» і, відповідно, номінація країни.

Таку еволюцію індивідуально-авторської картини світу можна простежити у зміні образу Швеції в спогадах Ю. Шевельова. Цілісний образ Швеції, закріплений, зокрема, в номені *не моя країна*, формується через враження від окремих міст. Так, у мовному образі міста Мальме знаходимо вияви тих концептів, які формують образ усієї Швеції в авторській картині світу:

Таким я хотів це місто знайти, і таким я його знайшов. Таким воно відповідало тій уяві про **країну, яку я хотів знайти**. І місцева газета, зосереджена на місцевих незначних подіях [...], не зацікавлена в ширшому світі, скріплювала моє враження. Враження замкненого в собі малого світика, без інтелектуальних проблем, без естетичних зацікавлень і насолод, де є задоволення потреб, але потреби звужені до елементарного, де є вигода, але нема краси й захоплення, є порядок, але нема бунту. Де панує велика нудьга, сприймана як блаженство. Ні, це була **не моя країна** [12:т.2:268].

Репрезентуючи власне уявлення про Швецію, описуючи фрагмент своєї картини світу, автор водночас намагається говорити про картину світу «іншого». Той самий концепт БУНТ має різну оцінку в цих двох кар-

тинах світу, і те, що Ю. Шевельов називає відсутністю бунту, так само сприймається по-різному: для шведського менталітету – це *порядок*, який є нормою; для автора спогадів – це *нудьга, застій*.

Таке авторське розуміння ПОРЯДКУ й БУНТУ формує індивідуальний фрейм «країна без бароко» (у написанні оригіналу – «барокко»), пов'язаний із сприйняттям Швеції:

Образ Швеції, як я її тоді бачив, вилився в синтетичний образ, який я собі створив... Одного вечора я повертався додому – ліхтар, розпорошено в мряці світло його, пронизливо холодно. З ліхтарем в обіймах стоїть п'яний швед. Не кричить, не лається, не рухається, в останньому зусиллі схопився за ліхтар. Мимоволі спала на спомин дійсність на Україні: як бачиш п'яного, – краще перейди на другий бік вулиці, він бешкетує, може полізти обійматися, лається найгіршими словами. Не те тут. Мій швед нікому не загрожує, не нападає, мовчить. Жадної небезпеки нема. Але яка нудьга! І яка безвихідь. Зформулювалося це тоді: **країна без барокко**. А **моя батьківщина** була аж надто барокова [12:т.2:274].

На нашу думку, можна стверджувати про наявність окремого концепту БАРОКО, який займає особливе місце в індивідуально-авторській картині світу Ю. Шевельова і має, крім загальновідомого змісту, багато суб'єктивних смислових нашарувань, окреслити які можливо, звернувшись до ширшого контексту, простеживши, як лексема *барокко* та похідні від неї функціонують у цьому мемуарному тексті. Бароко, за словниковим визначенням, «стилістичний напрям у європейському мистецтві кінця 16 – середини 18 ст., що характеризувався примхливістю форм і декоративною пишністю» [2:62]. У Ю. Шевельова термін *бароковий* зустрічається і на позначення архітектурного стилю:

Тепер уже мала відкритися справжня Європа. Захід. Інший світ. Але цей світ не відкрився мені готичними соборами, бароковими монастирями, рококовими палацами [12:т.2:10].

Барокова архітектура – одне з того, що автор сподівається зустріти в Європі, на що він чекає. Зауважмо, що відсутність такого мистецтва у Швеції так само викликає негативні емоції, це *країна без барокко* в прямому розумінні:

Єдиний справді старовинний пам'ятник був собор 12-го сторіччя, романського стилю, – він здався мені безнадійно нудним – без прикрас, без фресок, без статуй, у своїй

оголеності, на яку був здатний аскетичний протестантизм півночі [12:т.2:267].

Нудьга, як і в попередніх прикладах, супроводжує авторське сприйняття Швеції, ця лексема уточнює, пояснює суб'єктивний авторський номен *країна без барокко*.

Доповнити зміст концепту БАРОКО допоможе, на нашу думку, звернення до іншого контексту – опису Ю. Шевельовим збірки творів Стефана Георге, виданих із коментарями Ігоря Костецького. Про ці коментарі, що містили огляд історії літератури, міркування про мову, про знайомих Георге, Ю. Шевельов говорить так:

Перед нами пишна барокова будова чи радше нагромадження будов, справжнє літературне гуляй-поле і роздайся-море. Можна шукати тут перлин дотепу, розумування й стилю, бризкає звідси своєрідний хист, але гірко розчарувався б той, хто шукав би тут сенсу пропорції, самодисципліни й стриму. Цей темперамент ніхто не міг на довгий час убрати в береги. Це був тріумф стихії... [12:т.2:147].

Як бачимо, БАРОКО для автора – це *країна і захоплення, пишність, темперамент, стихія*, відсутність *пропорцій, самодисципліни і стриму*, а значить – відсутність будь-якого *порядку*, знову ж таки *бунт*, який має для Ю. Шевельова тих років своєрідну привабливість. Усі ці риси належать в уявленні автора Україні, усіх їх позбавлена Швеція, що і є критерієм концептуалізації її як *чужої країни*. Швеції як *замкнутому в собі малому світику* протиставляється також, за висловом Ю. Шевельова, *грандіозна, безмежна, всьому відкрита Америка* [12:т.2:275], що постає такою у мріях автора:

Америка існувала, і вона, я не сумніваюся, не буде позначена цими рисами малості, пласкості і застою... Це не була *моя країна*, ані *чужа країна*, але для мене [12:т.2:268]).

Як бачимо, уявлення про країни в авторській картині світу концептуалізуються у вигляді своєрідного трикутника. У номен *моя країна* Ю. Шевельов вкладає об'єктивний зміст, це рідна Україна; інші ж країни можуть бути *чужими* або *країнами для мене*, залежно від суб'єктивного авторського ставлення до них, відповідності образів цих країн ціннісним настановам мемуариста.

Своє ціннісне ставлення до концептів БУНТ і ПОРЯДОК Ю. Шевельов несподівано для себе пояснює «радянським вихованням»,

яке спричинило «*комплекс зневаги до «дрібнобуржуазності», культ революційної широкочасовності»*. Із усвідомлення цього починається переоцінення цінностей, «*визволення від радянської облуди перманентної революції»* [12:т.2:276]. Відтепер БУНТ пов'язується для автора саме з цією перманентною революцією (яка завжди була *чужою*), натомість СПОКІЙ і ПОРЯДОК набувають позитивного смислового наповнення:

Сьогодні я думаю, що нема нічого злого – і є багато доброго – в усталеності побуту, в спокійному ритмі усталеного й вигідного життя... Я тепер приймаю – не тільки приймаю, але й вітаю **країни впорядкованого, розміряного життя**: Швецію, Швейцарію тощо, і тільки шкодую, що таких країн ще так мало [12:т.2:276].

Інша революція, як виявилось для автора, стає можливою в затишній і спокійній Швеції:

Моєю головною працею в Швеції стало опрацювання питань походження білоруської мови... Ця праця була першою ланкою в тому, що я вважаю центральною темою й проблемою свого наукового життя – проблема походження української мови... Так Швеція стала **колискою замисленою мною революції в цих питаннях**. Хто знає, чи міг би я зробити це, якби не затишок Люнду і, в ньому, університетської книгозбірні й Слов'янського інституту? [12:т.2:278].

Використання номена *колиска замисленою мною революції* в такому контексті має прагматичне навантаження, допомагає авторові підкреслити, що країна, непридатна для революції суспільних, краще, ніж інші, придатна для революцій наукових.

Таким чином, номені країн є важливим засобом концептуалізації знань про світ у мемуарному дискурсі Ю. Шевельова. Концептуалізація знань відбувається в аспекті прийняття або неприйняття образу тієї чи іншої країни, відповідності цього образу ціннісним настановам автора, що зумовлює вибір номенів *моя країна*, *не моя країна*, *країна для мене*. При цьому можна виділити два типи концептуалізації, два критерії визначення країни як своєї або чужої – ідеологічний та цивілізаційний. Якщо перший критерій є стабільним (відчуженість від країни зумовлена неприйняттям її тоталітарної ідеології, ця ідеологія пов'язана з концептами НЕВОЛЯ, НЕБЕЗПЕКА), то концептуалізація цивілізаційних, культурних рис тієї чи іншої країни має в мемуарному дискурсі Ю. Шевельова

певну динаміку, пов'язану зі зміною ціннісного наповнення концептів БУНТ, РЕВОЛЮЦІЯ, ПОРЯДОК, СПОКІЙ в індивідуально-авторській картині світу. Соціальна наповненість усіх цих концептів є свідченням значної публіцистичності спогадів «Я – ме-

не – мені... (і довкруги)». Перспективним є вивчення номінації певного фрагмента дійсності із залученням широких контекстів, що дозволяє простежити зміни індивідуально-авторської картини світу, які вплинули на вибір номінативних одиниць.

Література

1. Архангельська А. М. До питання про засади побудови загальної ономазіологічної моделі номінації / Архангельська А. М. // Мовознавство. — 2007. — № 4—5. — С. 20—35.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. — 1728 с.
3. Гуреев В. А. Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания / В. А. Гуреев // Вопросы языкознания. — 2004. — № 2. — С. 57—67.
4. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 23—35.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. — М. : Едиториал УРСС, 2002. — 264 с.
6. Лебедева Л. Б. Современные лингвистические подходы к изучению языковой картины мира / Л. Б. Лебедева // Вопросы культурологии. — 2008. — № 5. — С. 6—8.
7. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
8. Мацько Л. І. Стилїстика української мови: підручник / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько ; за ред. Л. І. Мацько. — К. : Вища шк., — 2003. — 462 с.
9. Ребрій О. В. Когнітивна та комунікативна складові вербалізації змісту мовним знаком / Ребрій О. В. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2006. — № 725 : Сер. : Романо-герм. філол. Методика викладання іноз. мов. — С. 16—20.
10. Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. — М. : Наука, 1988. — 216 с.
11. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. В. Волошак. — К. : Вид. центр «Просвіта», 2001. — 204 с.
12. Шевельов Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги) : [спогади] / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків — Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» ; Вид-во М. П. Коць, 2001. — Т. 1 : В Україні. — 2001. — 432 с.; Т. 2 : В Європі. — 2001. — 304 с.

© Колоколова А. О., 2009

Структурні рівні мови в лінгвістичному висвітленні

УДК 811.161.2'344

М. П. Брус

Івано-Франківськ

Історія голосних редукованих звуків

Брус М. П. Історія голосних редукованих звуків. У статті розкрито історію голосних редукованих звуків та їх вплив на становлення фонологічної й фонетичної систем української мови. Викладено факти, якими оперує історична фонологія для висвітлення еволюції редукованих звуків. І найбільше подано цінних спостережень та зауважень Ю. Шевельова щодо функціонування редукованих звуків на українському ґрунті. Відзначено, що в подальшому накопичені й нові факти з історії голосних редукованих звуків дадуть змогу цілісно й безкомпромісно представити і хронологізувати всі зумовлені їх занепадом фонологічні й фонетичні процеси української мови.

Ключові слова: давньоукраїнська мова, голосні редуковані звуки.

Брус М. П. История гласных редуцированных звуков. В статье раскрыта история гласных редуцированных звуков, их влияние на становление фонологической и фонетической систем украинского языка. Изложены факты из истории фонологии, существенные для раскрытия эволюции редуцированных звуков. В статье проанализированы ценные наблюдения и замечания Ю. Шевельова относительно функционирования редуцированных звуков в украинском языке. В дальнейшем собранные и новые факты о редуцированных звуках дадут возможность системно представить в хронологическом порядке все обусловленные их упадком фонологические и фонетические процессы украинского языка.

Ключевые слова: древнеукраинский язык, гласные редуцированные звуки.

Brus M. P. The history of the reduced vowels. The article reveals the history of the reduced vowels of Old Ukrainian and its influence on the development of phonological and phonetic systems of the Ukrainian language. The article presents the facts which historical phonology deals with for highlighting the evolution of the reduced sounds. The most valuable observations and remarks of Yu. Shevelyova concerning the functioning of reduced sounds in Ukrainian are cited in the article. It is pointed out that in future the accumulated and new facts from the history of reduced vowels will give an opportunity to completely and uncompromisingly present and chronologically order all the phonological and phonetic processes of the Ukrainian language caused by the decline of the sounds in question.

Key words: Old Ukrainian, reduced vowels.

Здобутками історичної фонології української мови на сьогодні є розкриття й обґрунтування різноманітних праслов'янських, спільно-східнослов'янських, власне українських фонологічних і звукових змін. Наукове опрацювання їх завдячує працям О.О. Потебні, П.Г. Житецького, О.І. Соболевського, О.О. Шахматова, А.Ю. Кримського, С.Й. Смаль-Стоцького, Л.А. Булаховського, М.Ф. Наконечного, В.І. Сімовича й інших учених [див. 12:55–68]. Та найбільшу шану складає творчим напрацюванням у галузі фонології Ю. Шевельову, що систематизували попередні досягнення, представили фонологічні явища в новому баченні, розширили тематику фонологічних студій, збагатили лінгвістику новими поглядами на фонологічні явища, охопили широкий діалектний матеріал, деталізовано розкрили фонологічні й фонетичні процеси дописемного й пи-

семного періодів розвитку української мови [див. 12]. Складність і багатогранність фонологічних досліджень Ю. Шевельова, зосереджених в основних працях «Передісторія слов'янської мови. Історична фонологія загальнослов'янської мови», «Історична фонологія української мови», дали можливість науковцям віднести їх до найбільш повних, аргументованих, фундаментальних розвідок з історичної фонології української мови [див. 2:152–155; 5:62; 4:3–4; 10:735]. А відкриття та осягнення мовознавчого доробку Ю. Шевельова дали право вважати вченого патріархом фонології української мови (діаспорної й вітчизняної) і вченим-лінгвістом світової слави [див. 2:146–156; 5:60–63; 8:147–149; 9:4–5; 15:5], завдяки його плідній різноспрямованій діяльності на мовознавчій ниві [див. 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18].

Одними із важливих фонологічних явищ, розглядуваних в багатьох лінгвістичних студіях, є виникнення, функціонування і занепад слов'янських звуків [ъ], [ь], оскільки такі процеси, особливо їх занепад, суттєво вплинули на формування фонологічної й фонетичної систем слов'янських мов. На сьогодні еволюція редукованих звуків глибоко й доступно висвітлена, але постійно доповнюється новими фактами й розширює кругозір власного вивчення та наслідків занепаду голосних [ъ], [ь] у слов'янських мовах.

Історія слов'янських звуків [ъ], [ь] сягає індоєвропейської доби. Успадковані праслов'янською мовою спільноіндоєвропейські короткі звуки [i], [ũ] стали більш короткими в слов'янських мовах і змінилися на редуковані [ъ], [ь], проте в інших індоєвропейських мовах збереглися, напр.: *vidova > **v̥dova* > *вьдова* (д.укр.), *vidhāvā* (д.інд.), *vidua* (лат.), *wīduwo* (гот.); *snīsa > **sn̥xa* > *сньха* (д.укр.), *nirus* (лат.), *snusā* (санскр.), *snur* (д.в.нім.) [див. 1:38-39; 3:100–101]. Перетворення [i], [ũ] на [ъ], [ь] не відбувалося лише в позиції перед та після [j] [див. 12:112]. Звуки [ъ], [ь] увійшли до голосних середнього підняття, але різних рядів ([ъ] – до переднього, а [ь] – до непереднього) і сприймалися на спільнослов'янському ґрунті як неоднакові за походженням – утворені з [i], [ũ] й постали замість [i], [ũ] в сполученнях [iŕ], [ũŕ], [ił], [ũł] з індоєвропейських [r], [l]. Після розпаду праслов'янської мовної єдності звуки [ъ], [ь] були успадковані слов'янськими діалектами і зокрема стали характерною ознакою спільного періоду розвитку східнослов'янських мов, залишаючись у них дуже короткими, редукованими, або звуками неповного творення, середньо-високого підняття, у позиції після м'яких приголосних ([ъ]) або твердих приголосних ([ь]) [див. 3:128–129, 135–138]. На думку Ю. Шевельова, виникнення [ъ], [ь] припало на IXст., а місцем їх поширення були території східнослов'янських діалектів та деяких південнослов'янських, проте всі слов'янські мови поступово втратили редуковані [ъ], [ь] [див. 12:112–113]. У цілому ж можна говорити про формування та функціонування редукованих звуків [ъ], [ь] в додержавний період розвитку української мови, що стали репрезентантами слов'янських фонем /ъ/, /ь/ і забезпечували дію закону відкритого складу, започаткованого у спільнослов'янський період, оскільки разом з іншими голосними звуками відкривали склади у словах. А точне встановлення періодів постання,

функціонування й занепаду редукованих звуків на українському ґрунті – це завдання майбутніх фонологічних студій.

Редуковані звуки [ъ], [ь] перейшли у спадок і писемній давньоукраїнській мові та виступали в ній реалізаторами фонем /ъ/, /ь/, але як короткі голосні звуки почали швидко занепадати й зовсім вийшли з ужитку, що призвело до звуження вокалічної системи давньоукраїнської мови. Передумовами занепаду редукованих було збільшення кількості приголосних фонем, а наслідками – зменшення кількості голосних фонем, частоти їх вживання в мові та численна кількість різних фонетичних явищ [див. 12:332–334].

У давньоукраїнській мові, як і в додержавний період, редуковані [ъ], [ь] характеризувалися неоднаковою звучністю, тому відповідно до сили й тривалості звучання вчені розрізняли сильні й слабкі позиції редукованих [ъ], [ь]. Сильними голосні [ъ], [ь] виступали в позиції перед складом зі слабким редукованим (*рътъ, мьхъ, дьнь, пьнь* тощо), перед сонорними [r], [l], якщо після них стояв приголосний (*вьлна, гьрбъ, шьлкь, зьрно* тощо), у складі під наголосом (*сьхнути, тьща, чьсть, рьжь* тощо). У цих позиціях [ъ], [ь] змінювалися на звуки повного творення [e], [o] (*сьнь > сон, вьрба > верба* тощо). Слабкими для редукованих [ъ], [ь] були позиції в абсолютному кінці слова (*дочь, сынъ, печь, столъ* тощо), перед складом з голосним повного творення (*дьва, сьто, кьнижьска, правьда* тощо), перед складом із сильним редукованим (*шьвьць, сьньмь, дьньмь* тощо). У таких позиціях голосні [ъ], [ь] занепадали (*льдь > лід, рьчька > річка, жьньць > жнець* тощо). Таким чином, українська мова цілком втратила редуковані [ъ], [ь]. Слабкі [ъ], [ь] зовсім зникли, а сильні вокалізувалися й перетворилися в голосні повного творення [e], [o], охопивши поступово всі давні позиції звуків [ъ], [ь] та різні говори української мови [див. 6:87-94; 7:172–177; 12:308–335].

У цілому процеси занепаду слабких редукованих [ъ], [ь] і переходу сильних звуків [ъ], [ь] в [e], [o] характеризувалися послідовністю, тривалістю в давньоукраїнській мові й охоплювали приблизно XI–XIIст., разом з тим, вокалізація сильних [ъ], [ь] була дещо пізнішою в часі, підготовлена спочатку факультативністю, а потім і занепадом слабких [ъ], [ь] [див. 3:177–178; 12:334–335]. Давні українські пам'ятки фіксували значну кількість слів з відображенням вказаних явищ, напр.: *день, отець* (СП, ѣ, ѣг), *камень, лесть*

(ГВЛ, 84) і *дни, отнѧ* (СП, *ѣ, ѣѣ*), *правда, кнѧгини* (ИЛ, 517, 522). А відсутність редукованих звуків у словах стала свідченням того, що процес занепаду голосних [ь], [ъ] набув активного, масштабного й незворотного характеру в давньоукраїнській мові, напр.: *кто, отець, братню, гривенъ, кнѧзь, все, отложшиша, вервь, всѧкыѥ* (ПР, 347).

Занепаду піддавалися спочатку слабкі редуковані, які ніколи не чергувалися із сильними (*кѧнѧзь, вѣдова*), а пізніше зникали й інші редуковані в різних позиціях (*ночь, душьно*). Траплялися й незначні відхилення від цього явища, що зумовлювалися впливом аналогії. Так, відповідно до слів *лъбъ, рѣтъ, мѣхъ* (*лоб, рот, мох*) звук [о] розвинувся і в словах *лъба, рѣта, мѣха* (*лоба, рота, моху*). Однак після занепаду редукованих [ь], [ъ] українські писемні пам'ятки ще довгий час відображали написання літер *ь, ѣ* в середині і в кінці слів, але [ь], [ъ] тоді не мали уже ніякого звукового значення. Занепад редукованих і порушення традиції їх вживання виражалися в пропуску [ь], [ъ] незалежно від їх позиції, у появі [ь], [ъ] там, де їх раніше не було, у зміні сильних [ь], [ъ] на [е], [о], у втраті вимови слабких і злитті вимови секундарних [е], [о] з вимовою етимологічних [е], [о] [див. 3:178-180]. Пам'ятки української мови відображали довільне вживання літер *ь, ѣ* після занепаду редукованих, але найчастіше фіксували одні й ті ж слова зі збереженням і втратою редукованих або зі сплутуванням голосних повного творення з голосними неповного творення, напр.: *вси, вѣсе* (ЄЄ, 1 зв.), *чѣвчскаго, чѣвчскыи* (ЄЄ, 3, 3 зв.), *никѣто, никто* (ЄЄ, 3 зв.), *оучьникъ, оученика* (ЄЄ, 2 зв.), *тѣбе, тебе* (ЄЄ, 3 зв.).

Специфічними особливостями в давньоукраїнській мові відзначалися занепад та вокалізація редукованих [ь], [ъ] перед і після сонорних [р], [л]. Позиція голосних [ь], [ъ] перед [р], [л], коли після [р], [л] розміщувався склад з голосним повного творення, була сильною, тому в цій позиції звуки [ь], [ъ] розвинулися в [е], [о], напр.: *тѣргы > торги, вѣршина > вершина* [див. 12:366-367]. Якщо ж сполучення [ьл], [ъл], [ьр], [ър] стояли перед приголосними з редукованими [ь], [ъ], то із занепадом останніх для компенсації довготи після цих сполучень могли виникати голосні [е], [о], аналогічні попереднім, напр.: *тѣлкѣ > толок, тѣрнѣ > терен*. Таким чином, утворювалися звукосполучення *ере, еле, оро, оло*, що отримали в наукових досліджен-

нях назву "друге повноголосся" [див. 3:181-184; 7:192-196; 12:368-376]. Явище другого повноголосся рідко фіксували пам'ятки давньоукраїнської мови, напр.: *молонья* (ЛЛ, 45). На сучасному етапі воно відобразилося в декількох українських словах (*терен, толок, зерен* тощо), а найбільшою мірою, порівняно зі всіма східнослов'янськими мовами, представлено в російській (*веревка, золовка, бестолочь, тереть* тощо).

Після сонорних [р], [л] редуковані [ь], [ъ] в сильній позиції змінилися на [е], [о], що відобразили й найбільш давні писемні пам'ятки, але не послідовно, напр.: *кровь* (СП, лг), *крестъ* (ГВЛ, 83) і *хрьстьѧноу, крѣвь* (Изб 1076, 151, 219). Така зміна стала характерною рисою усіх східнослов'янських мов, напр.: *глотка* (укр., рос., білор.). Натомість у слабкій позиції звуки [ь], [ъ] після [р], [л] дали різні рефлексии на східнослов'янському ґрунті – у російських говорах переважно [е], [о], як і сильні [ь], [ъ] (*тревожити, дрожати*), в українських – [и] (*тривожити, дрижати*), а в білоруських – [ы] (*трывожити, дрыжати*) [див. 7:196-202]. Звук [и] після [р], [л] подекуди фіксували й давньоукраїнські пам'ятки, напр.: *христіаномъ* (ГВЛ, 105), *гримлютъ* (СП, ѣ). За припущенням учених, сполуки [ри], [ли] поширювалися зі сходу України по всій її території [див. 12:592]. Написання деяких слів з іншими рефлексями [ль], [рь], [лѣ], [рѣ] в сучасній українській мові зумовлене переважно впливом спількореневих слів або форм слова, напр.: *блоха, сльоза, хреста* відповідно до *блох, сльози, хрест* [див. 3:185-187; 12:594-598]. Загалом сонорні [р], [л], а також [м], [н], як засвідчують наукові дослідження, у порівнянні з іншими приголосними, майже не зазнавали спрощення, тому перед ними чи після них здебільшого появлялися голосні звуки [див. 12:463-478]. Цей процес, розпочатий наприкінці давньоукраїнської доби, набув далі регулярного характеру, що зумовлювалося дією тенденції до повного усунення складів з двома верхів'ями звучності [див. 12:585-603].

У деяких словах занепад редукованих після сонорних призводив до виникнення приставних звуків перед сонорними, здебільшого [і], [о], напр.: *мѣгла > імла, рѣжа > іржа, Вѣручиши > Овруч* [див. 7:181-186]. Крім того, приставний [і] міг появлятися й перед іншими приголосними із занепадом після них редукованих (перед *к, с, ш*). Однак пам'ятки давньоукраїнської мови рідко фіксували сло-

ва з такими змінами й непослідовно, напр.: *Илва* (ГЄ 1283, 133), *Льто* (ПВЛ, 112), *Рьша* (ПВЛ, 112) [див. 3:198–200].

Редукований [ъ] піддавався зміні в позиції перед голосним [і] на стику слів. У кінці прийменників та префіксів перед [і] редукований [ъ] був сильним, але внаслідок взаємодії зі звуком [і] уподібнювався до нього. Разом з тим, артикуляція [і] розвивалася в напрямі до вимови голосних непереднього ряду і зближувалася з артикуляцією звука [ы], напр.: *съискати* > *сыскати*. Така зміна була засвідчена давніми писемними пам'ятками, напр.: *в ыстобцѣ* (ИЛ, 186), *в ынъ законъ* (ЛЛ, 72), і успадкована з різними наслідками всіма східнослов'янськими мовами [див. 3:190–191].

Як відомо, давні короткі звуки [ї], [й] не переходили в [ъ], [ъ] перед і після [j], але в деяких випадках (на стику морфем, слів) запроваджувалися [ъ], [ъ] перед і після [j] та підлягали загальним правилам занепаду й вокалізації, хоч і виявляли певні особливості [див. 12:345–346]. У давньоукраїнській мові слабкі звуки [ъ], [ъ] занепали перед [j], напр.: **rĭju* > *пю* > *п'ю*, **zĭiĭje* > *житьк* > *життя* (прикладів зі слабким редукованим [ъ] перед [j] в давньоукраїнській мові не засвідчено), а сильні [ъ], [ъ] вокалізувалися й змінилися в [и], [ы], напр.: **sinĭjъ* > **sinĭi* > *сини* > *синій*, **bĕlyjъ* > **bĕlyi* > *бѣлыи* > *білий* [див. 3:188; 7:202–206]. Звуки [и], [ы], що утворилися з [ъ], [ъ] перед [й], називалися редукованими, а звуки [ъ], [ъ], з яких виникли такі [и], [ы], – напруженими. Однак голосні [и], [ы] з [ъ], [ъ] були коротшими від давніх [и], [ы]. Пізніше редуковані [и], [ы] змінилися на звичайні звуки [и], [ы], що злилися в одному [и], напр.: *новъи* > *новыи* > *новий*, *горячыи* > *горячи* > *гарячий*. Прикметники м'якої групи також зазнали зміни редукованого [и] ([і]) на сучасне [и] в закінченнях (*синий*, *давний* тощо), однак під впливом орфографії вони пишуться з *i*. А в іменниках третьої відміни на

давньоукраїнському ґрунті редукований [и] мав два рефлекси (*печыи* > *печии* > *печей* і *печій*), але закономірна зміна давнього [и] ([і]) на сучасне [и] поширилася лише в південно-західному наріччі української мови (*вістий*, *доповідий* тощо), а в інших регіонах і в сучасній українській літературній мові замість [и] вживається [е] (*вістей*, *доповідей* тощо). На давньоукраїнському ґрунті редукований [ъ] вживався і після [й], напр.: *бои* (*бойь*), *воиско* (*войско*). Із занепадом редукованих він зникав у слабкій позиції, а в сильній перетворювався на голосний [е], напр.: *бойьц'а* – *бійця*, *яйьц'а* – *яйця*, *бойьць* – *боєць*, *яйьць* – *яєць* [див. 3:187–190; 7:202–206; 12:345–364].

У цілому з долею редукованих звуків [ъ], [ъ] пов'язана більша частина фонологічних і фонетичних змін давньоукраїнської мови. Із занепадом їх перестав діяти закон відкритого складу, крім відкритих складів виникли й закриті склади, скоротилася кількість складів у словах, голосні й приголосні звуки піддалися різноманітним фонетичним змінам. Такі процеси мали регулярний, всеохопний і поступовий характер та дали різні результати, що відобразилися і в сучасній українській літературній мові [див. 1:86–92; 3:192–228; 12:388–423, 429–437].

Самі голосні редуковані звуки [ъ], [ъ] залишилися в минулому і сучасній українській літературній мові не відомі, але пізнання процесів виникнення, функціонування й занепаду їх необхідне для української лінгвістичної науки. Розкриття їх є важливим, оскільки проливає світло на становлення фонологічної й фонетичної систем української мови і залишається актуальним, бо при встановленні нових писемних, діалектних, міжмовних та інших фактів з історії редукованих [ъ], [ъ] стають можливими комплексна, виважена оцінка і хронологія всіх мовних явищ, викликаних занепадом редукованих голосних звуків в українській мові.

Література

1. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов : [монографія] / [Багмут А. Й., Коломієць В. Т., Критенко А. П., Лукінова Т. Б. та ін. ; за ред. О. С. Мельничука]. — К. : Наукова думка, 1966. — 596 с.
2. Гриценко П. Професор Юрій Шевельов. (Штрихи до портрета видатного мовознавця) / Павло Гриценко // Київська старовина. — 1998. — № 6 (324). — С. 146—158.
3. Історія української мови. Фонетика : [монографія] / [М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Складенко ; відповід. ред. В. В. Німчук]. — К. : Наукова думка, 1979. — 368 с.
4. Масенко Л. Свято мовознавства в Україні / Лариса Масенко // Українська мова та література. — 2003. — № 18 (322). — С. 3—4.
5. Масенко Л. Юрій Шевельов – видатний український мовознавець / Лариса Масенко // Дивослово. — 2003. — № 1. — С. 60—63.

6. Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе ; [пер. с франц. ; под ред. С. Б. Бернштейна]. — [2-е изд.]. — М. : Изд. группа “Прогресс”, 2000. — 492 с.
7. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоукраїнської мови. (Історико-фонетичний нарис) : [монографія] / Г. М. Півторак. — К. : Наукова думка, 1988. — 280 с.
8. Присяжний М. Спроба прилюдної реабілітації / Михайло Присяжний // Дзвін. — 1990. — № 9. — С. 147—149.
9. Соловей О. За глухою стіною / Оксана Соловей // Українська мова та література. — 2003. — № 18 (322). — С. 4—5.
10. Українська мова : [енциклопедія] / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (спів-голови), Зяблюк М. П., Карпіловська Є. А., Вихованець І. Р. та ін.]. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. — С. 735—736.
11. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови / Юрій Шевельов. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. — 160 с.
12. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Юрій Шевельов ; [переклад з англ. С. Вакуленка, А. Даниленка]. — Харків : Вид-во “Акта”, 2002. — 1054 с. — (Серія “Класика Української Науки”).
13. Шевельов Ю. Під тінню совиних крил / Юрій Шевельов // Урок української. — 2008. — № 5—6. — С. 11—13.
14. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. — К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус / Юрій Шевельов ; [ред. Людмила Тарновецька]. — Чернівці : «Рута», 1998. — 208 с.
16. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії / Юрій Шевельов // Історія української мови : [хрестоматія] / [упорядники С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко]. — К. : Либідь, 1996. — С. 191—205.
17. Shevelov G. Y. A Prehistory of Slavic : The Historical Phonology of Common Slavic / G. Y. Shevelov. — New York : Columbia University Press, 1965.
18. Šerech Yury. Probleme der Bildung des Zahlwortes als Redeteil in den slavischen Sprachen / Yury Šerech. — Lund, 1952. — 171 s.

Список умовних скорочень

- ГВЛ – Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. чл.-кор. НАН України М. Ф. Котляра]. — К. : Наукова думка, 2002. — 400с.
- ГЄ 1283– Галицьке Євангеліє 1283 р.
- ЄЄ – Євсевієве Євангеліє : наукове видання / [відп. ред. В. В. Німчук]. — К. : Київський славістичний університет, 2001. — 320 с. – (Пам'ятки української мови XIII ст. Серія канонічної літератури).
- Изб 1076 – Изборник 1076 года / [издание подготовили В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов] ; под. ред. С. И. Коткова. — М. : Изд-во «Наука», 1965. — 1094 с.
- ИЛ – Ипатьевская летопись. — М. : Изд-во “Языки русской культуры”, 1998. — (Полн. собр. русских летописей).
- Т. II. — 1998. — 648 с.
- ЛЛ – Лаврентьевская летопись. — М. : Изд-во “Языки русской культуры”, 1997. — (Полное собрание русских летописей).
- Т. I. — 1997. — 496с.
- ПВЛ – Повесть временных лет / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. — М. — Л. : Изд-во АН СССР, 1950.
- Ч. 1 : Текст и перевод. — 1950. — 405 с.
- ПР – Правда русская / [под ред. акад. Б. Д. Грекова]. — М. ; Л. : Институт истории АН СССР, 1940.
- Т. I : Тексты. —1940. — 460 с.
- СПП – Слово о плъку Игоревѣ, Игорѣ сына Святъславѣ, внука Ольгова / [підготовка давньоруського тексту і примітки В. В. Німчука]. — К. : Дніпро, 1982. — 78с.

Г. В. Хмара

Харків

**Зміни в семантичній структурі слова
в ході метонімічного перенесення
(на прикладі назв одягу і взуття в сучасній українській мові)**

Хмара Г. В. **Зміни в семантичній структурі слова в ході метонімічного перенесення (на прикладі назв одягу і взуття в сучасній українській мові)**. Статтю присвячено розгляду метонімічних перенесень як одного із загальних способів семантичної номінації. На прикладі назв одягу і взуття виділено основні моделі метонімічних перенесень.

Ключові слова: метонімія, номінація, семантика.

Хмара Г. В. **Изменения в семантической структуре слова в процессе метонимического переноса (на примере названий одежды и обуви в современном украинском языке)**. Статья посвящена рассмотрению метонимических переносов как одного из общих способов семантической номинации. На примере названий одежды и обуви выделены основные модели метонимических переносов.

Ключевые слова: метонимия, номинация, семантика.

Khmara G. V. **Changes in the semantic structure of the word in the process of metonymic transformation (through the example of the names of clothes and shoes in the modern Ukrainian)**. The article is devoted to the research of the metonymical transfer as one of the general ways of semantical nomination. The main models of metonymical transfers are distinguished on the example of the clothes and shoes names.

Keywords: metonymy, nomination, semantics.

Рухливість словникового складу мови вирізняє її лексичний рівень з-поміж інших структурних рівнів – фонетичного (фонологічного) і граматичного. За історією слів, як відомо, простежується життя та історія народу, зв'язки з іншими культурами. Лексика розвивається постійно і безперервно, а в періоди трансформацій суспільства кількісні та якісні зміни найпомітніші [10:6]. Тому актуальності набуває й вивчення механізмів номінації сучасного одягу та взуття. Зберігаючи давні традиції, український одяг і взуття постійно розвиваються й трансформуються. Так, деякі елементи традиційного вбрання, які дійшли до нашого часу (форма, орнамент, колір), щоразу по-новому об'єднуються в гармонійну цілість. Зі змінами матеріальної культури з'являються номени на позначення нових реалій, у зв'язку з цим змінюються джерела поповнення тематичної групи, формуються нові способи й моделі номінування одягу і взуття.

У статті ми спробуємо проаналізувати основні моделі метонімічних переносів назв одягу і взуття в сучасній українській мові. У роботах Г. Пауля, Г. Стерна, Ст. Ульмана, Г. Фріца метонімічні переноси вивчаються як один з історико-семантичних процесів. Крім того, метонімічні і метафоричні переноси досліджуються в лінгвістиці як один із засобів синхронної організації лексики (Е. Ляйзі, О. Тараненко, О. Новиков, Д. Шмельов та

ін.) [13:3]. Актуальність дослідження зумовлюється недостатнім рівнем вивчення метонімічних переносів на позначення одягу і взуття в сучасній українській мові. Предметом аналізу стали назви з різних рівнів функціонування національної мови (літературного, жаргонового, просторічного, діалектного), що дало змогу комплексно, цілісно розглянути основні схеми метонімічного перенесення.

У тлумаченні семантичних явищ важливе значення має врахування особливостей семантичної структури слова. Ідея виділення основного значення наявна вже в дослідженнях О. Потебні, М. Покровського. Так, зокрема, О. Потебня основне значення слова розуміє як «панівне уявлення, згідно з яким відбувається називання предметів і явищ цим словом і яке... зумовлює справжній смисл слова» [5:143]. Дослідник у загальній структурі значення слова виділяє «ближнє» значення слова (поняттєві ознаки предмета, найяскравіші – так зване мовознавче значення) і «дальнє» (сукупність усіх знань про предмет, відповідно й усіх ознак – предмет інших наук) [5:149].

Під час семантичного номінування предмета нове слово не утворюється, оскільки відсутні словотвірні процеси. У цьому разі маємо семантичні перетворення: зміни актуальності значень, переміщення складників семантики слова.

Показовою в плані розгляду ієрархічності семної будови значення слова є праця росій-

ського лінгвіста В. Гака, який подає структуру значення слова у вигляді «ієрархії сем: архісем – загальних сем родового значення, диференційних сем видового значення і потенційних сем, які відображають побічні характеристики об'єкта» [3:96].

Звернімося до розгляду метонімічних перенесень назв одягу і взуття.

Метонімія має найбільш регулярний, порівняно з іншими семантичними процесами, характер розвитку для певних семантичних угруповань. На думку О. Тараненка, під час метонімічного перенесення форма мовної одиниці переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та іншого характеру) при відображенні в свідомості мовця [11:312]. Ю. Саплін зазначає, що метонімія, як і метафора, виступає засобом концептуалізації світу, тож метонімічні номінації зазнають впливу соціального досвіду та соціально прийнятої моделі опису сприйняття світу [6:155]. метонімічні перенесення, порівняно з метафоричними, відзначаються регулярністю, що дозволяє виділити стандартні схеми, за якими вони відбуваються [1:190; 14:63]. Якщо метафора – це результат глибокого внутрішнього семантичного перетворення слова, яке супроводжується «виділенням» ознаки (ознак), на якій (яких) ґрунтується метафора, то метонімія утворюється на основі зв'язків простішого типу – асоціації за суміжністю, її утворення не торкається глибинної сутності вихідного, номінативного значення слова.

Схематизм метонімії, її «автоматичний» перебіг зумовлюють часте використання метонімічних назв одягу і взуття в розмовному мовленні.

Відсутність складних багатоступеневих асоціацій, глибинної трансформації первинного значення дозволяє говорити про простішу мотивацію подібних утворень порівняно з метафоричними.

Під час метонімічного номінування відбувається мотивація як усім змістом, так і якоюсь однією ознакою твірного значення; і все ж переважає мотивація всім змістом.

У процесі дослідження ми виділили такі схеми побудови метонімічних перенесень на основі всього змісту твірного значення.

1. Може відбуватися перенесення за просторовою суміжністю «місце → одяг, який вдягають у цьому місці».

Цікавим з огляду на семантичні процеси є слово *сафарі*, яке у словнику зафіксовано так: «1. Спеціальний (перев. в Африці) заповідник, в якому дозволене полювання на диких звірів. 2. Полювання в такому заповіднику. 3. Одяг (куртка, сукня, жакет) в стилі традиційного тропічного костюма з легкої плащової однотонної тканини з накладними кишнями і клапанами, погонами, строчкою» [2:1105]. На нашу думку, третє значення номена постало внаслідок метонімічного перенесення за суміжністю ознак, оскільки в Африці вдягають такий одяг (з накладними кишнями, погонами, відстрочкою). Номен *велотреки* позначає «жіночі й чоловічі верхні штани до коліна (спочатку – для їзди на велосипеді)». Як бачимо, семантична структура номена *велотрек* «те саме, що велодром» [2:81] (*велодром* «спортивна споруда у вигляді майданчика зі спеціальними... доріжками для велосипедних змагань» [там само]) зазнала змін, розширившись. Такий процес перенесення назви з одного об'єкта («спортивної споруди») на інший («жіночі та чоловічі штани») став можливим на основі певної їхньої просторової суміжності, дотичності в процесі відображення у свідомості мовця. «Оскільки об'єкт позначення й реалія, яка дає назву, чітко не відокремлені одне від одного, уможлиблюється подвійна інтерпретація мовної одиниці у відповідних контекстах і ситуаціях, що зумовлює метонімію» [12:312]. Уважаємо, що номен *велотреки* в значенні «вид штанів» закріпиться у всіх складових національної мови, оскільки є первинним, бо позначає реалію, яка не має однослівного або сталого синтаксичного позначення.

На означення зимової куртки з капюшоном у розмовному мовленні використовується номен *аляска*. Ця назва зимової куртки постала у зв'язку з тим, що півострів Аляска асоціюється в мовців із зимою, холодом. Номен *аляска* вживається й на позначення «жіночих гумових чобіт із замші з блискавкою посередині». Це засвідчує стійкість таких асоціацій у свідомості мовців. За такою ж схемою утворено первинні назви *техаси* «мн., розм. штани з особливо міцної бавовняної тканини; джинси», *бермуди* «довгі різнокольорові труси, шорти, які носять улітку як предмет верхнього одягу» тощо.

2. Метонімічні перенесення назв на одяг і взуття можуть здійснюватися за схемою «особа → одяг, взуття, що стосується цієї особи». У такий спосіб у сучасній мові номі-

новано *козаками* «невисокі чоботи з фігурними халявами, як правило, прикрашені металевими бляшками»; цей первинний номен виник за асоціацією до чобіт, що носили козаки, відповідно, назва носія взуття перейшла на саме взуття. У кодифікованій літературній мові первинний номен *кокетка* має значення: «1. Жінка, що своєю поведінкою, манерами, одягом і т. ін. намагається подобатися чоловікам. 2. Верхня, відрізна частина плаття, блузки, до якої на висоті грудей пришивається нижня частина одягу» [7, т.4:214]. Перенесення назви з тематичної групи «Людина» в одягово-взуттєву сферу відбулося на основі суміжності («жінка, яка вдягає відповідний одяг → назва частини цього одягу»).

3. Назви одягу і взуття утворюються також на основі метонімічного перенесення за схемою «назва фірми-виробника, установи → одяг, взуття, що вони виробляють».

Перенесення назви фірми-виробника на одяг і взуття відзначаються регулярністю та продуктивністю. Наприклад, назва фірми «Лакоста» (La Costa), що виготовляє фірмовий, модний одяг, вторинно стала позначати цей одяг. Це ж спостерігаємо й у разі позначення модного, якісного одягу словом *адідас* (від назви фірми «Адідас»). Номен *мальвіни* вживається в значенні «жіночі та чоловічі верхні штани, пошиті з грубої бавовняної тканини». Ця назва штанів постала у зв'язку з іноземною фірмою-виробником, яка має приблизно таку назву. Шляхом метонімічного перенесення назви фірми на одяг і взуття, виготовлені цією фірмою, з'явилися деякі вторинні жаргонові номени: кросівки фірми «Найк» – *найки*, кросівки фірми «Пума» – *пуми* тощо.

4. До непродуктивних відносимо види метонімічних перенесень «знак → позначуване ним» (назва *парка* «комплект одягу у вигляді довгої куртки і спортивного короткого плаща»), «назва гри → одяг, призначений для цієї гри» (*гольфи* «носочки, панчохи до колін» [7, т.2:120] (інший словник подає значення «елементи костюма для гри в гольф (шкарпетки до колін, сорочка та ін.)» [8:135])).

Отже, для метонімічного перенесення продуктивною є мотивація всім змістом твірного слова, оскільки метонімія не потребує деталізованого інтелектуального оброблення об'єкта номінування, виділення його ознак.

У процесі метонімічного номінування може використовуватися мотивація якимось одним елементом (ознакою).

1. Аналіз свідчить, що продуктивною мотивуючою ознакою є «назва хутра, ткани-

ни → виріб із цього хутра, тканини». Таке номінування відбувається в усіх складових національної мови.

Ми помітили, що мотивуюча ознака в семантичній структурі твірного значення має статус архісеми, а в межах семантичної структури похідного стає диференційною. Це зумовлене схематичністю, регулярністю, відсутністю творчості в процесі метонімічного перенесення, звідси спостерігаємо закономірність у виділенні мотивуючої ознаки.

Звернімося до деяких прикладів кодифікованих назв.

Номен *трико* з кінця XIX ст. став позначати таке: «1. Вовняна чи напіввовняна тканина візерунчатого плетива для верхнього одягу. 2. Трикотажний театральний або спортивний костюм, який щільно облягає тіло» [7, т.10:258]. У середині XX ст. з'явилося ще одне значення номена «трикотажні жіночі штаниці, панталони (відповідно костюм, штаниці із трикотажної тканини)». Розширення семантичної структури номена відбулося на основі метонімічного перенесення назви тканини на одяг із цієї тканини. Архісема твірного значення «тканина» має статус диференційної в позначенні костюма, панталонів, бо в дефініції назв сема «трикотажний» указує на виді характеристику одягу.

За такою ж схемою утворилися назви *джерсі* «вовняна або шовкова трикотажна тканина; одяг з такої тканини»; *атлас* «шовкова або напівшовкова тканина, блискуча і гладенька з лиця // про одяг з такої тканини»; *лудан* «старовинна блискуча тканина, а також пошитий з неї одяг» тощо.

Такі метонімічні перенесення властиві українській мові й фіксуються з давніх часів. У літературні стилі ці назви можуть потрапляти із нелітературних складових національної мови, втрачаючи супровідні конотації. Наведемо лексеми, зафіксовані в жаргоні: *кирза* (арм. жарг. → розм.) «кирзові чоботи», *джинса* (мол. жарг. → розм.) «одяг з джинси». Такі ж процеси є помітними і в межах літературної мови – переходи номена від розмовного стилю до інших стилів літературної мови, наприклад, *шотландка* (розм.) «1) тканина з візерунком у клітину з кольорових ниток; 2) спідниця із такої тканини»; *хакі* (розм.) «брунатно-зеленуватий колір, а також тканина або одяг такого кольору // формений одяг із такої тканини (звичайно у військових)».

Отже, такий вид перенесень відбувається в основному в розмовному вживанні, звідки

номени, часто втрачаючи ознаки стильової маркованості, потрапляють до загальномого лексикону.

2. Мотивуючою ознакою є «частина одягу, взуття → одяг, взуття».

Мотивуюча ознака в семантичній структурі твірного значення є диференційною семою, оскільки вказує на належність частини (деталі) одягу і взуття до цілого. У семантиці мотивованого значення сема, на основі якої відбувається перенесення, має чітко визначений статус архісеми, бо назва частини (деталі) одягу позначає весь одяг.

Перенесення за схемою «назва частини (деталі) одягу, взуття → одяг, взуття» останнім часом активізоване в жаргоні. Наприклад, спочатку у військовому жаргоні, а потім у розмовній мові «військові чоботи з високими халявами» [9:45] стали позначати *берцями*. Назва взуття походить від назви деталі взуття (халяви чобіт називають берцями за назвою берцевої кістки). Назва *берці* в такому ж значенні вживається як термін у професійній субмові шевців.

Цікавим з огляду змін у семантичній структурі є номен *шкар*, що в жаргоні позначає «1) Кишеню брюк; 2) *множ.* джинси, штани» [9:302]. В. Єлістратов зазначає, що *шкар* «кишеня штанів» у жаргоні є запозиченням із циганської мови, де *шукар* («*šukar*») має значення «красивий, чудовий, прекрасний». Зближення значень «кишеня штанів» і «прекрасний» стало можливим, на думку В. Єлістратова, тому що «з брючної кишені легко красти (на відміну, наприклад, від внутрішньої нагрудної)» [4:140]. У запозиченій з циганської мови лексемі *шкар* на позначення «кишеня штанів» спочатку в кримінальному, а потім у молодіжному жаргоні розвинулося ще одне значення слова «штани, джинси». Отже, назва частини штанів стала позначати цей виріб і витворилася в ході різностильової, різномовної взаємодії: циганське «прекрасний» → український кримінальний жаргон «кишеня штанів» → український молодіжний жаргон «штани / джинси».

За таким же зразком виникли й інші вторинні жаргонові позначення, як-от *батон*: «1. Гудзик на одязі // 2. Сорочка з пожмаканої тканини (як правило, з кольоровим малюнком і великою кількістю гудзиків)»; *пряга*: «1. Застібка, яка скріплює кінці ремня // 2. Солдатський ремінь»; *стренги*: «1. одн.

Смужка (стрічка), шнурок // 2. *мн.* Вузькі жіночі трусики з однією смушкою позаду».

Подібних семантичних модифікацій знають і кодифіковані номен *танкетка* «суцільна підощва, що потовщується від носка до п'ятки // *перен. мн.* Легке жіноче взуття на такій підощві» [7, т.10:33], *платформа* «потовщена підощва, яка переходить у каблук // про взуття на такій підощві (*розм.*)» [2:795], *корсаж* «твердий пояс спідниці або штанів» [7, т.4:301] // «штани з таким поясом».

Як бачимо, метонімічне перенесення назви деталей одягу, взуття на одяг, взуття є поширеним і фіксується в усіх складових національної мови. Треба відзначити нетривкість таких номенів у певній субмові (жаргонові номені потрапляють у літературні стилі мови).

3. Спостерігаємо і зворотний процес, коли *назва одягу переноситься на частину одягу*. Наприклад, номен *кімоно* вживався спочатку в професійній субмові кравців як термін, а потім і в інших субмовах у значенні «широкий суцільнокроєний рукав». Процес виходу номена за межі одягово-взуттєвої терміносистеми супроводжується втратою спеціалізованої семи, яка вказує на особливості пошиття, крою такого виду рукава. Диференційна сема твірного значення «(сукня) з особливим кроєм рукава» («широким») стала архісемою похідного значення «рукав» (порівняймо визначення твірного значення слова «2. широка жіноча сукня з особливим кроєм рукава» [7, т.4:163] («широким»)).

4. Назва *фасону, крою може переноситися на одяг такого фасону, крою*. Наприклад, *кльош* «особливий крій спідниці, штанів з розширенням донизу»; *реглан* «фасон верхнього одягу, в якому рукав з плечем становить одне ціле».

Отже, для метонімічної номінації, на відміну від метафоричної, притаманною є мотивація всім змістом твірного значення, оскільки метонімічні перенесення не потребують деталізованого інтелектуального оброблення об'єкта номінування, виділення його ознак. Таке перенесення відбувається, коли номінатор усвідомлює просторові зв'язки об'єкта номінування й предмета, який дає йому назву. У зв'язку з тим, що метонімічне номінування ґрунтується на якомусь об'єктивно наявному типові залежності номінованого об'єкта й об'єкта, який дає йому назву, то сфери-донори і сфери-реципієнти можуть бути близькими. У перспективі доцільно розглянути особливості

переходу номенів одягу і взуття з одного стилю мовлення в інший, звернути увагу на номени, що постали в результаті декількох типів номінації.

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды / Ю. Д. Апресян. — М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. — Т. 1. Лексическая семантика. — 472 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. — К. : Наук. думка, 2002. — 1440 с.
3. Гак В. Г. К проблеме гносеологических аспектов семантики слова / В. Г. Гак // Вопросы описания лексико-семантической системы языка : Тезисы докладов. — М., 1971. — Ч. 1. — С. 95—98.
4. Елистратов В. С. Аргю и культура / В. С. Елистратов. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. — 231 с.
5. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. — М., 1958. — Т. 1—2. — 525 с.
6. Саплін Ю. Ю. Соціолінгвістика і лексична семантика : [монографія] / Ю. Ю. Саплін. — Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2007. — 260 с.
7. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970—1980.
8. Современный толковый словарь русского языка / [гл. ред. С. А. Кузнецов]. — СПб. : Норинт, 2002. — 999 с.
9. Ставицька Л. Короткий словник жаргонової лексики української мови / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2003. — 336 с.
10. Стишов О. А. Українська лексика кінця 20 століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) : [монографія] / О. А. Стишов. — К. : Вид. центр КНАУ, 2003. — 388 с.
11. Тараненко О. О. Метонімія / О. О. Тараненко // «Українська мова» : [енциклопедія] / [Редкол. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.]. — К. : «Укр. енцикл.», 2000. — С. 312—314.
12. Тропина Н. П. Семантическая деривация : мультипарадигмальное исследование [монографія] / Н. П. Тропина. — Херсон : Изд. ЛГУ, 2003. — 336 с.
13. Узинська А. Г. Метонімічні переноси на позначення людини в англійській та українській мові : Автореф. дис... канд. філол. н. : 10. 02. 17 / Донецький національний університет / А. Г. Узинська. — Донецьк, 2007. — 19 с.
14. Шмелев Д. Н. Введение / Д. Н. Шмелев // Способы номинации в современном русском языке. — М. : Наука, 1982. — С. 3—44.

© Хмара Г. В., 2009

УДК 811.161.2'367.622'373.421

В. В. Мерінов

Харків

Граматична синонімія в іменниках-неістотах (на матеріалі іменників на позначення трав'янистих рослин)

Мерінов В. В. Граматична синонімія в іменників-неістот (на матеріалі іменників, об'єднаних семою «трав'янисті рослини»). У статті розглядаються вияви граматичної синонімії форм роду іменників, об'єднаних семою «трав'янисті рослини», подано перелік таких іменників, аналізуються причини виявів такої синонімії. Автор класифікує ці іменники за словотворчими моделями і звертає увагу на їх можливу семантичну диференціацію.

Ключові слова: іменник, граматичний рід, слово, лексичне значення, варіанти слова, синоніми, граматичні синоніми, словотворча модель.

Мерінов В. В. Грамматическая синонимия неодушевленных существительных (на материале имен существительных, объединенных семой «травянистые растения»). В статье рассматриваются проявления грамматической синонимии форм рода неодушевленных существительных, объединенных семой «травянистые растения». Автор приводит перечень этих существительных, классифицирует их по словообразовательным моделям, анализирует причины проявления такой синонимии и обращает внимание на их возможную семантическую дифференциацию.

Ключевые слова: имя существительное, грамматический род, слово, лексическое значение, варианты слова, синонимы, грамматические синонимы, словообразовательная модель.

Merinov V.V. Grammatical Synonyms of Noun Gender in Nouns that name plants in Modern Ukrainian.

The author analyses possibility of grammatical synonyms of Noun Gender in nouns that name plants in Modern Ukrainian, gives the list of these nouns, analyses the causes of such synonyms and gives the classification according to the derivational models of these nouns, takes attention to their possible semantic differentiation.

Key words: Noun, Noun Gender, Word, Lexical Meaning, Word Variants, Synonyms, Grammatical Synonyms, Derivational Model.

Як відомо, сутність граматичного варіювання полягає у видозміні зовнішнього боку слова – граматичного чи фонетичного, причому залишається незмінним внутрішній бік слова – його лексичне значення. Однак зовнішня форма й зміст слова тісно пов'язані між собою, тому, визначаючи варіанти слова й різні слова, необхідно зважати на морфологічну структуру слова та функцію афіксальних морфем. Відомо, що приєднання різних префіксів і суфіксів до одного і того ж кореня, здебільшого, спричиняє появу нових слів, тому, вивчаючи питання варіантності, треба враховувати й те, що нове слово повинно мати нове лексичне значення. Ця стаття продовжує цикл публікацій автора з проблеми граматичної синонімії і є актуальною, оскільки в україністиці немає досліджень такого плану. Стаття має на меті уточнити певні граматичні положення та мовознавчу термінологію, висвітлити вияви граматичної синонімії родових форм іменника в сучасній українській мові на матеріалі назв трав'янистих рослин. Теоретичне значення статті полягає в поглибленні дослідження категорії роду іменника, специфіки її структури. Результати нашого дослідження можуть бути використані в процесі викладання курсів лексики й граматики, історії української мови, граматичних спецкурсів, оскільки вони входять до програми філологічних факультетів вузів та розширюють фахове уявлення майбутнього філолога, а також можуть використовуватися в дослідницьких працях з відповідних галузей науки. Крім того, матеріали статті будуть корисні лексикологам, лексикографам і граматам для спецкурсів із зазначених проблем та прислужаться в процесі словникарської роботи, що свідчить про практичне значення статті.

Спостереження показали, що в сучасній українській мові є низка лексем, які утворені за допомогою певних префіксів або суфіксів і повністю тотожні за лексичним значенням, наприклад: *долубай (ч., діал.) – долубайка (ж., діал.)* – огірок, виїдений курками, *перець (ч.) – перциця (ж., розм.)* – овочева рослина з плодами у вигляді стручків, що вико-

ристовуються як приправа до їжі. З позиції словотвору такі утворення є різними словами, однак треба брати до уваги те, що вони називають одне і те ж поняття, явище чи один і той же предмет, тобто мають одне лексичне значення. На нашу думку, їх не варто вважати лексичними синонімами. У “Словнику лінгвістичних термінів” Є. В. Кротевича та Н. С. Родзевича лексичні синоніми визначаються як “слова, різні за звучанням, але близькі або тотожні за значенням” [5:151]. Таке визначення підтримує Ю. О. Карпенко, наводячи приклади лексичних синонімів: *череда – отара, вабити – манити – надити, рясний – буйний – густий, дуже – вельми* [4:104]. І. П. Ющук стверджує, що “синоніми – слова, близькі за значенням і різні за звучанням: *досягнення, здобуток, завоювання; безмежний, безкрай, безбережний, безмірний, неосяжний, неозорий; думати, гадати, міркувати*” [12:18]. З наведених прикладів видно, що лексичні синоніми є різнокореневими словами. На відміну від лексичних синонімів, утворення на зразок *підпеньок – підпенька, зерно – зернина* мають спільний корінь та мінімальні розбіжності в своїй будові. Їх не варто також вважати спорідненими словами, через те що споріднені слова мають різні лексичні значення, хоч вони й тісно пов'язані між собою, пор.: *риба* – водяна хребетна тварина з непостійною температурою тіла, яка дихає жабрами і має плавці та шкіру, звичайно вкриту лускою, *рибалка, рибак, рибар* – людина, яка ловить рибу, займається рибальством, *рибальство* – ловіння риби, *рибець* – риба родини коропових. На відміну від споріднених слів, досліджувані утворення мають абсолютно тотожне лексичне значення (пор.: *підпеньок – підпенька, зерно – зернина*).

Таким чином, у сучасній українській мові існують слова, які повністю збігаються в лексичному значенні, але мають різні афікси (які не маніфестують нового лексичного значення), на зразок *прожилок – прожилка, просурень – просуринка* тощо. Деякі мовознавці, зокрема О. С. Ахманова, вважають слова одного кореня з різними афіксами, які збігають-

ся або близькі за значенням, морфологічними або словотворчими варіантами [1:214–215]. Інші, наприклад, Р. П. Рогожнікова, фактично заперечують існування в мові словотворчих варіантів, уважаючи, що “варіантами слів у даному випадку стають різні слова” [8:11]. На нашу думку, їх варто називати граматичними синонімами, оскільки такі слова називають один і той же денотат різними граматичними родовими формами, які виражають відповідні граматичні значення роду флексією та певними суфіксами. їх варто називати граматичними синонімами їх варто називати граматичними синонімами. Ми підтримуємо позицію О. О. Тараненка, який вважає синонімами і “...словотвірні типи, граматичні форми., які при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичній і граматичній характеристиках)” [11:945].

У процесі аналізу були спроби учених назвати досліджувані слова “варіантними родовими формами” [6:137], “афіксальними корелятивними родовими дублетами” [7:51]. Але детальний аналіз показав, що ці назви повною мірою не відображають граматичну природу аналізованого явища. Тому їх було замінено на “граматичні синоніми”.

Своєрідність явища граматичної синонімії полягає в тому, що граматичні синоніми перебувають на межі між варіантами слова й різними словами, яку важко чітко визначити. Про це свідчить хоча б той факт, що вони часто функціонують тільки в окремих лексико-семантичних варіантах (ЛСВ). Наприклад, “Великий тлумачний словник сучасної української мови” [2] фіксує, що багатозначний іменник *квіт* лише в певних ЛСВ “частина трав’янистої рослини, що виростає на кінці стебла, з приємним запахом і різним забарвленням”, “трав’яниста рослина, що має на кінці стебла таку частину” має граматичний синонім *квітка*. Але є досить багато випадків повної граматичної синонімії, коли іменник має тільки одне значення, наприклад: *мухорок (ч., розм.)* – *мухорка (ж., розм.)* – гніздо в колосі злакових рослин, у якому міститься зерно, *солодець (ч.)* – *солодка (ж.)* – багаторічна рослина родини бобових, корінь якої використовують у промисловості та медицині.

На підставі дослідження й аналізу явища граматичної синонімії іменника в сучасній українській мові можна стверджувати, що граматична синонімія наявна в певних лексико-семантичних групах іменників, зокрема,

в ЛСГ “назви трав’янистих рослин, їх компонентів і частин”. Аналіз показав, що тут спостерігаються такі корелятивні пари:

1) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к- (-а)**, зокрема: *долубай (ч., діал.)* – *долубайка (ж., діал.)* – огірок, виїдений курками, *квіт (ч.)* – *квітка (ж.)* – у таких ЛСВ: “частина трав’янистої рослини, що виростає на кінці стебла, з приємним запахом і різним забарвленням” / “трав’яниста рослина, що має на кінці стебла таку частину”, *пирій (ч.)* – *пирійка (ж., діал.)* – трав’яниста рослина родини злакових, звичайно бур’ян; інколи використовується як корм для худоби, *повій (ч.)* – *повійка (ж.)* – у ЛСВ “трав’яниста рослина – бур’ян; березка”, *самосій (ч., спец.)* – *самосійка (ж., спец.)* – рослина, що виростає внаслідок природного посіву насінням, що осипається. Наприклад: *Мій ти єдиний, мій зламаний квітте!* (Леся Українка) – *А без долі біле личко – як квітка на полі: пече сонце, гоїда вітер, рве всякий по волі* (Т. Шевченко); *На возі свіжий запашний пирій. Конята, хрумаючи, форкали від задоволення* (Я. Качура) – *Розпряжені коні зразу ж почали смачно вигризати молоду пирійку* (М. Стельмах); *Повій плететься геть на диво, Хилить пшеницю криво, криво* (І. Франко) – *Наче сріблені тноти Золотисту кору Обвивали у ялин Батоги повійки* (П. Воронько);

2) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ок** – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к- (-а)**, зокрема: *зморшок (ч.)* – *зморшка (ж.)* – їстівний гриб із класу сумчастих грибів із звивисто-складчастою шапкою, *мухорок (ч., розм.)* – *мухорка (ж., розм.)* – гніздо в колосі злакових рослин, у якому міститься зерно, *пелюсток (ч.)* – *пелюстка (ж.)* – у ЛСВ “окремий листок із віночка квітки”, *підпеньок (ч., діал.)* – *підпенька (ж., діал.)* – опеньок, *прожілок (ч.)* – *прожилка (ж.)* – у ЛСВ “відгалуження ниткоподібного стовщення на листях і квітах рослин”, *цибок (ч., діал.)* – *цибка (ж., діал.)* – стебло (стрілка) цибулі. Наприклад: *Як хороше жито, то так і визирає зерно з мухорків* (Сл. Гр.) – *Вийдеши у поле – сонце. На кожнім колосі сяє, Кожну його мухорку зернятком наділяє* (І. Вирган); *До чубика Левка прилип єдиний гарячий пелюсток соняшника* (М. Стельмах) – *Квітка (гороху) складається з п’яти пелюсток: верхньої – прапорця, двох бокових – весел, або крил, і двох нижніх, що утворюють так зва-*

ний човник (“Зернові бобові культури”); *Який дивний лист* – з **таким дрібним прожилком** (усне мовлення, Харківщина) – *На підвіконні притулювся пощерблений кленовий листок, перетятий сіткою зжовклих прожилок* (Н. Рибак);

3) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксами **-ець, -ень** – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к- (-а)**, зокрема: **сіянець (ч.) – сіянка (ж.)** – у ЛСВ “рослина, що вирощується сіянням насіння (на відміну від саджанки), **солодець (ч.) – солодка (ж.)** – багаторічна рослина родини бобових, корінь якої використовують у промисловості та медицині; **просурень (ч., діал.) – просуринка (ж., діал.)** – трав’яниста рослина (*Strobus reticulatus* L.). Наприклад: *Цибуля погналась в стрілки; сіянець повитикався з грядки густо, як щіть* (І. Нечуй-Левицький) – *Бачу, як мати шарує, як підгортає, як прополоє, прочищає цибулю-сіянку* (С. Гуцало); *Я тепер уже розбиралась у всякому зіллі... вміла розпізнати солодець* (С. Чабанівський) – *Солодка, солодець – рід багаторічних трав’янистих рослин родини бобових* (“Українська сільськогосподарська енциклопедія”);

4) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксом **-ник** – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-, (-анк-), (-а)**, зокрема: **безсмертник (ч.) – безсмертка (ж., рідко)** – народна назва рослин із сухими квітками, переважно безсмертків і тмину, **дворічник (ч.) – дворічка (ж.)** – у ЛСВ “дворічна рослина”, **наперсник (ч.) – наперстянка (ж.)** – трав’яниста лікарська рослина з квітками, схожими на наперсток; настій з її листків використовують при хворобах серця, **підсніжник (ч., діал.) – підсніжка (ж.)** – білий пролісок. Наприклад: *Безсмертник бронзовий розплющив кругле око* (А. Малишко) – *Відвар безсмертки гарно допомагає при простуді* (усне мовлення, Харківщина); *Листя наперсників... і тепер широко застосовуються при лікуванні хвороб серця* (“Знання та праця”) – *Наперстянка в дикому стані росте в гірських районах південно-західної Європи* (“Колгоспна виробнича енциклопедія”);

5) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник другої відміни середнього роду із суфіксом **[j]**, зокрема: **окріп (ч., діал.) – окріп’я (с., діал.)** – однорічна городня рослина родини зонтичних, що її використовують як ароматичну приправу для

страв, а також для соління огірків і помідорів. Наприклад: *По всьому городі окріп росте* (усне мовлення, Харківщина) – *На Прокіп’я рвуть окріп’я* (Сл. Гр.);

6) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний із суфіксами **-ник-, -ок-, -ець-** – іменник першої відміни жіночого роду із закінченням **-а**, зокрема: **бавовник (ч.) – бавовна (ж.)** – у ЛСВ “рослина з насінням, укритим пухнастим волокном, з якого виробляють пряжу”, **золотушник (ч.) – золотуха (ж., діал.)** – у ЛСВ “багаторічна трав’яниста рослина з жовтими квітками”, **любисток (ч.) – любиста (ж., діал.)** – трав’яниста рослина (*Levisticum officinale*), **маковинець (ч., діал.) – маковина (ж., діал.)** – мак / стебло мака. Наприклад: *На полі вже дозрів бавовник білосніжний* (Н. Забіла) – *А за вікном квадрати зеленої бавовни* (І. Ле); *Чи в любистку ти купався, що ти мені сподобався?* (Сл. Гр.) – *У нас біля хати завжди росла любиста* (усне мовлення, Житомирщина);

7) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин- (-а)**. Граматичний синонім із наведеним суфіксом має сингулятивне значення, зокрема: **барвінок (ч.) – барвінина (ж., діал., рідко)** – у ЛСВ “трав’яниста рослина з вічнозеленим листям і голубуватими квітами”, **будяк (ч.) – будячина (ж., розм.)** – у ЛСВ “колюча трав’яниста рослина – бур’ян”, **колос (ч.) – колосина (ж., розм.)** – у ЛСВ “суцвіття більшості злаків і деяких інших рослин, у якому квітки розміщені вздовж стрижня; волот”, **лопух (ч.) – лопушина (ж., розм.)** – у таких ЛСВ: “бур’ян родини складноцвітих із широкими листками і чіпким суцвіттям з колючками; реп’ях” / “лист цієї рослини”, **стебель (ч., рідко) – стеблина (ж., розм.)** – у ЛСВ “основна частина трав’янистої рослини від кореня до верхка, яка тримає на собі листя, квіти і плоди”. Наприклад: *Барвінок цвіє і зеленів, Слався, розстилався* (Т. Шевченко) – *Перва зелена – любисточок, друга зелена – барвінина, третя зелена – василечок* (Сл. Гр.); *Будяк колючий з кропивою коло криниці поросли* (Т. Шевченко) – *Яка цього року здоровенна будячина вимахала!* (усне мовлення, Харківщина); *Лопух зорвала і накрила Неначе бриликом, свою, Свою головоньку смутную* (Т. Шевченко) – *Вирвала лопушину та й потягла спідницю просто по грядках, прохолоджуючи пику лопушиною, неначе справді пані* (І. Нечуй-Левицький);

8) іменник другої відміни середнього роду із закінченням **-о** – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин-** (**-а**) із сингулятивним значенням, зокрема: **зерно (с.) – зернина (ж., розм.)** – у ЛСВ “дрібний плід хлібних злаків”, **стебло (с.) – стеблина (ж., розм.)** – у таких ЛСВ: “основна частина трав’янистої рослини від кореня до верхка, яка тримає на собі листя, квіти й плоди” / “окрема трав’яниста рослина взагалі”. Наприклад: *Скільки у кого є хліба, знесім до зерна і до тилички укупу* (Г. Квітка-Основ’яненко) – *На другий день молотив – приніс три зернини, на третій – чотири* (О. Стороженко); *Людина не може жити без ласки, як стебло без сонця* (М. Томчанин) – *Комбайн збирав чисто, хіба вже яка стеблина впала на землю, то тільки тоді її не зачепило хедером* (Ю. Збанацький);

9) іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-иц-** (**-я**), зокрема: **блекот (ч., діал.) – блекотиця (ж., діал.)** – отруйна бур’янова рослина, **метлюг (ч., діал.) – метлиця (ж., діал.)** – трав’яниста рослина родини злакових, **перець (ч.) – перчиця (ж., розм.)** – овочева рослина з плодами у вигляді стручків, що використовуються як приправа до їжі, **щирець (ч.) – щиріця (ж.)** – дикоросла рослина, що має соковите гіллясте стебло з густим суцвіттям; амарант. Наприклад: *Низки червоного стрючкуватого перцю скрізь висять і на стовпцях рундуків, на стріхах, ще й розкидані зверху на покрівлі – В горілиці плавав червоний стручок перчиці, неначе тільки що вирваний на городі* (І. Нечуй-Левицький);

10) іменник другої відміни чоловічого роду із суфіксами **-ок-**, **-ук-**, **-ник-** і нульовим

закінченням – іменник третьої відміни жіночого роду із нульовим закінченням, зокрема: **зав’язок (ч.) – зав’язь (ж.)** – у ЛСВ “нижня здута частина маточки в квітці, в якій після запліднення утворюється плід”, **остюк (ч.) – ость (ж., рідко)** – у ЛСВ “вусик на колосковій лусці у злаків”, **папоротник (ч.) – папороть (ж.)** – спорова безквіткова трав’яниста рослина, що росте в тінистих сирих місцях, **паросток (ч.) – парость (ж.)** – у ЛСВ “молоде стебло рослини”. Наприклад: *Маленька фіалка мала два пуп’янки і молодий зав’язок насіння* (Н. Кобринська) – *Кожна зав’язь життєдайним соком наливається* (І. Нехода); *Я нищечком тоді хотів, Щоб папоротника дістати* (Л. Глібов) – *Під полом лежали усякі трави і коріння: м’ята (м’ята), любисток, терлич, папороть* (Г. Квітка-Основ’яненко).

Таким чином, спостереження засвідчили, що в українській мові наявні певні словотворчі моделі, за якими утворюються досліджувані граматичні синоніми. Серед найпродуктивніших з них можна виділити такі: іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-к-** (**-а**), на зразок **пирій (ч.) – пирійка (ж., діал.), самосій (ч., спец.) – самосійка (ж., спец.)** тощо; іменник другої відміни чоловічого роду на приголосний – іменник першої відміни жіночого роду із суфіксом **-ин-** (**-а**), на зразок **барвінок (ч.) – барвінина (ж., діал., рідко), стебель (ч., рідко) – стеблина (ж., розм.)** тощо. Граматичний синонім із суфіксом **-ин-** (**-а**) має сингулятивне значення, і тому явище граматичної синонімії спостерігається тільки в окремих лексико-семантичних варіантах (ЛСВ), що й ілюструють вищенаведені приклади.

Література

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ахманова О. С. — М. : Учпедгиз, 1957. — С. 192—252.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія / Загнітко А. П. — Донецьк : Дон ДУ, 1996. — 437 с.
4. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Карпенко Ю. О. — К. ; Одеса : Либідь, 1991. — 280 с.
5. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів / Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. — К. : Вид-во АН УРСР, 1957. — 235 с.
6. Мерінов В. В. Про варіантні форми роду іменника в українській мові / Мерінов В. В. // Науковий вісник Чернівецького університету : Слов’янська філологія / за заг. ред. проф. Н. В. Гуйванюк. — Вип. 106. — Чернівці, 2001. — С. 136—139.
7. Мерінов В. В. До питання про варіантні форми роду іменника в українській мові / Мерінов В. В. // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. — Вип. 5. — Харків, 2000. — С. 49—56.

8. Рогожникова Р. П. Варианты слов в русском языке / Рогожникова Р. П. — М. : Просвещение, 1966. — 160 с.
9. Словник української мови : в 11 т. — К. : Наук. думка, 1970 — 1980.
10. Словник української мови : в 4 т. [упоряд. Б. Грінченко]. — К. : Наук. думка, 1996 — 1997 (НАН України. Ін-т української мови).
11. Тараненко О. О. Синоніми української мови / Тараненко О. О. // Словник синонімів української мови : в 2 т. — Т. 2. — К. : Наук. думка, 2001. — С. 945—954.
12. Ющук І. П. Практичний довідник з української мови / Ющук І. П. — К. : Рідна мова, 1998. — 223 с.

© Мерінов В. В., 2009

УДК 811.161.2'367.335

І. А. Бокатенко

Київ

Складнопідрядні умовні речення зони периферії

Бокатенко І. А. Складнопідрядні умовні речення зони периферії. У статті розглянуто стан вивчення перехідних положень складних складнопідрядних речень розчленованої структури з детермінантним, власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з підрядною умови. З'ясовано деякі теоретичні обґрунтування цих синкретичних конструкцій та окреслено шляхи виникнення речень такого типу на основі різноманітних досліджень у сучасному мовознавстві та власних спостережень.

Ключові слова: *складнопідрядне речення, гіпотактичний, асинкретична, синкретична частина, семантико-синтаксична диференціація, периферійне ядро.*

Бокатенко І. А. Сложноподчиненные условные предложения зоны периферии. В статье рассмотрено этапы изучения переходных положений сложных сложноподчиненных предложений расчлененной структуры с детерминантным, собственно детерминантным типом синтаксической связи с зависимой условия. Определены некоторые теоретические особенности этих синкретических конструкций, также описано путь возникновения предложений такого типа на основе разнообразных исследований в современном языкознании и собственных наблюдениях.

Ключевые слова: *сложноподчиненное предложение, гипотактичный, асинкретическая, синкретическая часть, семантико-синтаксическая дифференциация, периферийное ядро.*

Bokatenko I. A. Complex conditional sentences of area of periphery. In article it is considered stages of studying of transitive positions of difficult compound sentences of the dismembered structure with determinant, actually determinant type of a syntactic link with dependent conditions. Some theoretical features of these syncretic designs are defined, also is described a way of occurrence of offers of this kind on the basis of various researches in modern linguistics and own supervision.

Keywords: *a compound sentence, hypotactful, asyncretic, a syncretic part, semantic-syntactical differentiation, a peripheral kernel.*

Здобутком сучасних синтаксичних досліджень є усвідомлення того, що складнопідрядне умовне речення залишається достеменно не вивченим. Відомий український вчений Ю. Шерех пояснює це тим, що, по-перше, складені підрядні структури важко піддаються вичерпній класифікації, оскільки вони різноманітні, а по-друге, що гіпотактичне складне речення не становить собою чогось застиглого, а перебуває в розвитку [18:110]. З-поміж різних принципів класифікації найпоширенішим є структурно-семантичний, який передбачає обов'язкову відповідність між структурним типом речення і його семантикою. Окре-

мим типом складнопідрядних речень є підрядні структури умови. Постановка питання зумовлена насамперед відсутністю спеціальних лінгвістичних праць, де б проміжні різновиди умовних структур розглядалися в системі та мали вичерпну кваліфікацію. Таких речень небагато, але вони досить виразні, оскільки пояснюють бажану кондиційність, тобто таку, яка може здійснитися при дотриманні умов, передбачених підрядною частиною. **Метою** нашого дослідження є обґрунтування складнопідрядних речень невластиво-умовного типу, їхнього статусу і функцій на тлі синтаксичної системи сучасної української мови. Відповід-

но до мети наукової розвідки необхідно розв'язати такі завдання: 1) з'ясувати стан вивчення умовних речень зони периферії сучасними лінгвістичними студіями; 2) уточнити деякі теоретичні обґрунтування цих синкретичних конструкцій; 3) окреслити шляхи виникнення структур такого типу.

Враховуючи відсутність / наявність додаткових семантико-синтаксичних відношень у структурі складнопідрядних речень із залежною предикативною частиною умови, пропонуємо виокремлювати декілька різновидів з-поміж цих конструкцій: 1) складнопідрядні речення детермінантного власне-детермінантного типу зв'язку з підрядною предикативною частиною власне-умовною (асинкретичною, без супровідних додаткових семантичних нашарувань); 2) складнопідрядні речення детермінантного власне-детермінантного типу зв'язку з підрядною предикативною частиною невластиво-умовною (синкретичною, з супровідними додатковими семантичними нашаруваннями).

1. Складнопідрядне речення з власне-умовною підрядною предикативною частиною (асинкретичною) характеризується тим, що в них залежна виражає тільки семантику умови без додаткових супровідних значеннєвих нашарувань, напр.: *Якщо вибрати між красою і правдою, я вибираю красу* (Олександр Довженко); *Якщо для когось вирощу надію, то у житті таки я щось зумів* (Вадим Крищенко).

2. Складнопідрядні речення з невластиво-умовною підрядною предикативною частиною – це такі конструкції, у яких виражаються синкретичні семантико-синтаксичні відношення. Серед таких конструкцій окреслюється ряд структурно-семантичних різновидів: умовно-темпоральні, умовно-допустові, умовно-каузальні, умовно-порівняльні [11; 8; 3; 15; 5; 7; 12].

Має рацію Н. В. Гуйванюк щодо кваліфікації «зони периферії» (синкретизму) як «суміщеності» значень, оскільки підрядні частини внаслідок своєї потенційної здатності до структурного та семантичного ускладнення «суміщають» різні типи поєднаних значень [6:39]. Дослідження показують, що, незважаючи на ускладнення умовних складнопідрядних речень додатковими відтінками (темпоральними, концесивними, причинними та ін.), значення умови залишається визначальним, наприклад: *Якщо колись і русичі шанували той закон, то вже давно забули про нього, й узагалі про се краще не говорити,*

краще робити так, як совість каже (умовно-допустове) (Іван Білик); *Якщо глянути на такого відчайдуха, то хіба не засверблять ще в когось ноги* (Михайло Стельмах); *Якщо сів у човна, то забудь про свій берег* (Олесь Гончар); *Якщо боєць відчує поблизу присутність прапора, то хіба позадує від нього хоча б на крок?* (Олесь Гончар). На думку вчених, подібні конструкції належать до зони синкретизму (від гр. *synkretismos* – поєднання), тобто маргінальність (неоднозначність) вияву типів підрядних, предикативних одиниць складнопідрядних умовних речень за їхньою формою та змістом [14:15]. Дотримуючись цієї позиції, зазначимо, що периферію становлять конструкції, у яких, незважаючи на формальні ознаки, семантичні зв'язки ослаблюються, що зменшує вираження умовності, але не виводить його з рівня домінанти. На думку авторів Лінгвістичного енциклопедичного словника, перехідність – це синтез диференційних структурних та семантичних ознак одиниць мови, що виникають унаслідок зрушень у співвіднесенні форми й змісту речення [10:446], який пов'язаний, з одного боку, з нейтралізацією, з іншого – з процесами взаємоперехідності одиниць мови [16:606]. Як зазначалось вище, у сучасній українській прозі натрапляємо на складні структури, що за формою подібні до складнопідрядних речень умовних, але відмінні від них за характером змістових відношень між складниками, які зараховуємо до невластиво-умовних, таких, як: умовно-наслідкових, умовно-часових, умовно-допустових, умовно-причинових. Так, у власне-умовних СПР умовна функція сполучника *якщо* є домінантою, що характеризується максимальною релевантністю і представляє реальне умовне значення. Цей сполучник є домінантним до синонімічного ряду йому подібних *якщо б, коли, коли б, раз, як, якби, аби, якщо ... то, якби ... то*. Значення потенційної умови створюють не лише сполучні засоби, але й побудови індикативного та неіндикативного типу. У підрядній ідеться про умову, яка могла відбутися в минулому і продовжується тепер: *Якщо збожжєволіла Катря ось в цій самій тюрмі десь, якщо тут сидить його бідолашна сестра, то справа його пішла дуже далеко* (Іван Багряний). Аналізуючи СПР умови, варто зосередитися на модально-часових формах дієслів-присудків, оскільки вони керують формулою складного речення ще з часів П.Ф. Фортунатова [17:189–190; 2:210–216]. Найвиразніше умовні значення представлені

в тих структурах, де поєднуються форми майбутнього часу з ірреальною умовою: *Коли б ці «штахети» котроїсь ночі враз засвітилися, як свічки, то ми побачили б, що ціла наша земля від Карпат аж до Волині й поза Збруч засіяна* (Роман Федорів).

Як бачимо, значення умови може ускладнюватися різними семантичними відтінками – часовими, наслідковими, допустовими. Л.О. Кадомцева диференціювала їх як особливі підтипи умовних речень із супровідними значенням [9]. Умовне нині не завжди можна чітко відмежувати від часового, як бачили вище. Якщо часто наближується до сполучників коли, як, що можуть бути й умовними, і часовими. За спостереженнями авторів «Російської граматики», сполучник коли наближається до якщо в реченнях повторюваності й узагальнення [13:570–571]. Хоча в українській прозі сполучник коли більш уживаний, ніж у російській, і частіше виступає в реченнях із значенням узагальнення за наявності теперішнього часу в обох частинах, напр.: *Якось веселіше на душі, коли під хатою шумлять колоски і ріднять тебе з полем* (Іван Цюпа); *Що ж, правда завжди приємна, коли вона ламає усталені звичаї і зриває полуду з очей* (Петро Панч). Складнопідрядні конструкції умовно-темпорального значення зумовили чимало дискусій. Для них характерною є домінантна позиція умовної семантики над часовою переважно тоді, як показник часу є періодичним чи повторюваним, що можливо проілюструвати шляхом заміни асинхронного сполучника коли на якщо, що посилюється формою дієслова-присудка із значенням багаторазовості, напр.: Підрахунок показував, що, коли (якщо) все буде гаразд (постукати по дереву), то на кінець століття перед нею сердешною дослідницею українського сексу погодяться відчинити ворота хіба тільки деякі держави центральної Африки та Тихоокеанського півострова (Оксана Забужко); А коли (якщо) й кинула часом в його оком, то чинила це лише тоді, як було конче потрібно (Ольга Кобилянська). Темпоральне значення може домінувати над кондиційним тільки за умови, коли складна структура наближається до периферії: Та коли спроможуться командувати корпусами й дивізіями, коли в їх розпорядженні буде армія, тоді вони викинуть його на смітник (Андрій Рибак). Однак наявність форми майбутнього часу актуалізує значення умови. Основною причиною виникнення таких умовних струк-

тур є поєднання ознак унаслідок накладання значень предикативних і «значень відношень» умовно-часових. Оскільки синтез значень у таких реченнях визначається категорійними властивостями контактного слова (сполучника), який граматикує різні значення, то на відтінок часу вказує сполучник коли на формальному рівні, а на синтаксичному – співвіднесення форм виду і часу предикатів: власне-умовне речення (майбутній-майбутній, майбутній-теперішній, минулий-минулий недоконаного виду, майбутній-інфінітив). Тому й вибудовуються такі складні периферійні утворення внаслідок накладання формальних та синтаксичних ознак, що поєднують семантичні відтінки умови та часу.

Інші відтінки значення – причини, наслідку, допусту – порівняно легше розрізнити. Для цієї моделі характерні ті ж диференційовані сполучники, що й для попереднього типу, але їхнє умовне значення значно послаблюється або й зовсім втрачається. Натомість посилюється наслідково-причинний чи допустовий відтінок. Зокрема, це спостерігаємо тоді, коли сполучник якщо чи його синоніми ускладнюються лексемою вже й утворюють складені форми якщо вже, коли вже, як вже, напр.: *Якщо вже на те пішло, то я згоден відповідальність за прапор взяти на себе* (Олесь Гончар); *Поїду до їх, коли вже на те пішло* (Іван Нечуй-Левицький); *Та тільки тогді пустять, як вже нічого й взяти* (Григорій Квітка-Основ'яненко). У таких реченнях підкреслюється очевидність повідомленого в підрядній частині. Вони близькі до конструкцій із сполучниками раз уже, раз.

На речення зі сполучником раз в українському мовознавстві вже зверталася увага. Цей сполучник надає умові причинового відтінку. Він має емоційне забарвлення, а приєднуване ним підрядне речення дістає сильніший логічний наголос: *Раз вокзал там, то йому на завод – у протилежний бік* (Андрій Головка); *Вигадка не вигадка, а я розумію так: будь ти вчений чи сто раз професор, а від простого народу не верни, раз він тебе в люди вивів* (Григорій Тютюнник) і под.

Для підкреслення підстави, потрібної для вираження висновку в головній частині, диференційні сполучники можуть супроводжуватися лексемами значить, отже, виходить. Створюються поєднання на зразок якщо – значить, якщо – отже, якщо – то значить тощо. Такі кореляти не можна чітко відмежувати від вставних слів, особливо якщо вони

розташовані на відстані. Корелятами можуть виступати й інші лексеми – мабуть, може, очевидно, видно для підкреслення невпевненості у висновку чи певно, без сумніву, по правді – для підкреслення упевненості: Не було, здається для Шовкуна щасливішого дня на світі, як той, коли його зазвав гетьманський царьок у кабінет до себе та став йому казати, що як він себе шануватиме, то, певно, зробить його чоловіком (П. Мирний). За препозиційного вживання сполучник якщо може наближатися до хоча, тобто умовне значення поєднується з допустовим, напр.: Якщо ми не встигли попроситись, то повинні стрінутись живі! (Петро Дорошенко).

Речення з диференційованими сполучниками, у яких послаблюється умовне значення і відчутним стає причинний чи допустовий відтінок, становлять модель невласне-умовних речень.

Серед умовно-причинних конструкцій прослідковуємо особливу реально-умовну структуру із сполукою «якби не» типу: Якби не пани, то орандарів би не було (Іван Карпенко-Карий); Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла би з вітром, як пір'я (Василь Стефаник); Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів (Григор Тютюнник). Унаслідок синтаксичної реалізації корелята «якби не» виникає семантика умовно-наслідкового відтінку. Як висновок – для таких підрядних структур характерна умовно-причинна семантика (умова ускладнена причиною). Такі речення також утворюються шляхом накладання формальних (сполучників якби, коли б) та синтаксичних ознак. Для останньої характерно видо-часове співвіднесення: теперішній-теперішній, минулий-теперішній, минулий-минулий доконаного виду.

Своєрідного відтінку набуває значення конструкції, якщо заперечення в підрядній частині стосується назв осіб чи предметів. Явище в головній частині виявляється нездійсненням, напр.: Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну (Михайло Коцюбинський). Особливої уваги заслуговують такі конструкції у праці В.А. Белошапкової, яка визначає подібні речення як пов'язані структури [1:716].

Речення зі сполучниками якби, коли б, аби часто передають значення умови з відтінком протиставлення, допусту, особливо за наявності корелятивів то, так. Для вираження

умови з допустовим відтінком використовується також сполучення хоч би, який у більшості випадків трапляється в текстах української прози. За своїм семантико-синтаксичним характером відповідні речення близькі до власне-умовних, оскільки в них виникає невідповідність зумовлювальних явищ, тому таким структурам належить інваріантне місце зони периферії, що вказують на неповноту співвіднесеності зумовлюючого й зумовлювального. У підрядній конструкції такого типу наявна умова, на протигагу якій здійснюється дія головної актанти. Виявити цей семантичний відтінок можливо шляхом синтаксичної трансформації зі сполучниками хоч (хоч би), хай, нехай: Якщо (хай) людина в цілому (кожна!) – одна велика в'язниця, то звичайно раніше та лотра мешкала в ній десь у найдальшій камері, виходячи назовні рідко (Оксана Забужко). На думку О.М. Гвоздева, якщо навіть є сполучником з допустовою семантикою [4:282]. Відповідно, кондиційно-допустові утворення посідають інтерпозицію зони периферії, оскільки знаходяться найближче до власне-умовних речень.

До складнопідрядних речень зони периферії належать структури, що виникають унаслідок співвіднесення ознак підрядних утворень (сполучних засобів видо-часових співвіднесення) на синтаксичному рівні та з складносурядними (семантичні відтінки) – формальному. До них зараховуємо: умовно-пояснювальні, умовно-означальні, умовно-вставні, умовно-видільні, умовно-порівняльні, напр.: Але якщо до неї зайти з усмішкою милою, то вона, уявіть, буде дуже рада (Б. Левін); Дідько його знає, що воно таке, якщо позаду у нього тридцять сім нулів (Остап Вишня); Дощ якщо й піде, то радісний дощ (Б. Левін); Якщо життя нам так подобається, то смерть нам сподобається також, як виріб того ж творця (Олесь Гончар).

Як бачимо, синтаксичні категорії речення є одними з найважливіших категорій української мови. Особливо важливим у цьому плані є визначення статусу різновидів синтаксичних категорій, що не набули й дотепер задовільної кваліфікації у граматичній науці. Одним із способів доказу поєднання умовних та інших семантико-синтаксичних відношень зони периферії є можлива трансформація досліджуваних структур, що досягається заміною сполучника умови іншим підрядним, залежно змістової групи. Таке явище в синтаксисі української мови стає вагомим доказом синонімії, семантичної неординарності складних

умовних структур. А синтаксичні категорії можна досліджувати з різних боків – семантико-синтаксичного, формально-синтаксичного й комунікативного, кожен із яких важливий для адекватного з'ясування системи і структури таких категорій. Власне глибинний рівень речення формує систему семантико-синтаксичних відношень. Поверхневий рівень речення утворюють синтаксичні зв'язки, абстраговані від конкретних лексичних наповнень і значень. Глибинна структура речення – це референційно-синтаксичне значення, що відтворює систему відношень між референтами лек-

сичних одиниць у реченні, напр.: діяч + дія + об'єкт дії. Поверхнева структура речення – це система формальних відношень між словоформами, які відображають його змодельовану формулу – структуру схему. Накладання формальних та структурно-семантичних рівнів зумовлює виникнення різновидів складнопідрядних умовних речень зони периферії. Аналізуючи наукову та навчальну літературу з питань класифікації складнопідрядних утворень з підрядною умови, не можна не помітити розбіжностей у поглядах на їхню природу, що свідчить про потребу їхнього детальнішого вивчення.

Література

1. Белошапкова В. А. Современный русский язык / Вера Андреевна Белошапкова и др. — М. : Высш. шк., 1981. — 800 с.

2. Белошапкова В. А. О понятии «формула предложения» на уровне синтаксиса сложного предложения / В. А. Белошапкова // Единицы разных уровней синтаксиса сложного языка и их взаимодействия. — М., 1969. — С. 206—216.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець (ред.), К. Г. Городенська. — К. : Університетське видавництво «Пулсари», 2004. — 398 с. — (Академічна граматики української мови).

4. Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : Синтаксис / Александр Николаевич Гвоздев. — М. : Просвещение, 1973. — 350 с.

5. Голоюх В. І. Невласне-умовні конструкції у сучасній українській мові / В. І. Голоюх // Мовознавство. — 1976. — № 3. — С. 32—40.

6. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. — Чернівці : Рута, 1999. — 336 с.

7. Гуйванюк Н. В. Семантична структура тексту : [навч.-метод. посіб.] / Гуйванюк Н. В., Гнатчук О. С., Нечипорук М. В. / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 2000. — 132 с.

8. Загнітко А. П. Сучасні лінгвістичні теорії / Загнітко Анатолій Павлович. Донецький національний ун-т. — [2-ге вид., випр. і доп.]. — Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2007. — 219 с.

9. Кадомцева Л. О. Ускладнення структури простого речення (синтаксис, семантика, функції) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л. О. Кадомцева [КДУ ім.Т. Шевченка]. — К., 1992. — 37 с.

10. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В. Н. Ярцева]. — М. : Советская энциклопедия, 1990. — 685 с.

11. Ожоган В. М. Складнопідрядне елементарне речення в граматичному ладі сучасної української літературної мови / Василь Михайлович Ожоган. — Кіровоград : ЛОВ, 2006. — 145 с.

12. Руденко Н. П. Семантико-синтаксична природа поля умовності в сучасній українській літературній мові: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Наталія Петрівна Руденко. — К. : НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, 2002. — 209 с.

13. Русская грамматика : в 2 т. Т. 2 : Синтаксис.— Academia Praha, 1979. — 989 с.

14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2006. — 716 с.

15. Семенюченко М. Л. Розмежування часових і умовних підрядних речень / М. Л. Семенюченко // Укр. мова та літ в шк. — 1973. — № 2. — С. 34—37.

16. Українська мова: енциклопедія / [голова ред. кол. В. М. Русанівський]. — [3-тє вид., зі змінами і доп.]. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. — 856 с.

17. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение. Избранные труды / Филипп Федорович Фортунатов. — М. : Учпедгиз, 1956. — Т. 1. — 450 с.

18. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови / Юрій Шерех. — Мюнхен : Молоде життя, 1951. — 402 с. — (Бібліотека українознавства / Наукове товариство ім. Шевченка ; Ч. 3).

© Бокатенко І. А., 2009

УДК 811.161.2'276.3-053.4

Н. М. Галунова

Харків

Засвоєння лексики в онтогенезі

Галунова Н. М. Засвоєння лексики в онтогенезі. Стаття присвячена проблемам дитячого мовлення. Зокрема, у межах запропонованої роботи здійснено аналіз початкового лексики дитини з огляду на розподіл його за тематико-семантичними групами. У роботі аналізується динаміка змін лексики дитини з урахуванням кількісних та семантичних характеристик. Аналіз початкового лексики дитини реалізується на матеріалі результатів серії вільних асоціативних експериментів з україномовними дітьми та білінгвами дошкільного віку, що мешкають на території України.

Ключові слова: онтогенез, лексикон, тематико-семантичні групи, асоціації, вільний асоціативний експеримент.

Галунова Н. Н. Усвоение лексики в онтогенезе. Стаття посвящена проблемам детской речи. В частности, в пределах предложенной работы реализуется анализ начального лексики ребенка, учитывая его распределение за тематико-семантическими группами. В работе анализируется динамика изменений лексики ребенка с учетом количественных и семантических характеристик. Анализ начального лексики ребенка реализуется на материале результатов серии свободных ассоциативных экспериментов с украиноязычными детьми и билингвами дошкольного возраста, которые проживают на территории Украины.

Ключевые слова: онтогенез, лексикон, тематико-семантические группы, ассоциации, свободный ассоциативный эксперимент.

Galunova N. The vocabulary mastering in the process of ontogenesis. The paper deals with the problem of children speech; in particular the thematically-semantic group division analysis of a child's initial vocabulary is realized. The given paper analyses the dynamics of a child's vocabulary changes regarding its quantitative and semantic characteristics. A child's initial vocabulary analysis is realized on the material of the series of free association tests with Ukrainian-speaking children and bilinguals of pre-school age, who live in the territory of Ukraine.

Key words: ontogenesis, vocabulary, thematically-semantic groups, associations, free association test.

Лексикон визначають як запас слів, що являє собою динамічну систему, яка постійно переорганізовується [8:43; 2:484]. Звертаючись до лексики дитини зазначимо, що дитяче мовлення є об'єктом дослідження насамперед лінгвістики, власне лінгвістики дитячого мовлення. Не зважаючи на значний інтерес до цієї галузі мовознавства, як окрема дисципліна вона отримала свій розвиток лише в останній чверті ХХ сторіччя [9:3]. Існують різні терміни, які вживаються для визначення науки, що вивчає дитяче мовлення: онтолінгвістика, вікова психолінгвістика, мовленнєвий онтогенез, логогенез [9:3]. Тема дитячого мовлення є особливо актуальною для україністики, адже наявні дослідження дитячого мовлення (О.Ю. Моїсеєнко, О.О. Рудьова, А.А. Акуленко) були проведені на матеріалі мовленнєвої діяльності англійських і російськомовних дітей (О.Ю. Моїсеєнко), або вивчався винятково номінативний аспект дитячого мовлення на матеріалі даних, отриманих від україномовних дітей у порівнянні з французькими, грецькими і англійськими даними (О.О. Рудьова), власне на матеріалі української мови вивчалось лише мовлення дітей шкільного віку (А.А. Акуленко) [4; 5; 6; 1]. Зазначені дослідження, безумовно, є базою для подальшого

вивчення дитячого мовлення, але не охоплюють усі його аспекти.

Матеріалом нашого дослідження стали результати вільного асоціативного експерименту, що був проведений у Львові та Харкові з дітьми 3–5 років. У результаті експерименту від 832 респондентів ми отримали 59072 реакцій, що склало 568 асоціативних реакцій.

Мета роботи – проаналізувати аналіз початковий лексикон дитини з точки зору розподілу його на тематико-семантичні групи.

Мова дитини – особливий етап онтогенетичного розвитку мови взагалі. Дослідження мови та мовлення дитини доцільно починати з моменту появи перших слів. Як було зазначено вище, дослідження дитячого мовлення на матеріалі української мови не охоплює, на жаль, дошкільний вік. Враховуючи це, ми провели вільний асоціативний експеримент із дітьми дошкільного та середнього дошкільного віку, який вважається чутливим (сприйнятливим) періодом для розвитку мовлення, оскільки саме в цей час оволодіння мовою є найефективнішим [7:135]. Лексикон людини зазнає змін протягом усього життя. У дитини після дворічного віку спостерігається збільшення обсягу словника. Масштабність таких змін суттєво залежить від психологічних та соціальних параметрів, таких як

гендерна приналежність дитини, мовне середовище, моно- чи полілінгвальність регіону, де формуються мовленнєві звички дитини, тощо [3:25–27]. Отже, лексикон дитини у віці 2–3 років значною мірою залежить від індивідуальних особливостей дитини і може складати від 10 до 436 слів, а у віці 3–4 років доходити до 1500 слів [3:25–27; 7:135]. У 4 роки лексикон дитини складає 4000 одиниць (за даними дослідження російськомовних дітей); у 6–7 років коливається, за різними даними, від 7000 до 14000; з початком шкільного навчання в дитини відбувається різке збільшення обсягу словника, уже в дорослому віці людина має лексикон обсягом від 20000 до 60000 слів [3:25–27].

Важливим аспектом змін словника дитини, поряд з кількісним, є також і семантичний. Зазначимо, що під значенням слова розуміють „знання співвідношень між змістом (позамамовною реалією, поняттям, значенням) і звуковою чи графічною формою. Можна сказати, що людина опанувала слово, коли в неї виробився стійкий стереотип цього зв'язку, що на нейрофізіологічному рівні виявляється у формі актуалізації певних нейронних зв'язків, динамічному збудженні конкретних ділянок кори головного мозку при мовленнєвій діяльності” [10:18]. Лексикон людини можна поділити на певні тематико-семантичні групи. С.Н. Цейтлін, проаналізувавши мовлення російськомовних дітей, виокремила основні групи слів у мовленні маленької дитини (1–2 роки): 1) особи, що оточують дитину; 2) птахи та тварини; 3) природні явища; 4) іграшки; 5) їжа; 6) сон; 7) рухи, прогулянка; 8) одяг, взуття; 9) падіння чогось; 10) зникнення чогось; 11) місце; 12) оцінки; 13) транспорт; 14) купання; 15) предмети вдома; 16) природні потреби; 17) стан; деякі дії та наміри; 18) згода; 19) етикетні фрази; 20) засудження за проступок [9:54–55].

А.А. Акуленко в межах ядра внутрішнього лексикону на основі кількісних і якісних характеристик виділила для дитини шкільного віку (учнів 5–11 класів), носія української мови та україно-російського білінгвізму, п'ять ключових тематичних груп лексики: людина, навчання, природа, простір та кольоропозначення. Безумовно, такий розподіл має високий ступінь узагальнення, тому авторка уточнює кожну з названих груп, вводячи підгрупи. Так, до групи „людина” увійшли такі підгрупи: а) назви людей (назви спорідненості, фах тощо): *брат, дитина, дівчина, мама, спортсмен,*

хлопець; б) внутрішній світ (емоції, почуття, стосунки): *весело, добре, настрій*; в) дії і діяльність: *бігти, дружити, сидіти, спати*; г) зовнішні та внутрішні характеристики: *гарний, діловий, добрий, красивий, мудрий, поганий, розумний, сильний, хворий, чудовий*; ґ) мистецтво: *графіті, картина, пейзаж*; д) продукти харчування: *вечеря, борщ, картопля, каша, мед, морозиво, чай, шоколад*; е) одяг та його характеристики: *взуття, випраний, вишиванка, костюм, норковий, пояс, сорочка, спідниця, чоботи*; є) предмети побуту та їхні характеристики: *застелений, зачинекий, зламаний, зручний, колодязь, ліжко, посуд, стіл, стілець, чайник*; ж) частини тіла: *(на) голову, зуби, руки*. Групу „навчання” склали такі підгрупи: а) навчальний процес: *біля дошки, викликали, віри, запитання, запитувати, математика, на дванадцять (оцінка), на малюванні, не вивчити, зубрити, переказ, твір, текст, цифри, числа, українська мова, уроки, школа*; б) шкільне дозвілля: *на перерві, перерва, у кеча (сучасна шкільна гра)*; в) шкільний колектив: *відмінник, відмінниця, вчитель, директор, завуч, однокласниця, учень, хорошистка*; г) шкільний побут: *парта, пенал, портфель, ручка, чергувати, черговий*. Група „природа” представлена такими підгрупами: а) нежива природа: *камінь, листя, океан*; б) час (пора року, час доби): *весна-красна, влітку, вночі, день, зима, рік*; в) флора: *дуб, квіти*; г) фауна: *кіт, слон, собака*; ґ) явища природи та їхні характеристики: *вітер, дощовий, мороз, рясний (про дощ), сніг*. До групи „простір” увійшли: а) назви приміщень та їхніх частин: *будинок, вікно, дім, квартира, кімната, коридор, підлога*; б) обшир: *край, міст, поле, провулок, прохід, річка, світ, село, яр*; в) розташування: *високо, далеко, схід (сторона світу)*; г) способи, засоби та напрямки руху: *(до) берега, брасом, назустріч, літак, машина, пішки, повільно*; Група „кольоропозначення” не була розбита на підгрупи, її склали наступні реакції: *білий, білосніжний, жовтий, золотий, світлий, червоний, чорний* [1].

Аналіз отриманих у результаті проведеного нами вільного асоціативного експерименту даних показав, що лексикон україномовних дітей та україно-російських білінгвів 3–5 років можна поділити на такі основні групи:

1. Люди, як наприклад, *баба, бабуся, бабця, батько, брат, брата, брати, братик, вихователька, водій, вчителька, гості, дитина, дитинка, дитиночка, дівчата, дівчина, дівчинка, дід, дідусь, діти, доктор, донька, до-*

ця, друг, друзі, дядя, дядько, жінка, клоун, люди, людина, майстер, майстри, мама, мамочка, мамуня, мамуся, мати, матуся, мачуха, мій друг, подруга, подругу, подружка, покупець, сестра, сестричка, сусід, тато, татусь, тітка, товариш, тьотя, хлопцев, хлопці, хлопчик, художник, чоловік, шофер тощо.

2. Власні імена: Аліна, Андрій, Антон, Аня, Богдан, Ваня, Ігор, Катя, Маша, Наталя, Сергій, Сінді, Таня, Тарас, Тома, Яна тощо.

3. Флора та фауна: береза, березка, березонька, білка, білочка, бобер, бульба, ведмедик, ведмідь, вовк, вовки, гриби, дерева, дерево, дуб, заєць, зайчик, звір, звірі, зебра, змія, змій, капуста, квіти, квітка, квітки, квіточки, киця, кіт, кішечка, кішка, коза, корівка, корова, корови, котик, кошеня, кролик, лев, лис, лисиця, мавпа, мишка, морква, павук, пес, песик, поні, птахи, пташка, пташки, птичка, роза, слон, собака, собачку, тварина, травишка, цуцик, яблуко, ягода, ялинка тощо.

4. Стихії та природні явища: вітер, вогонь, вода, дощ, сніг тощо.

5. Кольори: біла, білий, блакитна, голуба, голубий, жовта, жовтий, зелена, зелений, колір, красна, рижка, руда, синій, синя, сірий, червона, червоний, чорна, чорний тощо.

6. Гра, іграшки, спортивні ігри: бавитися, бавитись, бавиться, Барбі, баскетбол, Братс, в гру, в ляльки, в машинки, в футбол, гра, грати, гратися, граю, з іграшками, з іграшкою, з лялькою, з м'ячем, забавка, іграшка, іграшки, іграшку, кубик, лялька, ляльки, машинка, машинку, м'яч, м'ячем, м'ячик, футбол тощо.

7. Напої, їжа й пов'язані з ними дії та ознаки: батончик, борщ, вареники, варити, варити їсти, варить, готувати, готує, готує їсти, їжа, їсти, карамелька, каша, кока-кола, компот, макарони, молоко, молочко, морозиво, обід, обідати, печиво, пиріжки, пити, сік, смачна, смачно, солодка, солодке, солодоці, суп, супчик, торт, хліб, цукерка, цукерку, цукерочка, цукор, чай, шоколад, шоколадка, шоколадна тощо.

8. Абетка, літери, звуки: а, абетка, буква, буквар, букви, в, книга, книги, книжка, літера, літери, у тощо.

9. Назви місяців, пір року та похідні: березень, весна, весною, весну, весняна, зима, зимова, зимою, літо, осінь, пора року тощо.

10. Навчання: буквар, в школі, вчителька, вчити, вчити уроки, вчитися, вчиться, вчусь, заняття, знання, зошит, книга, книжка, навчитися, писала, писати, пишу, урок,

уроки, учень, учитель, учити, учитися, читати, читаю, читають, школа тощо.

11. Одяг, аксесуари: взуття, гольф, джинси, з блискавкою, кофта, кофтинка, кофточка, куртка, одяг, одягати, одягнути, плаття, портфель, светр, сорочка, спідниця, сумка, халат, штани, шуба тощо.

12. Місце знаходження (зокрема в/на чомусь або в когось): в автобусі, в баби, в бабусі, в зошиті, в книжці, в книзі, в крані, в кухні, в лісі, в магазині, в мамі, в машині, в морі, в музеї, в поїзді, в садку, в садочку, в селі, в ставку, в тата, в центрі, в школі, вдома, за містом, на автобусі, на автомобілі, на базарі, на вулиці, на горі, на шії тощо.

13. Напрямок руху: в гості, в двері, в руку, в село, до бабуні, до бабусі, до тата, до дому, на море, на роботу, по дорозі тощо.

14. Позначення руху: бігає, бігати, бігти, біжить, іде, іти, їде, їду, їдуть, їздити, їздить, їздять, їхав, їхала, їхати, йти, кидати, кинути, приїхав, приїхала, приїхати, прийти, прийшла, приходити, пройшов, рухається, скаче, стрибає, танцювати, ходжу, ходи, ходити тощо.

15. Транспорт та його частини (складові): автобус, автомобіль, колеса, колесо, марширутка, машина, метро, мотоцикл, поїзд, руль, санки, таксі, трактор, трамвай, транспорт тощо.

16. Семантика «любов»: кохана, кохання, кохати, любя, любий, любимо, любити, любить, любить маму, любить мамусю, любить мене, любіть, люблю, любов, обожнювати, я люблю тощо.

17. Заперечення: не буква, не важкий, не весна, не виконав, не виконала, не віддати, не вона, не говорити, не говорить, не грав, не гра-ла, не день, не кофта, не кричати, не робота, не справа, не темний, не товариш, не треба, не я, нехороший, нецікавий, нечистий тощо.

18. Оселя, назви окремих кімнат: балкон, будинок, будиночок, вікна, вікно, дах, дача, двері, дім, їдальня, квартира, кімната, коридор, кухня, стіна, хата, хатинка, хатка тощо.

19. Означення кількості, розміру: багато, багато коштує, велика, велике, великий, величезний, висока, високий, мала, маленька, маленький, малесенька, мало тощо.

20. Оцінні слова (позитивні або негативні реакції): гарна, гарне, гарний, добра, добре, добрий, красива, красивий, найкраща, найкращий, негарний, погана, поганий, приємний, цікава, цікавенький, чудна, чудова, чудовий тощо.

21. Дії, пов'язані з говорінням: балакати, брехати, відповідати, говорив, говорила, говорити, замовчати, казав, казала, казати, мовчати, розмовляти, розповідати, розповіла, сказав, сказала тощо.

22. Позначення температури: зимно, тепла, тепло, холод, холодна, холодно тощо.

23. Розумові процеси та пов'язані з цим дії: вигадав, вигадала, вигадати, відгадувати, відгадують, гадати, думав, думає, думала, думати, думаю, загадали, загадує, загадуєш, загадую, загадують, задумав, задумати, згадав, згадала, знав, знала, подумати, придумав, придумати тощо.

24. Слова, що позначають звуки або їх відтворення (зокрема для позначення звуків, що продукують тварини): ау, бібікає, дзвенить, дзвін, дзвони, дзвонити, дзвонить, дзвониш, дзвоню, дзеленчить, дзенькає, дзинь, дзинь-дзинь, крик, муркає тощо.

25. Казка. Казкові персонажі: Баба Яга, вампір, відьма, Дід Мороз, дракон, казка, казку, колобок, лісовик, лісовичок, фею, фея, чаклун, чаклунка, чарівник, Червона Шапочка тощо.

26. Спонування до дії: відгадай, вставай, загадай, звари, купи, купуй, лови, не бреш, не кричи, тримай тощо.

27. Різноманітні дії (що не ввійшли до решти груп): брати, брехати, будувати, забирати, закінчила, закінчити, лякати, майструвати, малювати, мити, митися, митись, мовчав, мовчала, мовчати, привітати, програв, ремонтувати, ремонтує, робити, справити, стати, стояти, темніти, тече, товаришувати, узяти, шукати, шуміти тощо.

Порівняння трьох варіантів розподілу на групи показало, що різний рівень узагальнення та вік респондентів призводить до виокремлення різної кількості груп, однак усі три розподіли мають певні спільні риси. Враховуючи спільні методи збору інформації (асоціативний експеримент) та мову, що досліджувалась, вбачаємо доцільним звернутися до порівняльного аналізу тематико-семантичних груп, які були виокремлені нами та А.А. Акуленко. Усі п'ять виділених А.А. Акуленко груп мають відповідники у нашому розподілу. Те-

матико-семантична група „людина” у нашому варіанті відповідає групам „люди”, „одяг, аксесуари”, „оцінні слова”, частково групам „напої, їжа та пов'язані з ними дії та ознаки” та „різноманітні дії (що не ввійшли до решти груп)”. При цьому до тематико-семантичних груп не ввійшли виділені А.А. Акуленко підгрупи „мистецтво”, „предмети побуту та їхні характеристики”, „частини тіла” та „внутрішній світ”, отже, ці сфери життя не є значущими та повною мірою усвідомленими дитиною дошкільного віку. Група „навчання” представлена в респондентів як шкільного, так і дошкільного віку. Група „природа” відповідає в нашому варіанті групам „флора та фауна”, „стихії та природні явища” й „назви місяців, пір року та похідні”. Група „простір” відповідає виділеним нами групам „напрямок руху”, „транспорт та його частини” та „оселя, назви окремих кімнат”. Група „кольоропозначення”, що відповідає нашій групі „кольори”, представлена в респондентів як дошкільного, так і шкільного віку різними реакціями на позначення кольору, що свідчить про достатньо повне засвоєння дитиною дошкільного віку цієї групи слів, про те, що слова на позначення кольору з'являються в дитини вже у віці трьох років. Однак, відсутність аналогічної групи в списку, запропонованому С.Н. Цейтлін, не дає можливості припускати появу таких слів раніше, ніж у трирічному віці.

Таким чином, запропонований нами розподіл на групи дав можливість установити семантичну насиченість лексики дитини віком 3–5 років на матеріалі української мови та україно-російського білінгвізму. Порівняльний аналіз семантико-тематичних груп дітей різних вікових категорій дозволяє простежити динаміку збагачення та наповнення словника дитини, а отже, простежити вплив вікового параметра на формування лексики дитини. Дослідження показало необхідність подальшого вивчення лексики україномовних дітей, починаючи з дошкільного віку. Перспективним вбачаємо вивчення впливу не лише вікового, а також інших параметрів на формування лексики дитини.

Література

1. Акуленко А. А. Параметри внутрішнього лексику дитини шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / А. А. Акуленко. — К., 2007. — 18 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел] — К. : Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2004. — 1440 с.

3. Лексикон младшего школьника (характеристика лексического компонента языковой компетенции). / [Овчинникова И. Г., Береснева Н. И., Дубровская Л. А., Пенягина Е. Б.] — Пермь : изд-во Перм. ун-та, 2000. — 312 с.
4. Моїсеєнко О. Ю. Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 „Германські мови” / О. Ю. Моїсеєнко. — К., 1999. — 20 с.
5. Мойсеєнко О. Ю. Дискурсно-прагматичні особливості дитячого мовлення (на матеріалі сучасної англійської мови) : дис... канд. філол. наук : 10.02.04 / Моїсеєнко Олена Юріївна. — К., 1999. — 173 с.
6. Рувьова О. О. Номінативний аспект дитячого мовлення (на матеріалі французької, грецької, англійської та української мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 „Загальне мовознавство” / О. О. Рувьова — О., 2002. — 19 с.
7. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: [навч. посіб.]. — К. : Академвидав, 2005. — 360 с.
8. Салихова Э. А. Основы психолингвистики: [учеб. пособ.] / Э. А. Салихова. — Уфа : Восточный университет, 2002. — 128 с.
9. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок Лингвистика детской речи : [учеб. пособ.] / С. Н. Цейтлин. — М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 240 с.
- 10 Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму / Наталія Петрівна Шумарова. — К. : Київський державний лінгвістичний університет, 2000. — 283 с.

© Галунова Н. М., 2009

УДК 81'371

М. М. Донець

Харків

Аксиологічний аспект конотації

Донець М. М. Аксиологічний аспект конотації. Стаття присвячена проблемі аксиологічного аспекту конотації. Аналізуються різні підходи до розуміння поняття конотації, репрезентовані в сучасних лінгвістичних студіях. Оцінка розглядається як ціннісний аспект значення. Установлюється відмінність між оцінкою як компонентом денотативного та конотативного макрокомпонентів значення слова.

Ключові слова: конотація, аксіологія, оцінка, прагматика.

Донець М. Н. Аксиологический аспект коннотации. Статья посвящена проблеме аксиологического аспекта коннотации. Анализируются разные подходы к пониманию понятия коннотации, представленные в современных лингвистических студиях. Оценка рассматривается как ценностный аспект значения. Устанавливается различие между оценкой как компонентом денотативного и коннотативного макрокомпонентов значения слова.

Ключевые слова: коннотация, аксиология, оценка, прагматика.

Donets M. M. Axiological aspect of connotation. The article deals with the problem of axiological aspect of connotation. Different approaches to the notion of connotation in contemporary linguistic studies and specific features of this phenomenon are represented. Evaluation is investigated as an axiological side of meaning. The difference between evaluation as a component of denotative or connotative word's meaning is established.

Key words: connotation, axiology, evaluation, pragmatics.

Сучасний етап розвитку мовознавства позначений реалізацією в лінгвістичних студіях антропоцентричного ракурсу дослідження лінгвальних явищ, що ставить у центр уваги мовця – суб'єкта, котрий “пізнає світ, мислить, відчуває, оцінює” [12:33]. Пізнавальну діяльність людини можна умовно поділити на такі стадії, як власне пізнання (відчуття, сприйняття) та оцінку (судження, умовиво-

ди). Оцінна діяльність супроводжує процес пізнання, є одним із його компонентів: “Пізнавальний акт як певний фрагмент мислинневої діяльності людини вже за своєю природою містить оцінний момент... Оцінка присутня скрізь, де суб'єкт пізнання стикається з об'єктивним світом” [21:300].

До кола найбільш складних та дискусійних проблем у сучасній лінгвістиці належить

проблема визначення статусу оцінного компонента в структурі лексичного значення, що й зумовлює актуальність звернення до її розв'язання.

Ми маємо на меті з'ясувати специфіку аксіологічного аспекту конотації.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити місце оцінного компонента в семантичній структурі слова; 2) розглянути оцінку як конотативну сему.

Об'єкт дослідження – аксіологічний аспект конотації.

Предмет аналізу – мовні одиниці, у структурі значень яких наявні конотативно-оцінні семантичні компоненти.

Можна виділити два традиційні погляди на межі конотації в структурі лексичного значення. Одна група дослідників визначає її як окремий, автономний від денотативно-сигніфікативного, макрокомпонент у семантичній структурі мовної одиниці чи тісно пов'язаний із предметно-понятійним змістом, але периферійний, супровідний компонент, додаткове до основного співзначення слова чи фразеологізму. Ці дослідники виділяють оцінний, емоційний, експресивний, стилістичний типи конотації [27; 28; 29], часто акцентуючи увагу на першорядності тієї чи іншої конотативної ознаки. Так, наприклад, В. Шаховський уважає емоційність, оцінність та експресивність основними модифікаційними ознаками конотації. Й. Стернін наголошує на таких її складниках, як оцінність та емоційність. Представники другого погляду на типологію конотації обмежують її лише тими елементами змісту (асоціативними, контекстуальними, прагматичними тощо), що додаються до слова в мовленні [1; 3].

Конотацію, на нашу думку, недоцільно обмежувати лише сукупністю названих модифікаційних ознак. Формування конотації як функціонально-семантичної сутності залежить також від інформації про людину, її типологічні характеристики (соціальні, регіональні, професійні тощо), про аспекти комунікації, а також від інших видів інформації. В. Говердовський, автор понад сорока публікацій, присвячених конотації, розглядає її як соціально-індивідуальний феномен і пропонує функціонально-змістову типологію конотацій, появу яких зумовлюють причини різного порядку: соціально-лінгвістичні (конотації жаргонності, розмовності, книжності), локальні (конотація діалектності), культурні (ідеологічності, культури), власне мовні (но-

визни, архаїчності, термінологічності, іншомовності), ситуативно-психологічні (конотації іронічності, евфемістичності, посилення, меліоративності, пейоративності) [11: 3]. Конотації меліоративності (наявності або ж розвитку позитивно-оцінного значення) та пейоративності (наявності чи розвитку в семантичній структурі мовної одиниці негативного за полюсом оцінки значення), очевидно, постають варіантами інваріанта – оцінки як компонента конотації. Семантична категорія оцінки, зазначає Т. Космеда, поєднує в собі такі концепти, як “схвалення” та “осуд”, які виявляються передусім у конотаціях [17:186]. Пізнання об'єктивної реальності відбувається шляхом порівняння. Оцінка ж, у свою чергу, взаємопов'язана з порівнянням, невіддільна від нього [10:15]. Основна сфера значень, що зазвичай кваліфікуються як оцінні, стосується передусім ознак “добре” / “погано”.

Нова, антропоцентрична парадигма, “стиль мислення”, стимулює посилену увагу науковців до аксіологічної проблематики, надає завданню осмислення ціннісних основ окремої особистості, мікро- та макрогруп першорядного значення, акцентуючи увагу на взаємозв'язку, що існує між поведінкою людини, у тому числі мовленнєвою, із системою її ціннісних координат.

У межах когнітивної лінгвістики лексичне значення постає антропоцентричним феноменом і визначається як така інтерпретація фрагмента світу людиною, що фіксує поряд із об'єктивними ознаками явищ, процесів їхнє суб'єктивне сприйняття й оцінку: “Оцінюється те, що є необхідним людині та людству... Світ репрезентується оцінкою як середовище й спосіб людського буття” [4:181]. Денотація і конотація є універсальними “семантичними механізмами” [19:76], що пов'язані з людською свідомістю, мисленням і сприйняттям. Власне семантичний (денотативно-сигніфікативний) і конотативний аспекти мовного знака рівноцінні, рівноправні в здатності до зберігання й трансляції інформації, знань. Семантична відмінність між ними виражена формально й іконічно: “Структура мовного знака, у якому співіснують денотативний і конотативний компоненти, постає як емблематичне вираження двох способів роботи свідомості” [26:442].

Конотація, на думку низки дослідників, є головним засобом реалізації семантичної категорії оцінки – однієї з основних категорій прагматики [9; 10; 17; 28]. Розуміння конота-

ції як макрокомпонента семантики номінативних одиниць дозволяє розглянути її як спосіб вираження оцінки, що є продуктом сприйняття й відображення дійсності в процесах номінації: “Характеристики будь-чого стануть оцінкою лише тоді, коли ми захочемо цього, – оберемо їх із-поміж певного парадигматичного ряду, сукупності характеристик, внутрішньо обґрунтуємо цей вибір і пов’яжемо його з можливим прийняттям рішень” [5:88].

Визначення статусу оцінного компонента в семантичній структурі слова пов’язане з проблемою співвідношення семантичного та прагматичного аспектів останнього. Оцінка є складовою семантичної структури мовної одиниці, що вказує на цінність певних об’єктів із погляду їх відповідності чи невідповідності вимогам, інтересам, перевагам мовця (групи мовців). Неоднорідність оцінного компонента зумовлює різний характер його взаємодії з іншими аспектами семантики мовного знака. Виступаючи складником прагматичного аспекту семантики слова [9:47], оцінне значення може бути носієм когнітивної інформації (логічне судження суб’єкта про цінність об’єкта) та емоційного навантаження (емоційного ставлення мовця до об’єкта оцінювання). Погоджуємося з О. Бессоновою та І. Онищенко, які вважають, що оцінний компонент може бути присутній як у денотативній, так і в конотативній частині семантики [6:14; 22:50; 23]. Виділяємо раціональний (інтелектуально-логічний) та емоційний типи оцінки. Раціональна оцінка в семантиці слова визначається на основі об’єктивно притаманних денотату властивостей, тобто постає конвенціонально закріпленим, усталеним компонентом лексичного значення. Така оцінка співвідноситься з понятійним ядром, із предметно-логічним аспектом лексичної семантики, є складовою денотативного макрокомпонента значення мовної одиниці й пов’язана з понятійним рівнем концептуальної картини світу.

Серед основних критеріїв розмежування денотації та конотації дослідники називають емотивність [14; 27]. Й. Стернін, зокрема, пропонує розмежовувати оцінні компоненти, що містяться в денотації, від оцінних компонентів, присутніх на рівні конотативного макрокомпоненту, у такий спосіб: “Якщо значення можна трансформувати в умовну фразу “...і це добре / погано” так, щоб у лівій частині не було оцінних слів, то це додаткова, конотативна оцінка; якщо така трансформа-

ція неможлива, тоді оцінка – компонент денотації” [27:103]. Так, наприклад, одиниця суспільно-політичного словника – лексема *тоталітаризм*, яка має значення “режим, що характеризується повним пануванням держави над усіма сторонами життя суспільства, знищенням демократичних свобод, відсутністю прав людини” [7:1259], містить оцінку на рівні денотативного макрокомпонента лексичного значення.

Пізнання світу здійснюється в мовній формі й виявляється у вербальній поведінці. Ціннісні відношення закріплені в мовних структурах. Мова нав’язує зафіксоване в лексичних, фразеологічних одиницях світобачення, визначає образ мислення, регулює сприйняття дійсності мовцями, пропонуючи їм систему значущих категорій – цінностей, крізь яку фільтрується досвід. Лексичний склад мови, як слушно зауважує О. Баранов, є моделлю навколишнього світу, у котрій зафіксована певна сукупність знань про його структуру і функціонування: “Важливим компонентом лексики як моделюючої системи є уявлення аксіологічного характеру” [там само:74].

Однією з найбільш значущих концептуальних категорій, компонентів структури людської свідомості, що характеризують як об’єкти, так і суб’єктів навколишньої дійсності, а також ментальні уявлення про них і ставлення до них, є категорія цінності – “аксіологічного ідеалу”. Цінності визначаються як шаблони організованих схильностей до дій, як переконання, що стосуються бажаних кінцевих станів або поведінки, мають надситуативний характер, упорядковані в певні системи за ступенем релевантності [31:554]. Цінності – це узагальнені уявлення, що виступають суспільними ідеалами, стереотипами суспільної та індивідуальної свідомості й функціонують як ідеальні критерії оцінки. Вони мають нормативно-прескриптивний характер [2:5–6], інтеріоризовані на рівні знань і виконують орієнтаційно-регулятивну функцію. Базове поняття аксіології, теорії цінностей, – це поняття норми як регулятивної й директивної інстанції, що встановлює керівні правила, зразки й поширюється на всі виміри буття людини. Цінності керують процедурою оцінювання. Оцінка постає як протистояння, конфронтація бажаного, того, що має бути, ідеального зразка, із наявним, таким, що відхиляється від норми. “Призначення цінностей, – наголошує В. Ільїн, – установлювати регламенти конструювання буття,

призначення оцінок – засвідчувати якість цінностей” [16:203].

Людина сприймає явища дійсності не лише завдяки усвідомленим, раціональним критеріям. У формуванні ціннісних орієнтацій – “ціннісних координат світу” [30:87] – важливу роль відіграють також емоційні реакції: “Орієнтація людини на певні цінності може виникнути лише внаслідок їх попереднього визнання – раціонального чи емоційного” [13:11]. Залежно від властивостей поняття, що номінується, і його місця в системі форм суспільної свідомості носієм оцінної інформації може бути також конотативний аспект мовної одиниці. Оцінна конотація залежить переважно від екстралінгвальних чинників, не має формальних репрезентантів і є імпліцитною. Оцінні конотації – це семантичні приращення, що отримали суспільну санкцію й релевантні в процесі комунікації. Вони адекватно декодуються мовцями в конкретному акті мовлення. Емоційна оцінка відбиває емоційне ставлення до того чи іншого об’єкта дійсності і, відповідно, посідає місце в конотативній частині семантики слова.

Застосування методу “дистрибуції”, запропонованого Й. Стерніним, можливість розташовування дефініцій такого слова (його лексико-семантичних варіантів), як *демократія* (“форма правління, політичний лад, за якого верховна влада належить народові”; “форма, принцип керівництва яким-небудь колективом, за якого забезпечується активність і широка участь цього колективу у здійсненні всіх заходів” [7:213]), у контекстах осуду / схвалення свідчить про наявність оцінки в структурі конотації цього слова. Можливість варіювання полюсу конотативної оцінки залежить від контекстуальних умов і визначається аксіологічними намірами мовця, апробацією оцінного слововживання в мовному колективі [25:17]. Мовні одиниці, таким чином, є не лише знаряддям оцінювання й носієм цінностей, можливістю їх реалізації, вони також здатні інформувати про цінності – індивідуальні чи колективні.

Корелюючи з конотацією, оцінка пов’язана з аксіологічною складовою концептуальної картини світу. Аксіологічний аспект конотації містить інформацію, що визначається як специфікою ставлення соціуму до дійсності, так і ставленням індивідуума до тих чи інших фрагментів навколишньої дійсності, тобто оцінку об’єктивну чи суб’ек-

тивну. У сприйнятті певного фрагмента дійсності суб’єкт орієнтується на усталені в соціумі уявлення про цінності. Проте він, керуючись тими чи іншими мотивами, може вживати слова, надаючи їм оцінних смислів, що не відповідають оцінному значенню, закріпленому за цими словами в системі мови. Отже, конотативна оцінка має суб’єктивно-об’єктивний характер, оскільки базується, із одного боку, на “іманентній” цінності певного об’єкта, а з іншого, зумовлена індивідуальними особливостями сприйняття цього об’єкта: “Засвоєння цінностей соціуму здійснюється крізь призму системи цінностей референтної для індивіда малої групи” [24:110]. Можна говорити про те, що аксіологічний компонент конотації не є постійним для мовних одиниць. Його динаміка зумовлена переважно екстралінгвальними чинниками.

Отже, оцінку в логіко-філософській площині розглядають як необхідну частину, етап пізнавального процесу, тобто як гносеологічну категорію. У лінгвістичному аспекті оцінка постає прагмасемантичною категорією, сутність якої полягає у вираженні ціннісного ставлення мовців до тих чи інших фрагментів дійсності за допомогою різнорівневих засобів мови. За роллю в структурній організації лексичного значення розмежовують денотативні та конотативні оцінні семи. Проте оскільки “кордон між інтелектуальною та чуттєвою діяльністю людської свідомості часто умовний” [20:12], розмежування денотативної та конотативної оцінок може викликати певні труднощі.

Одним із провідних процесів в оновленні лексичного складу сучасної української мови, за спостереженнями багатьох лінгвістів, є поява та співіснування протилежних оцінних конотацій у семантиці слів, зумовлена зміною системи суспільних цінностей, зміною фокусу світоглядної призми, крізь яку аксіологізуються суспільні процеси, явища тощо. Дискурс сучасної української преси, у якому мова “виступає основним полігоном суперництва, протистояння й примирення цінностей” [18:76], виразно відображає динаміку процесів аксіологічного смислотворення як різновиду семантичного розвитку лексичних одиниць, тому комунікативно-когнітивні підстави, структурні та семантико-прагматичні особливості цих процесів на матеріалі преси, безперечно, є перспективним напрямом подальшого дослідження.

Література

1. Апресян Ю. Д. Избранные труды : в 2 т. / Ю. Д. Апресян. — М. : Шк. “Языки русской культуры”, 1995. — (Язык. Семиотика. Культура). — Т. 2 : Интегральное описание языка и системная лексикография. — 766 с.
2. Арутюнова Н. Д. Аксиология в механизмах жизни и языка / Н. Д. Арутюнова // Проблемы структурной лингвистики, 1982 : [сб. статей ; отв. ред. В. П. Григорьев]. — М. : Наука, 1984. — С. 5—23.
3. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений : Оценка. Событие. Факт / Н. Д. Арутюнова. — М. : Наука, 1988. — 341 с.
4. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. — М. : Шк. “Языки русской культуры”. — 1998. — 896 с.
5. Баранов А. Н. Аксиологические стратегии в структуре языка (паремиология и лексика) / А. Н. Баранов // Вопросы языкознания. — 1989. — № 3. — С. 74—90.
6. Бессонова О. Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова (на матеріалі іменників-назв особи в англійській, французькій та українській мовах) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.19 “Теорія мовознавства” / О. Л. Бессонова. — Донецьк, 1995. — 22 с.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
8. Вільчинська Т. Конотація у семантичній структурі концепту / Т. Вільчинська // Наук. записки Тернопільськ. нац. пед. ун-ту. Сер. : Мовознавство. — 2007. — Вип. 1. — С. 333—344.
9. Воїнов В. В. Оцінний компонент значення і його прагматична функція / В. В. Воїнов, О. Є. Семенець // Мовознавство. — 1989. — № 1. — С. 47—51.
10. Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки / Е. М. Вольф. — [2-е изд., доп.] — М. : УРСС, 2002. — 260 с. — (Лингвистическое наследие XX века).
11. Говердовский В. И. Коннотемная структура слова / В. И. Говердовский. — Х. : Выща шк. Изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1989. — 92, [2] с.
12. Голубовська І. О. Антропоцентризм у мовознавстві та викладанні іноземних мов / І. О. Голубовська // Лінгвістика XXI століття: нові дослідження і перспективи. — К. : Логос, 2006. — С. 33—39.
13. Додонов Б. И. Эмоция как ценность / Б. И. Додонов. — М. : Политиздат, 1978. — 272 с. — (Над чем работают, о чем спорят философы).
14. Іващенко В. Л. Конотативно-оцінний аспект семантики назв особи за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю (на матеріалі української мови) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Укр. мова” / В. Л. Іващенко. — К., 1997. — 24 с.
15. Ивин А. А. Основания логики оценок / А. А. Ивин. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. — 230 с.
16. Ильин В. В. Аксиология / В. В. Ильин. — М. : Изд-во МГУ, 2005. — 216 с.
17. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки : [монографія] / Т. А. Космеда. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. — 349 с.
18. Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко. — К. : Наук. думка, 1993. — 128, [2] с.
19. Ладыгин Ю. А. Информативная роль коннотативных значений в прозаическом художественном тексте / Ю. А. Ладыгин // Филологические науки. — 2000. — № 2. — С. 75—83.
20. Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления : Проблемы семантики / Н. А. Лукьянова ; [отв. ред. А. И. Федоров]. — Новосибирск : Наука, 1986. — 227, [3] с.
21. Мечковская Н. Б. К характеристике аксиологических потенциалов слова : концепты “круг”, “колесо” и их оценочно-экспрессивные дериваты / Н. Б. Мечковская // Логический анализ языка. Языки пространств. — М. : Шк. “Языки русской культуры”, 2000. — С. 299—307.
22. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Укр. мова” / І. В. Онищенко. — Дніпропетровськ, 2005. — 20 с.
23. Онищенко І. Оцінний компонент у лексичному значенні слова / І. Онищенко // Мандрівець. — 2004. — № 2. — С. 48—51.

24. Портнова А. Г. Ценности: структурообразующий компонент личности в контексте культуры / А. Г. Портнова, К. Я. Джус // Концепт и культура : материалы II Междунар. науч. конф. — Прокопьевск : Полиграф-центр, 2006. — С. 109—114.
25. Равлюк С. І. Аксіологічна лексика і фразеологія художньо-публіцистичних виступів 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Укр. мова” / С. І. Равлюк. — К., 2003. — 23 с.
26. Ревзина О. Г. О понятии коннотации / О. Г. Ревзина // Языковая система и ее развитие : сб. науч. статей. — М. : Изд-во МГУ, 2001. — С. 436—446.
27. Стернин И. Проблемы анализа структуры значения слова / И. Стернин. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та. — 1979. — 156 с.
28. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия ; [отв. ред. А.А. Уфимцева]. — М. : Наука, 1986. — 141, [2] с.
29. Шаховский В. И. К типологии коннотации / В. И. Шаховский // Аспекты лексического значения : [сб. статей]. — Воронеж : Изд-во Воронежск. ун-та, 1982. — С. 29—34.
30. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М. С. Яницкий. — Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.
31. Schwartz S. H. Toward a Universal Psychological Structure of Human Values / Schwartz S. H., Bilsky W. // Journal of Personality and Social Psychology. — 1987. — Vol. 58. — № 5. — P. 550—562.

© Донець М. М., 2009

УДК 81'37

А. Лавриненко

Польща

Вникнуть в слово...

(К семантической истории лексемы брѣзь (берегъ)).

Лавриненко А. Вникнуть в слово (До семантичної історії лексеми брѣзь (берегъ)). У статті розглядаються втрачені семантико-етимологічні зв'язки лексеми берег (берег-стіна-город). Підкреслюється роль енантіосемії як одного з чинників семантичних змін. На подальше формування семантичного простору цієї лексеми зокрема у східних слов'ян досить великий вплив мала польська мова.

Ключові слова: *варіант, діахронія, лексема, семантика, семантичний компонент, синонім, старослов'янське, староукраїнське, староросійське, полонізм, енантіосемія.*

Лавриненко А. Вникнуть в слово (К семантической истории лексемы брѣзь (берегъ)). В статье рассматриваются утраченные семантико-этимологические связи лексемы берег (берег- стена-город). Подчеркивается роль энантисемии как одного из механизмов семантических изменений. В дальнейшем на формирование семантического пространства этой лексемы, в частности, у восточных славян значительное влияние оказал польский язык.

Ключевые слова: *вариант, диахрония, лексема, семантика, семантический компонент, синоним, старославянизм, староукраинский, старорусский, полонизм, энантисемия.*

Lavrynenko A. (About semantic history of lexeme брѣзь (берегъ)). The article discusses the lost semantic and etymological connections of the lexeme beper (beper: bank-wall-city). The Author underlines the value of enantiosemy as one of the mechanisms of the semantic change. It occurs that in further semantic development of the word in Eastern Slavonic languages vague role played Polish language. variant

Key words: *diachrony, lexeme, semantics, emantic component, synonym, Old Slavonicism, Old Ukrainian, Old Russian, polonism ,enantiosemy*

В последние десятилетия особо интенсивно развивающимся аспектом лингвистических исследований является семантика. Но семантические разыскания диахронического плана продолжают оставаться в определенной мере маргинализованными, уступая

стремительности и многоаспектности развития семантики синхронической.

Одной из причин такой ситуации называют, в частности, трудоемкость и большие временные затраты при выполнении лингвистических работ, обобщающий характер

которых обычно под силу только авторским коллективам [1:4]. Так, для выяснения тенденций исторического развития какого-либо тематического пласта лексики следует предварительно создать целый цикл очерков по истории каждого слова, чтобы в дальнейшем перейти к каким-либо обобщающим наблюдениям, выводам и предположениям.

Часто бывает так, что традиционно классифицированные лексемы получают лексикографическую или монографическую маркированность в силу сложившегося стереотипа, хотя более пристальное рассмотрение истории слова может послужить стимулом также для иных интерпретаций.

Предлагаемый ниже небольшой эскиз посвящен именно такому, более пристальному, рассмотрению семантической истории известного слова **брѣгъ** (берегъ).

В качестве исходных (стартовых) послужили нам материалы *Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.* (далее ССУМ), где создателями *Словаря* отмечена лексема **брѣгъ** как маркированный церковнославянизм (в скобках указано количество употреблений): **брѣгъ** (5) – *цсл брѣгъ* – 1) «берег» (4); 2) «кінець, край» (1) – 1, 127. Но в материалах ССУМ представлен также и закономерно более частотный восточнославянский полногласный вариант: **берег, берегъ** (29) – 1) «берег» (25); 2) «(кінець) край» (1); 3) «урвище, круча» (1) – 1, 92 – 93. Как видим, семантическое поле вариантной лексемы **берегъ** является более широким за счет компонента «урвище, круча», хоть он и представлен, можно сказать, окказионально.

В древнерусском языке **берегъ** (брегъ) имело значения: 1) «берег»; 2) «гора, крутизна, обрыв» [Словарь... XI–XIV: 1, 154; 316–317]. И.И. Срезневский пытался найти некоторое разграничение: **берегъ=брегъ=брѣгъ** – гѣра, «берег» и **брѣгъ=брегъ** «скала», «берег», гѣра [СС I, 1: 69; 185], подчеркивая тем самым, что значение «скала» было более свойственно неполногласной форме. Более отчетливо это различие представлено в *Словаре ...XI–XVII вв.*: **берегъ** отмечается со значениями «берег», «прибрежная территория (участок земли, владение, поселение)», а **брегъ (брѣгъ)** – со значениями «скала, обрыв» (и даже энантиосемичным «пропасть»), а также «берег» [14:1, 141; 329].

Эти же два значения отмечаются и в *классическом* старославянском языке: **брѣгъ** – 1) «крутой склон, откос»; 2) «берег» [23:102].

При этом значение «крутой склон, откос» авторами *Словаря* выносятся на первое место как ведущее.

Брѣгъ в старославянском языке обнаруживает синонимическую близость слову **стѣна**. Ср.: **стѣна** – 1) «крепостная стена, вал»; 2) «стена, ограда»; 3) «скала, круча» [23:633]. В свою очередь, синонимические отношения связывали в старославянском лексеме **стѣна** и **градъ**. Следовательно, существовала также косвенная семантическая связь между лексемами **брѣгъ** и **градъ** (и **стѣна**).

Этимологически **брѣгъ** (**берегъ**) возводится к праславянской форме ***bergъ** и далее ***bhergъ** (ср.: нем. Berg – «гора») – лексеме индоевропейского характера. Первоначальное значение было связано, видимо, с «возвышением, возвышенностью, высотой» [21:1, 153; 24:29; 25:1, 85; 27:21; 26, вып. 2:93–94]. Это значение проявляется во всех изучаемых и сравниваемых индоевропейских языках кентумного и сатемного ареалов [ЭССЯ:1, 191–193]. Неудивительно поэтому, что именно это значение было ведущим и в старославянском языке. Остальные значения, надо полагать, являются результатом развития уже на собственно славянской почве. Г.П. Цыганенко предлагает путь семантического развития, выстраивая следующую катенативную цепочку: от значения «гора» дальнейшее – «высокий край земли у водной поверхности» > «полоса суши, прилегающая к воде» [24:29].

Мы предлагаем учесть также утраченные синонимические отношения между **брѣгъ** – «гора, возвышенность», **стѣна** и **градъ**. Первичное общее значение «возвышенность, гора, скала» для **брѣгъ** и **стѣна** (также ср.: нем. Stein, англ. Stone «камень») при небольшом абстрагирующем усилии можно просто определить как «вертикаль», «высота». Это обобщенное значение «высоты» в лексеме **стѣна** модифицируется: «высота растянутая, удлиненная», то есть, «что-то высокое и длинное». Отсюда значение «стена, вал», далее – «стена, ограда». Схематически *вертикаль* разворачивается в *горизонталь* (геометрический прямоугольник любой заданной высоты и длины). Семантически наличие *вертикали* подразумевает также и наличие *горизонталей* (энантиосемия, единство противоположностей).

Значение «стена, ограда» свидетельствует также о семантической связи с **городъ** (**градъ**) – «то, что огорожено», «обнесенное стеной, валом», далее – «место, которое охраняет(ся), крепость». Таким образом, на-

ше исследуемое **брѣгъ**, будучи семантически связанным с лексемой **стѣна**, имплицитно проявляет связь также с лексемой **градъ**. Связь эта (между **градъ** (**городъ**) и **высокий брѣгъ** (**берегъ**)) проявляется, в частности, в том, что в подавляющем большинстве древние города (города-крепости) строились на *высоком* (и труднодоступном, обрывистом) *берегу* реки. А в плане чисто формальном исходное ***berg-** является общим как для лексемы **брѣгъ** (**берегъ**), так и для глагола **беречь** (***berg-ti**). На это обращал внимание уже Ф. Миклошич [ЭССЯ:1, 190]. То есть, **градъ** (**городъ**) – это «место, которое охраняет(ся), оберегает(ся)», равно как и **брѣгъ** (**берегъ**), которое связано с «беречь, оберегать» (и с «горой, возвышенностью»).

Развитие, развертывание указанной выше энантиосемии (*вертикаль* ~ *горизонталь*), свойственное лексеме **стѣна**, проявляется также и в лексеме **брѣгъ** (**берегъ**): первично «скала, гора, обрыв» (*вертикаль*) – затем «высокий, обрывистый берег» (промежуточное звено) – затем «полоса суши, вытянутая вдоль водного пространства» (*горизонталь*). Семантический компонент «водное пространство», который облигаторно входит в семантическое пространство лексемы **брѣгъ** (**берегъ**), развивается, видимо, во всем праславянском языковом ареале, так как отражается во всех славянских языках. Более древнее (исходное) семантическое звено «скала, гора, обрыв» устойчиво сохраняется преимущественно в южнославянских языках (в том числе, как видим, и в старославянском); в других славянских языках (западно- и восточнославянских) такое значение было представлено более слабо и сохраняется сейчас лишь на уровне говоров.

Наша стартовая форма **брѣгъ**, представленная в ССУМ как маркированный церковнославянизм, отражает правильное написание (с «ятем»), но даже небольшой иллюстративный материал того же ССУМ свидетельствует о полном смешении форм с «ятем» и без него: **брѣгъ** и **брегъ**. Семантическое же наполнение формы **брѣгъ** (**брегъ**) манифестирует отсутствие главного маркирующего компонента – значения «скала, гора, обрыв», которое с необходимостью должно быть представлено в семантическом поле церковнославянизма [ср.: Белей, Белей 2001:24; Дьяченко 1993 (1900):59]. Авторы ССУМ указывают на наличие такого значения у полногласной формы **берегъ**, хотя приведенный

иллюстративный контекст не убеждает в том, что речь идет о скале, горе или обрывистом берегу. Но даже если это и так, то важным является факт, что интересующее нас значение не отмечено у лексемы **брѣгъ** (**брегъ**) даже в качестве сомнительного варианта. Зато обе формы (неполногласная и полногласная), кроме основного значения «собственно берег – полоса, граница, отделяющая сушу от воды», представлены еще одним значением: «конец, край» (чего-либо, безотносительно к воде и суше). Ранняя фиксация этого значения у формы **брѣгъ** относится к 1404 г. (Галлич): *на брегъ долины*; у формы **берегъ** – к 1322 г. (Луцк): *берегъ леса*.

Такое значение является новым и, как видим, относительно поздним. Это результат дальнейшего развития ставшего основным семантического компонента «полоса, граница, отделяющая сушу от воды». Начало его формирования видим в старопольском языке, где первые письменные фиксации слова **brzeg** относятся к XIII в. (1291 г.) [SSP: I, 1, 168–169]. Сравним также указания на семантику польских этимологов: *od XIII w. 'skraj, krawędź, granica czegoś; granica między wodą a lądem'* [Boryś 2006: 42–43; Długosz.-Kurczabowa 2003: 57]. К XVI веку в польском языке уже отчетливо формируются значения, которые отсутствуют в древнерусском и далее в русском языке: 1) „granica, pas nadgraniczny, krańcowy, kraniec, koniec”; 2) „krawędź, kraj, bok, zakończenie ścian, przedmiotów, naczyń, szat itp.” [Słownik...XVI w.: II, 463–467]. Синонимами здесь уже выступают: а) *granica, kończyzna, kraj*; б) *bok, burta, kraj, krawędź, obłoga; margines*.

В староукраинском языке значение «край, конец чего-либо, кайма», документированное XVI веком, находим в словаре Е. Тимченко [Тимченко: 1, 83-84; 139], а также в словарях Е. Желеховского [Желеховский: 1, 24] и Б. Гринченко [Грінченко: 1, 50]. Ф. Пискунов для слова **берег** отмечает исключительно значение «край, обрез; подол женского платья» [Пискунов: 16]. С другой стороны, В.В. Нимчук в анализе древней семантики слова **берег** не отмечает указанного значения [Німчук 1992: 118–119]. Также и М.Л. Худаш, говоря о названиях в староукраинском языке окраинных частей леса, отмечает *берегъ* и сопровождает комментарием: *що дуже цікаво*, то есть, необычно [Худаш 1962: 148]. Однако также и в белорусском языке есть **бераг** в значении «узлесак» [ЭСБМ: 1, 345].

Важно отметить, что в старорусском языке (не древнерусском!) находим **берег** в значении «окраина, южная граница Московского государства», соответствующее значению «конец, край» чего-либо. Отмечается оно в *Львовской летописи* и материалах *Польских дел XVI века* [Словарь... XI–XVII вв.: 1, 141–142]. Думается, что здесь можно усматривать если не непосредственное влияние польского языка и польской семантической системы, то влияние опосредованное, то есть через язык староукраинский, где раннее появление значения «конец, край чего-либо» (независимо от наличия полногласия или неполногласия) может свидетельствовать либо о древнем польском языковом влиянии на территориях современной Западной Украины, либо об общем ареале возникновения и развития такого значения. Мы больше склоняемся к предположению о Польском языковом влиянии, так как этому способствовали общественно-политические условия: вхождение (уже с середины XIV века) именно территорий Галиции и Галицко-Волынского княжества в состав Польского королевства, а затем в состав Польско-Литовского государства, где польский язык стал языком государственным. То есть, главное направление языкового воздействия было со стороны польской, а не наоборот.

Кроме того, раннее формирование указанного круга значений и устойчивость их функционирования наиболее характеризуют именно польский язык. В современном украинском это сохранено и представлено гораздо слабее. Ср.: **берег** – 1) край землі, що межує з поверхнею річки, озера, моря і т. ін.; 2) суходіл, територія, що прилягає до річки, озера, моря; 3) край, узбіччя, обочина (шляху, провалля, ущелини і т. ін.); 4) **тільки мн.: краї тканини, посуду // краї книжки, шитка, аркуша і т. ін.; поля** – [ВТС].

Соответственно в современном польском языке **brzeg** – это «skraj, krawędź, granica czego»: а) о krawędzi ścian przedmiotów – brzeg fotela, kapelusza, miednicy, stołu; б) о granicy między wodą a lądem, о ścianie lądu ograniczającej zbiornisko wody, о przyległym obszarze lądowym; в) о wszelkim pasie nadgranicznym, krańcowym – brzeg lasu, łąki, ogrodu, wąwozu [SJP: 1, 209]. Как видим, те значения, которые в современном украинском являются маргинальными и ограниченными только множественным числом, в современном польском языке указываются в качестве доминантных. Более того: значения слова

берег («граница между водой и сушей» и «прилегающая к воде часть суши»), которые для восточнославянских языков являются главными, в современном польском языке занимают более скромное место и не выдвигаются лексикографами на первый план.

В белорусском языке значения «палоска на краі хусткі», «край пасудзіны, тканіны», «узлесак» [ЭСБМ: 1, 345] также являются маргинальными и также результатом польского языкового воздействия со времен бытования в составе Польско-Литовского княжества.

Таким образом, значение «конец, край чего-либо» (шляпы, платья, стола, леса, поляны...) в современном польском языке является главенствующим; в современном украинском (и белорусском) – маргинальным; в современном русском отсутствует. Центральное (и единственное) значение слова **берег** в современном русском языке: «край земли около воды» [Ожегов: 49]. Это же значение является главным также в современных украинском и белорусском языках, но в польском языке оно сдвинуто на второй план. Следовательно, польский и русский языки представлены в этом отношении как полярные. Украинский и белорусский языки ареально и лингвистически занимают промежуточную позицию между польским и русским языками. Причины этой *промежуточности*, то есть, появления дополнительного (маргинального) значения, отсутствующего в русском языке, следует искать в языке польском.

В итоге можно отметить следующее:

1) произведенное небольшое исследование семантической истории заглавного **брѣгъ (берегъ)** позволяет выделить в качестве доминирующего концепт *высота, вертикаль* в понятийно-семантическом пространстве исследуемой лексемы индоевропейского характера.

2) Основным механизмом, приводящим в движение развитие и формирование семантического поля данной лексемы в славянских языках была энантиосемия (*вертикаль* ~ *горизонталь*). Но концепт *высота, вертикаль* предполагает также наличие еще одного значения, связанного с *высотой* по принципу противоположности: *верх* обязательно предполагает также *низ*. И в семантике слова **брѣгъ** находим это значение – «пропасть», которое отмечено уже в *Изборнике Святослава* 1076 года [Словарь... XI–XVII: 1, 329]. Энантиосемичная пара *верх* ~ *низ* не получила достаточного развития в отличие от пары *вертикаль* ~ *горизонталь*, хотя Т.А. Марусенко отмечает значения «высокий отвесный

берег, пропасть» со ссылкой на Я. Рудницкого и его исследование бойковских говоров [Марусенко 1968:216]. Одной из причин может быть слабая выраженность в восточнославянском языковом ареале концепта *вертикаль*, связанного с **брѣгъ** (**берегъ**).

3) В праславянском языке получает особое развитие второй компонент энантиосемичной пары *вертикаль* ~ *горизонталь*. **Брѣгъ** (**берегъ**) стало обозначать границу, межѹ между сушей и водным пространством. Доминирующим это значение стало в восточнославянских языках. У западных славян (в частности, в польском языке) доминирующим является значение «граница, межа, край» безотносительно к водному пространству. На наш взгляд, объясняется это географическими и историческими причинами. Восточнославянские территории всегда были богаты водными ресурсами. Реки служили транспортными средствами (путь «из Варяг в Греки»), на берегах рек возникали поселения, торговые центры (Готский берег, Псковский берег, торговый берег)... В свою очередь, территории исконно польские не изобилуют большим количеством рек, реки не играли столь важной роли, как у восточных славян, и, видимо, поэтому значение слова **brzeg** (не исключая, конечно, и «водного» компонента) стало развиваться по пути «граница, край» чего-либо вообще.

4) В процессе исторического развития оказались оборванными семантические связи лексемы **брѣгъ** (**берегъ**) с лексемой **стѣна** и далее с лексемой **градъ** (**городъ**).

5) В языке восточных славян письменного периода семантического различия между фо-

рмами **брѣгъ** (**брегъ**) и **берегъ** по сути не было. Закономерно более употребительной была полногласная форма **берегъ**. Она является количественно преобладающей и в материалах ССУМ.

6) Лексема **брѣгъ** в ССУМ не является истинным церковнославянизмом, как это сочли авторы ССУМ, вводя соответствующую словарную маркировку. При правильной *форме* (с «ятем») семантическое поле данной лексемы отражает западнославянское (польское) влияние. Кроме того, написания с «ятем» не были регулярными. «Ять» заменялся обычным «е», что было свойственно *всем* восточным славянам. Но в староукраинской письменности написание «е» могло также выступать под влиянием польского **brzeg**, закономерно передаваемого кириллицей как **брег**.

Употребление церковнославянизмов было закономерным в различного типа церковных текстах и в грамотах, отражающих церковные дела и проблемы. В староукраинских грамотах иного содержания церковнославянизмы по сути не употреблялись. Материалы ССУМ представляют употребление формы **брѣгъ** в грамотах весьма далеких от проблем церкви. Таким образом, варьирующиеся написания, семантический объем и тип грамот свидетельствуют о том, что перед нами не *классический* церковнославянизм, а контаминированная лексическая единица.

Литература

1. Basaj M. Stan i perspektywy badań nad wpływami polskimi na język rosyjski / Basaj M. // „Slavia Orientalis”. — 1979. — № 1.
2. Белей Л. Старослов'янсько-український словник / Белей Л., Белей О. — Львів, 2001.
3. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego / Boryś W. — Kraków, 2006.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [ред. В. Т. Бусел]. — Київ, 2005
5. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Т. 1 / Грінченко Б. Д. — Київ, 1958. — (репринт изд. 1907—1909).
6. Długosz-Kurczabowa K. Nowy słownik etymologiczny języka polskiego / Długosz-Kurczabowa K. — Warszawa, 2003.
7. Дьяченко Г. Полный церковнославянский словарь / Дьяченко Г. — Москва, 1993 — (репринт 1900 г.)
8. Малоруско-німецкий словарь. Т. 1—2 / [Уложили С. Желеховский та С. Недільский], — Львів, 1886 [Електронний ресурс] // «Ізборник» — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
9. Марусенко Т. А. Материалы к словарю украинских географических апплятивов (названия рельефов) / Марусенко Т. А. // Полесье (Лингвистика. Археология. Топонимика). — Москва, 1968.

10. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / Німчук В. В. — Київ, 1992.
11. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Ожегов С. И. — Москва, 1989.
12. Пискунов Ф. Словарь живого, народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи / Пискунов Ф. — Киев, 1882.
13. Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.). Т. 1. — Москва, 1988.
14. Словарь русского языка XI—XVII вв. — Вып. 1. — Москва, 1975.
15. Słownik polszczyzny XVI wieku. Т. II. — Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1967.
16. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Т. 1. Ч. 1 / Срезневский И. И. — Москва, 1989. — (репринт изд. 1893 г.)
17. Słownik języka polskiego. Т. 1 / [red. M. Szymczak]. — Warszawa, 1992.
18. Słownik staropolski. Т. I. Zesz. 1 / [red. K. Nitsch]. — Warszawa, 1953.
19. Словник староукраїнської мови. Т. 1—2. — Київ, 1977—1978.
20. Историчний словник українського языка. Т. I—II. — Харків ; Київ, 1930—1932 [Електронний ресурс] // «Ізборник» — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>
21. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. — Москва, 1964.
22. Худаш М. Л. Ландшафтні назви в пам'ятках української актової мови XIV—XV століть / Худаш М. Л. // Дослідження і матеріали з української мови. — Т. V. — Київ, 1962.
23. Старославянський словарь (по рукописям X—XI вв.) / [ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова]. — Москва, 1999.
24. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка / Цыганенко Г.П. — Киев, 1989.
25. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь русского языка. Т. 1 / Черных П. Я. — Москва, 1993.
26. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. — Вып. 2 / [ред. Н. М. Шанский] — Москва, 1965.
27. Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка / Шанский Н. М., Боброва Т. А. — Москва, 1994.
28. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 1 / [рэд. В. У. Мартынаў]. — Мінськ, 1978.
29. Этимологический словарь славянских языков. — Вып. 1 / [ред. О. Н. Трубачев]. — Москва, 1974.

Мова художньої літератури: структурний та функціонально-семантичний аспект

УДК 821.161.2-1 Шевченко. 09

М. І. Філон

Харків

«Заповіт» українського поета-пророка

Філон М. І. «Заповіт» українського поета-пророка. У статті на основі осмислення й узагальнення виробленого в шевченкознавстві досвіду прочитання поезії «Як умру, то поховайте» зроблено спробу розглянути структурно-семантичну організацію твору, в якій виявляються закономірності авторської художньої концептуалізації життя і яка відбиває особливості Шевченкового поетичного коду. Розглянуто рух поетичної думки автора у її синтагматичному втіленні, схарактеризовано смислові імплікації та модальності художніх образів, наголошено на особливостях символічної репрезентації ідейного змісту твору.
Ключові слова: *текст, декодування, поетична мова, поетичний код, модальність, художній образ, семантика, смисл*

Филон Н. И. «Заповит» украинского поэта-пророка. В статье на основе осмысления и обобщения выработанного в шевченковедении опыта прочтения поэзии «Як умру, то поховайте» предпринята попытка рассмотреть структурно-семантическую организацию произведения, в которой проявляются закономерности авторской художественной концептуализации жизни и которая отражает особенности поэтического кода Т. Шевченко. Рассмотрено движение поэтической мысли автора в ее синтагматическом воплощении, охарактеризовано смысловые импликации и модальности художественных образов, акцентировано на особенностях символической репрезентации идейного содержания произведения.
Ключевые слова: *текст, декодирование, поэтический язык, поэтический код, модальность, художественный образ, семантика, смысл*

Filon M. I. "Zapovit" by Ukrainian poet-prophet. On the basis of perception and generalization of the experience in reading poetic work "When I die, let me be buried", gained in Shevchenko studies, the article makes an attempt to analyze the structural-semantic organization of this poetic work with a view to reveal the regularity of the author's artistic life concept and determine the peculiarities of Shevchenko's poetic code. The movement of the author's poetical idea in syntagmatic realization is considered, the semantic implications and word picture modalities are described, and the accent is made on the peculiarities of symbolic representing the ideological content of the literature work.
Key words: *text, decoding, poetic language, poetic code, modality, word picture, semantics, sense.*

Для розуміння Тараса Шевченка як поета-пророка грудень 1845 року – особливо значущий період у його житті та творчості. Саме в цей час повною мірою виявився особистісний духовний вимір Кобзаря: не тільки усвідомлення себе українцем, а й відкриття безодні національної трагедії та історичної прірви, а водночас і бачення національного космосу, що стало єством поета і визначило його доконечну потребу в українському слові. Це переросло в усвідомлення свого обов'язку перед народом, духовного покликання перед ним – захищати, пробуджувати, вести вперед. На повну силу пророчий голос поета зазвучав у поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Через 11 днів після

завершення поеми Т. Шевченко написав ліричну поезію «Як умру, то поховайте». Як відомо, написав її, «будучи тяжко хворим, думаючи про можливу смерть» [1:166].

Позаду – коротке життя, протягом якого було створено кілька десятків поезій. У повному зібранні творів Т. Шевченка їх 54 (це ті, що збереглися). Попереду – невідомість. У такій ситуації народжується твір, відомий сучасному читачеві в такій редакції:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Як понесе з України
У синєє море
Кров вóрожу... отойді я
І лани і гори –
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Поезія начебто «прозора», що й зумовило особливості її майже однозначного сприйняття багатьма дослідниками. Принаймні теза «кликав до збройного повстання в ім'я вільної, нової України» займає особливе місце в інтерпретаційному полі цієї поезії. Утім, саме «звільнення» дослідники розуміли по-різному, залежно від своїх ідеологічних настанов, акцентуючи увагу то на національному, то соціальному, то – значно рідше – духовному визволенні.

У діахронічному плані такі акценти можна розглядати як зразок взаємодії двох процесів – канонізації та переакцентуації. Сутнісні особливості процесів такого роду, пов'язані з перетвореннями слова у результаті прочитання художнього тексту, точно схарактеризував М. Бахтін на матеріалі романного стилю. «Аналіз романного стилю, – відзначив дослідник, – зустрічає особливого роду труднощі, які зумовлюються швидкістю протікання двох процесів трансформації, яким підлягає будь-яке мовне явище: процесу канонізації та процесу переакцентуації» [2:228]. На думку автора, «процес інтерпретації може суттєво змінити розуміння романного стилю. Цей процес стосується нашого відчуття дистанцій і обумовлюючих авторських акцентів, стираючи для нас їх відтінки, а часто і зовсім знищуючи» [2:230]. Як приклад, дослідник відзначає двоголосе слово, яке при переакцентуації дуже легко втрачає для прийняття другий голос й зливається з одноголосою прямою мовою. Оскільки, на думку вченого, ця переакцентуація образів та мов роману викликається зміною діалогізувачого їх тла, то поза глибоким розумінням різномовлення, діалогу мов певної епохи, стилістичний аналіз роману не може бути продуктивним. «Але, щоб зрозуміти цей діалог, –

пише далі М. Бахтін, – щоб взагалі вперше почути тут *діалог*, – мало знання лінгвістичного і стилістичного «облика» мов: необхідне глибоке розуміння соціально-ідеологічного смислу кожної мови й точне знання соціальної розстановки усіх ідеологічних голосів епохи» [2:228].

Безперечно, розуміння соціально-ідеологічного смислу кожної мови й знання соціальної розстановки усіх ідеологічних голосів епохи повинно урівноважуватися, доповнюватися знанням феноменальних властивостей того художнього об'єкта, в якому ці мови й акценти знаходять своє характерне втілення. У цьому зв'язку можна відзначити, що вірш «Як умру, то поховайте» – твір не те, що особливий (всі твори Шевченка по-своєму особливі), він унікальний, як унікальним може бути вірш, що пишеться, як думав автор, перед лицем дуже близької смерті і містить останню волю поета-пророка, яка концентровано відбиває сенс його життя. У такій своїй якості цей вірш входить у культурний, біографічний, літературний та інші контексти, і для його розуміння важливим є все: і час написання, і місце написання, і редакції твору, і їхній перегук з іншими поезіями автора, і взаємозв'язки з ідеологічним та літературним контекстом епохи тощо.

Феноменальна особливість вірша «Як умру, то поховайте» виростає з характерного відношення художнього слова поета-пророка до дійсності, його (цього слова) футуристичної спрямованості. Це виводить конкретний текст за межі його звичного осмислення як такого естетичного цілого, що лише відображає реальність і конструє свій художній світ. Воно інтегрує поезію в іншу семіотичну площину, де вона постає як чинник конструювання майбутньої реальної дійсності. Не випадково твір отримав іншу назву – «Заповіт».

У творі «виклад іде у плані майбутнього» (В. Смілянська). Поет будує поетичний обрис можливого світу, або, іншими словами, художню модель світу. Ця модель втілена у властивих авторському кодові образах, вона має чисто мисленний характер і є для автора істинною, виступаючи носієм певної модальності. Для читача, зрозуміло, ця модель обертається іншою стороною. Перед ним постає вірш, семантичні зв'язки і смислові лінії в якому розгортаються в кількох різних площинах: у площині загальномовної семантики лексичних одиниць, що формують актуальну інформацію художнього тексту; площині

концептуальної інформації, що становить собою смислово цілісність, в якій повною мірою реалізуються змістотвірні потенції слів як одиниць авторського коду; підтекстовій площині твору, яка відображає загальні принципи художньої організації дійсності та художню логіку побудови світів поета-пророка. Тому поезія містить кілька можливих моделей художнього світу. У процесі її декодування здійснюється вибір однієї з можливих моделей.

Уся проблема полягає в тому, що оскільки між текстом ти читачем так чи інакше стоїть сама об'єктивна дійсність, то перше наближення до тексту (воно може виявитися й останнім) обов'язково опосередковується виходом за межі лінгвальної компетенції читача у царину його екстралінгвальних знань. Такий вихід свідомо чи несвідомо реалізується в межах різних стратегій декодування поетичного тексту. В одних випадках він супроводжує пошук параметрів авторського коду і приводить до зближення позицій автора та читача, виявлення останнім хоча б у головних рисах саме авторського задуму. В інших випадках цей вихід урівнюється з іншими чинниками декодування поетичного тексту чи навіть деактуалізує їх, і тоді об'єктивна дійсність жорстко детермінує структуру «Заповіту», своєрідно задає спосіб його смислової інтерпретації, логіку розгортання смислових побудов окремих образів, що відбивають логіку самого позатекстового світу. Таке прочитання апелює в пошуках аналогій не до художніх світів поета, а виключно до аналогій зовнішніх, взятих з об'єктивної дійсності. Незнання діалогуючого тла твору – соціальних та культурних кодів – компенсується знанням позамовної реальності.

У результаті модальність поетичного твору, задана авторськими інтенціями, суттєво трансформується під впливом модальності іншого порядку, що цілковито зумовлюється станом речей в об'єктивному світі. У такому випадку «Заповіт», співвідносячись із шкалою реального часу, будучи включеним в історичний плин українського культурного життя, у читацькому сприйнятті зазнає характерних смислових модифікацій. Їх можна сформулювати таким чином: «Заповіт» зафіксував художній образ майбутнього і утримує його у своїй змістовій структурі. Текст як носій цього художнього образу на осі об'єктивного, онтологічного часу кожного

разу співвідноситься з майбутнім життєвим. Це художнє майбуття почало руйнуватися разом із смертю Шевченка та його похованням у Каневі. Тому, здавалось би, неспівмірні і несумісні речі виявляють свою парадоксальну кореляцію: онтологічне майбутнє стає для тексту з його образом художнього майбутнього одного разу теперішнім, а згодом – і минулим. Сприйняття читачем тексту через призму дійсності, в якій реалізувалася одна із альтернативних можливостей історичного розвитку суспільства, деактуалізували одну модель світу, закладену в смисловій структурі тексту, – на перше місце поставили ту, що пов'язана із збройною боротьбою, насильством і кровопролиттям. Футуристичність «Заповіту» як художнього цілого у мегатекстовому просторі української культури руйнується: поезія, виявляється, містить вказівку на світ, який уже побудовано. Відтак світ художнього майбутнього парадоксально перейшов у площину онтологічно-історично-минулого. Відновлення «футуристичності» «Заповіту» значною мірою пов'язане з інтерпретацією сенсової домінанти твору – образу *вражої крові*. «Вража кров» – це не «погайдамацьки» пущена в Дніпро кров «ворогів» <...> і заклик «окропити» нею волю – не заклик до збройного повстання, так витлумачений «Заповіт» – не більше ніж ментальний палімпсест, де автентичний Шевченків текст заглажено інтелектуальною інерцією тоталітарних дискурсів ХХ століття», – зауважує О. Забужко [3:133].

Утім, очевидно, справа тут не тільки в інтелектуальній інерції тоталітарних дискурсів ХХ століття, бо символ «вражої, злої крові», що «...повертає нас до язичницьких і старозаповітних парадигм мислення і поведінки» [4:53] та інтерпретується як заклик до революційної – кровопролитної – боротьби, акцентовано і тоді, коли ця інерція була ще особливо відчутною (навіть суто психологічно, мисленнево-асоціативно), і тепер, коли така інерція майже втратила свою ідеологізуючу значущість. Тут, в материковій Україні, *ворожу кров* із Шевченкової поезії по-новому відкрили для себе в період зміни ідеологічно-світоглядних парадигм, час повернення до християнської моралі, на що вказав Є. Нахлік, зауваживши при цьому на такі роздуми Я. Мельника: «Жоден українець чомусь не здригнеться, читаючи страшні слова: «Поховайте, та вставляйте, / кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» [4:53].

Спроби скоригувати усталені погляди на особливості ідейного змісту та семантики поезії «Як умру, то поховайте» або витворити нове її бачення набувають конкретних обрисів тільки останнім часом, але вони, крім кількох випадків, радше зумовлені бажанням дослідників відійти від тлумачення «очевидного» змісту поезії у зв'язку із змінами в загальнокультурному житті України, ніж прагненням виявити й схарактеризувати художню логіку твору в межах тієї системи, врахування особливості якої дозволяє говорити про максимальне наближення до «Заповіту».

Йдеться про Шевченкову художню систему, характер зв'язків між складниками якої зумовлюється авторською концепцією життя. Вона дозволяє розглянути «Як умру, то поховайте» у тісному зв'язку з одиницями текстового простору всього «Кобзаря». «Заповіт» є художнім продовженням поезій, написаних раніше Шевченком. Цей твір існує не в ізольованому просторі, а просторі, пронизаному складними автоінтертекстуальними зв'язками, в якому один текст, не втрачаючи своєї окремішності й цілісності, звернений до іншого тексту і більшою чи меншою мірою об'єднується з ним специфікою поетичного вираження та особливостями ідейно-художніх настанов автора. «Заповіт» як розгорнутий художньо-поетичний образ світу містить власне текстові значення, що можуть виражатися за допомогою «замкнених» у структурі художнього тексту одиниць або мовних одиниць мегатекстового характеру. Змістова єдність «Кобзаря», маніфестантами якої є складники різного рівня, передусім ілейно-тематичного, свідчить про наявність інтегральних чинників конструювання художнього світу Шевченка. Сукупність творів поета утворює систему не тому, що за нею стоїть **один** автор, а тому, що вона містить певні спільні елементи, зумовлені **цілісністю** авторської свідомості у різних її модифікаціях. Тільки з такого погляду можна розуміти все створене поетом як систему, а значить, при аналізі її складників розглядати окрему поезію – мотиви, образи, ідейно-тематичну специфіку – у зв'язках з іншими текстами, що відтворюють художньо-ідеологічні способи й форми вираження свідомості автора.

Для «Заповіту» важливе значення мають художні деталі. І не тільки найбільш виразні й промовисті (на зразок «ворожої крові» чи «незнання Бога»), але й інші, менше помітні, здавалося б, настільки самоочевидні й мало-

значущі, що про них не варто й говорити. Між тим саме художні деталі «Заповіту» вводять у світ його поетичного космосу.

Фраза «Як умру...», якою розпочинається вірш, викликана, звичайно ж, переживанням та осмисленням конкретної ситуації і орієнтована на структуру вірша. Утім, за нею стоїть не тільки один конкретний факт із життя поета. Є свідчення самого Т. Шевченка, що його, ще зовсім молодю людину, неодноразово хвилювала думка про можливу передчасну смерть, та, зрештою, і категорія життя мислилася ним крізь призму категорії смерті. Якщо говорити про «дозаповітний» період життя поета, то прикметним тут є його листування. В одних випадках у листах є лише побіжна згадка про смерть, висловлена в розмовно-стильових інтонаціях, це скоріше мовний стереотип спілкування, ніж самостійний акцент на окремій думці:

Ото б побалакали! Ух, аж душно!!
Авжеж, коли не вмремо, то діждемо, хоч і не швидко, матері його ковінька, а колись то буде» (лист до Г.Ф. Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 року).

В інших випадках думка про смерть проакцентована чітко й недвозначно у зв'язку зі станом свого здоров'я.

Так, у листі до П.М. Корольова від 18 листопада 1842 року Шевченко пише:

Пливши в Стокгольм, я скомпонував «Гамалія», невеличку поему, та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очунав <...> Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках держать. А, лебедику, як не хочеться кидати землю, хоч вона й погана! а треба буде, хоч воно ще й рано. Молю тільки милосердного Бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч померти на Україні [5:20].

З іншого боку, в поетичних творах «дозаповітного» періоду теж зустрічається мотив смерті на чужині: «Нехай не раз усміхнеться / Серце на чужині, / Поки ляже в чужу землю / В чужій домовині» («До Основ'яненка») і «В Україну ідіть, діти! В нашу Україну, / Попідтинню, сиротами, А я тут загину» (Думи мої, думи мої).

«В його поезії», – зауважує І. Дзюба, – «<...> страх померти на чужині – дуже характерний мотив, і це не тільки тому, що антитеза «життя–смерть» дає простір для глибоких рефлексій і до неї поет залюбки звертається, а й тому, що Шевченко, справді, мав достатньо рутинних приводів для тривоги» [6:288].

Оцей страх померти на чужині, бажання бути похованим на своїй батьківщині, цілком природні для кожної людини, у Т. Шевченка мають особливий підтекст і глибину, приховану мотивацію. Тема передчасної смерті – життєвої та літературної – для поета пророка – це загроза не виконати свою місію на землі. Однак ця місія може бути продовжена і після смерті митця. Вірш, що починається фразою «Як умру...», якраз і фіксує один із моментів відношення поета-пророка до смерті і своєї місії на землі.

Як умру, то поховайте...

Характерною ознакою аналізованої поезії є семантична неокресленість поетичного адресата, відсутність його чітких предметно-понятійних меж. Справді, якщо, скажімо, у поемі «І мертвим, і живим...» адресат означений як *земляки* (інша річ, що його можна розуміти по-різному), а сам текст послання насичений вказівками на цих *земляків* та їхньою характеристикою, то в «Заповіті» про поетичний адресат можна хіба що здогадуватися, наскільки це дозволяє семантико-синтаксична організація відповідних односкладних речень. У таких реченнях суб'єкт дії не виражений прямо. Рух поетичної думки автора йде від означення максимально узагальненого адресата (суб'єкта дії) – *поховайте мене на могилі* – до більш конкретного – *поховайте та вставайте, кайдани порвіть*. Здавалося б, усе зрозуміло: йдеться про поневолених, упокорених, невільних. Це дійсно так, і саме до них звертається поет-пророк. Однак Шевченкова поезія «Як умру, то поховайте» не дає прямої відповіді на питання: кого мав на увазі поет, говорячи про скутих кайданами? Якщо під цим кутом зору поглянути на семантичний простір Шевченкового «Кобзаря», виявляється, що в ньому поневолені, закуті – це передусім кріпаки – «люди», «мати», «дочка», «сирота» тощо, але – що особливо важливо – «пани», гнобителі теж виявляються поневоленими. Не випадково, поет-пророк у своїй поемі «І мертвим, і живим...», протиставляючи людей і недолудей, і щодо перших, і щодо других проводить одну ідею – розкування. «Схаменіться! Будьте люди / Бо лихо вам буде, / Розкуються незабаром / Заковані люди»; «Схаменіться, недолуди, / Діти юродиві! / Подивіться на рай тихий, / На свою країну, / Полюбіте щирим серцем / Велику руйну, / Розкутуйтеся, братайтеся».

Властиво, український поет у своєму зверненні до *всього* народу моделює ціннісно-

комунікативну настанову, якою керувалися старозавітні й новозавітні пророки у тому числі найбільший із них – Ісус Христос. «Ісус звертається до всіх верств народу – до простих людей, до визначних і справді духовних проводирів (садукеїв і фарисеїв). Він не хоче збирати ніяких святих залишків і утворювати якусь особливу громаду <...>, а претендує на весь Ізраїль, який хоче привести до його справжньої подоби й до мети його історичного шляху» [7:32–33].

Можна неапріорно стверджувати, що заклик Шевченка *поховати, встати та порвати кайдани* стосується не одного соціального шару суспільства, а всього народу як єдиної спільноти, а самі кайдани – це символ не тільки національної, соціальної, а й духовної неволі. У цьому заклик Шевченка окреслено й закодовано «шлях спасіння» (Діяння 16:17), «шлях істини» (2 Петр, 2:2).

...поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Україні милій.

Бажання бути похованим на рідній землі, виражене в «Заповіті», запам'ятали читачі поезії. Т. Шевченко поборов смерть. Потім була трагічна розлука з Україною – і бажання повернутися на батьківщину. «Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч коли-небудь побачить свою безталанну країну, то благав би Господа о смерті», – пише поет у листі до М. Лазаревського 20 грудня 1847 року – на самому початку заслання, періодові, можливо, психологічно найтяжчому у казарменому житті поета. Особливо гострим це бажання стало після повернення із заслання в Санкт-Петербург.

Розглядаючи «Заповіт» в контексті всього життєвого шляху Шевченка, можна сказати, що в творі здійснено синтез тотально життєвого, причому для його поетичного вираження актуалізовано прикметні складники поетичної мови та координати художнього світу Кобзаря. *Могила, степ, Україна* – локуси, пов'язані із похованням. Тут важливою виявляється і семантика окремих образів, зокрема *могили*, проакцентована і проникливо схарактеризована багатьма дослідниками (О. Боронь, В. Кравець, Д. Наливайко, В. Смілянська), і цілісна картина, утворена їхньою взаємодією. На прикметні ознаки цієї цілісності звернув увагу ще І. Франко: «Вже слово «поховайте» будить в нашій уяві образ гробу; одним замахом поет показує нам сей гріб як

частину більшої цілісності – високої могили; знов один змах, і ся могила являється одною точкою в більшій цілості – безмежнім степу; ще один крок – і перед нашим духовним оком уся Україна, огріта великою любов'ю поета» [8:68–69].

По суті, Шевченко будує відцентровий образ: домовина (як імпліцитний, асоціативний образ – складник поховання) → могила → широкий степ → Україна. Простір у такому художньому вияві розширюється, відкривається, охоплюючи все більші й більші виміри (До конструювання відкритого простору як символу спасенної України Т. Шевченко звернеться у пізніше написаному творі «Ісає. Глава 35 (Подражаніє)». Кобзарєва могила виявляється тим центром, з якої розпочинається нова сторінка в історії України. В іншому вимірі, не внутрітекстовому, а міжтекстовому, навіть мегатекстовому – у масштабі всього «Кобзаря», символіка образу могили в «Заповіті» виразно протиставляється іншим образам могили, які символізують смерть, занепад, руйнацію України – наче четверо розритій могилі («Розрита могила»), могилам, що розсипаються («Чигирине, Чигирине») тощо. Водночас могила як місце поховання поета відзначається й іншими складниками своєї функціональної семантики. Вона височить над землею, піднімається вгору. З могили розпочинається політ душі поета над землею, який зрештою завершується молитовною зустріччю з Богом. У такому своєму функціонально-текстотвірному вияві, як відзначають дослідники, образ могили та похованого на ній поета співвідноситься із образом могили, на якій Перебендя із однойменної поезії своїм серцем «з Богом розмовля».

Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Тут Т. Шевченко, з одного боку, зберігає й продовжує семантичні акценти, пов'язані із реалізацією настанови на створення образу відкритого простору, а з другого, вводить новий образ із «слуховою» семантикою – *ревучого Дніпра*. Справді, як слушно зауважила В. Смілянська, цей «слуховий образ «ревучого» Дніпра і натяк на один із наймогутніших порогів надзвичайно посилює відчуття грізної моці ріки, що є уособленням України» [9:63]. Властиво, і сам слуховий образ *ревучого Дніпра*, і зорові образи *широкополіх ланів*, *круч* відзначаються символічною семантикою, що

має різний ступінь виразності. Крім маніфестації на рівні концептуальної ін формації поетичного змісту, образи мають також інший семантичний вияв, пов'язаний із підтекстовою (хоча й не тільки з нею) смисловою континуальністю твору. Звільнення, а потім і воля-свобода асоціюються з ревучим Дніпром, поетичною інтенцією семантики якого є стійке уявлення про повноводну ріку, тоді як символом неволі, занепаду у художньому світі Т. Шевченка є Дніпро, що висихає.

Як понесе з України
У синєє море
Кров вóрожу...

Необхідне відзначити, що в Шевченковому тексті вжито дві співвідносні епітетні форми – *вóрожа* кров і *вража* кров. Щодо останнього епітета О. Забужко зауважила: слово «вражий» (як епітет до слова *кров*) «означає у Шевченка те, що йому і належить означати в розмовній українській мові: за «Словарем» Б. Грінченка – «чертовъ, чертовській, діявольській» [3:133]. Однак «логіка» мовного значення, навіть якщо воно є складником Шевченківського словника, не завжди співпадає із його художнім смыслом та логікою тих поетичних образів, конструктором яких є це значення. У цьому зв'язку можна зазначити, що в одному з варіантів неповного чистового автографа в одинадцятому рядку спочатку було *кров погану*, потім замінене на *кров вóрожу*. Це вказує на первісний задум автора та його подальшу зміну у процесі конкретизації епітетного образу.

Тут варто звернути увагу на особливість формальної та змістової кореляції лексем *вражий* і *вóрожий*. У «Словнику» Б. Грінченка лексема *вражий* справді подана із значенням «чертовъ, чертовській, діявольській». Між тим, у цьому ж таки «Словнику» є лексема *вóрожий* (із наголошеним другим складом), яка має вже інше значення – «вражескій» [10:255]. Таким чином, *вражий* і *вóрожий* відмінні і щодо до свого звукового оформлення (неповногоголосною і повногоголосною формою кореневих звукосполучень), і щодо свого значення. У Шевченковому «Заповіті» теж представлена кореляція *вражий* і *вóрожий*, причому мовна семантика останнього слова відзначається неодномірністю, що об'єктивно дозволяє виробити різні моделі прочитання образу. Причому і саме слово *вражий*, але вже в релігійному дискурсі, теж має значення «неприятельській» [11:99].

У структурі ідеологізованої та ідеологізуючої свідомості епітетний образ *вóрожа кров*, судячи з усього, прочитується саме як «ворóжа» кров, що уможлиблює його логіко-семантичне перетворення на «кров ворога».

Інша ж модель декодування цього образу зводиться до того, що *вóрожа кров* – це кров чортова (в іншому словесно-символічному вимірі – нечиста, гнила тощо). У такому розумінні понесена з України *кров вóрожа* – це символ звільнення, очищення, оновлення, нівеляції гріховного, диявольського, злого в Україні. При формальній неокресленості поетичного адресата виявляється, що в «Заповіті» акцентовано певний стан в Україні і при цьому не означено ані глибинного суб'єкта дії (хто спричиняє цю кров), ані самого об'єкта дії (чия це кров). Саме це понесення з України *вóрожої крові* є складником питомо Шевченкового художнього світу і належить до парадигми фундаментальних образів, що у своєму символічному значенні спирається на символіку складників релігійного дискурсу.

Унікальність поетичного образу *вóрожої крові* полягає в тому, що концептуально значущою є взаємодія різних смислів, яка очевидно відображає специфіку художньої настанови поета. Звідси і тривожні, грізні інтонації поетичного образу, а загалом і всього твору. Відтак відкривається безмежна смислова інтенційність епітетного образу *вóрожої крові*, який в структурі художнього тексту символізує саме звільнення, але однозначно зовсім не вказує на шлях до такого звільнення – через кровопролиття.

...отоді я

І лани і гори –
Все покину, і долину
До самого Бога
Молитися ... а до того
Я не знаю Бога.

У монографії В. Смілянської та Н. Чамати наведено й схарактеризовано цілу низку поглядів на «найуразливіший для публікаторів твору і для цензури» рядок – *Я не знаю Бога* [9:65]. Можемо відзначити, що пошук формулювання, яке б задовольнило поета, не був простим. Так, на місці остаточного *а до того* спочатку було *а поки що*. У повному тексті поезії, записаному, за висновком дослідників, приблизно у 1845 чи у першій половині 1846 р., на місці рядка 16, спочатку позначеного «лише крапками, Шевченко написав слова *Я не знаю*, а потім, іншим разом, запо-

внив його до кінця: *Я не знаю Бога* [12:509]. У списку І.М. Лазаревського кінця 50-х років XIX століття 16 рядок мав таке формулювання – *Я не знаю Бога, нічого*. Як бачимо, славнозвісне *Я не знаю Бога* виникло поступово, шляхом синтагматичного пошуку найкращого варіанта нарощення фрази. Можливо, за цим стоїть не тільки складний поетичний процес народження думки, а й переборення сумнівів, навіть попри те, що різні редакції твору демонструють одну особливість: незнання Бога є тимчасовим. Виникає цілком природне питання: як необхідно розуміти оце поетове тимчасове незнання Бога?

В українській мові є значна кількість фразеологічних одиниць, що містять компоненти *не + знати*. Наприклад: *Ні сном ні духом не знати; не знати, на який стілець сісти; самому себе не знати; не знати вагань; не знати втоми; не знати жінки; не знати лиця на кому; не знати сну й відпочинку; не знати страху; не знати упину; не знати і сліду; знати не знати, відати не відати; не знати, не відати; не знати, що...* Останній фразеологізм подамо з іншими його варіантами: *не знати що (де, куди і т.ін.)*.

Вжитий Т. Шевченком вираз належить до фразеологічних і утворений за моделлю *не+знати+кого*. При розгляді цього виразу, безумовно, необхідно пам'ятати, що у функції заперечної частки «не» позначає не тільки різні ступені заперечення – то повного й необмеженого, то трохи обмеженого й невизначеного (залежно від синтаксичних і фразеологічних умов), а й виражає різні модально-експресивні відтінки» [13:525]. Між тим, говорячи про Шевченкове *я не знаю Бога* і не беручи при цьому до уваги його повну форму, що містить синтагму *а до того*, дослідники у різних своїх тлумаченнях, по суті, відштовхуються від однієї традиційної синтаксичної точки зору на категорію заперечення, яка полягає у тому, «що зв'язок між тими чи іншими двома уявленнями за допомогою цієї категорії усвідомлюється негативно, тобто усвідомлюється, що якийсь зв'язок, виражений певними формами слів та словосполучень, реально не існує» [14:387].

В українській розмовній мові вираз *не знати кого* (часто – *кого не знати*) моделюється ситуацією, коли між суб'єктом та об'єктом встановлюється особливий комунікативно-прагматичний зв'язок на підставі негативних (на думку суб'єкта оцінки) ознак об'єкта оцінки. Так, *я тебе не знаю* має

смисл «я тебе не хочу (не бажаю) знати через те, що ти провинився переді мною». У такому випадку вираз має суб'єктивну модальність.

У Т. Шевченка маємо по суті питома українське не знати – «не воліти (хотіти) визнавати». Поставивши за умову знати Бога лише після того, як з України спливе ворожа кров, поет-пророк тим самим означив концептуальне не тільки для одного тексту «Заповіту», а й усього метатексту «Кобзаря» своє двоїсте ставлення до Бога. Шевченко справді не знає (не *ви-знає*, не *при-знає*) Бога – мовчазного, немилосердного, байдужого до горя, біди, неправди на землі. Саме такого Бога поет гнівно картає, неодноразово сварить, часто дорікає йому:

Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити («Кавказ»).

Але, скажімо, в цій же поезії поряд із наведеним є інший контекст:

Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! Встане Воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.

Характерно, що в «Заповіті» прочитується по-різному й інше важливе місце тексту. Речення *полину до самого Бога / Молитися* дуже часто парцелується; між складниками одного присудка *полину молитися* дослідники часто ставлять незриму кому, а відтак у разі її оприявлення контекст виглядатиме так: *Все покину і полину до самого Бога, молитися...* А до того / *Я не знаю Бога*. Саме на такому синтаксичному членуванні постає його смислова інтерпретація: «Після смерті поета його душа не буде допущена до Бога, аж доки Україна не стане вільною» [15:36–37]. Очевидно, що в поезії не йдеться про зустріч з Богом у тому сенсі, який мав на увазі Л. Рудницький. Для українського народно-релігійного дискурсу взагалі, а також Шевченкового поетичного властиве надзвичайно прикметне уявлення й вірування: Бог створив людей вільними, тому перед Ним необхідно поставати лише вільною людиною. Поет мислить себе невід'ємним від цього народу. Тільки справді вільний із здобуттям свободи народу він полине у молитві до Господа. У геніальному «Як умру, то поховайте» недвозначно виражене фундаментальне для християнсько-правоставного дискурсу уяв-

лення про знання Бога. Знати Бога – значить линути до нього молитвою, пізнавати Його і єднатися з Ним у молитві. Уся складність інтерпретації наведеного образу у його поетичній значущості, взаємодії з іншими текстотвірними елементами твору полягає в тому, що в читацькій рецепції художньої змістової одиниці надзвичайно велику роль відіграє знання й визначення її пресупозитивних елементів. Цей процес може здійснюватися в різних напрямках і приводити до різних висновків. Один напрямок приводить дослідників до обґрунтування тези про неприкаєне блукання душі, не допуск її до Бога, заложного мерця, перебирання гріхів народу на поета тощо. Цілком можливий інший погляд на зміст поетичного образу, що оформлюється у площині визначення поліморфної семантики *ворожої крові* та пресупозицій, які сягають до книжно-релігійного та авторського контекстів. В українській духовній традиції, означеній у бароковій літературі, є так звані есхатологічні маргіналії, до яких належать і «тексти, що містять згадки про потойбічне життя. Більшість із цих текстів – це згадки про *communio sanctorum*, тобто сопричастя святих, яке існує між померлими та живими членами Церкви» [16:33] Серед наведених автором маргіналій є такі: *Святі вітчизни своєї після смерті не покидають і Святі після смерті своєї моляться про нас до Бога*. Такі уявлення глибоко закорінені і в народній релігійній свідомості ХІХ століття. Очевидно, саме в їх руслі розвиває Т. Шевченко поетичну думку про свою посмертну долю. Сенс того, що поет полине до Бога і визнання його лише тоді, «як понесе з України у синєе море кров ворожу», детермінується ідейними засадами Шевченкової художньої концепції Бога. Так, у поета ідейне обґрунтування Бога залежить від долі народу. Звільнений народ має іншого, не жорстокого й байдужого до нього Бога. Саме до нього лине поет. Тому припускаємо, що в творі не йдеться про прощення і відпущення гріхів, криваву помсту й жертву, пролиття крові на вівтар волі. Поет у своєму «Заповіті» послідовний і невблаганий: після послання «І мертвим, і живим...», «Давидових псалмів», де він послідовно вказує на духовно-релігійні витоки шляху до спасіння, поет-пророк хоч і не зовсім прямолінійно окреслює майбутню історичну перспективу для всього українського народу, в якій проакцентовано стан внутрішнього перетворення.

Зауважмо, що образ *ворожої крові*, понесеної Дніпром з України передує іншому образу – *вражожі крові*:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропите.

У цьому є своя художня мотивація: умовою справжнього звільнення є саме очищення. Між іншим, *вража кров* – не конче, неодмінно, але все-таки й «чортова, диявольська» у своїй сильній текстовій позиції, що зрештою відсилає до вертикального українського лінгвокультурного дискурсу, має глибокі корені. *Враг* – «чорт, біс, диявол» в історичній ретроспективі у культурно-семіотичному плані пов'язаний із уявленням про проникнення в людину, в її середину, він спричиняє внутрішнє спустошення, призводить до втрати духовної чистоти. Тому *вража кров* одним своїм вектором семантичного наповнення справді пов'язана із внутрішнім перетворенням. Якщо знехтувати всією художньою умовністю Шевченкового поетичного коду і сприйняти текст як ідейно суголосий войовничим ідеологіям різного гатунку, то в цьому образі можна побачити і криваву помсту, і жертву, так само, як в поезії «Гоголю» почути заклик до дітовбивства:

Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
своїї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже – викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві.

Глибокий символізм волі, окропленої «вражою, злою кров'ю», є фактом, який неможливо спростувати. Було б, очевидно, не зовсім правильно розглядати цей образ лише в проекції на міфологічні контексти та язичницькі уявлення і не звертатися при цьому до релігійного дискурсу. Останній має принципове значення і для розуміння семантики наведеного поетичного образу, і для трактування ідейно-художнього змісту всього твору. Навіть більше – вірогідніше тлумачення Шевченкового поетичного заповіту неможливе без з'ясування релігійних імплікацій образу волі, кропленої кров'ю. У Святому Письмі декілька раз ідеться про обряд окроплення кров'ю. Щонайперше у Старому Завіті – у книзі «Вихід»:

4. І написав Мойсей усі слова Господні, і, вставши врано-вранці, спорудив жертвник під горою і дванадцять стовпів, за дванадцятьма колінами Ізраїля. 5. І послав юних синів Ізраїля, щоб учинили всепалення й пожертвували Господові телят як мирні жертви. 6. Взяв Мойсей половину крові й налив її в миски, а половину вихлюпав на жертвник. 7. Потім узяв книгу завіту й прочитав на слух людям, що сказали: «Усе, що сказав Господь, зробимо й слухатимемося». 8. Взяв тоді Мойсей кров та й покropив на людей, і сказав: «Це кров союзу, що уклав Господь із вами, згідно з усіма цими словами [Вих. 24, 4–8].

У Новому Завіті символічний образ кроплення кров'ю зустрічається у Першому соборному посланні Святого апостола Павла, а також у його Посланні до євреїв. Текст останнього має для нас принципове значення, тому подаємо його в обсязі, достатньому для виявлення релігійного символізму крові:

6. І при такому влаштуванні всього цього в перший намет увіходять завжди священники, виконуючи служби, 7. в другий – раз на рік – лиш архиерей, і то не без крові, що її він приносить за свої людські провини. 8. Цим Святий Дух показує, що дорога у святиню ще не відкрита, доки стоїть перший намет. 9. Це образ теперішнього часу, коли приносяться дари і жертви, які не можуть у сумлінні зробити доскональними того, хто служить. 10. Це лиш тілесні установи щодо страв, напоїв та різних обмивань, установлені до часу їх виправлення.

11. Христос же, з'явившись як архиерей майбутніх благ, через більший і досконаліший намет, що зроблений не людською рукою, – тобто не земної будови, – 12. і не з кров'ю козлів та телят, але з власною кров'ю, – увійшов раз назавжди у святиню і знайшов вічне відкуплення. 13. Бо коли кров волів і козлів та попіл із телиці, як кропить нечистих, освячує, даючи їм чистоту тіла, 14. то скільки більше кров Христа, – який Духом вічним приніс себе самого Богові непорочним, – очистити наше сумління від мертвих діл, на служіння Богові живому!

15. Власне тому він і є посередник нового завіту, щоб – після того, як наступила його смерть для відкуплення гріхів першого завіту – вибрані одержали обітницю вічного спадкоємства. 16. Бо де є заповіт, мусить там наступити смерть заповідника. 17. Заповіт має силу лиш по смерті, він не варт нічого, поки живе заповідник. 18. Тому навіть і перший заповіт був освячений кров'ю. 19. Коли Мойсей був прого-

лосив усі заповіді за законом усьому народові, він узяв крові бичків та козлів з водою, червоної вовни та іссопу й покропив саму книгу та весь народ, 20. кажучи: «Це кров завіту, що його Бог установив для вас». 21. Так само й намет і весь службний посуд покропив кров'ю. 22. Зрештою, за законом, майже все очищується кров'ю, і без кровопролиття відпущення немає.

23. Тож треба було, щоб тоді, як подобили речей небесних очищувались таким чином, то самі небесні речі – жертвами, багато ліпшими від отих. 24. Христос бо ввійшов не в рукотворну святиню, яка була подібною правдивої, а в саме небо, щоб тепер з'явитися за нас перед обличчям Божим [До євр. 9, 6–24].

У наведених контекстах виразно проявляється старозавітні та новозавітні особливості символізації обряду кроплення кров'ю. Для нас важливими видаються ті, що пов'язані з прагматикою обряду як необхідної умови для набуття дієвості і чинності Завіту, необхідності смерті самого завітника, осмислення його як жертви, що постає перед обличчям Бога.

Шевченків твір демонструє парадоксальний синтез старозавітних і новозавітних символічних імплікацій обряду кроплення кров'ю. З одного боку, у ціннісно-художньому модусі поетичного тексту проакцентовано освячення заповіді кров'ю «земних речей», що єднає Шевченків образ із символом Старого Завіту. З іншого боку, український поет-пророк лине у своїй молитві до Бога – і подібно до Сина Божого постає перед Господом у своїй молитві, що єднає відповідний образ уже з новозавітним текстом. У такому постанні поета перед Богом виразно вимальовується залежність його посмертної долі від виконання народом Кобзарєвого заповіді. Після смерті поета повинен бути здійснений символічний обряд, який надає його заповіді сили й чинності. Водночас такий обряд є способом досягнення угоди між самим народом і здобутою ним волею.

Якщо розглядати «Заповіт» у функціонально-семантичному полі поета-пророка, а саме так його розглядають багато дослідників, і пам'ятати про дискурсивно-релігійні складники цього поля та їх взаємодію і доповнення, асиміляцію народно-культурними явищами, виявляється, що змістові акценти, пов'язані з взаємодією поета й народу можуть знайти своє характерне обґрунтування. Існує дуже давній, глибинний зв'язок між своїм (своєю долею, своєю душею) та свободою.

Для сучасної свідомості цей зв'язок майже втрачений, якщо не втрачений зовсім. Але його добре утримує етимологічна пам'ять слів *свій* та *свобода*. Звернімося у цьому зв'язку до книги В. Колесова «Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека»: «У всіх індоєвропейських мовах вихідне поняття «свободний» не значить «звільнений від чогонебудь». Словом *свободний* позначалась приналежність до певної етнічної групи, яка, своєю чергою, позначалася за допомогою рослинної метафори – від дієслівної основи із загальним смислом «рости, розвиватися». Рoste не одна людина сама по собі, але рід весь, все плем'я, все навкруги, що є або стане твоїм. У подібній свободі – привілей людини, яка ніколи, за жодних умов – не чужоземець, не раб, не чужий. Корінь *swos – це зворотній або присвійний займенник, не особовий, він стосується будь-якого члена даного колективу і виражає взаємозворотні відношення. <...> Як зрозуміло з етимології, у слов'ян *свобода* одного кореня із займенником *свій*; слово *свобода* – з давнім суфіксом збірності *-од* (а) – здавна позначало родичів, що живуть разом, усіх «своїх» і визначало в цих межах стан кожного окремого, тобто вільного, «свого» члена рода» [18:109–110].

Без цього глибинно історичного, загальнономовного зв'язку між *своїм* і *свободою* не можна розглядати зманіфестовану в «Заповіті» поетичну ідею – поставити в залежність *свою* душу від *свободи* народу, його звільнення. Така ідея – це реалізація культурно-генетичного коду, що сягає в доісторичні часи.

На рівні концептуальної інформації поетичного тексту діалектику відношень між долею поета і свободою народу можна інтерпретувати як об'єктивні для твору взаємозв'язки між його двома сенсотвірними елементами – волею поета і свободою народу, що мають статус «соціальних або особистісних модальностей, тобто можуть розглядатися як своєрідний акціональний модус, що координує бажання (спонукання) і дію» [19:74]. Властиво, можна говорити про одну, але ієрархічну за будовою і семантично неоднорідну волю: волю як бажання ліричного суб'єкта (поета) і волю як реалізоване об'єктом дії (народом) бажання. У будь-якому разі воля-бажання поета покликана спонукати до дії народ. Така воля стає дво-модальною, а її здійснення означає одне: перехід від волі з її модальністю бажання до свободи з її модальністю необхідності.

У цьому зв'язку можна відзначити характерний вектор відношень між поетом і народом: свободу народу поет-пророк ставить в залежність від виконання своєї волі.

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній новій
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

Заключна строфа поезії важлива, звичайно, своїм потужним образом ідеального суспільного буття – *сем'ї вольної, нової*. Цей символічний образ, що позначає стан українського буття, в якому знаходить своє приховане втілення ідея гармонії між земним і небесним (посмертною долею поета). Завважмо, що образ, конструктивним елементом якого є саме слово *сім'я*, у художньому світі поезій Т. Шевченка протиставляється в ідейному сенсі іншим образам *сім'ї* (утвореним із са-

мим словом *сім'я* чи без нього) як засобу метонімічного зображення неволі та страждань України. Метонімічне зображення народу України вводить у світ закономірностей Шевченкової поезії. Така ж метонімія, точніше синекдоха, простежується і в образі *незлого, тихого слова* – сенсові молитви за поетом. Ця молитва вільної, свободної людини – тієї, про яку мріяв поет. Якщо в цьому зв'язку подивитися на особливості розгортання всієї образної системи поезії та специфіку її хронотопу, простежується така характерна риса, що об'єднує текст «Заповіту» із магічними текстами. Ця риса полягає у компресії часу. На одній точці шкали художнього часу – смерть поета, на іншій, кінцевій – звільнення народу. Шевченкове *не забудьте* акцентує зв'язок, в якому провідним членом зв'язки «поет – народ» є вже сам народ.

Література

1. Зайцев П. І. Життя Тараса Шевченка. Біографічний нарис / П. І. Зайцев. — Х. : Прапор, 1994.
2. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. Бахтин. — М. : Худ. лит., 1975.
3. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / Оксана Забужко. — [2-е вид., випр]. — К. : Факт, 2001.
4. Нахлік Є. К. Доля — Los — Судьба : Шевченко і польські та російські романтики / [НАН України. Львівське відділення інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка] / Нахлік Є. К. — Львів, 2003.
5. Шевченко Т. Г. Збір. тв. : у 6-ти т. / [вид. автентичне 1—6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах» ; редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін]. — К. : Наук. думка, 2001. — Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи, документи, складені Т. Шевченком або за його участю, 2003.
6. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість / І. М. Дзюба. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.
7. Шнакенбург Р. Етичне послання Нового Завіту / Рудольф Шнакенбург ; [пер. з нім.] — К. : Дух і літера, 2005.
8. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І. Франко // зб. творів : у 50 т. Т. 31 / І. Франко. — К. : Наук. думка, 1981.
9. Смілянська В. Л. Структура і смисл : Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка : [монографія] / Смілянська В. Л., Чамата Н. П. — К. : Вища шк., 2000.
10. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : в 4-х т. Т. 1. А—Ж. — К. : Наук. думка, 1996.
11. Протоієрей Г. Дьяченко. Полный церковнославянский словарь / Г. Дьяченко, протоієрей. — М. : Отчий дом, 2002.
12. Шевченко Т. Г. Повн. збір. тв. : у 12 т. Т. 1 : Поезії 1837—1844 рр. / [редкол. : Є. П. Кирилок (голова) та ін. ; упор. та комент. В. С. Бородин та ін. ; ред. В. С. Бородин]. — К. : Наук. думка, 1989.
13. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. — М. : Высшая школа, 1972.
14. Пешковский А. М. Русский язык в научном освещении / А. М. Пешковский. — М., 1956.
15. Рудницький Л. «А до того — я не знаю Бога» / Л. Рудницький // Світи Тараса Шевченка : зб. ст. до 175-річчя з дня народження поета. — Нью-Йорк ; Львів, 1991.
16. Шмалько Т. Авторські коментарі на маргінесах «Четьїх—Міней» Дмитра Туптало / Тарас Шмалько // Дмитро Туптало у світі українського бароко : зб. наук. праць [у подзаг. : Львівська медієвістика. — вип. 1]. — Львів : Артоз-Апріорі, 2007. — С. 31—41.

17. Святе Письмо Старого та Нового Завіту : Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. — Б.м., 1994.

18. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. В. Колесов. — СПб. : Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 2000.

19. Арутюнова Н. Д. Воля и свобода / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Космос и хаос : Концептуальные поля порядка и беспорядка / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. — М. : Индрик, 2003.

© Філон М. І., 2009

УДК 821.161.2 Герасим'юк 1/7.08

І. А. Череп

Харків

Символічне значення назв птахів у поетичних творах В. Герасим'юка

Череп І. А. Символічне значення назв птахів у поетичних творах В. Герасим'юка. У цій статті досліджуються індивідуальні особливості світогляду В. Герасим'юка, які виявляються в символіці та особливостях функціонування назв тварин і птахів у його поетичних творах.

Ключові слова: *символ, словотворення, концепт, семантика, мовна картина світу.*

Череп И. А. Символическое значение названий птиц в поэтических произведениях В. Герасимьюка. В данной статье исследуются индивидуальные особенности мировоззрения В. Герасимьюка, которые выявляются в символике и особенностях функционирования названий животных и птиц в его поэтических произведениях.

Ключевые слова: *символ, словообразование, концепт, семантика, языковая картина мира*

Cherep I. A. The symbolic meaning of birds' names in V. Gerasymjuk's poetry poetical compositions. In this article we analyze the individual peculiarities of V. Gerasimjuk's outlook, which appear in the symbolic and in the functional specifics of birds' and animals' names in his

Key words: *symbol, word formation, concept, semantics, lingual picture of the world.*

Мова і література народу є частиною його національної культури, витоки якої сягають своїм корінням у міфологію та фольклор. Специфіку національного світосприйняття, зафіксовану в мовних знаках, визначають як мовну картину світу [4, 6, 8].

Слова-символи є певним текстом, сконденсовано містять великі сюжети, зафіксовані в пам'яті людей. Символ – предметний або словесний знак, що має безконечну кількість значень, які, витлумачуючись не як умовність, а як реальність, створюють міф – дійсність, засновану на символіці [8:17]. Символ є специфічно національним явищем, тому семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу. [8:16–17]. Фольклорні символи є чинниками реконструкції національної картини світу [6:176].

Індивідуальна мовна картина світу особливо яскраво виявляється в художній творчості. Феномен індивідуальної поетичномовної картини світу визначається взаємодією кіль-

кох чинників: національної мови та її словника, традицій поетичного мовлення з його естетичною настановою, індивідуальної мовотворчості, особистих уподобань і орієнтирів автора, які визначаються зокрема психологічним типом особистості [4:187–188].

Вивчення образів-символів, у творчості сучасних поетів дає змогу з'ясувати картину світу певного етносу, традиційні риси менталітету народу, що залишаються незмінними протягом століть; зміни у світогляді нації на певному етапі історичного розвитку; індивідуальні особливості світосприйняття автора.

Мета роботи полягає в тому, щоб з'ясувати функціональні та стилетворчі особливості вживання зооморфних образів-символів у поетичних творах В. Герасим'юка.

Природне середовище, зокрема тваринний світ, формує образні стереотипи сприйняття та осмислення дійсності представниками певної етнокультури.

У поетичних творах В. Герасим'юка збірки „Була така земля” тваринна символіка ре-

презентована 206 образними одиницями. Спираючись на дослідження тваринної символіки у замовляннях М. Новикової [12], ці образи умовно можна розподілити на образи тварин верхнього, середнього та нижнього царства.

У поезії В. Герасим'юка образи тварин верхнього царства репрезентовані 25 одиницями. Спостерігаємо використання образу *птаха* зі значенням „володар небес”, „носії вищої правди”, наприклад: „*Ми світ поділимо на двох./ Безмежжя – птаху*” [2:189]. У цьому контексті душа ліричного суб'єкта уявляється як позачасова сутність, що несе відповідальність за братовбивство на рідній землі.

Душу поета хвилює *птах*, що, злітаючи, несе її в небо, яке вранці наближається до землі за допомогою життєдайної *роси*: „*Обожнений росою ранній птах/ ці непритомні ночі покидає*” [2:281]. Образ *раннього птаха* асоціюється з людською душею, якій для злету потрібні кохання, єднання з природою – *роса*, яка наближає до Творця.

Здатність птахів до польоту сприймається як еталон легкості в рядках: „*А ця остання ватра осені,/ що нині опадає долі,/ застелить мені всю землю –/ аж до найглибшого на світі моря,/ моря,/ яке легше за птаха*” [2:360]. Людська здатність виразити себе у творчості безмежна, як море. Поетичне нахнення допомагає знайти шлях до гармонії, духовності, зрозуміти вищий сенс буття – те море, яке легше за птаха.

Образ *птаха* є синонімічним душі ліричного суб'єкта: „*Душе-пташе в пурпуровім пір'ї,/ де твоє безумство молоде?*” [2:190]. Пурпуровий колір позначає юність, час шалених душевних поривів. Цей образ символізує молодість, здатність на злет, натхнення, непоміряні, проте щирі почуття. У цьому контексті спостерігаємо авторський жаль за минулими молодими роками.

У мові аналізованої поезії словообраз *птах* наділено епітетом *зловісний*, що стосується ліричного героя: „... я лечу, як той зловісний *птах*,/ що кружляє над полеглим військом...” [2:258]. Таким чином висловлено біль та почуття провини за гріхи, як власні, так і співвітчизників, за руйнацію прадавніх традицій.

Сойка уявляється як руйнівник останніх ознак *Обителі Святої*, силует якої зник, залишивши *узори хвої на лісах, громах, століттях*. Цей узор стирає крильми *сойки*: „...влітає *сойка* в полонинський дим/ й не влітає.../ Але знов летить!! Здіймайся, *пташ-*

ко, над верхів'я хворе.../ ... Хай дим тебе морочить і п'янить –/ Здіймайся, пташко, над верхів'я хворе!” [2:229]. Припускаємо, що образ *сойки* вжито зі значенням сучасного покоління, яке руйнує духовну спадщину предків. За допомогою цього образу поет висловлює болісне відчуття від своєї неспроможності зарадити руйнації.

Образ *птиць* у поезії В. Герасим'юка пов'язується з архаїчною вірою в їхню спроможність віщувати майбутнє, наприклад: „... *ворушиши навіть воздухи небес,/ немов живеш на крилах віщих птиць*...” [2:293]. У контексті метафору *живеш на крилах віщих птиць* вжито з семантикою прагнення суб'єкта до саморозкриття та самовдосконалення.

Образ *орла* використовується в описі Олекси Довбуша: „*Бо на світі мусить бути гуцул,/ що орел 'го носив, а любов уб'є*” [2:269]. *Орел*, за народними віруваннями, – цар і господар небес. Він є символом сильної волі й характеру. Наші предки, загартовуючи волю, наслідували птаха – дивилися на сонце, не моргаючи [1:409]. Довбуш у карпатських легендах та історичних піснях має надприродні властивості: нелюдську силу, розум, витривалість. Таким чином, в аналізованій поезії, як і у фольклорній традиції, ватажок опришків наділяється божественною силою і владою, бо осідлав *орла*.

В українських замовляннях „ворон перебуває ще по той бік добра і зла, навіть користі і шкоди: він амбівалентний...” [12:222]. За народними легендами, *ворон (крук)* є нечислим птахом, віщуном, тісно пов'язаним зі світом мертвих [1:401; 11:346–347]. В аналізованій поезії функціонує символ *ворон* із семантикою вісника смерті, наприклад: „*Щоб ти не хитнувся у вірі своїй,/ останній вояче,/ ми рід свій погубимо – приймемо бій,/ і ворон докряче*” [2:138].

Лексема *крук* вжита зі значенням істоти, що не належить світам життя і смерті, а є мешканцем серединного світу вічного спокою, у якому ліричний суб'єкт поряд з птахом відчувається самотнім: „*Вітром вихоплений в мить лиху/ і занесений в їх вічний спокій,/ я зостався з круком на снігу*” [2:258]. За допомогою цього образу висловлено авторське відчуття самотності людини-творця в суспільстві.

В. Герасим'юк ототожнює поета з *круком*: „*ти поет/ ти літаєш/ навіть нині/ ти живишся щоб літати/ нині чим/ усе струпишало/ кажу ти крук/ кажи чому/ гинеш від омерзін-*

ня/ ти ж **крук**/ перетравлюй падло/ ти ж поет/ живишися/ щоб літати” [2:294]. Як зазначив поет в одному з інтерв’ю, „поезія черпає однаковою мірою як з життя, так і зі смерті” [3:21]. У вірші „Крук” йдеться не про фізичну смерть, що дає поживу *крукам*, а про загибель духовності в суспільстві, приземлену буденну суєту, що виступає в лексемі *падло*.

У контексті: „*ти крук/ Ной тебе випустив першим/ перед голубкою/ голубка після тебе вилітала тричі...*” [2:341]; „*кажу ти крук/ і це нарешті стосується/ тільки тебе/ о це досконала катастрофа*” [2:342] також спостерігаємо ототожнення *поета* і *крука*. Автор відтворює біблійний сюжет про випускання птахів із ковчега, стверджуючи першість митця серед людей, що є призначенням, місією і водночас прокляттям митця, адже сучасники не розуміють його, і він приречений на самотність.

Словообраз *круків* у творі використано зі значенням вищої істоти, у яку втілюється дух, який несе попередження про смерть: „*Два рази йшов я з ним до галичан,/ прийнявши духа, втіленого в круків,/ й не передавши третє із послання*” [2:329]. Ліричний суб’єкт ототожнює себе із позачасовим духом, що, втілюючись у *крука*, ніс послання дітям, і картається через те, що не встиг зарадити їх загибелі.

Символ *сова* ужито зі значенням вищої істоти, що живе у вимірі страхів, представленому у віршах як темний зловісний ліс: „*Де завива сова,/ там ходить мати*” [2:237]. За народними легендами, *сова*, *пугач*, *сич* – „вісники небезпеки, символи страху. У контексті *сова* символізує страждання матері, є вісником нещастя для її сина, який став жертвою зради коханої. Ураховуючи те, що Василь Герасим’юк у своїх творах часто звертається до історії загибелі Олекси Довбуша, можна припустити, що йдеться про матір ватажка опришків.

Легкість повітря в контексті порівнюється із легкістю *ластівки*, проте спостерігаємо виразний мотив задухи поета в цій стихії, якот: „*Каральні, очисні стихії води і вогню!/ Тяжіння землі після вас – то самотність на небі./ Поет – у повітрі. У легшім від ластівки склеп*” [2:343]. Як зазначає В. Герасим’юк, „повітря – це місце перебування поета, хоч навіть поверхово ознайомленому зі Святим Письмом відомо, хто там іще перебуває. Однак я не вважаю себе ні слугою, ні, тим більше, повелителем стихій. А щодо браку повітря... там задихається не лише поет –

задихається його батько, задихається дід, що помирає вранці на Юра. Задихається свіча...” [3:20]. Таким чином, поет виступає як надлюдина – істота, що потребує абсолютної свободи самовияву, для якої навіть повітря є не просто недостатньо легкою стихією, а склепом, оскільки в ньому втрачено духовність – *зник дзвін*.

Образ *півня* використано у символічному значенні як магічну істоту, що „піє час”, визначаючи межі нічного [12:223]. Наприклад: „*Він чув: перед півнями скверно прокинулись пси – / яким же це вітром вертає пора наша рання?*” [2:343]. Зі співом *півня* закінчується час, коли діє магія нічного часу, і приходиться пора, коли з *Диявола* „*як маску, небесне склепіння зривають*”. У цьому контексті *пси* прокидаються раніше за *півнів*, повертаючи *пору ранню*. Можна припустити, що *Диявол*, володар нічного часу, символізує тривожні думки та зловісні передчуття поета.

Таким чином, образи тварин верхнього царства, вжиті в мові творів В. Герасим’юка, умовно можна поділити на „чисті” та „нечисті”. Проте цей поділ не тотожний народним уявленням, засвідченим у фольклорних текстах. Так, *ворон*, *крук*, що традиційно є небезпечним птахом, у мові аналізованих творів символізує митця, що потребує гармонії, свободи творчості, але змушений жити в знедуховленому суспільстві, несучи в собі образ Всевишнього Творця. Звістка про смерть, яку ніс *крук*, була послана, щоб урятувати від загибелі дітей сотенного Святослава (у ширшому розумінні – молоде покоління українців), проте *дух-ворон* не встиг вчасно і тому *первинність втратив, мов не мав*, тобто уподібнився пересічній людині і несе в собі біль за помилки всіх українців.

Сова символізує страждання *матері*, є вісником нещастя для її сина, виступає як представник світу снів. Паралелізм образів *сови* та *матері* засвідчує інтертекстуальні зв’язки твору з народною поезією та творчістю Т. Шевченка.

Виразною негативною семантикою наділено символ *сойка*, що втілює остаточну руйнацію Обителі Святої на землі і мешкає в повітрі, в якому *зник дзвін*. Збірний образ птахів, птаства символізує прагнення гармонії людини з природою, авторську віру в спроможність свідомих українців відродити високу мораль і духовність.

Творчість Василя Герасим’юка є посланням до сучасників, щоб привернути увагу до стрім-

кої руйнації прадавніх духовних засад українського життя. Специфічна образність його поезії, яка часто ґрунтується на загальновідомих

творах та локальних етнокультурних явищах, залучає читача до співтворчості, активізує його духовний та інтелектуальний потенціал.

Література

1. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович . — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
2. Герасим'юк В. Була така земля : Вибране / В. Герасим'юк. — К. : Факт, 2003. — 392 с.
3. Герасим'юк В. Не вважаю себе ні слугою, ні повелителем стихій / В. Герасим'юк // День. — 2002. — № 229. — С. 17—22.
4. Губарева Г. А. Феномен поетичної мовної картини світу / Г. А. Губарева // Вісник ХНУ. — 2002. — № 538. — С. 186—190.
5. Дзюба І. ... І є такий поет / І. Дзюба // Герасим'юк В. Була така земля : Вибране. — К. : Факт, 2003. — С. 7—20.
6. Кияк Т. Р. Форма і зміст мовного знака / Т. Р. Кияк // Вісник ХНУ. — 2004. — № 635. — С. 75—78.
7. Ковтунець О. С. Символічний компонент назв рослин в українській обрядовій поезії / О. С. Ковтунець // Вісник ХНУ. — 2004. — № 632. — Вип. 42. — С. 176—179.
8. Кочерган М. П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу / М. П. Кочерган // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 12—22.
9. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
10. Літературознавчий словник-довідник / [Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін.]. — К. : ВЦ „Академія”, 1997. — 752 с.
11. Міфи України / [за кн. Георгія Булашева „Укр. народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях”]. — К. : Довіра, 2003. — 383 с.
12. Новікова М. Коментар /М. Новікова // Українські замовляння. — К. : Дніпро, 1993. — 309 с.

© Череп І. А., 2009

УДК 821.161.2-1:811.161.2'276

О. А. Шумейко

Харків

Жаргонізми та вульгаризми як засіб творення комічного в українській поезії кінця ХХ ст.

Шумейко О. А. Жаргонізми та вульгаризми як засіб творення комічного в українській поезії кінця ХХ ст. Автори аналізованого періоду з їхнім неприйняттям норм та ідеалів, які насаджуються, уводять до поетичного словника жаргонну, вульгарну лексику, в якій потенційно закладене сміхове начало через оцінність і контрастування з високою лексикою. Актуалізація “неестетичного” словника, складові якого стають своєрідним соціальним маркером, зумовлена, з одного боку, поверненням до стихії народної культури (карнавал, ярмарок), з другого — пошуком шляхів відходу від стереотипів.

Ключові слова: комічне, іронія, гумор, сатира, сарказм, жаргонізм, вульгаризм.

Шумейко Е. А. Жаргонизмы и вульгаризмы как способ создания комического в украинской поэзии конца ХХ в. Авторы анализируемого периода с их неприятием насаждаемых норм и идеалов вводят в поэтический словарь жаргонную, вульгарную лексику, в которой потенциально заложено смеховое начало через оценочность и контрастирование с высокой лексикой. Актуализация “неэстетического” словаря, составляющие которого становятся своеобразным социальным маркером, обусловлена, с одной стороны, возвращением к стихии народной культуры (карнавал, ярмарка), с другой — поиском путей отхода от стереотипов.

Ключевые слова: комическое, ирония, юмор, сатира, сарказм, вульгаризм, жаргонизм.

Shumeyko O. A. The vulgarisms and the jargonisms as means for creation of comical in the modern Ukrainian poetry of the end of the 20th century. Modern authors who represent post-modernism with its denying of implanted norms and ideals include to their poetical vocabulary jargonised and vulgar lexics which potentially contain comical origin through estimation and contrasting with the high vocabulary. The actualization of "anaesthetic" vocabulary, the components of which become the special social scorer is connected with the returning to the elements of folk culture (carnival, fair) and on the other hand with the searching of ways of withdrawal from the stereotypes.

Key words: *comical, irony, humor, satire, sarcasm, vulgarism, jargonism.*

Для сучасного українського мовознавства важливим є дослідження мовних засобів творення комічного. Вульгаризми та жаргонізми як чинники комічного постійно перебувають у полі зору вітчизняних науковців [3; 4; 5; 11; 13; 14; 16].

Метою статті є аналіз вульгаризмів та жаргонізмів як одного з лексичних засобів творення комічного в поезії кінця ХХ століття, визначення особливостей вербальної маніфестації комічного як вияву різних "ідеологій" свідомості, ціннісно-світоглядних орієнтирів митця, що сукупно з ідейно-художніми принципами творчості визначають динаміку мовностильових засобів і прийомів. Саме в цьому і вбачаємо актуальність нашого дослідження.

Сутність уживання зниженої лексики в аспекті сміхової культури полягає в тому, що людині властива природна потреба гри взагалі й мовної гри зокрема. Важливою рисою гри є "здатність створювати всередині дійсної реальності іншу – удавану, уявну, зі своїм порядком, своїми законами, всередині одного світу – інший" [12:102]. Л. Ставицька слушно відзначає, що лінгвальний аспект сміхової функції жаргонної лексики пов'язаний, зокрема, з тим, що вона проектується на нормативну офіційну мову, а контрастне зіткнення різностильових лексем, навіть якщо воно не експліковане в тексті, є потужним джерелом мовного гумору [14:153]. Отже, сміхове начало потенційно закладене в соціально обмеженій лексиці, що робить її особливим засобом іронічної чи сатиричної оцінки, мовної експресії взагалі.

Художня мова кожної епохи презентує відповідну жаргонну лексику, пов'язану з широким колом понять та реалій життя людини. Так, з екстралінгвальних причин (звернення до теми політв'язнів) поезія 60–80-х років залучала до свого словника тюремний жаргон. Особливо помітним у мові художньої літератури знижений шар лексики став на початку 90-х років: "Літератор кінця 1980-х – початку 90-х років застав плекану десятиліттями тоталітарною системою принципіву

монологічність: одна ідеологія, одна партія, один і "єдиний" радянський народ, одна – агресивно-патетична інтонація як вираз панівного настрою... Власне сленговий, "нецензурний", суржиковий вибух із підкресленою епатажною концентрацією соціально маркованого матеріалу, особливо на початку 1990-х рр., став протестом проти монологічності; він лексично матеріалізував здатність до комічної оцінки й переживання дійсності, зосередження на феномені сміху, нероздільно пов'язану з ігровою відкритістю людини стосовно світу іншого, можливого, фантастичного, який є засобом для подолання фальшивої сомнамбулічної масової свідомості з усіма її мітами, табу й тотемами" [14:151]. Неестетичність зниженого лексикону, який природно корелює з мовою поетичною, виявилася затребуваною в новому художньому дискурсі як знак мовної свободи й незаангажованості, відходу від стереотипів (звичайно, не йдеться про літературу низького гатунку, маскультуру). Парадоксальна на перший погляд актуалізація "неестетичного" пов'язана, з одного боку, з поверненням до стихії народної культури (карнавал, ярмарок), з другого – пошуком шляхів вивільнення з полону вигаданих реалій. Цей пошук, відзначає Н. Хомеча, сучасні філософи ідентифікують із "засвоєнням відчуження", що закріплює ситуацію розвалу норм як культурну норму, відповідно, позиція автора полягає в перевихованні смаків, перебудові стереотипів сприйняття і водночас у знайденні нових культурних горизонтів [16:62]. У зв'язку з цим можна говорити про сміливі художні провокації сучасних авторів, намагання повернути увагу до кризи культурної традиції.

Спираючись на аналізований матеріал, виокремлюємо кілька аспектів використання жаргонної й вульгарної лексики як засобів творення комічного.

Іронічність семантики поетичного тексту часто ґрунтується на порушенні асоціативних зв'язків актуалізованих лексем: "*Сьогодні п'єм вино, / а завтра п'єм баланду. / Хіба не все од-*

но, / яку хвалити **банду**. / Сьогодні п'єм коньяк, а завтра – тільки воду, / і те, і те нам всмак, / усе нам не на шкоду” [15:64]; “І піду у ліси, / Щоб в **аскезі** жертвовного **скитства** / Їсти жолуді прілі / І бути для **бидла** **святим**...” [17:66]. У першому контексті динаміка розгортання поетичної думки ґрунтується на особливому ідейно-художньому протиставленні слів, що належать до різних стилістичних і тематичних шарів лексики: *вино* – *баланда*. Сарказм як результат такого протиставлення увиразнюється реченням, яке максимально чітко переводить із категорії імпліцитної в експліцитну енциклопедичні складники семантики протиставлюваних явищ: *Хіба не все одно, яку хвалити банду*. Лексема *банда* зі своїм негативним оцінним зарядом на підтекстовому рівні сприймається і як назва керівної партії.

У творі Т. Мельничука “Апокаліпсис” використання вульгарної лексики зумовлює комічне сприйняття ситуації. Лексеми *мандячний* і *банячити* набувають контекстуально зумовленого сатиричного забарвлення: “...а я не плачу / бо не бачу / мої праруки працюють б'ють / а дачні правнуки невдячні / жу-ють собі **мандячну** жвачку / **банячать** аж вилазить пуп / й на всепотопну качку й **крячку** плюють” [9:49]. Для творення сатиричного тексту важливим є авторський перифраз *дачні правнуки невдячні*, який, на наш погляд, переґукується із Шевченковим *славних прадідів великих правнуки погані*, але виразно демонструє сучасний вияв риси національної байдужості. Спостерігаємо двовекторність оцінки ліричного суб'єкта, яка спрямована на себе і на об'єктивний світ, що потрапляє у сферу його поетичної рефлексії.

Іронія, як правило, з'являється там, де є “перевертання” висоти і дна, верху і низу [12:280]. Показовим у цьому плані є прийом розширення сполучуваності жаргонних лексичних елементів у поетичному тексті, що породжує нові семантичні нюанси у слові: “...зірки / падають до сигарет / аби вранці / сміттярі зрїбали / безліч **забичкованих бажань**” [2:43]; “Безробітний **бомжонутий** дощ / сходить фіолетовим туманом / А в ньому як у лісі **пофіговому** / хоч в око стрель...” [10:72]. У поезії Ю. Бедрика семантична опозиція *високе* / *низьке* виявляється в тому, що *зірка* як традиційний поетичний знак високих прагнень, потягу до прекрасного корелює з образом *забичкованих бажань*, тобто нездійснених, знехтуваних. Поетичний текст Неди Неждани також засвідчує невластиве сполучення жаргонних лексем, уна-

слідок чого образи *безробітний бомжонутий дощ*, *пофіговий ліс* виявляють свою асоціативну місткість: дощ – самотній, сумний, ліс – незатишний. Прикметно, що авторська іронія в обох контекстах демонструє характерне для культури постмодерну загострене відчуття трагічної недосконалості світу.

Поетичні рефлексії в новітній поезії часто торкаються теми патріотизму: “*Вітчизни – різні. І твоя, / на жаль, не з кращих. Все ж не я, / так інший цей сприймають край / з утіхою. Тож, хоч тікай, / “любов к отчизні” в цих краях / завжди була за **кайф***” [6:39]. Серйозність порушеної теми й невідповідна їй лексема *кайф* засвідчують невизнання сучасними авторами патріотичної патетики. Загалом таке нівелювання сакральної поетичної тематики є показовим для ідіостилю поетів 90-х [5:7].

Часто знижена лексика виступає основою для творення метафоричних та метонімічних контекстів. Самоіронію ліричної героїні О. Забужко маніфестує актуалізація оцінних лексем, які належать до лайливої лексики: “*Ні чорта собі – **фраернуласть!** / Устругнула, бач, телеграмку: / Зустрічай / повернулась / прибуваю дев'ятій ранку / Зустрічай свою втрату! / (Хоч як хоч – хоч з дружиною разом)*” [7:59]. Наскрізна іронічність проймає майже всі сучасні поетичні тексти. Так, самоіронія С. Жадана та іронічна оцінка сучасного йому покоління постає в метафорі *скурвлені діти міцного портвейну* [6:54].

Нівелювання межі *сакральне* / *профанне* в цілому є характерним для новітніх поетичних текстів, наприклад: “*На розі **Кармелітської та Духа** / **Святого** двометровий зимний хлоп / лежав, зацвівши оком, як циклоп / (античний)*” [1:76]. Для поетичного ідіостилю Ю. Андруховича показовим є суцільне іронічне начало макротексту, комізм у різних його виявах може бути наскрізним прийомом мовного конструювання дійсності. Автор часто актуалізує елементи кримінального жаргону, зокрема в поезії “Мафія”: “*В присутності **лягавих** та собак / старенька мати думала: “Ось так / ти гідно шлях життя завершив, сину”* [1:76]. У цьому контексті, як бачимо, поет вдається до зіткнення лексем *лягаві* і *собаки*, що в прямому значенні є синонімічними. Разом із тим лексему *лягаві* вжито в жаргонному значенні “міліціонери”. Така подвійна актуалізація дає змогу авторові досягти бажаного іронічного ефекту.

Показовими є контексти, в яких лексеми із жаргонним значенням об'єднуються в цілі

поетичні ряди, наприклад: *“Який масовик усе затіяв? / Ходять діди морози Хрещатиком / зазирають чи то юродиво / чи то юдово / в очі відморожених заморожених / приморожених морознутих / Та на початку був не мороз / а слово / А вже потім щоб зігрітися / шукали теплих слів / як-от “грілка” або “гейзер” / чи “чотири батареї” [10:67]; “Де кантується ти, з ким кентується, музо мізерна, / Доки в твого законного мужа / мармиза мажорно-музейна” [8:95].*

У цілому неестетичність, зниженість вульгарної й жаргонної лексики, контрастування з традиційним поетичним словником, потенційна негативна оцінність, наскрізна метафоричність дають змогу залучати її до художнього дискурсу для творення комічного ефекту в різних його виявах.

Добір лексичних засобів творення комічного в поезії другої половини ХХ століття зумовлений позамовними і мовними чинниками. Серед перших визначальною є зміна суспільно-політичної ситуації протягом окресленого періоду, що спричинило появу нових життєвих реалій і ситуацій як об'єктів комічної оцінки. До власне лінгвальних чинників зараховуємо існування різних стилів та відповідно ідіостилів, одні з яких тяжіють до лаконічності, максимальної сконцентрованості поетичної думки, інші – до поетичної деталізації, колажності.

Нова генерація авторів з їхнім суціль іронічним поглядом на життя, вербальною свободою, відмінними прийомами конструювання мовного

світу помітно розширює виражально-зображальний спектр засобів комічного, зокрема шляхом легалізації “непоетичних” прийомів.

Загальний напрям розвитку комічного в українській ліриці означуваного періоду полягає в посиленні іронії як основоположного світоглядного принципу сучасних поетів, що знаходить своє вираження в основному в громадянській ліриці.

Сучасна українська поезія демонструє багатство мовних засобів для вираження оцінки як важливих складників організації семантичної структури поетичного тексту. Аналізований матеріал засвідчує переважання серед мовних засобів творення комічного різних шарів оцінної лексики, що репрезентована як елементами літературної мови, так і позалітературної – розмовної, жаргонної. Нова генерація авторів розширює парадигму мовних засобів через уведення лайливої, жаргонної лексики, яка, попри свою “неестетичність”, у системі координат сучасного поетичного тексту набуває аксіологічної значущості й виконує важливу функцію творення комічного. Використання в поетичному мовленні лексем, які перебувають за межами нормованої літературної мови й уживаються для надання контекстові відбитку певного середовища, створює колорит іронії, свідомого зниження емоційної оцінки. Залучення цього шару лексики до наскрізних поетичних парадигм у цілому засвідчує зміну модусу художньої свідомості, іронічну гру традиційним поетичним словником.

Література

1. Андрухович Ю. Екзотичні птахи і рослини з додатком «Індія» : колекція віршів / Юрій Андрухович. — Івано-Франківськ : Лілея ; НВ, 2002. — 112 с.
2. Бедрик Ю. Метафізика восени : поезії / Юрій Бедрик. — К. : Смолоскип, 1996. — 78 с.
3. Берест Т. М. Семантика художнього слова в поезії 80-90 років ХХ століття (на матеріалі творів молодих українських авторів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. М. Берест. — Х., 2000. — 20 с.
4. Гундорова Т. Постмодерністська фікція Андруховича з постколоніальним знаком питання / Т. Гундорова // Сучасність. — 1993. — № 9. — С. 79—84.
5. Єщенко Т. А. Метафора в українській поезії 90-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Т. А. Єщенко. — Запоріжжя, 2001. — 18 с.
6. Жадан С. Цитатник : (вірші для коханок і коханців) / Сергій Жадан. — К. : Смолоскип, 1995. — 62 с.
7. Забужко О. Диригент останньої свічки : поезії / Оксана Забужко. — К. : Рад. письменник, 1990. — 143 с.
8. Ірванець О. Любись!.. : вірші з трьох книг і з-поза них / Олександр Ірванець. — К. : Критика, 2003. — 111 с.
9. Мельничук Т. Князь роси : вірші / Тарас Мельничук. — К. : Молодь, 1990. — 152 с.
10. Неждана Неда. Котивишня : [зб. віршів] / Неда Неждана. — К. : Смолоскип, 1996. — 108 с.

11. Плющ П. П. Мовні засоби гумору в "Енеїді" І. Котляревського / П. П. Плющ. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. — 66 с.
12. Рюмина М. Т. Эстетика смеха. Смех как виртуальная реальность / М. Т. Рюмина. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 320 с.
13. Семків Р. Парадокси постмодерної іронії та стильова параноя сучасної української літератури / Ростислав Семків // Іронія : [зб. ст.]. — Л. ; К., 2006. — С. 9—27.
14. Ставицька Л. Арго, жаргон, сленг: соціальна диференціація української мови / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2005. — 464 с.
15. Стус В. Вечір. Зламана віть : [вибране] / Василь Стус. — К. : Дух і літера, 1999. — 383 с.
16. Хомеча Н. Діалог епох : українське бароко і постмодернізм («Екзотичні птахи і рослини» Ю. Андруховича) / Н. Хомеча // Слово і час. — 2003. — № 11. — С. 59—64.
17. Чекмишев О. В. На порозі хрещатого неба : [поезії] / О. В. Чекмишев. — К. : Смолоскип, 1996. — 80 с.

© Шумейко О. А., 2009

УДК 821.161.2 Забужко 1/7.08

Т. П. Кизима

Харків

Словообрази руху як складники концепту ЧАС поезії Оксани Забужко

Кизима Т. П. Словообрази руху як складники концепту ЧАС поезії Оксани Забужко. Стаття присвячена концепту ЧАС у збірці вибраних поезій Оксани Забужко «Друга спроба». Розглянуто дві групи словообразів руху як складників зазначеного концепту: 1) рух, коли зберігається якість предмета, 2) рух, пов'язаний із переходом однієї якості в іншу. У межах другої моделі виділено архетипні образи переродження, «вічного» повернення, виражені в поетичній мові лексемами *дорога, готель, вода, коло*; простежено стилістичні засоби створення аналізованих образів.

Ключові слова: *індивідуальна картина світу, концепт, архетип, час, рух.*

Кизима Т. П. Словообразы движения как составляющие концепта ВРЕМЯ поэзии Оксаны Забужко. Статья посвящена концепту ВРЕМЯ в сборнике избранных стихотворений Оксаны Забужко «Вторая попытка». Рассмотрено две группы словообразов движения как составляющих указанного концепта: 1) движение, когда качество предмета сохраняется, 2) движение, связанное с переходом одного качества в другое. В рамках второй модели выделены архетипные образы перерождения, «вечного» возвращения, выраженные в поэтическом языке лексемами *дорога, отель, вода, круг*; прослежены стилистические средства создания анализованных образов.

Ключевые слова: *индивидуальная картина мира, концепт, архетип, время, движение.*

Kizima T. P. The images of movement as the constituents of the concept TIME of the language of Oxana Zabuzhko's poetry. The present article is devoted to the concept TIME in the collection of the selected poems of Oxana Zabuzhko «The Second Attempt». It is considered two groups of images movement as components of the concept analyzed: 1) the movement when quality of a subject is kept, 2) the movement connected with transition of one quality in another. Within the limits of the second model it is allocated the archetype images of the regeneration, "eternal" returning, which are expressed in poetic language by lexemes *the road, the hotel, the water, the circle*; it is tracked stylistic means of creation those images.

Key words: *individual picture of the world, concept, archetype, time, movement.*

Час є універсальною категорією, невід'ємним компонентом розумової діяльності, що по-різному відбивається у свідомості людини. Як зазначає більшість дослідників, у художній мові концепт ЧАС виявляється через образи руху, зміни, послідовності, тяглості, вічності тощо. Зокрема, Н.Д. Арутюнова описує дві моделі часу: модель Традиційного

шляху й модель Потoku часу, вирізняючи при цьому такі характеристики часу, як *рух, плін*. Шлях і потік показують, що життя людини протікає в часі, людина цілком підлегла долі й безпосередньо вимогам часу. «Фактор часу, таким чином, відіграє найважливішу роль у створенні моделі людини, а фактор людини – у моделюванні часу» [1:688].

Проблема осмислення часу в мистецтві досить гостро постає у феміністичних творах. Зокрема, як зазначає С. Філоненко, «письменниці звертаються до осмислення багатьох філософських питань: смисл життя, переживання людиною своєї конечності, взаємини людини з часом, неавтентичне буття, метафізика зла тощо» [11:241].

Поетична мова О. Забужко репрезентує філософське осмислення проблеми часу в постмодерній літературі. Мовознавчого розгляду концепту ЧАС у поезії аналізованого автора побіжно торкається О. Задорожна [6]. Комплексне дослідження складників концепту ЧАС у мові поезії Оксани Забужко на сьогодні відсутнє. Тому метою нашого дослідження є аналіз словообразів на позначення руху, що моделюють концепт ЧАС в ідіостилі поетеси. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю робіт, у яких представлено системний мовознавчий аналіз поетичних текстів автора.

Аналізована збірка вибраних поезій «Друга спроба» свідчить про синкретичність сприйняття часопростору, що виявляється в метафоричних паралелях час-місце, час-будинки, час-дорога. Дослідники творчості поетеси зазначають, що багато образів мають конотативну семантику *тунелю*, «який проходить людина перед остаточним від'єднанням від тутешнього світу» [9:102]: «коридори часу» [5:240], «замуровано вихід в "учора" і "завтра"», «І, як довгий тунель, не кінчається вічне сьогодні» [5:253].

У поетичній мові Оксани Забужко оновлюється загальномовна метафора «час-дорога»: «Час – скручений-в-безвість-маршрут» [5:156], «Захопили молодші / Твою стометрівку / кав'ярень, вітрин і кіно!» [5:65]. Поетеса звертається до позаперсонного уподібнення «час-поїзд» через використання лексем *електричка, вокзал, станція*: «Час вгорі стугонить, як у темі електричка по насипу».

Хронотоп дороги, як зазначає М. Бахтін, «найчастіше пов'язаний із хронотопом зустрічі... звідси й така багата метафоризація шляху – дороги: життєвий шлях, ступити на нову дорогу, історичний шлях» [2:392]. З ідеєю циклічного часу пов'язана семантика повернення, зустрічі. Причому зустрічатися можуть як люди, так і персонафіковані абстрактні поняття (Любов, Біль): «Учора ми з ним здибались в кав'яреньці на Липках» [5:29]; «І якось, стрінувшись у натовпі з Любов'ю, / пройшов повз неї в капелюсі на очах – / і не впізнав.

<...> Тож іншим разом, стрінувшись на перехресті з **Болем**, / він попросив у нього сірника – / і не впізнав» [5:28].

Рух має два типи: 1) рух, коли зберігається якість предмета, і 2) рух, пов'язаний із переходом однієї якості в іншу (руйнування предмета, розпадання на складники, утворення нового тощо) [6:8]. Як показує дослідження поезії О. Забужко, кількість контекстних виявів образу руху першого типу досить невелика: «Я вернусь на крилах твоїх усезнаючих рук, / Ошаліла й чужа, у розкошланім димі волосся». Образ багаторазового «проживання» життя також є досить частотним. Такі лексеми позначені негативною конотацією, адже вони не позначають реінкарнації, переродження ліричного суб'єкта, його оновлення, а пропонують лише повторення попереднього досвіду: «Хоч і всоте живи – проживаєш те ж саме життя!..» [5:104]. Про виокремлення особистості з соціуму свідчить порівняння життєвого шляху ліричного суб'єкта із проживанням у різних готелях: «І вмиє крізь сто життів, немов крізь сто готелів, / Пройти вдається» [5:113]. Це стає одним із аспектів реалізації антиномії автентичного – неавтентичного буття у творчості О. Забужко. Найстрашнішим для людини, на думку поетеси, є проживання не-свого життя, не-своїх думок та почуттів через «неготовність» вирватись із загального у своє, із буденності в безмежність. Саме страх вийти за межі буття «як усі» робить індивідуальну екзистенцію нереалізованою, відкидає будь-яку можливість здобуття самості в дисгармонійній реальності: «Підем проживати уривки Не-Наших-Історій – / І За цю неготовність із честю прожити свою» [5:69].

Другий тип руху, коли якість предмета змінюється, в поезії О. Забужко передається через архетипні словообрази переродження, повернення. Українці до прийняття християнства вірили, що мертві не відходять від живих повністю, вони залишалися «живими», але у видозміненій формі [3:7]. Тому використана поетесою ботаноморфна метафора «Ще як був деревом, йому вросли у пальці голоси померлих і пальці терпли, / коли їхні імена переверталися живими...» [5:28] актуалізує універсальний міф про вічне повернення, згідно з яким кожна людина, що колись існувала, як і всі інші елементи світобудови, повторює себе в циклічному часовому русі [10:11]. Варто зазначити, що іноді поетеса вдається

до прийому метаморфози для створення образу ліричного суб'єкта.

Світ постійно оновлюється через періодичне повторення певних дій, які гарантують гармонію в ньому, перебіг від початку до кінця. Саме тому лексема *повертатися* набуває значення «приводити до ладу, знаходити своє місце, повертатися до автентичного існування, гармонії» в таких контекстах: «*Я невдовзі верну собі, милий, – і постань політну, / І вдаряючу в голови терпкість ще раннього літа, / Й тую ходу – мовби вмисне для мене дорогу мостили...*», а також «*Цей світ перевернутий – в землю вертається, в себе, / В лілову, придимлену сухість опалого листя*» [5:157].

Ідея “вічного повернення” концентрується в аналізованій поезії в образі кола. Коло – універсальний символ, який означає цілісність, безперервність, первинну досконалість, повернення, циклічний рух. Мовна картина світу поетеси відбивається в образі різноманітних кіл, зокрема, у вигляді кола представлені часові інтервали: «*Це єдині хвилини, коли сам-на-сам із собою: Доки рейс оголосять, з'єднавши розімкнене коло...*» [5:50]. В епіграфі до поезії «Новий закон Архімеда» О. Забужко розширює семантику лексеми *коло*: «коло для давніх греків – не тільки форма запису думки, а й символ цілоти та суверенності духовного життя взагалі» [5:237], переносить цим самим аналізований образ на ментальні терени: «*Я мовлю по-еллінськи: «ме му тос кікльос тарате», – Мужчинам, Імперіям, Часу: Не руш моїх кіл*» [5:238]. Гострота сприйняття історії в поезії О. Забужко, як зазначає Н. Котенко, полягає в тому, що «авторка з постколоніальної перспективи ставить в один логічний ряд мужчин та імперії, зав'язує в гордіїв вузол гендерне і національне» [7:11].

Частотність уживання похідних від слова “коло” в аналізованій поезії надзвичайно висока («колесо», «коліщатко», «коловорот», «колобродити», «кільце», «колодязь»): «*В глухім передчутті скінченності дороги, / На в'їздові з коліс останньої зими (Останньої весни) – під рамку некролога...*» [5:245]. Поняття кола («зачарованого», нерозривного) позначає буденний плин часу, щоденне відтворення тих самих ритуалів неавтентичного існування, позбавленого можливості подальшого руху, розвитку, в якому героїня є лише «коліщатком і шрубом»: «*Надто довго вертіло мене коліщатком і шрубом / По таких жолобах!*» [5:127]. Лірична героїня О. Забужко

прагне вирватися з цього кола щоденності, для неї характерним є потяг до трансцендентної сутності, якою в наведеному контексті виступає Бог як шлях віднайдення самоідентичності, пошуку самості в дисгармонійній реальності: «*Господи Боже! Подай монолог, який розірве зачароване коло*» [5:86].

Образна паралель «час-дорога» розгортається також у поезії О. Забужко в аспекті «буття-в-коханні» та «буття-без-кохання». При цьому відсутність, нереалізованість кохання, єдності закоханих виступає як занурення людини в буденний плин часу, тоді як «буття-в-коханні» сприймається як вихід у безмежне, як гармонійне, автентичне сполучення вітальної енергії чоловічого й жіночого начал, що творять гармонію світобудови. Ці мотиви знаходять вираження в різноманітній метафоріці.

Оскільки використання образу води, на думку К. Юнга, досить часто може символізувати потаємні любовні бажання людини [12], О. Забужко наводить образ берегів, які переходять ріку: «*Од такої жаги / Переходять ріку береги*» [5:177]. Трактування такого «переходу» може бути подвійним: поперше, зімкнення берегів позначає повне осушення ріки, тобто зникнення життєвих сил ліричного суб'єкта в тузі за коханим, а по-друге, його можна розглядати як затоплення рікою берегів, що позначає силу почуття, яке захопило героїню.

Тривала розлука з коханим у поезії «Од такої жаги...» порівнюється з образом русалки, якою, за язичницькими повір'ями, ставала заручена дівчина, що померла до одруження [4:449–450] і тепер сумує за коханим, намагаючись пробити лід над замерзлою річкою [8:8]. Саме тому метафора «*ледь похрускує скло, / коли я, мов Русалочка, йду босака крізь минуле*» [5:176] позначає спогади про колишнє кохання. У наведеному контексті відбувається роздвоєння часопростору на антитезу *минуле* (гармонійне, автентичне буття) та *теперішнє* (дисгармонійне, неповноцінне через розлуку з коханою людиною).

Досить часто у творчості О. Забужко використовується метафора «іти по воді» на позначення прожитого великого відрізка часу: «*Із віку в вік, з коліна у коліно, / Мов мертвства слава, йшли по водах часу*» [5:220].

На використанні властивості води перебувати, збільшуючись в об'ємі, побудовані численні метафори, які містять лексему «текти» на позначення великої кількості людей:

«І спитала, чи буде й сьогодні / Листопад цей безгучний і плавом пливуча юрба?» [5:61], «[люд] На Голготу стікається, з темних сповзаючись нір» [5:92]. Образ води як речовини, яка має властивість просочуватися крізь предмети, використовується в поезії О. Забужко на позначення тісного зв'язку між предметами. Зокрема, існує множинність трактування метафори «Послухай... – І пальці течуть крізь пальці» [5:48], оскільки вона може позначати як стискання рук при зустрічі, так і їхнє розмикання при розставанні.

Таким чином, концепт ЧАС представлений у мові поезії О. Забужко як динамічна

субстанція. Семантика руху актуалізується через образи *дороги, готелю, плину води, руху по колу*. Опозиція автентичного-неавтентичного буття побудована різноманітними моделями руху, найуживанішими серед яких є рух від гармонійного минулого до дисгармонійного сучасного (на позначення історичного часу), а також трансцендентного потягу до віднайдення самототожності в автентичному бутті ліричного суб'єкта. Перспективним у подальших дослідженнях із цієї проблематики є вивчення взаємодії складників концепту ЧАС у поетичній мові Оксани Забужко.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Нина Давидовна Арутюнова. — [2-е изд., испр.]. — М. : Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
2. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. — [2-е изд.] / Михаил Михайлович Бахтин. — М. : Искусство, 1986. — 444 с.
3. Вальчук А. М. Релігієзнавчий аналіз проблеми життя та смерті в українській думці XI—XV століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11. «Соціальна філософія» / Анатолій Миколайович Вальчук. — Київ, 2002. — 16 с.
4. Войнович В. М. Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
5. Забужко О. Друга спроба : [вибране] / Оксана Стефанівна Забужко. — К. : Факт, 2005. — 320 с.
6. Задорожна О. М. Концепт «час» в українській поетичній мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Олександра Михайлівна Задорожна. — К. : Б.в., 2008. — 20 с.
7. Котенко Н. Е-е-ех!.. [Електронний ресурс] / Натяля Котенко // Знак. — 2005. — № 3. — С. 11—12. — Режим доступу : smoloskyp.org.ua/content/view/315/195/1/10.
8. Новикова М. Коментар // Українські замовляння / [упор. М. Н. Москаленко ; авт. передм. М. О. Новикова] / Марина Новикова. — К. : Дніпро, 1993. — 309 с.
9. Пашник О. В. Трансцендентність як основа буття в ліриці О. Забужко / Олена Пашник // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. Сер. : Філологічні науки. — 2001. — Вип. 4. — С. 101—104.
10. Стоян С. П. Міфологічна традиція в літературній творчості ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.08 «Естетика» / Світлана Петрівна Стоян. — К., 2002. — 18 с.
11. Філоненко С. О. Новий тип героїні української жіночої прози 90-х років ХХ століття : проблема самореалізації жінки через творчість / Софія Філоненко // Сучасний погляд на літературу : [зб. наук. праць]. — Вип. 10 / [ред. кол.: В. Ф. Погребенник (відп. ред.), С. С. Кіраль (заст. відп. ред.), І. В. Савченко (відп. секр.) та ін.]. — К. : ІВЦ Держкомстату, 2006. — С. 239—250.
12. Юнг К.-Г. Психология бессознательного / Карл Густав Юнг ; [пер. с нем.]. — М. : АСТ ; Канон +, 1998. — 400 с.

© Кизима Т. П., 2009

УДК 821.161.2 Грушевський 1/7.08

Л. О. Удовенко

Харків

Художня деталь як засіб образності
в мові публіцистичних творів Михайла Грушевського
(березень–квітень 1917 року)

Удовенко Л. О. Художня деталь як засіб образності в мові публіцистичних творів Михайла Грушевського (березень–квітень 1917 року). У статті на прикладі окремих праць Михайла Грушевського показана роль художньої деталі як засобу образності в мові публіцистичної спадщини автора. У ній відзначено, що художні деталі в текстах вступають у складні семантичні зв'язки, відтворюючи в уявленні читача знайомі зорові образи, які згодом набувають символіко-алегоричного значення. Художню деталь розглянуто як засіб посилення ідейних аспектів і авторських уподобань.

Ключові слова: *епітет, художня деталь, домінуюча деталь, колористична деталь, символіко-алегоричне значення.*

Удовенко Л. А. Художественная деталь как способ образности в языке публицистических произведений Михаила Грушевского (март–апрель 1917 года). В статье на примере отдельно взятых работ Михаила Грушевского показана роль художественной детали как способа образности в публицистическом наследии автора. Отмечается в частности то, что художественные детали в текстах вступают в сложные семантические связи, создавая в представлении читателей знакомые простые зрительные образы, которые постепенно приобретают символическо-аллегорическое значение. Художественная деталь рассматривается как способ усиления идейных аспектов произведения и авторских симпатий.

Ключевые слова: *эпитет, художественная деталь, доминирующая деталь, колористическая деталь, символическо-аллегорическое значение.*

Udoenko L. A. An artistic detail as a way of figurativeness in the language of Michail Grushevsky's journalistic works (March–April 1917). In the article by way of example of Michail Grushevsky's works that were separately taken the role of artistic detail is shown as a way of figurativeness in the journalistic heritage of the author. It is particularly mentioned that artistic details in texts come into complex semantic contacts projecting in the reader's notion familiar simple visual images which step-by-step are acquiring a symbolic allegoric meaning. An artistic detail is considered as a way of intensifying idea aspects of the work and author's sympathy.

Key words: *epithet, artistic detail, prepotent detail, colorful detail, symbolical allegorical meaning.*

Початок ХХ століття і два десятиріччя по тому – це доба особливих і значних зрушень в українських землях. Протягом двох десятиліть політичні, економічні, культурні реалії зазнавали відчутних змін, що позначилося на стані і статусі української мови. Ми не беремося детально аналізувати ці зміни суспільного життя, зазначимо тільки те, що одним з найчутливіших показників усіх докорінних перетворень була сама публіцистика і її мова. Сьогодні тогочасна публіцистика є дорогоцінною пам'яткою діяльності людей у багатьох царинах суспільного життя.

Взаємини журналістики, преси і влади давно стали об'єктом уваги науковців, але ніхто з них не розглядав мовних питань [2; 4; 5], за винятком Юрія Шевельова. Саме він через взаємини преси і влади досліджує стан і статус української мови в першій половині ХХ століття і, аналізуючи стан української мови, створює власну періодизацію [6].

Публіцистична спадщина Михайла Грушевського загалом охоплює два етапи цієї періодизації, один з яких Юрій Шевельов на-

звав «Перед Першою світовою війною і революцією» (1900–1916), а другий – «Доба Визвольних Змагань» (1917–1920). Варто згадати, що активна науково-публіцистична діяльність Грушевського почалася 1892 року з «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», а продовжилася 1898 року заснуванням часопису «Літературно-Науковий Вісник» замість давнішої «Зорі». Публіцистичні праці Грушевського, які можна знайти мало не в кожній книжці «Літературно-Наукового Вісника», викликають великий інтерес як запропонованими темами, так і цікавим трактуванням їх, своєрідною живою мовою, притаманною саме Михайлові Грушевському.

Сьогодні Михайла Грушевського-науковця часто плутають з Грушевським-публіцистом. Такої досить промовистої помилки припускалися і сучасники Грушевського. Це не дивно. Достатньо прослідкувати за прагненнями Грушевського відірватися від усталених зразків у питаннях жанру і композиції власних творів, зазначивши, що індивідуальний стиль науковця і публіциста залишається впи-

знаним незалежно від кількості текстів і часу їх створення.

Наше завдання полягає в тому, щоб висвітлити деякі особливості стилю Михайла Грушевського, привернути увагу до проблеми вираження індивідуальності в публіцистичному стилі.

Діяльність Грушевського, політика і публіциста, почала свій відлік не тільки з промов на мітингах, а найперше – з осмислення історичного шляху України, за влучним висловом Івана Франка, її «ідей та ідеалів», аналізуванню яких Грушевський присвятив цілу низку публіцистичних праць, написаних у березні – червні 1917 року. Особливо плідним періодом став березень – квітень 1917 року (під час лихоліття 1914–1917 років «Літературно-Науковий Вісник» не друкувався). У цей час Грушевський перебував у стані особливого емоційного піднесення, що не могло не позначитися на мові його творів.

Для розгляду художньої деталі як засобу образності ми обрали тексти двох публіцистичних праць Михайла Грушевського «На порозі нової України : «Гадки, мрії» і «Хто такі українці і чого вони хочуть» [1]. Остання цікава ще тим, що не зважаючи на свій значний обсяг, неодноразово виголошувалася Грушевським на велелюдних мітингах. Припускаємо, що з не дуже значними скороченнями.

Окремо слід виділити ті особливості індивідуальної манери письма Грушевського, які називають визначальними. До них належить ясність і чіткість викладу, які забезпечують доступність матеріалу не тільки фахівцеві, а будь-якому читачеві (слухачеві), різному за віком і родом занять. Ці особливості формуються кількома чинниками: по-перше, стрункою і логічною, відповідно до поставленої мети і завдань, будовою твору, що дозволяє вільно стежити за розвитком головної думки автора; по-друге, неускладненим синтаксисом, якому надає перевагу автор, хоча неодноразово, залежно від жанру творів, він удається до багатоконпонентних синтаксичних конструкцій; по-третє, Грушевський ніколи не зловживає іншомовними термінами. Варто зауважити, що ідіостиль Михайла Грушевського має багато інших своєрідних засобів, які дозволяють впізнавати твори автора незалежно від часу їх створення. Одним з таких засобів є художня деталь.

Художня деталь сама по собі відіграє важливу роль у створенні емоційної атмосфери творів будь-якого жанру публіцистики, його

тональності, в якій відбивається авторське ставлення до зображуваного матеріалу. Не проаналізувавши художніх деталей, важко пояснити індивідуальні особливості творчої манери як письменника, так і публіциста.

Художніми деталями найчастіше є елементи опису: пейзажу, екстер'єру, інтер'єру, портрета. На відміну від творів художньої літератури публіцистичні не містять розлогих елементів опису. Характерною рисою публіцистики Грушевського є не урізноманітнення опису будь-якою художньою деталлю, а використання її з певною стилістичною метою. У творах, які обстежено, художні деталі зберігають своєрідні риси, хоча передаються автором лексикою на позначення предметів довкілля і хатнього вжитку: дорога, небозвід, хата, стіна, крісло, оксамит; лексикою на позначення частин обличчя або голови: гриватий (оратор), гривасті (молодики), біла (борода), восковий (профіль). Художня деталь і сама часто несе значення певного кольору (небо, море, хвиля, тінь (тіні), сонце, п'ятьма, туман) або набуває такого значення в поєднанні з епітетами: сіре небо, темні хвилі, чорні тіні, сиве небо, сивий туман. Таку деталь надалі ми називатимемо колористичною деталлю. Колористичні деталі у Грушевського – це не поодинокі елементи опису, а система художньо організованих засобів передання певної емоційної тональності оповіді. При цьому художні (колористичні) деталі вступають у семантичні зв'язки як на малих відрізках тексту, так і на великих. Прикладом такої взаємодії художніх деталей у невеличкому за обсягом контексті є авторська згадка про минуле України і прогнозування її майбутнього: «...чорним тіням минулого, оповитим сьогодні ще сивим туманом невпевненості багатьох, не заступити світлої сонячної будучини української землі» [1:10]. Художні деталі тіні, туман посилюються епітетами кольору чорно-сірої гама: тіні минулого – чорні, туман сьогодні – сивий, а будучина – світла, сонячна.

Посилення ідейних акцентів за допомогою створення картини певної естетичної тональності нагадує у Грушевського прийоми живопису. Але для Грушевського тональність – засіб передання емоційної оцінки явищ політичної діяльності. Таким чином, одним реченням, за допомогою декількох колористичних деталей публіцистові вдається створити виразну картину сучасних подій, які стали предметом його публіцистичного викладу, зазначити власну громадянську позицію.

Обстежений матеріал показав, що Грушевський удається і до такого прийому, який називають повтором. У Грушевського повтор пов'язаний з ідейно-естетичною метою. Художні деталі й епітети – чорні (грізні) тіні темної минувшини, сивий туман сьогодення і надії на світлу, сонячну будучину – з'являються на початку тексту статті, повторюються декілька разів і починають звучати самостійно, набираючи особливого образного втілення. Таку художню деталь, як правило, називають домінантною (наскрізною).

Рідше Грушевський удається до опису інтер'єру, який з самого початку статті набуває переносного значення. «Брунатні стіни сесійної зали, жовті плями світла і червоний оксамит крісел спричиняли напруження, відчуття чогось, що має ось-ось трапитися... темні хвилі людських голів... і чорна маса фраків, що гула і гула...» [1]. П'ятьма контрастними деталями Грушевський позначає «колористичну» атмосферу та вводить читачів у неї, готуючи сприйняття подальших подій. Опис інтер'єру створює настрій тривожного очікування майбутніх соціальних катаклізмів, а колористичні деталі підсилюють цей настрій.

На нашу думку, порівнюючи першу і остаточну редакцію статті Грушевського, можна встановити, яким був напрям думок автора під час її написання. Грушевський відчував, що художні деталі як одиничні в пейзажах чи інтер'єрах, так і наскрізні набувають усе відчутніше символіко-алегоричного значення. Тому там, де це було можливо, в остаточній редакції Михайло Грушевський вибірково позбувався художніх описів, зокрема тих, які набували такого символічного значення. У такий спосіб автор намагався не тільки зберегти, а і підсилити наскрізні художні деталі, що фігурують унаслідок стилістично спрямованого повтору протягом усього публіцистичного твору.

Серед художніх деталей, на які можна натрапити в публіцистиці Грушевського, значимо такі: небо, небозвід, море, хвиля, стіна, тінь, сонце, дім, хата, туман, шлях, дорога, земля, світло. Досить часто повторюючись у текстах, вони сприймаються суто як символіко-алегоричні образи. Образи хвилі та небозводу є найулюбленішими образами Грушевського-публіциста. У його творах художня деталь ніколи не була формальним елементом композиції. Вона органічно входила в цілісну тканину твору, у систему емоційно-виражальних засобів і логічного доведення авторської думки.

Експресивна наснага викладу, концентрація авторської думки досягається за рахунок художніх деталей, які трансформуються в читачів у чіткі зорові образи, а зорові образи – у символіко-алегоричні: біжуча хвиля – зміни в суспільному, громадському житті; велика хвиля – докорінні зміни суспільного устрою; нинішня хвиля – нагальні вимоги суспільного життя; нові хвилі – нові зміни; грізні хвилі – національно-визвольні рухи; український небозвід – політичне життя України [1].

Публіцистичний образ не тотожний художньому образу (якщо не брати до уваги сюжетний нарис або деякі види фейлетонів), хоча, як правило, між ними багато спільного; так, обидва вони покликані виявляти суть зображуваного. Отже, образ є засобом пізнання дійсності.

Суттєва різниця між образами публіцистики і художньої літератури полягає в тому, що образ у публіцистиці більше підпорядкований логічному відображенню дійсності, але разом з цим він ще й впливає на почуття читачів, відтворюючи всі емоції, що їх зазнавав автор під час роботи над твором.

Якщо художні деталі набирають додаткового значеннєвого звучання, то вони переростають у символи: «...а хоч і розкидала їх по величезнім просторі – по всьому фронту, від Балтійського моря до Чорного, по запасних частинах до самого Уралу і за Уралом, – то все-таки в різних частинах знаходилися великі купи свідомих українських людей, які почали гуртуватися в організації, вияснити менше свідомим землякам завдання, які висувала нинішня хвиля, і способи їх здійснення» [1:10].

Абзац у цілому перевищує той смисл, який закладено у сумі його лексичних одиниць, узятих окремо. Для підтвердження цієї думки наведемо ще один приклад. «Не сіє ворожнечі, а кличе до порозуміння і згоди, до спільної праці всі народи України, – щоб повалити ту велику і високу стіну, яка стоїть на дорозі вільного походу української землі: всі ті пережитки і останки того старого проклятого режиму, які ще стоять і досі, – темнота, несвідомість політична і національна, русифікація, нехтування української народності, її мови, культури, недовір'я і відчуження між народностями, стара пам'ять колишніх спорів і чвар, котру роздувають злі і необачні люди, замість кликати до згоди і співробітництва, в світлу і велику будучину української землі, а не в темну і гірку її минувшину» [1:24].

Отже, художні деталі в публіцистичних творах Михайла Грушевського вступають у складні семантичні зв'язки, відтворюючи в уяві читача знайомі зорові образи, які згодом набувають символіко-алегоричного значення. Нерідко вдається автор до створення картин відповідної естетичної тональності з метою посилення ідейних акцентів, використовуючи для цього художні деталі в поєднанні з епітетами в постпозиції: минувшина – темна, гірка; туман непорозуміння – сірий, сивий; будучина – світла, сонячна.

Ці прийоми є виявом авторської позиції в почуттєвій оцінці зображуваних подій і явищ.

Деяка декларативність висновкових положень цієї статті зумовлена тим, що прослідкувати за відмінностями у використанні автором художньої деталі як засобу образності можна тільки тоді, коли аналізувати тексти, порівнюючи публіцистичні, наукові, художні твори Грушевського з погляду їх стилістичних властивостей.

На нашу думку, запропонований матеріал можна розглядати як початковий етап дослідження цієї теми, бо зробити широкі узагальнення і ґрунтовні висновки можливо тільки у праці синтезуючого характеру, що має стати продовженням розпочатого дослідження.

Література

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. На порозі нової України: Гадки, мрії / Михайло Грушевський. — К. : Наукова думка, 1991. — 382 с.
2. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906—1917 гг.) / Джордж Дейли // Вопросы истории. — 2001. — № 10. — С. 25—45.
3. Єфремов С. Він творив «велику справу європеїзації українства» / Сергій Єфремов Про Михайла Грушевського в «Історії українського письменства» // Слово і час. — 1996. — № 10. — С. 46—49.
4. Ігнатієнко В. Українська преса (1816—1923рр.) / Ігнатієнко В. Історико-бібліографічний етюд. — Х. : ДВУ, 1926. — 174 с.
5. Обнинский В. Печать и администрация / В. Обнинский // Свобода печати при обновленном строе. — СПб., 1912. — С. 153—224.
6. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941) : Стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998 — 207 с.

© Удовенко Л. О., 2009

УДК 821.161.2 Калинець 1/7.08

Г. В. Полянецька

Харків

Концепт ДЕРЕВО ЖИТТЯ в поезії І. Калинця: семантика, структура, функціональні особливості

Полянецька Г. В. Концепт ДЕРЕВО ЖИТТЯ в поезії І. Калинця: семантика, структура, функціональні особливості. У статті розглянуто особливості мовного вираження, структуру та семантику концепту «дерево життя» як чинника конструювання художнього світу І. Калинця. З'ясовано символічну семантику окремих образів, виявлено й описано їх сенсотвірну роль в поетичному тексті схарактеризовано елементи поетичного словника І. Калинця, зокрема дуб, верба, у їх зв'язку з ідейно-художніми пошуками поета. Досліджено індивідуально-авторські переосмислення архетипних образів.

Ключові слова: *концепт, поезія, поетична мова, образ, символ, семантика, художня система, мовна реалізація.*

Полянецкая Г. В. Концепт ДЕРЕВО ЖИЗНИ в поэзии И. Калинца: семантика, структура, функциональные особенности. В статье рассмотрено особенности языкового выражения, структуру и семантику концепта «Дерево жизни» как конструктивного элемента художественного мира И. Калинца. Вызначено символическую семантику отдельных образов, выявлено и проанализировано их смыслопорождающую функцию в поэтическом тексте, схарактеризовано элементы поэтического словаря И. Калинца, в частности дуб, верба, в их связи с идейно-художественными поисками автора исследовано индивідуально-авторское переосмысление архетипических образов.

Ключевые слова: *концепт, поэзия, поэтическая речь, образ, символ, семантика, художественная система, языковая реализация.*

Polyanetska G. V. The concept TREE OF LIFE in the poetry by I. Kalynets: meaning, structure, functional features. The article deals with the features of linguistic expression, structure and meaning of the concept "Tree of Life" as a constructive element in the artistic world of I. Kalynets. The symbolic meanings of individual figures are defined, their function which generates sense in the poetical text is discovered and analysed, elements of the poetical vocabulary of I. Kalynets are described, especially *oak, willow* as a result of ideological and artistic searches of the author. The individual author's rethinking of the archetypal figures is investigated.

Keywords: *concept, poetry, poetical language, figure, symbol, meaning, artistic system, language realization.*

Образність поезії І. Калинця ґрунтується на міфологічних та фольклорних пластах української культури. Складниками національної картини світу постають концепти, які є семантично насиченими й вагомими. Концепт як лінгвокультурологічну одиницю досліджували Н. Арутюнова, О. Кубрякова, Ю. Степанов, О. Таран, О. Селіванова та ін. Більшість із науковців виділяють вагомим компонентом концепту смислові характеристики мовного знака, пов'язані з національним менталітетом і системою духовних цінностей носіїв мови. Ідея співвіднесеності контексту й культурного світу людини покладена в основу теорії Ю. Степанова: «Концепт – основний осередок у ментальному світі людини» [7:1]. С. Воркачев виокремлює 3 складники концепту: понятійну, значеннєву й образну [2].

У своїй роботі ми спиратимемося на визначення концепту, подане О. Селівановою: «Концепт – (від лат. *conceptus* – поняття) інформаційна структура свідомості, різносубстратна, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого» [6:256].

Об'єктом нашого аналізу є поетична мова І. Калинця, предметом – концепт «дерево життя» як складник художнього світу. Завдання полягає у визначенні структури концепту «дерево життя» в поезії І. Калинця; дослідженні особливостей функціонально-семантичної реалізації цього концепту та характеристики його текстотвірні функції.

Ключовим у творчості І. Калинця є концепт «дерево життя», що акумулює в собі традиційну символіку та індивідуально-авторську образність (макрокосм і мікрокосм).

За словником, «дерево життя – символ життя Космосу, його зародження; росту, гармонії, безсмертя; вісі, що з'єднує різні світи; невичерпних життєвих сил; вічного оновлення та відродження» [8]. За Ю. Степановим, «Світове дерево – це символ середини

світу: величезне дерево, що росте в середині світу, з'єднує «нижчий світ» (потойбіччя), «середній світ» (світ людей) і «верхній світ» (світ богів) [7:9].

Структура концепту в мові поезій І. Калинця складається з номінацій: *дуб, калина, верба, береза, липа*. Ці номінації належать до ознак національної культури, оскільки широко вживані у фольклорних та міфологічних текстах і є носіями важливих світоглядних ідей.

Автором переосмислюється міфологічна парадигма, згідно з якою дерево – з'єднувальний місток між землею і небом. Для І. Калинця «дерево» стає єдиною ланкою для усунення втраченого зв'язку між українцем і Україною; «дерево життя» є кісткою національного (мова, культура, традиції). Трансформованими авторськими варіантами «дерева життя» виявляються «дерево чесності», тобто моральна система цінностей, на якій виховувалося попереднє покоління, «дерево ствердження» як духовна основа для майбутнього. Наприклад: «*Так я з того покоління що скуштувало / плід із забороненого дерева чесності / Ми нічого не змогли вдіяти зі собою*» [4:І:327]. Використання архетипної символіки в цьому поетичному тексті підпорядковане розкриттю болісних думок автора про духовну кризу, спустошеність сучасного суспільства, що передається в спадок майбутнім поколінням. Подібні настрої спостерігаємо і в такому контексті: «*не виросло за нами / дерево ствердження / виросло б відречення / та кореня / воно / не знає*» [4:І:155]. Антонімічні смислові образи *дерево ствердження – дерево відречення* актуалізують провідний філософський мотив поезії: з нічого ніщо не народжується – немає кореня, а значить, не буде і життя.

Показовим і, найголовніше, домінуючим в аналізованій поезії є архетипний словообраз *дуб*, який використовується автором у руслі ідейно-художніх пошуків сучасної української лірики. Символіка лексеми *дуб* використана як синонімічний відповідник «світovo-

го дерева», що повністю відповідає міфологічним уявленням. Так, за В. Войтовичем, «дуб – особливо священне дерево, втілення Світового дерева-прадуба» [1:134]. Міфологеми «світове дерево» і «дуб» – інтернаціональні, проте у свідомості автора вони набувають національних українських ознак і, модифікуючись у самобутній авторській інтерпретації, цілковито підпорядковані тематиці поезії. Наприклад, у вірші «Перун» акцентується образне змалювання бога Перуна, що зійшов на землю, шляхом використання дериваційного повтору, як-от: «*Осиротіли подніпровські горби високорівні. / З-під скосогору з драгви Перун вилазить. / Дубове тіло задубіле під дубом гріє / (золоті вуса русалкам пішли на прикраси)*» [4:І:61]. Прадавні джерела засвідчують належність дуба богові Перуну, який виявляв себе у вигляді блискавки, що влучала в це дерево. Слов'янська міфологія з її богами уособлюється поетом як український першопочаток. Звідси тематичний план цієї поезії: відродження української нації можливе лише за умови звернення сучасників-українців до свого пракоріння, знань і віковичних традицій.

Подібне авторське символічне нашарування, а саме: надання образу «світового дерева» національного тлумачення – спостерігаємо і в такому контексті: «*засвідчує археологія / городище чорнобору / золотокору столицю / священного дуба / вигнані на периферію / перетривали гоніння / тепер щити дерев / віщують смерть сокирі*» [4:І:140]. Новаторського звучання набуває концепт «Україна» – *золотокора столиця священного дуба*, сакральність якого підкреслюється символічністю кольороназви *золотий*, що корелює з номінацією «дерево» → «золотокора». Вічність і невмирущість (загартованість) української нації, її мови, що пройшли через важкі історичні умови свого розвитку, трансформуються в генитивну метафору *щити дерев*.

Образна авторська паралель «дуб-віщун» або «дуб-жрець» є відбитком світосприймання первісних людей: «дерево – і бог, і людина. Воно – боголюдина» [3:275], як-от: «*Віщує Дуб, віщує, / чого наше серце не чує, / чого серце димі не баче <...> Святий Дубе-жрече, / нам серденько інше рече: / коли б ти не річчю, / а мечем!*» [4:ІІ:308]. Традиційне в язичницькому світі звернення людини до богів набуває авторської індивідуалізації: дуб вимовляє українські істини, цінності, але люди вже

нічого не чують, тому ліричний герой просить застосувати зброю «меч» (блискавки Перуна).

Таким чином, поет підкреслює неймовірну внутрішню силу українського характеру, його вміння знаходити духовні джерела для відродження й подальшого розвитку.

Поєднання архетипних образних парадигм *ріка – дуб* репрезентується в такому контексті: «*курбас і корито священного дуба / до весняного плеса / нас допровадить / хай намотує на козацький вус / тонке проміння*» [4:ІІ:323]. Розшифрування міфологічних символів і світосприймання інтерпретує цей образ як переправу по ріці душ померлих у домовині (у дубі) в інший світ. Ця етносимволіка відбиває опозицію вітальність – мортальність.

Семантика верби як зростання знаходить свій вияв у метафоричному образі, який символізує весну: «*Загуляв Коструб та й додому не їде, / тенетами ніжності інша яструба чеше. / Виплітають дівчата зелені вінки гайвок, / бо нема без Коструба верб'яних весен*» [4:І:46]. Семантика поглиблюється завдяки введенню до поетичної конструкції номінації міфологічного персонажа Коструба, що спалювався навесні нашими предками й при цьому «передавав свою непогамовну дітородну силу землі для майбутнього врожаю» [1:249].

Нового символічного значення святості набуває словообраз «липа» як уособлення батьківщини через поєднання архетипного символу «дерево життя» з народнопоетичним «домівка». За визначенням Малохи, «липа символізує жіноче начало. Вона – берегиня родини» [5:104]: «*опікунко родинного тепла / прамамо двору липо / впусти нас до свого дупла / як до собору на молитву*» [4:І:140]. Таким чином, можна провести образну паралель авторської ієрархії духовних цінностей: родина → батьківщина → Бог.

Символічний словообраз *дерево* підпорядкований ідейно-тематичному плану поезії «Туман» – зображенню багатостраждальної священної України: «*Набухло дерево гігантською сльозою, / згубилось місто в білому полоні. / Твого волосся золотистий сонях / зазолотився на туманових полотнах. <...> А ніч струмить в моє страждальне місто / крізь образ твій зворушливо прозорий. / Набухло дерево хитнулось і зависло / на веслах вій гігантською сльозою*» [4:І:68]. Ускладниками макрообразу Батьківщина є символи *дерево, сльоза, туман, жінка*. Сльози – страждання. *Туман* – негативно конотований об-

раз, що символізує сумні часи України, ту облудливу оману, якеś душевне людське «затемнення», в якому, на думку автора, перебуває людське суспільство й разом з ним – країна. Батьківщина метафорично змальовується в образі жінки із золотим волоссям (символ сакральності). Ліричний герой висловлює бажання перебороти *спалити* той полон, у якому знаходиться Україна, *щоб забронзовіла жінка в золотім шоломі!*

Образна паралель *гінкі дерева – зісохлі карлики* відтворює незбігання видимого з його сутністю: *«тоді переконаємося / що гінкі дерева / насправді / зісохлі карлики»* [4:І:197]. Носієм зазначеної символічної семантики «дерево як основа української нації» і є такий авторський метафоричний образ, що підпорядкований зображенню занедбаної України та її народу, що поступово вироджується, зрусифіковується: *«Ось наша вулиця, вілл вутлі вулики, / зачахлих дерев скам'янілі скульптури. / За вуаллю слів роздмухуєм спогадів вуглик, / пам'яті вузлик вустами розплутуєм»* [4:І:75].

Авторський символ *дерева* модифікується в метафоричний образ, у якому поєднуються народнопоетичні асоціації музики з українською мовою: *«дерева порожні / як лінійки для нот / прикусила язика / стара дзвіниця»* [4:І:195]. Відповідним чином прочитується ідейно-тематичний план поезії: зникнення української мови на території держави, штучно ініційоване проросійськими політиками.

Інтерпретацію архетипної моделі «дерево життя» спостерігаємо в контексті: *«курява над когортами / то зелений стяг лісу / сурмлять дерева / сурмами тіл»* [4:І:142]. Автор створює мовний образ, у якому поєднуються лексеми *сурми, дерева й людського тіла*, що підпорядковані зображенню руйнування гармонії між людиною і природою, порушенню законів світобудови. Нищівна машина цивілізації викликає в ліричного суб'єкта відчуття жаху й безнадії. Аналогічну символічну семантику має такий самобутній метафоричний образ: *«дозволь мені скласти свій осінній / трактат про музику / або радше про її відсутність / про мовчазні органи дерев»* [4:ІІ:48].

І. Калинець актуалізує в індивідуально-авторському образі міфологічні уявлення предків, які «зближували кров з усяким «соком життя» [1:255]. В аналізованій поезії таким «соком життя» виявляється дерево, що несе авторську символіку – «дерево життя» української нації. Таким чином поет передає

мотив багатостраждальної історії України, як-от: *«червона кров / дерев / що каже кров / земля того не скаже / вона чужа нам <...> ми недаремно / прожили / кєрваво / кровно / кєвно / кєрвавлять дерева»* [4:ІІ:31]. Архетипні символи *кров і земля* утворюють опозиційну паралель «своє» і «чуже», хоча, за прадавніми витоками, вони обидва мали негативну конотацію: земля забирає, ховає людей, а кров «з'являлась у тривожному, лиховісному і смертоносному контексті» [1:256]. Крім того, спостерігається народнопоетичне поєднання *крові й вогню*: «червона кров дерев» – це «полум'яна традицій україна» [4:ІІ:31]. Автор називає ворогів, з якими воювала Україна в різні історичні періоди, але не прямо, а перелічує через мовні відповідники: *кєвно* – польське, *кєвно* – російське.

Авторське символічне навантаження міфологеми «дерево життя» зберігається і в такому контексті: *«пожмакані залізом блискучі / призахідні дороги камінь / здоймає навколо ліри горизонти / деревце зачахє дріада зі стебельцем / смокче сік і деревіє»* [4:ІІ:215]. Лексема *дріада*, що витягує сили з *деревця* позначає ворожі сили.

Новаторським є образ, у якому *електричні дерева* – це місто, цивілізація: *«поле ти ще годне народжувати / збіжжє чай електричні дерева»* [4:І:351].

Індивідуально-авторськими є метафори, що підпорядковані змалюванню осіннього пейзажу: *«оманливою зустрічю рук / жовтою хмаркою дерева / за вікном / мовчати нам»* [4:І:242]; *«бояни замурують медом / князівські вуха / на золото осіннього дерева / проміняв я княже»* [4:І:239]. Ці метафори мають за основу архетипне потрійне розчленування по вертикалі [9] міфологеми «дерево життя», що пов'язує верхню частину дерева (віти) з небом, сонцем, місяцем, птахами, майбутнім, богами та ін. [1]. Переосмислення архетипної символіки «дерева життя» в авторському значенні як основа нації (мова) спостерігається в самобутньому образі, який підпорядкований зображенню особистісних, інтимних переживань: *«виломи гілку зіжухлих слів / красномовний вислів розставання / простягаючи скинь зі себе / усміх звинений у сухий листок»* [4:І:287]. Мовний образ сухого дерева, що традиційно є символом смерті, передає поетичний мотив розставання.

Авторська образна паралель *наша мова – пруття вербове* має глибоку закоріненість у міфомислення предків, які вірили, що верба

вміє говорити й плакати: «нашою мовою є: / пруття вербове / зірване / на острівцях піщаних / де склистий сніг <...> тепер наш дім / повен мови / предків» [4:П:410]. «У народі Вербна неділя – свято вшанування прадавнього Дерева життя як символу вічності» [1:55]. Аналізований образ втілює шанобливе ставлення до своєї країни, традицій, мови й утверджує прагнення їх відновити.

У мові поезій І. Калинця, лексема *корінь* стає символом історії нації: «*Пече пісок, як присок, корявий покруч – корінь, / руслом ріка речиста, де вирів вирви й смерчі*» [4:І:98].

Утворюючи паронімічну паралель *корявий покруч – корінь* І. Калинець акцентує на трагічності історії України та її нації.

Отже, ключовим складником концепту «дерево життя» є словообраз *дуб*, що зумовлено традиційними уявленнями українців.

Концепт «дерево життя» в аналізованій поезії постає вагомим й семантично насиченим. Ідейно-художні пошуки визначають властиві художній системі І. Калинця особливості образної реалізації цього концепту, його мовнопоетичну репрезентацію та осмислення.

Література

1. Войтович В. М. Українська міфологія / Валерій Миколайович Войтович. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
2. Воркачев С. Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. — Вып. 24. — М., 2003 — С. 5—12.
3. Гачев Г. Д. Национальные образы мира: Общие вопросы. Русский. Болгарский. Киргизский. Грузинский. Армянский / Георгий Дмитриевич Гачев — М. : Советский писатель, 1988. — 447 с.
4. Калинець І. Зібрання творів : у 2 т. — К : Факт, 2004. — 414 с.
5. Малоха М. Образ липи и калины в традиционной культуре и языке славян / М. Малоха // Матеріали V конференції. Мова і культура : в 5 т. : том IV, Collegium. — Київ. — 1997. — С. 102—109.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. — Полтава : Довкілля. ; К, 2006. — 716 с.
7. Степанов Ю. С. Теория языка. Концепт [Електронний ресурс] / Ю. С. Степанов // Режим доступу : http://genhis.philol.msu.ru/printer_120.shtml.
8. Словник символів [Електронний ресурс] / [під ред. О. Потапенка та М. Дмитренко] // Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm>.
9. Топоров В. Н. «Світове дерево» : універсальний образ міфопоетичної свідомості В. Н. Топоров // Всесвіт. — 1977. — № 6. — С. 176—193.

© Полянецька Г. В., 2009

УДК 821.161.2-317 Ільченко. 09

Л. Є. Ткаченко

Харків

Особливості художньої реалізації міфологічних інтенцій назв на позначення часу, простору та героїв у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...»

Ткаченко Л. Є. Особливості художньої реалізації міфологічних інтенцій назв на позначення часу, простору та героїв у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» У статті схарактеризовано основні мовні засоби вираження часу і простору у романі О. Ільченка "Козацькому роду нема переводу...". Визначено місце та роль міфологем у структурно-семантичній організації твору. Зроблено висновки, що простір і час у романі значною мірою зумовлюється настановою письменника на реалізацію міфологічних часових і просторових уявлень та їх координат, представлених в українській народній культурі. Виявлено символічне наповнення образів часопростору, їх зв'язок з головними ідеями роману.
Ключові слова: час, простір, ім'я, семантика, міфологічний підтекст.

Ткаченко Л. Е. Особенности художественной реализации мифологических интенций названий, обозначающих время, пространство и героев в романе А. Ильченко “Козацкому роду нет переводу...”
В статье охарактеризовано основные языковые средства выражения времени и пространства в романе А. Ильченко “Козацкому роду нет переводу...”. Определено место и роль мифологем в структурно-семантической организации произведения. Сделан вывод, что пространство и время в романе значительно обусловлены установкой писателя на реализацию временных и пространственных представлений и их координат, представленных в украинской народной культуре. Определено символическое наполнение образов хронотопа, их связь с главными идеями романа.

Ключевые слова: *время, пространство, имя, мифологический подтекст.*

Tkachenko L. The features of artistic realization of mythological intention names, that means time, space and heroes in O. Ilchenko's novel “Kozatskomu rodu nema perevodu...”. In this article the basic language methods of time and space are presented in O. Ilchenko's novel “Kozatskomu rodu nema perevodu...”. The place & the role of mythologems in structural and semantic organization of the novel are designated. It is concluded, that space & time in the novel are significantly due by authors setting for realization of time and space visions and it's coordinates. Such visions are represented in Ukrainian folk culture. It is determined the symbolic filling of khronotop appearances, it's connection with the main ideas of the novel.

Key words: *time, space, name, miphological implication.*

Одним із важливих напрямків сучасної вітчизняної та зарубіжної філології є вивчення взаємозв'язків фольклору, міфології та літератури. Використання міфології з метою художнього відображення дійсності в українській літературі має давню традицію. У зв'язку з цим особливий інтерес викликає художній світ роману О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...”, до аналізу якого дослідники зверталися вже не раз. Всебічному аналізу твору присвячені праці О. Бабишкіна [1], В. Битюка [3], Ю. Безхутрого [2], С. Шаховського [14], О. Дейч [4], К. Прохоренка [11], М. Логвиненка [8;9], М. Рудницького [12], І. Семенчука [13], М. Філона [2] та інших. Відзначимо, що попри ґрунтовне вивчення важливих питань, які стосуються особливостей ідейно-тематичного змісту твору, вияву в ньому міфологічних образів та мотивів, чимало питань залишилися нез'ясованими. Спеціальних досліджень міфологем як чинників структурно-семантичної організації роману О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...” у сучасному мовознавстві і літературознавстві немає. Цим і визначається актуальність статті теми.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні місця і ролі міфологем у структурно-семантичній організації роману О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...”. Об'єктом дослідження є мова роману О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу...”, предметом – мовні засоби вираження часу і простору у романі, імена героїв, їхній зв'язок із давніми уявленнями українців про світ. Мета дослідження передбачає висвітлення основних мовних засобів організації художнього часу і простору у романі та аналіз відповідних тематичних груп, закономірностей організації

художнього часу і простору твору та характеристики імен персонажів роману.

Міфопоетична свідомість не розділяє простір і час. Будь-який повноцінний опис простору передбачає врахування опозиції “тут – тепер”. Простір і час утворюють у такому разі нерозривну єдність – хронотоп. Художній простір у творі збігається з місцем розгортання подій чи перебування персонажів: локальний інтер'єр, пейзаж розмикаються у широкий світ засобами ретроспекції (згадки, сни, марення) [7:727]. “У архаїчній моделі світу простір оживлений, одухотворений і якісно різномірний. Він завжди заповнений і завжди речивий, поза речами він не існує” [10:339]. Художній час, способи його відтворення залежать від жанру твору, літературного напрямку й творчого методу. Від простого позначення часу мистецтво прямувало до створення ілюзій дійсності, до показу минулого як такого, що немовби відбувається зараз. Час міфічний – це час першопредметів, першодій і першотворення, він відображений насамперед у міфах творення – космогонічних, антропогонічних, етимологічних. Міфічний час становить сферу першопричин подальших емпіричних подій. Таким чином, міфічні праподії виявляються “цеглинками” міфічної моделі світу. Міфічний час є універсальним першоджерелом не лише причин, архетипових першообразів, зразків, але і магичних духовних сил, які, будучи активовані ритуалами, що інсценізують події міфічної епохи і часто виключають рецитацію міфів творення, продовжують підтримувати встановлений порядок у природі й суспільстві.

На наш погляд, говорячи про мовні засоби вираження простору аналізованого твору, можна виділити кілька тематичних груп, склад-

ники яких утворюють кілька семіотичних опозицій: земля – вода; небо – земля; свій край – чужий край; безпечне місце – небезпечне місце. Відтак виділяємо такі локуси: простір, пов'язаний з водою; земля; дорога (шлях); степ; хата та її атрибути; корчма. Ці локуси можна диференціювати з точки зору загальної міфологічної організації простору і віднести їх до двох типів: *простору свого* та *чужого*.

Складником свого простору є земля, яка інколи протиставляється небові. Небо у творі замальовується як місце мешкання богів. Земля – людей. Причому земля в романі як складник опозиції виразно постає, на відміну від неба, як грішне місце. Простір, пов'язаний з водою, означений у романі за допомогою таких лексем, як *урвище, лівий берег, річка, степове озерце*. Цей простір змальовується у творі як такий, що приховує небезпеку. Вода – межа між “тим” і “цим” світом, а також шлях у загробне царство. Річка виступає як символ плину часу та життя. Звертаємо увагу на конкретизацію локуса за допомогою епітетної словосполучки *лівий берег*. Лівий тут постає у своєму первісному міфопоетичному значенні і асоціюється з небезпекою, смертю. *Нараз, торкнувши вороного білогривця, козак, ніби оживши, рушив через біснувату воду, навпростець, на лівий берег (чи не з острова Чортонлика, де була тоді Січ), і плив конем через пучину, а Дніпро, з тіснини вируваючись на простір Низу, кипів і нуртував між чорним камінюччям, звідкіль не поверталось живим ніщо живе* [5:7]. Одним із локусів художнього простору роману є хата. Хата – символ сімейного благополуччя і достатку, локус багатьох календарних і родинних обрядів. Хата протиставляється зовнішньому світові і тому є об'єктом різноманітних магічних ритуалів, які здійснюються для захисту від злих сил. Хата, звичайно, пов'язується з Козаком Мамаєм, оскільки він виступає як символ невмирущості, як охоронець мирного життя. Тому люди часто малювали Козака Мамає на хатах, дверях, скринях, щоб захистити оселю від зла. Як символ мирного життя, мирної праці, розвитку постає у романі *сад*. Сад у давніх традиціях – образ ідеального світу, космічного порядку та гармонії – це загублений і знову віднайдений рай (*Все місто Мирослав скидалось на сад, на гай, на діброву: старезні прездорові яблуні та груші височили всюди, як дуби, – їх навіть рубали на дрова, стільки їх там було* [5:116]). Корчма (шинок) зображується у своєму про-

сторі, але це місце не чисте. Шинок у творі є осередком нечистої сили, зла, є місцем мешкання смерті, яка у творі виступає в образі шинкарки Насті Певної. Це видно і з того, що використовуються епітети негативного значення. Шинок асоціюється з пеклом (*лишатиць у цім пеклі було моторошно* [5:357]). Так само негативно зображується в'язниця – ще один складник свого простору, певною мірою наближений до чужого.

Чужий простір означений лексемою *дорога (шлях)*. Дорога в уявленні наших предків – це місце, де виявляється доля, талан людини під час зустрічей з іншими людьми, тваринами, демонами. Дорога – різновид межі між “своїм” і “чужим” простором; міфологічно “нечисте” місце. Характерним є змалювання поряд із складниками чужого простору, зокрема дороги, негативних персонажів (Пампушка-Стародупського, гетьмана Однокрила та інших). Чужий простір позначається також назвами країн, міст. Слід зазначити, що Україна в художньому світі роману виступає як своєрідний центр, до якого тягнуться усі шляхи з різних куточків світу.

Свій простір представлений більшою кількістю мовних засобів, ніж чужий. Це зумовлено насамперед тим, що більша частина дії (п'ять перших пісень, з яких складається роман) в аналізованому творі відбувається на батьківщині героїв, і лише одна пісня з шести характеризується перенесенням місця дії на чужину (у Москву). Часто чужий простір зображується одночасно зі змалюванням негативних героїв (дорога – Пампушка-Стародупський, шинок – Настя Певна [Смерть] та інші). Простір у романі відрізняється особливою семантикою, в якій тісно переплітаються міфологічне та історичне, типове для національної культури та характерне для особливостей її рецепції у художньому світові аналізованого твору. Кожна подія, кожен персонаж мають свій чітко визначений простір, що дає можливість говорити про тісний зв'язок між дією твору та місцем її розгортання, залежність дії від місця, де вона відбувається. Наприклад, ката у творі бачимо або лише коло шибениці, або у компанії з Пампушкою-Стародупським – ще одним негативним героєм. Засідка, в яку потрапив Омелько Глек, була влаштована неподалік від міста, “у невеликому голому вибалку” [5:319] – у чужому просторі. Основними номінаціями, що означають час у романі, є: *день; ніч; вечір; ранок; рік; місяць; тиждень* (дні тижня, зокрема *субота*,

Зелена неділя); година; літо. Зауважмо, що визначальними складниками хроносу аналізованого твору є протиставлення *день – ніч*. По суті, всі події у творі розгортаються саме у цих часових координатах. Можливо, це пов'язано з тим, що виразне міфологічне підґрунтя аналізованого твору зумовлює актуальність саме таких часових точок у їх конкретній змістовій наповненості, які б найбільшою мірою відповідали авторському задумові. День і ніч наші предки сприймали як брата і сестру. Однак, незважаючи на родинні зв'язки, вони у постійній боротьбі. День – відтинок часу, овіяний багатьма повір'ями. Це найбільш безпечний час для людини, її діяльності, що спостерігаємо і в аналізованому творі. За давніми уявленнями, ніч – мати смерті та сну. Коли на землю приходить богиня ночі, богиня смерті Мара теж приходить на землю із царства мертвих, щоб забрати з собою наступну жертву. Це пора, коли мерці запалюють своє світило – Місяць. Тому ніч у романі, зокрема у змалюванні останньої мирної ночі перед початком війни, виступає як попередження про небезпеку, що насувається. І богиня смерті Мара вже готується забрати з собою перших жертв розпочатої війни (*відбиває дзвонар..., північ,... пані Смерть мантачила занесену над містом здоровенну косу війни*) [5:334]. Ніч як небезпечний час у творі, зазвичай, поєднується з небезпечним (чужим) простором: – *Мені не хочеться вночі до шинку, мамо* [5:353]. Зовсім не випадково один із кульмінаційних моментів роману пов'язаний із ніччю, з одного боку, а з іншого – із корчмою. Саме в цей час і у такому місці спостерігаємо, по суті, двобій між життям і смертю, добром і злом. На відміну від християнського світосприйняття, де ніч випускає на землю ворожі сили, ніч, вечір, смерк виступають також і як охоронці людини, замкачі зла. Вечір іноді виступає у ролі попередження, передбачення небезпеки. Ранок асоціювався з відродженням, початком нового етапу. Не випадково саме на ранок герої покладають стільки сподівань, пов'язаних із пошуком скарбів, які можуть урятувати місто від загибелі. Говорячи про місяць як одиницю часу роману, слід звернутися до символіки чисел *два, три*. *Два* означає пару, двоїстість; вважається небезпечним, диявольським числом, асоціюється зі смертю. Так само й у романі проміжок часу, який становить *два місяці*, постає як символ непевності, можливої загибелі, смерті.

Час у романі, як і простір, поділяється на позитивний (безпечний) та негативний (небезпечний). До безпечного часу слід віднести *ранок, день, деякі дні тижня (вівторок, середа, п'ятниця, неділя)*. До небезпечного – *вечір, ніч, понеділок*. Але у творі є лексеми на позначення часу, значення яких амбівалентне. Це стосується хрононімів *ніч, вечір, смерк, четвер, субота*. (Аж тут і **пізній місяць виплив з-поза обрію... блиснула лихим синім вогнем ріка Рубайло**, і все довкола раптом засвітилось... сяйвом, печальним і тихим... [5:338]. Його **спостигла халепа** в той же **вечір**, ще й ніч його не обняла [5:318]). Художній час у творі постає як багатомірний категорія, у якій розрізняють *фабельно-сюжетний час і оповідально-розповідний (нараційний) час*. У такий спосіб виявляють розбіжність між тим, коли згадані, описані події відбулись і коли про них повідомив оповідач або розповідач як свідок і учасник цих подій чи тільки інформатор, який певним чином довідався про них. Художній час залежить від наповненості твору важливими подіями та їх просторової осяжності. Звертаємо увагу на міфологічні імплікації, пов'язані з хронотопом твору. Найвиразніше вони виявляються щодо таких хрононімів, як *понеділок, вівторок, середа, неділя, ніч*. (**Коли в дорогу?** – коротко спросила побігачка. – Як тільки на світ благословиться...**у вівторок** [5:580]).

Міфологічний підтекст твору закодований, він виступає непрямо і відкривається тільки шляхом урахування двоплщинної семантики хрононімів. Четвер – день Громова, пов'язаний з вогнем. Звідси і заборона добувати вогонь в інші дні тижня, про яку йдеться у тексті. (*Ще бачив Омелян, ... як тягли на розправу дідуся, котрий у печі розтопив не в четвер, як те дозволялося влітку раз на тиждень, а в суботу...* [5:535]). Найбільш виразно міфологічна значущість хрононімів виявляється в семантиці *Зелена неділя*. Можна вважати, що винесена на початок глави вказівка на час розгортання дії виконує особливу моделюючу функцію, проектує на весь її зміст. На Зелену неділю покійники вдруге (після Великодня) виходять на світ, і від них залежить плідючість землі, а звідси й урожай. Відповідно до цього розробляється у главі тема життя і смерті (перемога життя над смертю). Вважалося також, що на Зелені свята у клечанні ховаються душі померлих предків, щоб охороняти живих.

Отже, під таким захистом легше починати “непевне діло”. У творі спостерігаємо увагу героїв до сприятливого чи несприятливого моменту для початку чи завершення якоїсь важливої справи, до відповідності їхніх дій народним звичаям та традиціям.

Прикметним для хронотопу аналізованого твору є поєднання безпечного (позитивного) часу зі своїм (позитивним) простором (*Уже й вечір, тихий та гожий, спадав на землю* [5:313]) та поєднання небезпечного часу з чужим, небезпечним простором (*Мені не хочеться вночі до шинку, мамо* [5:353]). Зустрічаємо випадки поєднання у творі позитивного часу з негативним простором (*Мандрівні лицедії, живі та здорові, перейшли за ніч у неспокійний табір однокрильців* [5:459]) або негативного часу і простору з позитивною дією (*Коли без жартів, то приходь опівночі в руйни, – і вона показала на останки домініканського монастиря, що височили над містом. – То прийдеши?* [5:266]), що є, на нашу думку, результатом поєднання язичницької та християнської традицій світосприйняття.

Важливим є значення пісні як знаку української етнокультури. Як зазначає В. Жайворонок, «співучість народу споконвіку творила його веселу і ліричну вдачу; пісня супроводжує людину з дитинства; пісня є душею народу, символом ширості й правди» [5:456]. Не випадково піснею супроводжується приготування до свята Зеленої неділі, з піснею життя перемогло смерть (Михайлик на кону переміг панну Смерть), пісня допомогла Омелькові Глекові вирватися з полону і пробитися до царя.

Усі імена героїв роману умовно можна поділити на дві основні групи, що називають **реалістично зображених персонажів** (Михайлик, Мелхиседек, Демид Пампушка-Стародупський, Явдоха, Мар’яна, Гнат Романюк, Пилип-з-Конопель (Філіп Сганарель), Омелько Глек, Саливон Глек, Ярина Подолянка, Роксолана (Параска) Купа, Лукія, Оникій Бевзь, Варфоломій Копистка, Тиміш Прудивус, Іван Покиван, Стецько, Оврам Роздобудько) і **фантастично-казкових персонажів** (Козак Мамай, Гордій Пихатий (Однокрил), Бог, Святий Петро, пані Смерть (шинкарка Настя-Дарина), Песик Ложка). Але такий поділ є відносним, адже мова йде про химерний роман, усі персонажі якого наділені якщо не відвертим хистом до чаклування, то якимись підсвідомими (або несвідомими) надприродними силами.

Звернімося до семантики імен героїв у зв’язку з народними уявленнями. У народній традиції Михайло – опікун звірів та захисник мисливців. Він навчив звірину розуміти людську мову, а обраних людей розуміти мову звірів і птахів (*аж парубок ...теж сюрчати взявся ...лебедиком ...засурмив, заквилив чайкою, заспівав соловейком*). За давніми переказами, саме Михайло (Михаїл Архангел) скинув воїнство Сатанаїла з небес, і потрапило воно у “різні місця”: таким чином з’явилися водяники, лісовики, домовики тощо. Михайло – покровитель сміливців. Він непримиренний войовник з усякою нечистою силою, для боротьби з якою Господь доручив Михайлові вогненний меч – символ нового Місяця (*коротеньку шабельку*). Не випадково матір Михайла (“рівного Богові”) звать Явдоха, адже Явдоха (або Явдоня) (буквально: земна, життєславна, доброславна) мала і прадавнє ім’я – Яра (осонцена земля) як земна пара небесному Ярилові. Втіленням мудрості, справедливості у творі є отець Мелхиседек. І не дивно, адже Мелхиседек з давньоєврейської “цар правди”, “справедливий цар”. Не дивно, що “головного” мандрівного лицедія твору звать Тиміш, адже він (завдяки своєму акторському таланту, звичайно) “розпускає примари”, створюючи на кону нові цікаві образи. Спостерігається поділ персонажів не лише на реалістичні та фантастично-казкові, а на позитивні й негативні, у зв’язку з чим у творі простежується невідповідність семантики імені авторській характеристиці персонажа. Автор називає героїв іменами позитивними, а інколи величними за змістом, даючи їм, водночас, негативні, сатирично забарвлені характеристики, підкреслюючи тим самим “шкідливість” таких персонажів для позитивного вирішення конфлікту твору. Так, скажімо, негативними є у творі Демид Пампушка-Стародупський (Купа), Роксолана Купа, Гордій Пихатий (Однокрил), Оникій Бевзь, Стецько, Оврам Роздобудько.

Характерними для твору є казково-фантастичні персонажі – Бог, Смерть. Бог у творі постає буркотливим старим, що вже зневірився, розчарувався в людях, і єдиною втіхою його є лише хвала, яку час від часу «пускає» хтось із грішних, сподіваючись на підтримку Всевишнього. Так, Бог із радістю прийняв підлабузницьке кадіння ладаном, що його влаштував Демид Пампушка-Стародупський. Смерть – одне із головних уявлень міфологічної картини світу, протиставлене ро-

зумінню життя; момент переходу людини із “цього” світу на “той”, межа між ними і водночас – головний зміст і характеристика того світу. За стародавніми віруваннями, смерть – це сон. Ведмідь і гаддя засинають на всю зиму. Так само усопший, хоч його сон дуже довгий, може колись прокинутися. (*В цій тиші вона й підступила до міста, панна Смерть, і, як завше, вдавала, буцімто саме вона і є Життям... Крякали всюди, її вітаючи,*

галки, ворони та круки, пречорна шквиря птаства, яке, кружляючи над полем бою, чуло собі вже добру поживу [5:388]).

Таким чином, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що простір і час у романі О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу” значною мірою зумовлюється настановою письменника на реалізацію міфологічних часових і просторових уявлень та їх координат, представлених в українській народній культурі.

Література

1. Бабишкін О. Олександр Ільченко, автор химерних книг / О. Бабишкін // Рад. літературознавство. — 1969. — № 6. — С. 15—24.
2. Безхутрий Ю. М. Міфологічні витоки образів в романі В. Стороженка “Марко Проклятий” і О. Ільченка “Козацькому роду нема переводу, або ж Козак Мамай і Чужа Молодиця” / Ю. М. Безхутрий, М. І. Філон // Вісн. Харк. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 1998. — № 411 : Спащина Д. М. Овсянико-Куликовського та сучасна філологія. — С. 232—238.
3. Битюк В. З народних уст / В. Битюк // Україна. — 1959. — № 11. — С. 27.
4. Дейч А. “Козацькому роду нет переводу...” / А. Дейч // Дружба народів. — 1959. — № 5. — С. 243—244.
5. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу... : [роман] / О. Ільченко. — К., 1958. — 587 с.
6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
7. Косарев А. Ф. Философия мифа: мифология и ее эвристическая значимость. / А. Ф. Косарев — М., 2000. — 303 с.
8. История и современность: О прозе Александра Ильченко / М. С. Логвиненко // Радуга. — 1979. — № 6. — С. 165—175.
9. Логвиненко М. С. Олександр Ільченко. [До 60-річчя з дня народження письменника] / М. С. Логвиненко // Укр. мова і література в школі. — 1969. — № 6. — С. 94.
10. Ломов Б. Ф. Вербальное кодирование в познавательных процессах : Анализ признаков слухового образа / Б. Ф. Ломов, А. Ф. Беяева, В. Н. Носуленко — М. : Наука, 1986. — 127 с.
11. Прохоренко К. Химерний роман з народних уст / К. Прохоренко // Дніпро. — 1959. — № 6. — С. 150—152.
12. Рудницький М. Химерний роман О. Ільченка / М. Рудницький // Вітчизна. — 1959. — № 2. — С. 184—187.
13. Семенчук І. Р. Народні джерела образу Козака Мамаю у творчості О. С. Ільченка (До 70-річчя з дня народження письменника) / І. Р. Семенчук // Народна творчість та етнографія. — 1979. — № 4. — С. 4—52.
14. Шаховський С. Олександр Ільченко (До 50-річчя з дня народження) / С. Шаховський // Вітчизна. — 1959. — № 5. — С. 150.

© Ткаченко Л. Є., 2009

Проблеми термінознавства і термінографії

УДК 811.161.2'373.46:792.8

Р. О. Снігир

Харків

Терміни „танець” та „хоровод” в українській хореографічній лексиці

Снігир Р. О. Терміни “танець” та “хоровод” в українській хореографічній лексиці. Стаття присвячена проблемі походження та функціонування лексем “танець” та “хоровод”, які є ядром мікросистеми української хореографічної лексики. Лексичний склад, морфологічні та словотворчі варіанти, етимологія цієї групи термінів розглядається на матеріалі словників. Словникова стаття містить: назву слова-терміна, пояснення слова за етимологічним словником, контекст (за наявності), вказівку на фіксацію в українському та російському словниках.

Ключові слова: хореографічна лексика, лексична система діалекту, концепт, словотворча активність, системно-семасіологічний аспект.

Снегирь Р. А. Термины “танец” и “хоровод” в украинской хореографической лексике. Статья посвящена проблеме происхождения и функционирования лексем „танец” и „хоровод”, являющихся ядром всей микросистемы украинской хореографической лексики. Лексический состав, морфологические и словообразовательные варианты, этимология этой группы терминов рассматривается на материале словарей. Словарная статья включает в себя: заглавное слово-термин, толкование слова по этимологическому словарю, контекст (при наличии), указание на фиксации в украинском и русском словарях.

Ключевые слова: хореографическая лексика, лексическая система диалекта, концепт, словообразовательная активность, системно – семасиологический аспект.

Snigir R. A. Terms “dance” and “khorovod” in Ukrainian choreographical vocabulary. This article is devoted to the question of dancing terminology development. The work depicted tendency of evolution the main concept of Ukrainian dancing culture-„dance» and „khorovod». They are the main body of microsystem of the choreographical vocabulary. All material represented in order the dictionaries. The vocabularies, which were included in the work appear as the lexical set. The article denotes systemic and functional aspects of *dance* and *khorovod*. The term *dance* has a wide spreading than the term *khorovod*. It is the symantic duplicate of *pljaska*.

Key words: systemic – semasiological aspect, functional aspect, concept, choreographical vocabulary, lexical system of dialect, world – building activity.

Кожен народ передає у мовних знаках особливості свого світосприйняття, інтерпретує світ за допомогою мовної символіки. Український народ протягом століть створював самобутню культуру, яка відбиває його багатогранне життя. Одним із найцінніших скарбів є танцювальне мистецтво.

Народна танцювальна лексика за своїм походженням та функціонуванням у мовленні поєднана з народною українською мовою та різновидами її діалектів. У лексичній системі діалекту виділяються термінологічні шари лексики, які складаються зі слів, словосполучень на позначення народних ремесел, промислів, видів мистецтва. Хореографічна термінологія в українському народному мистецтві представлена як назвами конкретних хороводів і танців, так і термінами загального значення.

Основними термінами загального характеру є *танцювати* – *танець*, *хороводити* –

хоровод. Лексичний склад, морфологічні та словотворчі варіанти, етимологія і функціонування відповідних термінів є предметом нашого дослідження. Матеріал аналізу взято зі словників.

Розгляньмо термін *танець*. У Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст. у 2-х томах не виявлено цієї лексеми. Відсутність її лексикографічного подання пояснюється тим, що за часів Київської Русі та середньовіччя церква переслідувала танцювальне мистецтво, вважаючи його гріховним. Навіть у XVII ст. царські укази і грамоти воєвод закликали бити танцюристів батогами, а їхні інструменти – ламати й палити.

Словник української мови П. П. Білецького-Носенка подає такі тлумачення: „**Танець**(и.с.м.р.) 1) Пляска 2) Мъсто, гдѣ пляшуть. Сь ньмецкого *танценъ*. Транды (транты), пляска, танци” [1:348]. Словарь за редакцією Б. Грінченка містить пояснення через переклад

російською мовою та ілюстрації: „**Танець**, нцю, м. 1). Танець. *В танці два кінці : або сам упадеш, або тебе трутять, а все наб'єшся.* (Шейк.) 2) *Кривий--Родь хоровода.* (Грин.Ш. 97). Ун. танчик. Гол. V. 93. 3) **Танок**, нком, хороводь. *Взявши віночок, піду у таночок, гуляти до дівок.* (Чуб. V. 485). Танок вести, водити. *Вести хороводь*” [2:246.т.4]

Етимологічний словник не фіксує лексеми *танець*, а подає „**пляс**» „танець», „плясать», др. *Плясъ, плясати*; п. *plásac* водити танок, *plésac* ст. *plásac* «тс. танцювати», г. *ples* „великий танцювальний вечір», *plesati* „радіти, святкувати» [розважатися на балу], схв. *ples* „танець, танок, танці, бал», *plesati* „танцювати; (заст.) топтати, м'яти», слж. *ples* „танець», *plesati* „танцювати» [5:463, т.4].

Одне з головних слів української хореографічної лексики **танець** уживалось у старослов'янській мові, але було зафіксовано як *пляс, плясавиця, пляска*. У словнику П. П. Білецького-Носенка наводяться наступні лексеми: «**Плясавиця** (и.с.ж.р.) *Плясунья. Танцовищица* [1:284]; **Скочка** (и.с.ж.р.) *Пригунья. Плясунья. Танцовищица* [1:331]. Таким чином, з часом слово *танець* стало семантичним дублетом лексеми *пляска*. Словник української мови за редакцією І. К. Білодіда подає таке тлумачення: „**Танець**, танцю, ч.1. *тільки одн.* Вид мистецтва, у якому художній образ створюється пластичними ритмічними рухами людського тіла. 2. Сукупність пластичних ритмічних рухів певного темпу й характеру, що їх виконують у такт певній музиці» [8:32–33, т.10]. Широке поширення у лексиці терміна *танець* пояснюється його значною словотворчою активністю:

«Тан+ок←тан/ц/юва/ти (-юва-,ц,-к),
танцюва-льн-ий←тан/ц/юва/ти,
танц+юва-ти←тан/ець/е-≠),
танц+юрист←тан/ц/юва/ти/-юва)» [6]
Наведемо приклади:

Танчок, таночок. *А там по риночку танчок ходить, а мій милесенький таночок водить* (Мил.); **Танок**, танка, танку. *В Україні багато танців, як... танки, веснянки, гайвки тощо.* (Нар. тв. та етн.); **таночок**, чка. *Посередині в таночку, у зеленому віночку, танцює Будяк* (Гл.); **танечний**, прикм. до *танець*. *Всім тілом здався поет танечній течії, стиши руку пещену її* (Баж.); **танечник**. *В товаристві дуже милий, особливо при домах, добрий танечник* (Фр.); **танечниця**, заст. – *Чужинко, не дивись! Засиплю очі! – заздорагорнув Хамсін полою усіх своїх танечниць*

(Л. Укр.); **танковий**, прикм. до танок. *Покута не перестав молитися. Але щодалі поклони його все більше й більше наближалися до танкового ритму* (Панч.); **танцівник**, те саме, що й *танцюрист*. *Вилетів один танцівник, пішов навприсядки...* (Гулуб); **танцівниця**, і, ж. Жін. до *танцівник*. *В цю хвилину заграли музиканти. Одна за одною немовби виплили танцівниці* (Шиян); **танцзал, танцклас, танцмайданчик**, скорочення: танцювальний зал, клас, майданчик, тобто, місце для танців або клас, де вчать танців. *Танцзал матиме площу 800 квадратних метрів* (Веч. Київ); *Три дні вона вчилася, а на четвертий день мама возила її в танцклас танцювати з дітьми* (Н.-Лев.); *Міський парк... Грає симфонічний оркестр. На танцмайданчику кружляють пари* (Головка); **танцювальний** – /прикм. до *танець*/ обладнаний для танців, танцювальний ритм, властивий танцеві. *Хлопці вкотили до танцювального залу рояль* (Чорн.); *В танці «Гопак» можна бачити танцювальні рухи, характерні для танців «Метелиця», «Коломийка»* (Нар. тв. та етн.); **танцювальність** – вміння танцювати. *У Лисенка ми знаходимо.. імпровізаційну свободу, чіткість, властиву танцювальності* (Нар. тв. та етн.); **танцювати** – робити рухи, виконувати танець. *Юля Жукова танцювала з Віктором вальс* (Донч.); **танцюльки** – вечірка з танцями, зневажливо – *Ну, що можна за своїти за два вечори, коли весь семестр його тягло на танцюльки* (Ю. Бедзик); **танцюр**, -а – танцюрист, партнер у танці. *Музики змовкають. Танок припиняється. Танцюри витирають ніг* (Вас.); *З усміхом старий танцюра згадує, як свій талант уявляв він перед людом* (Л. Укр.); **танцюрист** – той, хто бере участь у танці. *Кармелюк, захоплений, слідує за танком, піддає танцюристам та музикам охоти* (Вас.); **танцюристий** – прикм. до танцюрист. *Танцюристий хист піднявся сам високо* (Л. Укр.); **танцюристка**. *Еге! Панночка Зося на всю округу танцюристка* (Вас.); **танцюючий** – акт. дієприкм. до **танцювати**. *Граф з'явивсь несподівано в залі серед танцюючих гостей* (Донч.); **танчик**, зменш.-пестл. до *танець*. *Місяць танчик заводить, Все за хмари заходить, То прогляне, то зайде – без ліку...* (Криж.) [8:32-37,т.10].

Музичною основою танцю частіше за все є пісня, яку виконує хор або музичні інструменти. Звідси *ритмічний танець, крутий танець; грати (співати, приспівувати) до танцю* – виконувати танцювальну мелодію на

музичному інструменті або наспівувати. *Музики грають до танців. Бояри й дружки танцюють. Свашки приспівують до танців* (Н.-Лев.); музичний твір у ритмі, стилі й темпі музики до таких рухів. *У неділю на селі... Сиділи лірники та грали по шелягу за танець. Кругом аж курява вставала, дівчата танцювали* (Шевч.) [8:33].

На основі термінів **танець** – **танцювати** виникли стійкі словосполучення типу **іти (піти), пускатися (пуститися) в танець**. *Сотничиха..встав, стука корками і теж пускається у танець* (Стар.); *ноги затрусилися до танцю* дуже хочеться танцювати; **крутитися (вертитися) на одній нозі (ніжці)** – тяжко працювати; **пританцювувати на одній нозі** – радіти. *Гайдамаки йдуть у танок* (Довж.); **танцювати під чужу дудку** – діяти не за власним бажанням, не по своїй волі. *І батько, і Федір, усі вони приймали як належне безвіддячну добрість, а самі танцювали під Варчину дудку* (Мурат.); **танцювати від печі** – робити щось, починаючи від самого початку.

Танець також можна **водити (вести, повести)**. *Все те для тебе дам я, козаче, Тії палати й віночок, всіх зберу подруг, будем для тебе легкий водити таночок* (Л. Укр.).

При спеціальному дослідженні лексему **танець** можна подати як назви: 1) жанрових різновидів хореографії (*хореографічна композиція, танець-пісня*); 2) осіб, які пов'язані з хореографією (*балетмейстер, хореограф, танцюристка*); 3) рухів, поз (*бігунець, тинок, вихлястик, млин, мітелочка*); 4) форм виконання танців (*масовий, сольний, ансамбль*); 5) стрибків (*assamble, ferme*); 6) обертів (*пірует*); 7) танцювальних кроків (*парні, ланцюжок, зірка, з перескоком, з підстрибуванням, з перехрещуванням ніг*); 8) присядок (*проста-гайдук, бокова, з стрибком, свердлок*); 9) обертів (*обертас жіночий, парний, тур (чоловічий), колобок, гарбуз півторак*); 10) національних танців (*гопак, краков'як, коломийка*); 11) бальних (*вальс, танго*); 12) сучасних (*диско, реп*).

Хоровод – хороводити. У словнику української мови подано таке тлумачення: „Досить поширений старовинний, переважно слов'янський масовий народний танець, учасники якого ходять по колу з піснями, виконуючи певні рухи, підпорядковані драматичній дії, танок» [8, т.11:127].

Хороводи – один з найдавніших видів народного танцювального мистецтва. Їх виконання колись пов'язувалось з обрядовими діями, традиційною зустріччю весни (весня-

ний цикл), літа (купальський цикл), нового року. Дуже поширеними були веснянки, гаївки, танки. Зараз хороводи втратили своє обрядове значення, здебільшого їх виконують самодіяльні дитячі колективи.

Дослідник українських народних танців А. І. Гуменюк поділяє хороводи на три групи: 1) хороводи, в яких відображаються трудові процеси („Шевчик», „Бондар», „Коваль», „А ми просто сяяли»); 2) родинно-побутові відносини („Перепілка», „Голуб-голубочок», „Заїнько»); 3) патріотичні почуття, рідна природа („Гості», „Дружба», „Весна уже, весна іде») [3:9].

Термін **хоровод** може вживатися як: 1) танець (*Хлопці заграли на гусях на сопілях [сопілках], ударили бубни, і знову молодь закружляла у хороводі* (Хижняк)); 2) образно (*Берізки вберуться в зелене плаття і підуть в гучнім хороводі по полю* (Hex.); *Там, далеко, огнів хороводи засвітилися в небеснім гаю* (Сх.)); 3) при порівнянні (*Весь парк, гомінливий, тисячобарвний, ішов хороводом* (Гончар)); 4) як збірний іменник (*Скрізь розцвілі новорічні ялинки. Круг них, золотистих, струнких од природи, кружляють веселих дітей хороводи* (Ол.)).

Лексема може вживатися у значенні **водити хоровод** (*На зеленій галявині Ромашка й Барвінок водили хоровод*).

Аналізоване слово має певну словотворчу активність: **хоровод – хороводити**, джу, диш (недок. вид). (*Хто йому скаже, хай перекаже, що його мила давно вже не та: і хороводить, і трактора водить* (Ус. нар. тв.)).

Етимологічний словник української мови не дає пояснень щодо терміна **хоровод**, бо він є синонімічним дублетом **танцю**. Такий підхід простежується і в Словарі за редакцією Б. Грінченка: „*Танок вести. Вести хороводъ. Танець – родъ хоровода*» [2:246, т.4].

Для порівняння словник В. І. Даля наводить велику кількість варіантів слова **хоровод** у російських говірках, як-от: „*Хороводить, хороводничать, ходит в хороводе, каравод, карагод, коловод, колоход*» та ін. [4:926, т.4]. Дослідники російської мови М. Фасмер, П. Черних не знаходять пояснень формам **карагод, каравод** і ін. Існує дві думки: 1) первинне **хоровод**, а інші форми – пізні діалектні різновиди цього слова або навпаки, **корогод** – старіша форма; 2) давніша форма слова була з початковою літерою **к**: **коловод** та **колоход** (від слов. **Kolo**) [11].

Отже, зробимо висновок: хореографічний термін „**танець**” вживається в українській

мові з великою словотворчою активністю та у великому діапазоні смислів порівняно з номінативною одиницею *хоровод*, яка втратила

своє обрядове значення і стала семантичним дублетом лексеми (назви) – *танець*.

Література

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко — К., 1966.
2. Гуменюк А. І. Українські народні танці / А. І. Гуменюк. — К., 1969.
3. Даль В. И. Толковый словарь живого великого русского языка: современное написание : в 4 т. / Даль В. И. — М. : ООО «Издательство Астрель» 2003.
4. Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. IV.
5. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / Сікорська З. С. — К., 1995.
6. Словарь української мови : у 4 т. / [за ред. Б. Д. Грінченка]. — К., 1958—1959.
7. Словник староукраїнської мови (XIV—XV ст.) : у 2 т. — К., 1978.
8. Словник української мови : в 11 т. — К., 1970—1980. — Т. X.
9. Тлумачний словник сучасної української мови / [гол. ред. В. Т. Бусел]. — К. — Ірпінь, 2003.
10. Українсько-російський словник : у т. / [за ред. І. Кириченка]. — К., 1953—1963.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер. — М., 1986—1987.

© Снігир Р. О., 2009

УДК 811.161.2'374.26

Є. В. Куріянов

Харків

Діахронічний аспект параметризації спеціальної лексики у паперових словниках

Куріянов Є. В. Діахронічний аспект параметризації спеціальної лексики у паперових словниках. Стаття присвячена аналізу лексикографічних параметрів, що використовувалися у спеціалізованих українських словниках минулого та сучасного періодів. Було встановлено, що початку ХХ ст. кількість та зміст параметрів у словниках були доволі обмеженими, причому ці параметри існували самостійно один від одного, а в сучасних словниках кількість параметрів постійно нарощується, розширюються їхні функції та взаємозв'язки.

Ключові слова: *лексикографічна параметризація, лексикографічний параметр, термінологічний словник.*

Куріянов Е. В. Диахронический аспект параметризации специальной лексики в бумажных словарях. Статья посвящена анализу лексикографических параметров, что использовались в специализированных украинских словарях прошлого и современного периодов. Установлено, что в начале ХХ ст. количество и содержание параметров в словарях были достаточно ограниченным, причем эти параметры существовали самостоятельно один от другого, то в современных словарях количество параметров постоянно наращивается, расширяются их функции и взаимосвязи.

Ключевые слова: *лексикографическая параметризация, лексикографический параметр, терминологический словарь.*

Kuriyanov E. V. Diachronic aspect of vocabulary parameterization in paper dictionaries. The present article is devoted to the analysis of lexicographic parameters which have been used in specialized Ukrainian dictionaries of past and modern periods. The quantity and content of parameters were determined to be limited at the beginning of the 20th century, these parameters in dictionaries being independent from one another. But in modern dictionaries the quantity of lexicographic parameters as well as their functions and interdependence are increasing.

Keywords: *lexicographic parameterization, lexicographic parameter, terminology dictionary.*

Одним із важливих питань, що виникає у процесі формування структури словника, є лексикографічна параметризація, визначенню якої присвячено численні праці українських і

зарубіжних вчених [С.В. Гриньов [2], В.В. Дубічинський [3], Ф. Заблоцький [4], Ю.М. Караулов [5], І.В. Мейзерська [7], М.В. Моїсєєв [8], М.М. Пилинський [9],

В.М. Русанівський [10], Л.О. Симоненко [11], В. Старко [12], В.Д. Табанакова [13], В.А. Широков [15] та інші]. Дослідники визначають поняття «лексикографічний параметр» як:

1) лінгвістичну характеристику будь-якої словникової одиниці (наприклад, наголос, орфографія, стилістика, семантика, словотворення) [2, 3, 4, 7, 10, 12, 13, 15];

2) певну інформацію про словник (призначення, метамова словника, кількість мов, авторська настанова, ступінь охоплення лексики, вхід до словника, синхронія опису, принцип розташування матеріалу та інше) [2, 5, 8, 15];

3) «квант» лінгвістичної інформації, що може мати самостійний інтерес для користувача, але, як правило, взаємодіє з іншими параметрами («квантами») і знаходить своє специфічне вираження у словниках; іншими словами – це особливе словникове відображення окремих структурних рис мови [5:51].

З метою уникнення неоднозначності трактування поняття «лексикографічний параметр» мовознавці розмежовують два явища: *словникові параметри*, що належать до словника в цілому і характеризують призначення словника, коло користувачів, спосіб використання, обсяг, кількість мов тощо, і *лексикографічні параметри*, що співвідносяться з лексикографічною одиницею (наприклад, орфографічний (правописний) параметр, графічна довжина слова, наголос, вимова (орфоепічний параметр), поділ на склади, частина мова, тощо) [15:74].

Об'єктом нашого дослідження є лексикографічні параметри опису галузевої термінології у словниках 20-х рр. ХХ – початку ХХІ століття. Актуальність розвідки зумовлена тим, що поза увагою дослідників залишилися деякі аспекти параметризації, пов'язані з особливостями термінознавства залежно від мовної ситуації в країні у різні часи.

Завдання статті – виділити та проаналізувати параметри лексикографічного опису терміна у словниках спеціальної лексики.

Існуючі на сьогодні параметри у термінологічних словниках є результатом розвитку теоретичної лексикографічної думки, періодизацію якої слід пов'язувати з розвитком української мови в цілому. Ю. Шевельов у своїй роботі «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус» виділяє такі періоди розвитку української мови (у тому числі термінології) у першій половині ХХ ст.: 1900–1916 рр. (перед Першою світовою війною), 1917–1920 рр.

(доба Визвольних змагань), 1921–1924 (період українізації), 1925–1932 рр. (доба українізації) та 1933–1941 рр. [9].

Досліджуючи українську термінологію як об'єкт мовного планування, Л. Г. Боярова пропонує таку періодизацію її становлення: 1) 20-і рр. ХХ ст. – 1933 р.; 2) 1933 р. – 80-і рр. ХХ ст.; 3) 90-і рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст. Підґрунтям для виділення вказаних періодів є такі чинники:

– мовна політика в державі, яка певним чином спрямовує розвиток національних терміносистем; мета мовного планування в термінології;

– критерії нормативності термінологічних одиниць, на які орієнтуються суб'єкти мовного планування [1:223].

20-і рр. ХХ ст. – 1933 р. Скористаємося статистикою, наведеною Ю. Шевельовим: у період із 1920 по 1925 рр. було випущено 15 словників. Із них два були загальні українсько-російські, три загальні російсько-українські, а решта – спеціалізовані: два медичні, три правничої й адміністративної термінології, один хімічний, один математичний, один технологічний, один з анатомії та один геологічний [14:84]. Майже всі словники, що з'явилися протягом 1925–32 рр., були російсько-українськими або українсько-російськими.

Характеризуючи особливості розвитку української лексики означеного періоду, Ю. Шевельов зазначає, що «...приватна ініціатива в складанні термінологічних словників великою мірою занепала, праця тепер велася централізовано. Термінологічні словники були, як правило, прескриптивні, хоча й мали в більшості підзаголовки «Проект». Терміни з них живцем переносилися в шкільні підручники та інші видання. Усна професійна мова з тих термінів засвоювала небагато, якщо взагалі їх засвоювала. Це був наслідок загального характеру українізації» [14:105].

Особливий інтерес викликають кілька лексикографічних праць: «Словник технічної термінології» з російським покажчиком (упор. Дарморос М., 1927 р.) [I], «Словник технічної термінології: комунальне господарство» (Проект) (упор. Туркало К., 1928 р.) [XI], «Словник механічної термінології. Ч. 1. Силові (1929 р.)» [XII], «Словник транспортної термінології» (1932) [XIII]. Ці словники побудовані за єдиним принципом – алфавітно-гніздовою системою.

Розглянемо параметризацію термінів на прикладі «Словника технічної термінології»

з російським покажчиком (упор. Дарморос М., 1927 р.), «Словника механічної термінології. Ч.1: Силовні (Проект)» (1929 р.) та «Словника транспортної термінології Т.IV. (Проект)» (1932 р.).

У «Словнику технічної термінології» 1927 р. виділяються такі параметри лексикографічного опису:

1) наголос (кожен український заголовковий термін має наголос):

1809 **На́кип** – накипь (Тут.) [I:86];

2) орфографічний (правописний) параметр, тобто варіанти написання заголовкового українського терміна, наприклад:

2028 **О(у)пуст** – шлюз (Г) [I:93], тобто слово *шлюз* в українській мові може писатися як *опуст* або *упуст*;

3) граматична інформація, що зводилася лише до вказівки в дужках на закінчення заголовкового терміна у родовому відмінку:

2417 **Пб́міст (-мосту)** – стеллаж, настил (за ГТП) [I:112];

4) сполучуваність терміна з іншими словами. Наприклад у словниковій статті **регулювальний** показано, як це слово може сполучатися з іншими словами:

2693 **Регулюва́льний** – регулировочный; *-на голка* – р-ная иголка; *-на переліжка до гонка* – р-ная прокладка к шатуну (ТФ); *-на платівка до стільцевої вальниці* – р-ная пластинка к коренному подшипнику [I:124];

5) ареальний статус, що вказує, на якій території поширений термін:

2450 **Пб́рплиця** – Параплиця (Київщ.) [I:113];

6) вказівка про унормованість терміна. Для того щоб показати, що термін унормований, у дужках подавалися скорочення, такі, як, наприклад (ТТ). Це скорочення означає, що термін було прийнято Технічно-термінологічною комісією при департаменті освіти МНО:

1792 **Нагля́дник** – диаграмма (ТТ) [I:85];

7) інформація про тематичну належність терміна подається у вигляді скорочень, таких, як: (пт.) – парові турбіни, (авс.) – автогенне спогрівання, ТФ – трактор «Фордзон», наприклад:

Воднево-кисневе спогрівання – водородно-кислородная сварка (авс) [I:28].

У деяких словникових статтях інколи представлено параметри «полісемія» Наприклад:

3596 **Чері́нь (-ня)** – 1) под печи; 2) под костра для выжигания древесного угля (Київщ.) [I:163].

Як бачимо, кількість та зміст лексикографічних параметрів у досліджуваному словнику досить обмежені. Укладачі мали на меті представити головним чином формальну сторону термінів: орфографію, граматичну інформацію та сполучуваність.

«Словник механічної термінології. Ч.1: Силовні (Проект)» 1929 р. за своєю структурою та параметрами відрізняється від попереднього лише тим, що укладачі включили до нього семантичний параметр, який вказує, що заголовкове слово:

а) має синонімічні еквіваленти в українській мові, тобто для кожного терміна у квадратних дужках додаються синоніми з вказівкою на джерела, з яких вони були взяті, наприклад:

Болт – прогонич (-ча); [шруба (ДСТ); бовт (У, Тмч); сворінь (Г, А, Дбр)] [XII:13].

Тут «У» означає, що слово взято з «Російсько-українського словника» Уманця М. і спілки, «Тмч» – з «Русско-малорусского словаря», «Г» – зі «Словника української мови» Б. Д. Грінченка, «А» – з «Російсько-українського словника» У.А.Н.;

б) є новотвором (позначається символом N) або термін вживається не в первісному значенні (символ Г*), наприклад:

Амортизировать (колебания) – гальмувати; угальмовувати, угамувати (Г*) [XII:11];

Станция ветроэлектрическая – вітроелектровня (N) [XII:95].

У «Словнику транспортної термінології Т.IV. (Проект)» (1932 р.) існують такі параметри: 1) наголос, 2) граматична інформація, 3) частина мови, 5) синонімія та 6) фразеологія.

Граматичний параметр використовується для зазначення флексії українського терміна в родовому відмінку:

Вагон – вагон (-на) [XIII:13];

Бьэф – б'єф (-у) [XIII:13].

У словнику подано переважно терміни-іменники. Значно менше представлено термінів іншої частиномовної належності: прикметників, прислівників та дієприкметників, що набули термінологічного значення. Для російських активних дієприкметників подаються українські прикметники, наприклад: дієприкметникові *режущий* у словосполученні *прибор режущий* відповідає український прикметник *різальний*.

До російського терміна можуть наводитися українські синонімічні еквіваленти з вказівкою на слова, з якими необхідно використовувати той чи інший синонім:

Быстроходность (мотора, машини) – швидкорухливість (-ності); **б.** (паровоза, автомобіля, судна) – швидкохідність [XIII:13].

У словниковій статті до терміна може бути подана стала словосполука:

Свет – світло

в свету (*о мосте*) – у просвіті [XIII:172];

1933 р. – 80-і рр. XX ст. У період із 1933–1941 рр. було видано десять шкільних словничків (з біології, ботаніки, географії, математики [два], хімії, анатомії, природознавства, зоології), мали вони від 35 до 212 сторінок. Єдиним термінологічним словником дещо вищого рівня був «Словник медичної термінології» [14:129].

У «Російсько-українському словнику географічної термінології» (1934 р.) [V] можна виділити кілька параметрів лексикографічного опису: наголос, граматична інформація (форма закінчення у родовому відмінку) та полісемія. Поряд з українським терміном у дужках подається інформація, яка допомагає виокремити значення російського терміна:

Пар – пара (-ри); (*о поле*) пар (пару) [V:89];

Площадь – Майдан (-ну); (*геом.*) площа (-щі) [V:93].

У 50–60 рр. було видано низку фахових словників: «Російсько-український гірничий словник» (1959 р.) [II], «Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування» (1959 р.) [VI], «Російсько-український технічний словник» (1961 р.) [IX], «Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки» (1962 р.) [XIV].

Так, у «Російсько-українському гірничому словнику» для українських термінів представлено значно більший обсяг параметрів, а саме:

1) орфоепічний (наголос);

2) граматичний, що вказує на:

а) завершеність і незавершеність дії для віддієслівних термінів. У словниковій статті першою іде форма слова у доконаному виді, а потім – у недоконаному виді:

подкатка підкатка; (*неоконч. действие*) підкочування;

преломление заломлення; (*неоконч. действие – еще*) заломлювання;

б) форму закінчення або слова у родовому відмінку:

алмаз алмаз (собир.) алмаз, -зу [II:3];

ампер *эл.* ампер (*род. мн.* амперів) [II:4];

Ремарка *неоконч. действие* означає, що відповідник використовується для позначен-

ня незакінченої або багаторазової дії. Слово *еще* показує, що перший відповідник можна також уживати на означення незакінченої або багаторазової дії.

в) українські еквіваленти до російських активних дієприкметників:

аккумулирующий акумулюючий, який (що) акумулює [II:3];

3) полісемія. Якщо російський термін перекладається кількома українськими відповідниками, різними за значенням, останні розділяються цифрами та ремарками, що вказують на галузь, в якій дане українське слово вживається, наприклад:

включать 1) *эл.* вимикати; 2) (*вносить*) включати [II:11].

У «Російсько-українському технічному словнику» (1961 р.) лексикографічна параметризація стосується не тільки українських, а й заголовкових російських термінів. Для російської частини словника використовуються:

1) граматичний параметр, що вказує на:

а) закінчення терміна у назвах чоловічих та жіночих професій: **откатчик**; **-чица**;

б) використання терміна в однині або множині: **амины** [IX:10], **отход** [IX:329], **отходы** [IX:329];

2) морфологічні та фонетичні варіанти написання деяких термінів: **сгон**, **сгонка** [IX:492]; **тонкошерстный**, **тонкошерстый** [IX:565];

3) орфографічний параметр, що вказує на варіант написання слова. Проте в словнику може подаватися стара форма написання терміна з указівкою на нову: **азбест** и пр. см. *асбест* [IX:6];

4) синонімія: до реєстру включено кілька вживаних синонімів. Коли один із синонімів менш уживаний, то він не перекладається, а надається посилання на більш уживаний. Якщо вони рівноцінні, то посилянь не дається, а після українського відповідника ставиться ремарка *см. еще*. Наприклад:

самоточка *см.* токарный станок [IX:482];

самовоспламенение самозаймання, самозапалювання; *см. еще* самовозгорание [IX:479];

5) інтерпретаційний параметр (пояснення терміна):

самотаска (*скребковый транспортер*) *лес. и пр.* самотяг [IX:481].

Для української частини термінологічного словника використовуються:

1) граматичний параметр для характеристики закінчень іменників у родовому відмінку: а) в іменниках чоловічого роду, які мають

закінчення *-у(-ю)*, а не *-а(-я)*: чавун, *-ну*; б) в іменниках чоловічого роду, що закінчуються на *-р*: вар, *-ру*, термометр, *-ра*; лимар, *-ря*; в) в іменниках чоловічого та жіночого роду, що закінчуються на м'який приголосний: жавель, *-лю*; акварель, *-лі*; г) в іменниках з випадним голосним: водень, *-дню*; д) в іменниках із перехідним наголосом: маяк, *-ка*. В усіх випадках зазначено невідмінюваність іменника. Наприклад: **реле** – реле (*нескл.*) [IX:3].

2) синонімія, наприклад: **аэрометр** (воздухомер) аерометр, *-ра* (повітромір) [IX:18];

3) полісемія з ремаркою, що вказує на галузь використання того чи іншого значення:

ствол 1) *бот.* стовбур, *-ра*; 2) *горн.* ствол, *-ла*, стовбур; 3) *воен. и пр.* ствол [IX:534];

4) омонімія: омоніми подаються в окремих словникових статтях:

ток¹ 1) (*течение*) течія; (*действие: бег*) біг, *-гу*; 2) (*струя*) струмінь, *-меня*; (*поток*) потік, *-току*; 3) *эл.* струм, *-му* [IX:562];

ток² *с.х.* тік (току) [IX:563];

5) стилістичний параметр, якщо термін має стилістичні особливості використання:

ломоть скиба; (*поменьше*) скибка; (*кусок*) шматок, *-тка* [IX:218].

У зазначений період почали з'являтися термінологічні словники, що поєднували в собі лексикографічні параметри перекладного та енциклопедичного типів. Одним із таких словників є «Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР» (1971 р.). Довідник є нормативним, тобто він має бути довідником орфографічних норм при написанні і, певною мірою, орфоепічних норм при вимові географічних найменувань [III:5].

В українській і російській частинах представлена граматична інформація, тобто вказівка на закінчення слів у родовому відмінку однини (с. Покровське, *-кого*) або множини (с. Коломійці, *-ів*) [III:5]. У складних назвах родовий відмінок може відповідати називному (частина назви, що не змінюється в родовому відмінку позначається символом ~):

Артема гори, ~ гір, Артёма горы, ~ гор [III:9].

Енциклопедична інформація містить дані щодо визначення географічного об'єкта (населений пункт, річка, гора тощо), його місцеположення (адміністративно-територіальна належність населеного пункту, належність річки до певного водного басейну тощо), наприклад:

Бахмутка (Бахмут), -ки (-ту), Бахмутка (Бахмут), *-ки (-та)* – річка, п. пр. Сіверськ. Дінця (басейн Дону) [III:11].

До деяких географічних назв дається пояснення географічного поняття, таке, як, наприклад:

Аїрчинське, -кого, Аирчинское, *-кого* – озеро на Зх. Кримського п-ова [III:8].

У словнику також представлено параметр «полісемія», який показує, що найменування позначає різні об'єкти:

Боярка, -ки, Боярка, *-ки* 1) місто Києво-Святошинського району Київської обл.; 2) л. пр. Гуйви (басейн Дніпра), 3) л. пр. Гнилого Тікичу (басейн Пд. Бугу) [III:18]

90-і рр. ХХ ст.–поч. ХХІ ст. На сучасному етапі розвиток лексикографії проводиться в умовах українізації, тобто поширення сфери використання української мови в усіх сферах, у тому числі технічній. У зв'язку з цим вийшов наказ Президента України від 07.08.1999 р. № 967 «Про розвиток національної словникової бази». За 10 років незалежності України було видано понад тисячі словників усіх типів, серед яких 469 термінологічних із різноманітних галузей знань, зокрема з економіки та менеджменту 73 словники, з інформатики та комп'ютерної техніки – 27, з медицини – 57, з юриспруденції – 30, з хімії – 19. [6:35]. Також було надруковано чимало словників технічної термінології, як, наприклад: «Російсько-українсько-латинський тлумачний словник гігієнічних термінів» (Є. В. Гончарук та ін., 1992 р.) [X], «Російсько-український загально-технічний словник (Л. І. Мацько та ін., 1994 р.)» [IV], «Російсько-український словник з механіки» (Я. М. Григоренко та ін., 1995 р.) [VII], «Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики» (В. С. Калашник та ін., 2006 р.) [VIII] тощо.

Розглянемо «Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики», в якому використані такі параметри:

1) орфоепічний параметр (наголос);

2) граматичний параметр, що вказує на закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого (**электрод** електрод, *-да*, **пуск** пуск, *-ку*) та жіночого роду (**длительность** тривалість, *-лості*);

3) інтерпретаційний параметр, що використовується для:

а) пояснення значення термінів:

обкладка (предмет) обкладинка; (*процесс*) обкладення (обкладання) [VIII:317];

б) розкриття значення, залежно від певної галузі знань:

ВЕТЬВЬ...

~ **дендрита** *крист.* гілка дендриту [VIII:56];

в) конкретизації значення слова стосовно описуваної термінології:

кома (*вид абберации*) кома [VIII:216];

кривая...

начальная ~ (*намагниченности*) заборонена крива [VIII:240];

г) показу семантичних відмінностей перекладних термінів у різних галузях науки:

отрицательный мат. (*связанный с системой отчета*) від'ємний; *физ.* (*существующий самостоятельно*) негативний [VIII:345];

4) параметр «синонімія», що вказує на абсолютні синоніми:

авиаэлектроника [авоника] авіаелектроніка [авоніка] [VIII:23];

5) морфологічний параметр (зазначаються префікси, з якими сполучається термін, або буквосполучення факультативного використання):

рас(с)фокусированный ~ роз(с)фокусований пучок [VIII:440];

треступінча(с)тий [VIII:594].

В аналізованому словнику можна також знайти поєднання граматичного та семантичного параметра там, де треба показати смислові відмінності того чи іншого закінчення родового відмінка однини:

рутил (*отдельный кристалл*) рутил, -ла; (*вещество*) -лу [VIII:493].

Поєднання орфоепічного параметру з орфографічним дає змогу показати і варіант вимови, і варіант написання:

гідромагні[е]тний [VIII:89], і[й]он [VIII:184].

Таким чином, дослідивши словники технічної термінології різних років видання, бачимо, що на кількість та якість словників впливали «мовна політика в державі, яка певним чином спрямовує розвиток національних терміносистем; мета мовного планування в термінології; критерії нормативності термінологічних одиниць, на які орієнтуються суб'єкти мовного планування» [1:223]. З плином часу спостерігається тенденція не тільки до збільшення кількості самих словників, але до їх тематичного розмаїття. Якщо на початку ХХ ст. кількість та зміст лексикографічних параметрів у словниках були доволі обмеженими, причому ці параметри існували самостійно один від одного, то в сучасних словниках кількість параметрів постійно нарощується, розширюються їхні функції та взаємозв'язки. Але, на наш погляд, процес збільшення кількості параметрів не може бути безкінечним. Він об'єктивно має обмеження, зумовлені специфікою паперового словника. Розв'язати проблему обмеженості зможуть електронні термінологічні словники. Але це вже тема іншої нашої розвідки.

Список джерел

- I. Дарморос М. Словник технічної термінології з російським покажчиком / М. Дарморос, 1927. — 292 с.
- II. Ковшуля А. А. Російсько-український гірничий словник / А. А. Ковшуля. — К. : Вид-во Акад. наук Української РСР, 1959. — 272 с.
- III. Нежнипана В. Я. Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР / Василий Яковлевич Нежнипапа. — К. 1971. — 157 с.
- IV. Російсько-український загально-технічний словник : Близько 113000 слів / [уклад. Л. І. Мацько та ін.]. — К. : Вища школа, 1994. — 173 с.
- V. Російсько-український словник географічної термінології для середньої школи. — Харків : Радянська Школа, 1934. — 147 с.
- VI. Російсько-український словник з машинознавства та загального машинобудування [уклад. Хільчевський В. В. та ін.]. — К., 1959. — 232 с.
- VII. Російсько-український словник з механіки [Упор. Я. М. Григоренко та ін.]. — К. : Либідь, 1995. — 216 с.
- VIII. Російсько-український словник з радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики [уклад. : В. С. Калашник та ін.]. — К. : Наук. думка, 2006. — 679 с.
- IX. Російсько-український технічний словник [уклад. М. Матійко та ін.]. — К. : Держтехвидав УРСР, 1961. — 648 с.
- X. Російсько-українсько-латинський тлумачний словник гігієнічних термінів : Посібник для студентів, інтернів, викладачів та практичних лікарів / [Уклад. С. В. Гончарук та ін.]. — К., 1992. — 81 с.
- XI. Туркало К. Словник технічної термінології : Коомунальне господарство (Проект) / К. Туркало, В. Е. Фаворський, 1928. — 172 с.

XII. Фаворський В. Словник механічної термінології. Ч. 1 : Силові. (Проект) / В. Фаворський. — К., 1929. — 165 с.

XIII. Фаворський В. Словник транспортної термінології. Т. IV. (Проект) / В. Фаворський. — К., 1932. — 370 с.

XIV. Шелудько І. М. Російсько-український словник з теплотехніки та газотехніки / І. М. Шелудько. — К., 1962. — 308 с.

Література

1. Боярова Л. Українська термінологія як об'єкт мовного планування / Людмила Боярова // Wiener Slawistischer Almanach. — 2006. — Band 58. — С. 223—233.

2. Гринев С. В. Введение в терминологическую лексикографию : [учеб. пособ.]. / Гринев С. В. — М., 1986. — 102 с.

3. Дубичинский В. В. Теоретическая и практическая лексикография / В. В. Дубичинский. — Вена ; Харьков — 160 с.

4. Заболоцький Ф. Структура англо-українського геодезичного словника та труднощі термінологічного перекладання / Ф. Заболоцький, О. Заболоцька, О. Гасько // Проблеми української термінології : [зб. наук. праць]. — Львів : Львів. нац. ун-т, 2008. — С. 78—79.

5. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка / Юрий Николаевич Караулов. — М. : Наука, 1981. — 366 с.

6. Медведів А. Українська наукова термінологія на перехресті / А. Медведів // Проблеми української термінології : [зб. наук. праць]. — Львів : Львів. нац. ун-т, 2008. — С. 35—40.

7. Мейзерська І. В. Лексикографічна параметризація : структурний та функціональний аспекти [Електронний ресурс] / І. В. Мейзерська // Вісник СумДУ — 2007. — № 1. — Т. 1. — С. 151—155. — Режим доступу до журн. : [http://www.visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/1\(102_1\)/26_Meizerska.pdf](http://www.visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/1(102_1)/26_Meizerska.pdf).

8. Моисеев М. В. Лексикография английского языка : учеб.-метод. пособ. / М. В. Моисеев. — Омск : Изд-во ОмГУ, 2006. — 92 с.

9. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / Микола Миколайович Пилинський. — К. : Наук. думка, 1976. — 287 с.

10. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Віталій Макарович Русанівський. — К. : Наукова думка, 1988. — 240 с.

11. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Людмила Олександрівна Симоненко. — К. : Наукова думка, 1991. — 150 с.

12. Старко В. Активні елементи в термінологічному словнику / Василь Старко // Вісник: Проблеми української термінології. — Львів: Національний університет «Львівська Політехніка». — 2006 — № 559. — С. 70—77.

13. Табанакова В. Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.21 / Табанакова Вера Дмитриевна. — Тюмень, 2001. — 288 с.

14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941) : Стан і статус / Юрій Шевельов. — Чернівці : Рута, 1998. — 208 с.

15. Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем / Володимир Анатолійович Широков. — К. : Наукова думка, 2004. — 328 с.

© Купріянов Є. В., 2009

М. П. Бобро

Харків

До проблеми термінології сучасної журналістики та ЗМІ

Бобро М. П. До проблеми термінології сучасної журналістики та ЗМІ. У статті аналізується терміносистема журналістики та ЗМІ з огляду на функціонування термінів у мові. Автор виділяє три основних групи термінів: загальноновживані (мають подібне значення в загальнолітературній мові і в терміносистемі журналістики та ЗМІ), міжгалузеві (уживаються в двох чи більше суміжних галузях) та вузькоспеціальні (притаманні лише одній конкретній галузі знань). Виділено особливості функціонування лексем кожної групи та проаналізовано зв'язки між складовими різних груп. Окремо розглянуто структуру термінів журналістики та ЗМІ.

Ключові слова: *термінологія журналістики, термін, термінологізація, детермінологізація, структура терміна, профільна лексика, вузькоспеціальна лексика.*

Бобро М. П. К проблеме терминологии современной журналистики и СМИ. В статье анализируется терминосистема журналистики и СМИ с точки зрения функционирования терминов в языке. Автор выделяет три основных группы терминов: общеупотребительные (имеют сходное значение в общелитературном языке и в терминосистеме журналистики и СМИ), межотраслевые (употребляются в двух или более смежных отраслях) и узкоспециальные (свойственные только одной конкретной отрасли знаний). Выделяются особенности функционирования лексем каждой группы и анализируются связи между составляющими разных групп. Отдельно рассматривается структура терминов журналистики и СМИ.

Ключевые слова: *терминология журналистики, термин, терминологизация, детерминологизация, структура термина, профильная лексика, узкоспециальная лексика.*

Bobro M. To the problem of modern journalism and mass-media terminology. The term system of journalism and mass-media is analyzed from the point of view of term functioning in the language. The author distinguishes three main term groups: generally used (have similar meaning in general language and the term system of journalism and mass-media), interindustry (used in two or more adjacent industries) and strictly specialized (peculiar to only one industry). Special features of each group functioning and relations between the elements of different groups are analyzed. The structure of journalism and mass-media terms are considered.

Key words: *journalism terminology, term, term formation, term structure, interindustry terms, strictly specialized terms.*

Термінологічна лексика у словниковому складі української літературної мови посідає важливе місце. Саме вона вказує на рівень розвитку наукової мови в суспільстві, а отже, і науки загалом.

Проблема терміна здавна викликає інтерес мовознавців. До цього питання звертались Г. Кониський, І. Верхратський, І. Франко, М. Возняк, П. Куліш, М. Драгоманов. За радянських часів проблему терміна досліджували А. Реформатський, Д. Лотте, А. Суперанська, А. Крижанівська, В. Лейчик, Т. Канделакі та ін.

Із приходом незалежності українська мова стає офіційною мовою науки й виробництва, тому виникає потреба вдосконалення, доповнення та впорядкування української фахової термінології. У цей час термінологією займаються такі науковці, як Т. Кияк, І. Кочан, Т. Панько, А. Д'яков, З. Мацюк та ін. Активно досліджується фахова термінологія: термінологія галузі комп'ютерних технологій (А. Ніколаєва), юриспруденції (М. Вербенец, Н. Артикуца, Г. Сергєєва), економіки (Т. Дячук), ринкових відносин (Д. Шапран, О. Покровська), медицини (Н. Литвиненко), спорту

(О. Бузюн, І. Пушина) тощо. Не меншої уваги потребує також і термінологія журналістики та ЗМІ, що, на жаль, є маловивченою. Ця терміносистема потребує окремого дослідження, адже журналістика як наука сьогодні активно функціонує і посідає важливе місце серед інших. Окрему увагу необхідно приділяти оновленню лексичного складу термінології журналістики та ЗМІ, що пов'язано як із розвитком суспільства, – а журналістика, безумовно, є суспільною наукою, – так і з розвитком науково-технічного прогресу і впровадженням новітніх технологій.

Метою статті є виділення окремих груп термінів журналістики та ЗМІ, їх класифікація з огляду на функціонування в українській мові та аналіз структури термінів.

Простежуючи функціонування в мові термінологічної лексики журналістики та ЗМІ, її можна поділити на загальноновживану (*кіно, екран, автор, теорія, темп, образ, форма*), профільну, або міжгалузеву, (*графіка, алюзія, ампула, архів, пародія, ритм, хіт, камера, костюм*) та вузькоспеціальну (*верископ, лист, пасквіль, вусик, таблоїд, начертання, прорисовка*).

Лексеми першої групи (слова загальнолітературної мови, що є термінами в журналістиці та ЗМІ) – це в основному терміни, що потрапляли до загальнолітературної мови в результаті їх детермінологізації. Саме тому вони мають подібне значення як у загально-вживаній мові, так і в галузі журналістики та ЗМІ, але в професійному вжитку їх значення дещо уточнене або обмежене, адже при детермінологізації термін втрачає концептуальність і системність та може набувати деяких нових прагматичних властивостей [3:196; 4:133]. Це легко простежити, якщо порівняти тлумачення того самого слова в загально-мовних та спеціальних словниках.

Так, наприклад, слово *газета* в загальнолітературній мові означає: „Періодичне, часто щоденне, друковане на великих аркушах паперу видання, яке містить різноманітні матеріали про поточні події в різних ділянках життя” [5:150]. У термінологічному ж словнику маємо визначення: „Періодичне видання, що оперативно висвітлює суспільно-політичні, громадсько-культурні, економіко-виробничі, науково-літературні, спортивно-масові та інші злободенні події і факти, порушує важливі життєві проблеми. Є одним з основних засобів масової інформації і пропаганди, який формує громадську думку відповідно до інтересів певних партій, класів, організацій. Зовнішні особливості...: оформлення у вигляді розгорнутих аркушів, розміщення матеріалу колонками, менший обсяг і більший формат порівняно з книгою, журналом, брошурою” [1:48].

Цей приклад ілюструє перехрещення загально-вживаної та термінологічної лексики, що має однакове значення. Звичайно, перехрещуються і багатозначні слова, які в термінології журналістики можуть вживатись як в одному, так і в декількох із значень. Наприклад, слово *актор* у тлумачному словнику української мови має два значення: „1. Виконавець ролей у театральних виставах, у кіно, на телебаченні. 2. (перен.) Про людину, яка показує себе не такою, якою вона є насправді” [5:23]. У термінології ж телебачення та кінематографії реалізується лише перше, дещо уточнене значення: „виконавець ролей у театральних виставах, фільмах, телестановках, кліпах тощо, завдяки якому режисер-постановник відтворює людські стосунки у своєму творі, змальовує людські типи й психологічні портрети...” [6:20].

Іноді трапляється і зворотна ситуація, коли в тлумачному словнику подається одне значення слова, а в термінологічному – декілька. Наприклад, слово *диктор* у загально-мовному словнику – це „працівник радіо або телебачення, який читає текст перед мікрофоном, або ведучий окремої телепередачі” [5:230]. У теорії ж екранних мас-медіа значення цього слова розподілене на два окремих: „1. у кіно: актор, який за кадром у визначеному режисером ключі зачитує спец. дикторський текст до фільму. 2. на ТБ: штатний співробітник студії, до обов'язків якого входить зачитувати перед телекамерою попередньо складені тексти новин, повідомлень, оголошень, тощо, як правило, у живому ефірі” [6:59]. Це пов'язано, знову ж таки, з потребою розділити та відокремити ті важливі для термінології компоненти значення, що не мають принципового значення для загально-вживаної лексики.

Другу групу термінів журналістики та ЗМІ складає профільна або міжгалузєва лексика, тобто слова, що вживаються у двох чи більше суміжних професійних сферах. Це, по-перше суміжні, більш вузькі галузі, що разом і становлять теорію журналістики та ЗМІ (періодична печать, телебачення, кіно та ін.), та, по-друге, сфери знань, які певною мірою перехрещуються з ними (видавнича справа, література, театр, зображувальне мистецтво, філософія, тощо). На відміну від загально-вживаних, міжгалузєві терміни мають вужчу сферу функціонування й більш виражений науковий компонент. Такі терміни не просто вживаються в різних галузях знань, вони повинні мати певний загальний зміст, який дозволяє використовувати їх у різних сферах, і цей загальний зміст уточнюється в кожній конкретній сфері, набуваючи конкретніших, специфічних саме для цієї галузі, ознак. Так, наприклад, слово *панорама* має дещо різні значення для двох окремих галузей журналістики та ЗМІ: „1. у періодичній печаті: ідейний і політичний вплив на народні маси друкованим роз'ясненням і поширенням певних поглядів, думок, вчень, теорій. 2. у екранних медіа: використання інтелектуально-емоційного впливу екран. видовища з певними політичними цілями” [6:158].

Часто профільні слова запозичено однією галуззю знань з іншої. Наприклад, термін *верстати* („розташовувати набір тексту по сторінках, готуючи до друку” [5:118]) і утворений від нього *верстка* перейшли із галузі видавни-

чої справи в цілому до галузі періодичної печаті, де додається змістовий компонент „періодичне видання”, та до галузі телебачення, де відбувається семантичне переосмислення цього слова й виникає значення „укладання у відповідну, чітко виражену хронометражем систему за просторово-часовим принципом різножанрових телевізійних матеріалів і різномемних передач, призначених для показу на екрані протягом дня” [1:35].

У зв’язку з розвитком науково-технічного прогресу та повсюдною комп’ютеризацією багато термінів увійшло в терміносистему журналістики та ЗМІ з галузі комп’ютерних знань. Це такі терміни, як *дисплей*, *ноутбук*, *он-лайн*, *диск*, *дискета* тощо.

Третя основна група термінологічної лексики – це вузькоспеціальні терміни, притаманні лише одній конкретній галузі знань, їх значення досить специфічне і зрозуміле лише спеціалісту. Це такі слова, як *аберація*, *захлост*, *коестез* (кіно), *медіатор*, *інтершум*, *витискування* (телебачення), *гузка*, *втяжка*, *портпаж* (періодична печать).

Окрему групу вузькоспеціальних термінів становлять слова загальноповживаної мови, що стали термінами в результаті семантичної перебудови, коли лексична одиниця втрачає своє основне значення, а набуває значення термінологічне, специфічне лише для якоїсь конкретної сфери науки внаслідок процесу термінологізації загальноповживаного слова. Наприклад, слово *модель* у загальнолітературній мові має такі значення: „1. Зразок певного виробу, взірцевий примірник чогось. 2. Тип конструкції. 3. Типовий усталений вигляд певного явища. 4. Предмет, відтворений у збільшеному чи зменшеному вигляді для зручності, наочності або доступності. 5. Будь-який образ, аналог предмета. 6. Спрощене, наочне пояснення певного явища або процесу. 7. Те, що є матеріалом для художнього зображення. 8. Особа, яка позує художникові. 9. Особа, яка має зовнішність певного стандарту і бере участь у фото- і відео зйомках” [1:526]. У термінологічному ж словнику екранних медіа знаходимо таке значення: „в анімації – шар мальованих на целулоїді зображень, що використовуються до зйомки даної сцени фільму не постійно, а періодично; час від часу замінює собою статичні зображення в інших шарах” [6:142]. Іншим прикладом може бути слово *вікно*, що позначає в тлумачному словнику „1. Отвір для світла й повітря в стіні приміщення зі вставною рамою та шибками. 2. Отвір спеці-

ального призначення в споруді, агрегаті, машині. 3. Вільні години між заняттями у розкладі викладача. 4. Невеличке озерце, заглиблення в драговині, болоті [5:139]. У словнику теорії журналістики знаходимо інше значення: „розміщення кліше і текстового матеріалу рівними колонками (найчастіше в правому чи лівому кутку сторінки). Від іншого тексту відбивається жирною горизонтальною лінійкою або заключається в рамку” [1:45].

Саме серед вузькоспеціальних термінів трапляється найбільша кількість терміносполучень, тобто термінів, що складаються з двох або більше слів. Це пов’язано з тим, що багато профільних (міжгалузевих) термінів набувають специфічності та стають вузькоспеціальними завдяки уточнюючому їх означенню. Це, наприклад, *зворотна зйомка*, *метод перспективних накладень*, *тонувальний період*, *літературна правка*, *неподійний репортаж* тощо. Вже згадуваний міжгалузевий термін *верстка* стає вузькоспеціальним у терміносполученні „*брускова*” *верстка*. Це вже не просто розміщення й компонування газетного тексту, а „компонування сторінки з різних за розміром (але обов’язково прямокутних) „брусків”, що спрощує вигляд газетної сторінки та полегшує роботу верстальників та коректорів” [1:33]. Також розрізняють *комбіновану верстку* (з одночасним застосуванням симетричного й асиметричного принципу) [1:199], *композиційну верстку* (надає сторінці компактності й цілісності) [1:203], *ламану верстку* (між заверстаними матеріалами, добірками, утворюються ламані, східчасті лінії) [1:118], *симетричну верстку* (однакові за розміром текстові матеріали розташовують на рівній відстані від уявної вертикальної лінії, що розділяє газетну сторінку навпіл) [1:223], *вертикальну верстку* (включає можливість збігу кліше, лінійок, заголовків на одному рівні) [1:36], *закриту верстку* (кліше може прикриватися зверху і знизу або навіть з трьох боків) та ін. [1:84].

Розглядаючи терміносполучення, слушно порушити питання про структуру терміну. Терміни за структурними моделями поділяються на однокомпонентні, двокомпонентні, трикомпонентні і багатокомпонентні аналітичні [2:134–135]. В термінології журналістики та ЗМІ, окрім однокомпонентних, функціонує, як вже було сказано, багато двокомпонентних термінів, рідше трапляються трикомпонентні, а іноді – чотирикомпонентні.

Двокомпонентні терміни, в основному, утворюються за моделлю „прикмет-

ник + іменник”: інформаційний огляд, негативний друк, недільний випуск, наукові записки, пунктирна ілюстрація, середній план, відтінений шрифт, альтернативний заголовок, друкарська правка, календарні знаки, звукова доріжка, візуальний ефект, панорамне кіно, тонувальний період, фотографічний підхід, просвічуваний екран. Окремо можна виділити двокомпонентні терміни, утворені за моделлю „прикметник + іменник”, у яких прикметник є складним: *монтажно-тонувальний період, науково-популярний фільм, документально-хронікальний фейлетон, електронно-гравірувальний автомат, наборно-друкарська машина, обліково-видавничий аркуш* Дещо рідше бачимо модель „іменник + іменник”: *огляд преси, гра шрифтів, насиченість шрифту, організація оригіналу, спотворення звуку, телевізійність матеріалу, індекс прибутковості, надзображальність фільму, реставрація фільму, сітка мовлення, цикл передач.*

Трикомпонентні терміни функціонують найчастіше в термінології телебачення та кіно. Серед них маємо моделі: „іменник + прикметник + іменник”, „прикметник + іменник + іменник”, „прикметник + прикметник + іменник”. Найпоширенішою є перша модель: *анімація голчастого екрану, кон'юнктура екранного продукту, метод перспективних накла-*

день; Іноді в ній зустрічаються і прикметникові утворення: *циклічний рух в анімації, огляд на внутрішні теми*. Рідше використовується друга модель: *вихідні матеріали фільму, прокатна індексація фільму, кольорова модель персонажа*. Остання модель трапляється найрідше, можемо говорити про okazionale вживання. За цією моделлю утворені назви деяких приладів та напрямків кіно: *крупнокегельна рядковідливна машина, американське підпільне кіно, німецьке „молоде кіно”, чехословацьке „нова хвиля”*.

Зрідка спостерігаємо чотирикомпонентні терміни. Це назви приладів (*об'єктив зі змінною фокусною відстанню, ранцева репортажна телевізійна установка*), технічних стандартів (*телевізійна система кольорового запису*) та напрямків і шкіл кіно (*київська школа науково-популярного кіно*).

Отже, з вищезазначеного можна побачити бачимо, що терміносистема журналістики та ЗМІ з огляду на функціонування її термінів у мові складається з трьох основних груп лексики: загальноновживаної, профільної та вузькоспеціальної. Така класифікація в цілому збігається з класифікацією термінів інших галузей науки. Що ж стосується структури термінів, то найпоширенішими є однокомпонентні терміни та двокомпонентні, утворені за моделлю „прикметник + іменник”.

Література

1. Григораш Д. С. Журналістика у термінах і виразах / Дим'ян Семенович Григораш. — Львів : Вища школа, 1974. — 296 с.
2. Зоряна Мацюк. Українська мова професійного спілкування : Навч. посібн / Зоряна Мацюк, Ніна Станкевич. — К. : Каравела, 2006. — 352 с.
3. Панько Т. Українське термінознавство : [підруч. для гуманіт. спец. вузів] / Панько Т., Кочан І., Мацюк Г. — Львів : Світ, 1994. — 215 с.
4. Суперанская А. В. Общая терминология: вопросы теории / Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В. — М. : Наука, 1989. — 246 с.
5. Тлумачний словник української мови / [ред. В. С. Калашник]. — 2-ге вид., випр. і доп. — Х. : Прапор, 2004. — 992 с.
6. Український словник-довідник екранних медіа / [уклад. О. Рутковський]. — К. : ІМФЕ ім. Рильського НАН України, 2007. — 304 с.

© Бобро М. П., 2009

УДК 811.161.2'373.46'373.612

О. М. Кримець

Харків

Семантична тотожність та структура галузевих термінів *блок, блокувати, блокування*

Кримець О. М. Семантична тотожність та структура галузевих термінів *блок, блокувати, блокування*. Статтю присвячено дослідженню семантичної структури галузевих технічних термінів *блок, блокувати, блокування*. Розглянуто шляхи виникнення нових значень цих термінів. Встановлено, що новітні значення термінів є результатом семантичних процесів в англійській мові та запозичення їх українською мовою.

Ключові слова: запозичення, метафора, омонімія, полісемія, семантична структура.

Кримец О. М. Семантическая тождественность и структура отраслевых терминов *блок, блокировать, блокирование*. Статья посвящена исследованию семантической структуры отраслевых технических терминов *блок, блокировать, блокирование*. Рассмотрены пути возникновения новых значений этих терминов. Установлено, что новейшие термины являются результатом семантических процессов в английском языке и заимствования их украинским языком.

Ключевые слова: заимствование, метафора, омонимия, полисемия, семантическая структура.

Krimets O. M. Semantic identity and structure of section terms *block, to block, blocking*. The present paper deals with semantic structure of section technical terms *block, to block, blocking*. The ways of new definitions of these terms were considered. We stated that new terms' definitions are the result of semantic processes in English and Ukrainian borrowed these terms.

Key words: borrowing, metaphor, homonymy, polysemy, semantic structure.

В українській технічній термінології виділяються складники, які вживаються в багатьох термінологічних підсистемах. Такі складники-терміни є галузевими або міжгалузевими. До них належать і номінації *блок, блокувати, блокування*.

Як відомо, динамічні процеси у сучасній українській термінології приводять до появи нових термінологічних одиниць або до виникнення нових значень вже існуючих термінів. Показовими у цьому відношенні є терміни, що становлять предмет нашого аналізу. Останнім часом вийшли спеціальні словники: «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» 2006, «Російсько-український тлумачний словник. Поліграфія та видавнича справа», 2002, «Радіотехніка. Енциклопедичний навчальний довідник», 1999 та інші, в яких терміни *блок, блокувати, блокування* мають значення, не зафіксовані у загальнономовних тлумачних словниках та у спеціальних словниках, ви-

даних раніше. У цьому зв'язку виникає питання про семантичну структуру кожного терміна, особливості виникнення окремих значень, а також питання про лексикографічну кодифікацію таких термінів.

Завдання статті полягає у визначенні семантичного розвитку галузевих технічних термінів *блок, блокувати, блокування* та встановленні їхньої семантичної структури як складника всієї технічної терміносистеми. Відзначимо, що для термінознавства ці питання не є новими. Ще у 1969 році російські дослідники Т. Л. Канделакі та Г. Г. Самбурова у статті «Вопросы моделирования систем значений упорядоченных терминологий» торкнулися кількох важливих аспектів, що стосуються визначення міжсистемних значень та їхніх структурних особливостей, а також визначення повноти системи термінологічних значень [5:3–31].

Наведемо значення термінів *блок, блокувати, блокування*, які фіксуються у загальнономовних та спеціальних словниках української мови.

Таблиця 1

Термін блок

Термінологічні значення блок	Словники							
	СУМ	ВТССУМ	РУСД ПДА	ТАВП	ТРАУС ПКЗГ	АУТС ОПП	РЕНД	РУТС ПГС
Блок ¹ 1. техн. Простий механізм для підняття важких предметів, що має форму колеса (на осі) з жолобом, через яке перекинута ланцюг, канат і т. ін.	+	+	+	-	-	-	-	-
Блок ¹ 2. техн. Головна деталь ремінної передачі (з ременем трапецієподібного поперечного перетину).	-	+	-	-	-	-	-	-
Блок ² 1. техн. Окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що складається також з окремих елементів або деталей.	+	+	+	-	+	-	-	-
Блок ² 2. тех. Механізм, пристрій з однорідних або різнорідних деталей, елементів, що виконує єдину технічну задачу.	+	+	-	-	-	-	-	-
Блок ² 3. буд. Природний або штучний будівельний камінь, порізаний на плити.	-	+	-	-	-	-	-	-
Блок, що здійснює подачу в необхідній послідовності команд на виконавчі органи – приводи і пристрої пересування.	-	-	-	+	-	-	-	-
У програмуванні – виділена складова частина комп'ютерної програми, що реалізує одну з взаємопов'язаних задач, які розв'язуються в даній програмі.	-	-	-	-	+	-	-	-
У системах оброблення інформації – певний фіксований обсяг інформації, що розглядається як єдине ціле.	-	-	-	-	+	-	-	-
У системах оброблення інформації – сукупність об'єктів, які графічний редактор розглядає як єдине ціле, або виділена ділянка тексту в текстовому файлі, що редагується.	-	-	-	-	+	-	-	-
Група символів або байтів, які розглядаються як єдине ціле під час операцій вводу-виводу.	-	-	-	-	-	+	-	+
Один фізичний запис даних на магнітній стрічці або інших носіях.	-	-	-	-	-	+	-	-
У мовах програмування – один або кілька операторів, об'єднаних спеціальним чином.	-	-	-	-	-	+	+	-
У текстових процесорах – позначений фрагмент тексту, над яким здійснюють ту чи іншу операцію (форматування, видалення, переміщення тощо).	-	-	-	-	-	+	-	-

Таблиця 2

Термін блокувати

Термінологічні значення блокувати	Словники		
	СУМ	ВТССУМ	АУТС ОТІП
1. Зал. Автоматично закривати залізничний проїзд за допомогою спеціального обладнання.	+	+	-
2. Поділяти на блоки.	-	-	+

Таблиця 3

Термін блокування

Термінологічні значення блокування	Словники						
	СУМ	ВТССУМ	ТАВП	АУТС ОТІП	РЕНД	ЦМСКТС	НРУА ТСІ
1. Зал. Дія за значенням блокувати – автоматично закривати залізничний проїзд за допомогою спеціального обладнання (блокіровки).	+	+	-	-	-	-	-
2. Виділення блоків, розбиття на блоки, блочна сегментація – виділення перед розпізнаванням блоків тексту і графіки у вхідному графічному образі документа в окремі логічні частини.	-	-	-	+	-	-	-
3. У системі оброблення інформації – механізм організації доступу до ресурсу, що спільно використовується.	-	-	-	-	-	-	+
4. Заборона або перешкода виконанню будь-чого.	-	-	-	-	-	-	+
5. Дії з метою запобігання або обмеження можливості виконання певних операцій.	-	-	+	-	-	+	+
6. У комп'ютерних мережах – непрацездатність ресурсу мережі, яка виникає внаслідок одночасних вимог користувачів на використання цього ресурсу, що перевищують його пропускну здатність.	-	-	-	-	-	-	+

Вирішуючи завдання нашого дослідження, беремо до уваги омонімію термінів *блок*¹ і *блок*², а також специфіку розвитку термінологічних значень, які зумовлюються особливостями актуалізації семантичних компонентів слова у процесі наукового пізнання дійсності. Тобто, йдеться про наукову метафору (в широкому розумінні цього слова), характерні властивості якої знайшли своє висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців (Н. Д. Арутюнової, В. Н. Телія, Л. М. Алексєєвої, С. С. Гусєва, В. В. Петрова, В. П. Даниленко, Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, Н. С. Родзевич та інших). Наукова метафора, на думку дослідників, є особливим засобом мислення, сутність якого полягає у встановленні нового змісту людських знань, що досягається за допомогою умовного

ототожнення семантичних галузей різного рівня, характеру, походження. За рахунок метафори відбувається розширення мови науки, тобто залучення до структури мови переосмислених понять з позанаукових галузей [3:122–146]. Однак, висхідним матеріалом для нового терміна може бути не лише звичайне слово, а й термін [6:37–39]. Наукову метафоризацію вчені розуміють як складний мисленнєвий процес, що включає гіпотетичні передбачення, порівняння, емоційні оцінки, абстрагування і моделювання реальності. Сутність цього процесу полягає у встановленні нового змісту людських знань. Метою цього процесу є пояснення нових галузей знань, вербалізація нових наукових понять, тобто творення нових термінів [1; 2; 3; 4; 7; 8; 10].

Водночас, розглядаючи особливості семантичної структури кожного терміна, необхідно також брати до уваги можливість виникнення нового значення вже існуючого терміна як результату запозичення відповідного терміна, що за своєю будовою співпадає з уже існуючим у мові-реципієнті.

Розгляньмо значення терміна *блок*. Термін *блок* є омонімічним. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2007) подається п'ять омонімів *блок*, три з яких позначені як терміни: перші два – як технічні, третій – як політичний [ВТССУМ:88]. Найбільш важливим для нас є омонім, що подається як *блок*², при цьому цей термін своєю чергою має декілька значень (див. табл. 1). На нашу думку, із першим значенням цього терміна пов'язані інші значення, зафіксовані новітніми словниками, а саме: 1) «Один фізичний запис даних на магнітній стрічці або інших носіях»; 2) «У текстових процесорах – позначений фрагмент тексту, над яким здійснюють ту чи іншу операцію (форматування, видалення, переміщення тощо)» [АУТС ОТП:73]. Так само із другим значенням терміна *блок*² пов'язані такі термінологічні значення: 1) «У програмуванні – виділена складова частина комп'ютерної програми, що реалізує одну з взаємопов'язаних задач, які розв'язуються в даній програмі» [ТРАУС ПКЗГ:48]; 2) «У системах оброблення інформації – певний фіксований обсяг інформації, що розглядається як єдине ціле» [ТРАУС ПКЗГ:48]; 3) «У системах оброблення інформації – сукупність об'єктів, які графічний редактор розглядає як єдине ціле, або виділена ділянка тексту в текстовому файлі, що редагується» [ТРАУС ПКЗГ:48]; 4) «Група символів або байтів, які розглядаються як єдине ціле під час операцій вводу-виводу» [ТРАУС ПКЗГ:48; РУТС ПГВС:27].

Виникає закономірне питання про шляхи розвитку нових значень аналізованого терміна. Визначаючи їх, звертаємо увагу на те, що новітні значення представлені у перекладних англо-українських тлумачних словниках, таких як: «Тлумачний російсько-англійсько-український словник із протикорозійного захисту газопроводів» (2000), «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» (2006). Тому припускаємо, що такі значення є результатом запозичення та семантичної адаптації іншомовних термінів. Про це свідчать і екстралінгвальні факти: термін *блок* у відпо-

відних значеннях, що не існували в українській мові, позначає поняття і реалії, які виникли в англійській мові, а українська мова-реципієнт лише їх запозичила.

Нові значення, запозичені з англійської мови, необхідно розглядати як складники семантичної структури терміна *блок*². Підставою для цього є особливості зв'язків між окремими значеннями, наявність спільних сем. Наприклад, новітнє значення терміна *блок* «один фізичний запис даних на магнітній стрічці або інших носіях» виникло, на нашу думку, у результаті метафоризації значення *блок*²1: «техн. Окрема, незалежна частина споруди, машини і т. ін., що складається також з окремих елементів або деталей» [АУТС ОТП:73; ВТССУМ:88]. При цьому актуалізувалася сема «окремиї». Значення «виділена складова частина комп'ютерної програми, що реалізує одну із взаємопов'язаних задач, які розв'язуються в даній програмі» пов'язане із значенням терміна *блок*²2: «техн. Механізм, пристрій з однорідних або різнорідних деталей, елементів, що виконує єдину технічну задачу» [ВТССУМ:88; ТРАУС ПКЗГ:48]. Ми вважаємо, що новітнє термінологічне значення виникло шляхом метафоризації наявного значення *блок*²2, семами-мотиваторами є семи «виконувати», «єдина задача».

У технічній термінології, крім терміна-іменника *блок*, використовується також термін-дієслово *блокувати*, який тлумачиться у загальнономовних та спеціальних словниках так: 1) «зал. Автоматично закривати залізничний проїзд за допомогою спеціального обладнання»; 2) «поділяти на блоки» [СУМ:202; ВТССУМ:88; АУТС ОТП:73]. Досліджуючи шляхи розвитку цих значень, зазначимо, що вони також запозичені. Перше термінологічне значення виникло у результаті метафоризації загальнономовного значення, зафіксованого у перекладному «Англо-українському словнику»: «*block III* – 2) *загороджувати, перегороджувати*» [АУС:75]. Друге термінологічне значення зафіксоване в «Англо-українському тлумачному словнику з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» [АУТС ОТП:73]. На нашу думку, ці два значення терміна *блокувати* не можна розглядати як єдину семантичну структуру, оскільки у них немає спільних сем, можемо передбачити, що значення розвинулися на основі омонімів.

Словники фіксують також термін *блокування*, який позначає дію за значенням дієслова *блокувати* (див. табл. 3) [ВТССУМ:88]. У спеціальних англо-українських словниках зафіксовано декілька значень терміна *блокування*, це дає підстави твердити, що вони також запозичені з англійської мови. Розгляньмо шляхи розвитку цих нових значень. Новітні значення терміна *блокування* 3, 4, 5, 6 (див. табл. 3), на нашу думку, пов'язані із першим значенням («зал. дія за значенням *блокувати* – *автоматично закривати залізничний проїзд за допомогою спеціального обладнання*») і становлять певну семантичну структуру цього терміна, оскільки всі вони утворилися шляхом метафоризації одного із значень англійського слова *block* III: «2) *загороджувати, перегороджувати*» [ВТССУМ:88; АУТС ОТП:74; НРУАТСІ:62; АУС:75]. Новітнє значення «*виділення перед розпізнаванням блоків тексту і графіки у вхідному графічному образі документа в окремі*

логічні частини» позначає дію за значенням терміна *блокувати* («*поділяти на блоки*»). Це значення не пов'язане із першим значенням терміна *блокування*, і тому, на нашу думку, не може входити до вказаної семантичної структури [АУТС ОТП:74].

Отже, фіксація полісемічних термінів *блок, блокувати, блокування* у спеціальних словниках свідчить про появу останнім часом нових значень цих термінів. Такі значення ми розглядаємо як результат семантичного розвитку у мові-продуценті (англійській мові) та запозичення нових значень українською мовою. Якщо ці значення становлять певну семантичну структуру, то їх слід подавати у словниках як лексико-семантичні варіанти вже існуючих термінів *блок, блокування*. Якщо ж значення терміна не пов'язані між собою і не становлять єдиної семантичної структури, їх слід подавати як окремі слова: *блокувати*¹ і *блокувати*², *блокування*¹ і *блокування*².

Список умовних скорочень

- СУМ — Словник української мови. — Т. 1. — М., 1970.
- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [упоряд. В. Т. Бусел]. — Київ ; Ірпінь, 2007.
- РУСД ІГДА — Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури / [уклад. Є. А. Антонович, Я. В. Василюшин, В. А. Шпильчак]. — Львів, 2001.
- АУТС ОТП — Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / [уклад. Е. М. Проїдаков, Л. А. Теплицький]. — К., 2006.
- АУС — Англо-український словник / [уклад. М. Л. Подвезько, М. І. Балла]. — К., 1974.
- ТАВП — Терміни з автоматизації виробничих процесів : [словник] / [за ред. проф. Ю. Л. Іваськіва]. — К., 1992.
- ТРАУС ПКЗГ — Тлумачний російсько-англійсько-український словник із протикорозійного захисту газопроводів. Основні терміни / [за заг. ред. А. А. Рудника]. — Харків, 2000.
- РУТС ПГВС — Російсько-український тлумачний словник. Поліграфія та видавнича справа / [уклад. Б. Дурняк, О. Мельников, О. Василюшин, О. Дячок]. — Львів, 2002.
- Р ЕНД — Радіотехніка. Енциклопедичний навчальний довідник. — К., 1999.
- ЦМСК ТС — Цифрові мережі та системи комунікацій. Тлумачний словник. — К., 1994.
- ТСД АТВОТ — Тлумачний словник-довідник з автоматизації, телемеханізації та використання обчислювальної техніки для працівників газової промисловості. Основні терміни / [за заг. ред. М. Д. Гінзбурга, З. П. Осінчука, Б. І. Педька]. — Харків, 1997.
- НРУАТСІ — Новий російсько-українсько-англійський тлумачний словник з інформатики. — Х., 2002.

Література

1. Алексеева Л. М. Термин и метафора / Л. М. Алексеева. — Пермь. — 1998. — 250 с.
2. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс / Н. Д. Арутюнова // Теория метафоры. — М. — 1990. — 512 с.
3. Гусев С. С. Наука и метафора / С. С. Гусев. — Ленинград. — 1984. — 150 с.
4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. — М., 1977. — 264 с.
5. Канделаки Т. Л. Вопросы моделирования систем значений упорядоченных терминологий / Канделаки Т. Л., Самбура Г. Г. // Современные проблемы терминологии в науке и технике. — М. : Наука, 1969. — С. 3—31.

6. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. — М., 1961. — 160 с.

7. Панько Т. І. Українське термінознавство / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. — Львів, 1994. — 216 с.

8. Петров В. В. Научные метафоры: природа и механизм функционирования / В. В. Петров // *Философские основания научной теории.* — Новосибирск. — 1985. — 283 с.

9. Родзевич Н. С. Метафора — спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах / Н. С. Родзевич // *Дослідження з лексикології та лексикографії.* — К, 1965. — С. 137—156.

10. Телия В. Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В. Н. Телия // *Роль человеческого фактора в языке.* — М., 1988. — С. 173—204.

© Кримець О. М., 2009

Актуальні питання сучасної української діалектології

УДК 811.161.2'374.2'282.2 (477.54)

А. А. Сагаровський, Н. В. Гречко

Харків

Антропогностеми у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)»

Сагаровський А. А., Н. В. Гречко. Антропогностеми у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)». У статті йдеться про теоретичну й практичну необхідність вивчення територіальної антропогностеміки, позаяк вона недостатньо зафіксована й досліджена, хоч і становить своєрідний домінуючий сегмент антропоцентричного мислення і мовлення. Автори на підставі кількісного і якісного аналізу порівняли відповідний тематичний масив діалектом із трьох словників (М. Онишкевич. Словник бойківських говірок; Г. Аркушин. Словник західнополіських говірок; А. Сагаровський. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)) й дійшли висновку про недостатню репрезентацію антропогностем у деяких із них.

Ключові слова: антропогностеміка, антропоцентричний, діалектема, діалектний словник.

Сагаровский А. А., Гречко Н. В. Антропогностемы в «Диалектном словаре Центральной Слобожанщины (Харьковщины)». В статье речь идет о теоретической и практической необходимости изучения территориальной антропогностеміки, потому что она недостаточно изучена и зафиксирована, хотя и составляет своеобразный доминирующий сегмент антропоцентрического мышления и речевого выражения. Авторы на основании количественного и качественного анализа сравнили соответствующий тематический массив диалектом из трех словарей (М. Онишкевич. Словарь бойковских говоров; Г. Аркушин. Словарь западнорусских говоров; А. Сагаровский. Диалектный словарь Центральной Слобожанщины (Харьковщины)) и пришли к выводу о недостаточной репрезентации антропогностем в некоторых из них.

Ключевые слова: антропогностеміка, антропоцентрический, диалектема, диалектний словарь.

Sagarovskiy A. A., Grechko N. V. Antropognostems in "The dialect dictionary of central Sloboganshchina (Kharkovshchina)". In the article the discussion deals with the theoretical and the practical needs of studying territorial antropognostemiks, because it is not sufficiently studied and fixed, although comprises the unique dominant segment of anthropocentric thinking and vocal expression. The authors on the basis of quantitative and qualitative analysis compared the appropriate subject massif of dialectalunits of three dictionaries and they came to the conclusion that in some if them the representation of antropognostems was not enough M. Oniskovich "The dictionary of boyky's dialects", G. Arkushin "The dictionary of west-Polissya dialects", A. Sagarovskiy "The dialect dictionary of central Sloboganshchina (Kharkovshchina)"

Keywords: Antropognostem, anthropocentric, dialectalunit, dialect dictionary

Один із відоміших українських філологів ХХ ст. Юрій Шевельов (Шерех) у глибокому й різноманітному доробкові неодноразово торкався Слобожанщини: її мовлення, мови творів окремих її славних представників (Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Хвильового й ін.), формування місцевого діалекту, наприклад [14:54–65; 15:34 – 53, 173–184, 393–436], отже є беззаперечні підстави сприймати нашу роботу в широкому річищі його наукових зацікавлень.

Загальновідомо, що навколишній світ сприймається і відтворюється (чи прагматично-утилітарно, чи художньо-естетично) людиною, в основному, антропоцентрично; існування людини як суб'єкта природи і су-

спільства, зрозуміло, передбачає побутування у мові і мовленні численного комплексу відповідних (дотично до неї) елементів, принаймні на рівні лексики, фразеології, семантики, слово- і формотворення. Природно, що це не може не інтересувати лінгвістів, філозофів, психологів. Самозрозуміло також, що антропогностемні найменування у натуральному (діалектному) мовленні значно різноманітніші, ніж у мові літературній.

Лексика центральнослобожанських українських говірок на позначення людини та її рис досить мало досліджувалася і фіксувалася, на сьогодні відсутні ґрунтовні наукові роботи, а, між тим, кожна діалектема, засвідчена і збережена, є своєрідним скарбом. Укла-

дання «Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» є вагомим внеском у науку. Спроба дослідити один із тематичних пластів словника допоможе у вивченні діалекту Слобожанщини та його особливостей, відмінностей від інших зіставних утворень української мови. Сьогодні це питання є досить актуальним, адже, поперше, фіксація та вивчення діалектизмів із кожним днем стають важчими через прискорену нівеляцію будь-якого діалекту, подруге, слобожанський говір досі залишається недостатньо вивченим, тому потребує системного опису хоча б на рівні окремих тематичних пластів.

У доробку сучасних українських діалектологів є чимало праць, присвячених саме вивченню антропогностичної лексики. У роботі «Позитивні й негативні риси людини як об'єкт номінації (на матеріалі східнослобожанських українських говірок)» дослідниця В. Леснова вдалася до кількісного, морфологічного й етимологічного аналізу лексем. Зокрема, помітним явищем є те, що для тематичної групи лексики «людина та її риси» характерною є кількісна перевага назв на позначення негативної характеристики над лексикою для передачі позитивної оцінки об'єктів номінації. Важливе спостереження зробила дослідниця і щодо етимологічних та морфологічних явищ. Серед репрезентантів сем, які характеризують протиставні риси характеру, наявна велика кількість різнокореневих антонімів. Але разом із тим, в обстежених говірках активно функціонують й однокореневі, або афіксальні антоніми. Найпоширенішим способом творення для прикметників є приєднання заперечного префікса **не-** до твірної основи, яка передає позитивну характеристику людини [6:86].

У статті «Синонімічні відношення в тематичній групі лексики «риса людини» (на матеріалі українських говірок)» В. Леснова дослідила синонімічні ряди, особливості їх творення. Так, це, зокрема, можуть бути іменникові номени з певним словотвірним афіксом, композити, атрибутивні словосполучення, субстантивовані прикметники або дієприкметники, стійкі порівняння. Як зазначає авторка, це пов'язано перш за все з яскравою експресивністю більшості діалектних слів, уживаних для номінації людини. [7:184].

Дисертація В. Леснової «Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках» становить собою фактичну

реалізацію ономазіологічного та ареалогічного аналізу лексики для характеристики людини та її рис на відповідній мовленнєвій території. Авторка ввела до науково-практичного обігу нову лексику, визначила провідні засоби і способи номінації у даній тематичній групі, дослідила функціональне співвідношення однослівної й багатослівної, первинної і вторинної номінації людини та її рис. В. Леснова визначила, що однією із провідних засобів творення є опозиція назв людей за статтю, серед видів номінації найпоширенішою є лексична – номінація на рівні слова і словосполучення, висока частотність уживання характерна для стійких порівнянь, яким, на відміну від однослівних назв та словосполучень, притаманна виразніша експресивність, образність.

Дослідник В. Дворянкін теж удався до комплексного аналізу тематичної групи лексики «Людина та її риси» [2]. Одну з його праць також присвячено опису номінативних процесів у східностепових говірках Південної Донеччини, які виявляються в аналогічній тематичній групі з увагою до ареалогії номінативних одиниць. На відміну від В. Леснової В. Дворянкін усю аналізовану лексику поділяє на два підрозділи: «Номінація зовнішніх якостей і фізичного стану людини» та «Номінація внутрішніх властивостей людини». У лексичних групах розглянемо як однослівні семи, так і реалізацію опозицій, синонімічних відношень.

Ясна річ, антропогностеми більшою чи меншою мірою присутні й у «звичайних» діалектних словниках. Зрозуміло, відносна чи абсолютна кількість їх, природно, неоднакова. Це залежить від загальної «ідеології» роботи, підбору інформаторів, цілеспрямованості чи принагідності виявлення і фіксування таких елементів, зрештою, навіть від обсягу праці. Аксиоматичним є те, що антропогностики будь-якої мовленнєвої території багатюща.

Незважаючи на певну несхожість діалектних словників, ми наважилися заналізувати, порівняти деякі щодо якісної і кількісної присутності у них антропогностем (без найменших закидів укладачам-упорядникам). З усіх трьох праць узято матеріали 1-х томів із контекстами.

У першій частині «Словника бойківських говірок» М. Онишкевича [8] репрезентовано близько 5.000 діалектизмів («А»–«Н»), та робота, попри всі її інші переваги, не досить багата саме на антропогностичну лексику.

Ми нарахували та використали для аналізу всього 88 лексем. Деякі групи, згідно з нашою класифікацією (див. далі), не представлені взагалі. Зрозуміло, дібраний матеріал є цікавим з точки зору етимології, подано застарілі слова. Загалом дуже мало синонімів, експресивні ж форми, навпаки, трапляються досить часто і способи та засоби їх творення майже не відрізняються від загальновідомих.

1-ий том «Словника західнополіських говірок» («А» – «Н») Г. Аркушина [1] уміщує понад 8.500 діалектизмів (не враховуючи фонетичних варіантів). Як і словник М.Й. Онишкевича, він має 2 томи, але значно повніший на антропогностичну лексику.

«Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)» А. Сагаровського [10] суттєво відрізняється від попередніх аналізованих праць у першу чергу тим, що кількісно багатший на антропогностичну лексику за усіма класифікаційними пунктами.

Антропогностеми зафіксовані у кожній «нашій» групі, кількісно вони значно переважають попередні роботи. Спостерігаємо яскраве явище різноманітності, синонімії, антонімії усередині безпосередньо класифікаційної підгрупи. Слід зазначити, що у матеріалах цього словника ми опрацювали діапазон масиву «А» – «Д» із контекстами (близько 3.000 статей).

Отож, усі сучасні теоретичні й практичні діалектологічні праці з антропогностики – це спроби дослідити на матеріалі говірки провідні способи та засоби номінації, зафіксувати та зберегти усі форми, що були зафіксовані раніше та спеціально виявлені у процесі роботи. Увесь чималий масив тематичної лексичної групи «Риси людини» є цінним матеріалом, постійно доповнюваним, тому постає проблема із певним упорядкуванням.

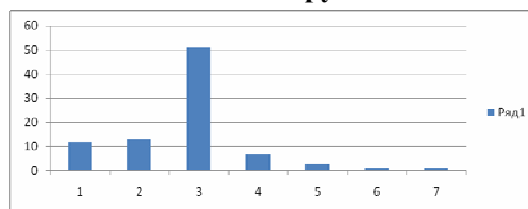
Для зручності аналізу ми випрацювали класифікацію, що в принципі може бути адаптованою для будь-якої роботи з діалектною антропогностики.

I ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД : 1.1 голова; 1.2 обличчя; 1.3 очі; 1.4 ніс; 1.5 губи; 1.6 вуха; 1.7 волосся; 1.8 статура; 1.9 зріст; 1.10 фізичний стан : хворобливість/ здоровість; **II РОЗУМОВІ ЗДІБНОСТІ (ЗДАТНОСТІ)**; **III ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ, РИСИ ХАРАКТЕРУ**; **IV ПРОФЕСІЯ**; **V ВИМОВА**; **VI СЛУХ**; **VII ШКІДЛИВІ ЗВИЧКИ**.

За цією схемою ми заналізували словники М. Онишкевича, Г. Аркушина, матеріали

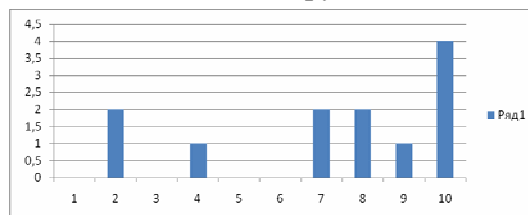
А. Сагаровського, результати аналізу зображено на діаграмах.

М. Онишкевич
«Словник бойківських говірок»,
поділ на підгрупи

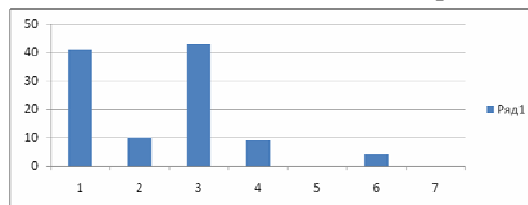
1. зовнішні риси – 12
2. розумові здібності – 13
3. особливості поведінки, риси характеру – 51
4. професія – 7
5. вимова – 3
6. слухові вади – 1
7. шкідливі звички – 1

М. Онишкевич
«Словник бойківських говірок»
I ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи

1. голова – 0
2. обличчя – 2
3. очі – 0
4. ніс – 1
5. губи – 0
6. вуха – 0
7. волосся – 2
8. статура – 2
9. зріст – 1
10. фізичний стан : хворобливість/ здоровість – 4

Г. Аркушин
«Словник західнополіських говірок»

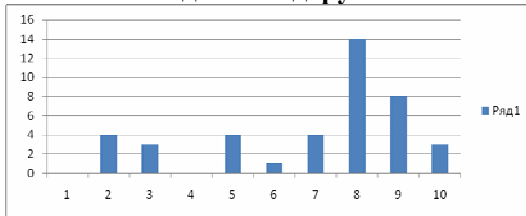

1. зовнішні риси – 41
2. розумові здібності – 10
3. особливості поведінки, риси характеру – 43
4. професія – 9
5. вимова – 0
6. слухові вади – 4

7. шкідливі звички – 0

Г. Аркушин

«Словник західнополіських говірок»
І ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи

1. голова – 0

2. обличчя – 4

3. очі – 3

4. ніс – 0

5. губи – 4

6. вуха – 1

7. волосся – 4

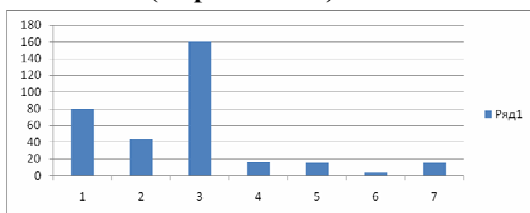
8. статура – 14

9. зріст – 8

10. фізичний стан : хворобливість/ здоро-
вість – 3

А. Сагаровський

«Діалектний словник
Центральної Слобожанщини
(Харківщини)»

1. зовнішні риси – 80

2. розумові здібності – 43

3. особливості поведінки, риси характе-
ру – 160

4. професія – 16

5. вимова – 15

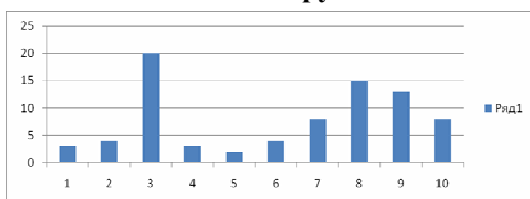
6. слухові вади – 4

7. шкідливі звички – 15

А. Сагаровський

«Діалектний словник
Центральної Слобожанщини
(Харківщини)»

І ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи

1. голова – 3

2. обличчя – 4

3. очі – 20

4. ніс – 3

5. губи – 2

6. вуха – 4

7. волосся – 8

8. статура – 15

9. зріст – 13

10. фізичний стан : хворобливість/ здоро-
вість – 8

Як бачимо, антропогностична лексика, представлена у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)», значно переважає кількісно і якісно. Слід звернути увагу на її семантичну наповнюваність, на слово- та формотворні елементи та засоби.

Наприклад, одиниці :

ВЕСНУШЧАТИЙ [виснушчатий] –а, –е. Веснянкуватий. *Ча́сто виснушчатих д'іу́чат д'ра́зн'ат' р'і́жими* (52), 42, 54, 61, 79, 109, 118, 161.

ВИСНУШКУВА́ТИЙ –а, –е. Веснянкуватий, укритий веснянками. *Виснушкуватих со́нце л'у́бе, то́го вони́ й му́р'і́ют'* (71), 15, 32, 96, 213.

ВИСНУШКУВА́ТИНЬКИЙ [виснушкуватин'кий] –а, –е, змени.-пестл. до **ВИСНУШКУВА́ТИЙ**. *Виснушкува́тин'ка мо́я ону́чка, бо на со́нці́ і ц'і́лий ден' б'і́га* (11), 119, 121, 165 (пункти зафіксування).

свідчать про багатство формотвірних елементів.

АЛЯЛЯ́КАЛО [ал'ал'а́кало] –а, сп., знев. Людина, що любить теревенити, базікало. *Таке́ ал'ал'а́кало, шо на три села́ не найдеши* (95), 58, 59, 72, 81, 89, 91, 168.

БАЛАБО́Л –а, ч., знев.-ірон., чол. до **БАЛАБО́ЛКА**. *Ц'ого́ балабо́ла не перислу́хайиши* (91), 95, у більшості пунктів.

БАЛАБО́ЛКА –и, ч. і ж., знев.-ірон. Ба-зіка; людина, що любить теревенити. *Нисур-й'о́зна балабо́лка* (58), 27, 85, у більшості пунктів.

БАЛАБО́ЛОЧКА –и, сп., змени., знев.-ірон. до **БАЛАБО́ЛКА**. *Звини́т', йак балабо́лочка, неўгава́* (91), 95, у більшості пунктів.

БАЛАКУ́Н –а, ч., тс, що **БАЛАБО́Л**. *Балаку́н за час наго́воре, шо норма́л'ний – за ц'і́лий ден'* (51), 138, 145, 146.

БАЛАКУ́ХА –и, жін. до **БАЛАКУ́Н**. *Балаку́ху ни пи́рису́хайиши, вона́, йак ра́д'иво* (218), 138, 145, 146.

БЕЛЬКО́ТУ́ХА –и, ж. Ба́зіка, жінка, що любить теревенити. *Та вона́ така́ бел'котуха,*

не переслухайши (145), 11, 16, 17, 44, 71, 91, 95.

БОВКАЛО [боўкало] –а, сп. Базика, той хто любить теревенити. *Та то такé боўкало на усé село!* (151), 16, 34, 44, 106, 49.

БОВКУН [боўкун] –а, ч., тс, що **БОВКАЛО**. *Ти того боўкуна не слухай* (17), 18, 32, 65, 95, 103, 105, 143, 153.

БОВКУНІЩЕ [боўкунішче] –а, сп., зруб. до **БОВКУН**. *П'іди до того боўкунішча, хай і тоб'і набалабо́ле* (237), 107, 145, 271.

БОВКУНЯКА [боўкун'ака] –и, ч., зруб. до **БОВКУН**. *Такий боўкун'ака у сво́ю ба́бку – трандал'отку ўдаўс'а* (70), 16, 45, 74.

БОВКУНЯРА [боўкун'ара] –и, ч., збільш.-зруб. до **БОВКУН**. *Ну і боўкун'ара цей Сашко, рот н'і на мину́ту не закри-вайец'а* (17), 18, 72, 75, 85.

БОЛТЛИВИЙ –а, –е. Говіркий, балакучий. *У ко́го вона́ така́ болтли́ва – настал'акала б увес' ден'* (4), 58, 83, 240, 275.

БОЛТУН –а, ч. 1. Надто говірка, словоохотна людина. *Того́ болтуна́ ни пириго-*

вории (106), 88, 103, 107, 213; 2. Пліткар. *Той болтун ус'ім розказаў, шче й прибрехаў* (13), 23, 27, 194, 258.

БОЛТУ́ХА –и, жін. до **БОЛТУ́Н**–1,2. 1. *Така́ болту́ха, шо ни перебалакайиш;* 2. *Болту́ха по ус'ом си́лу рознисла́* (116), 79, 81, 122, 154

Тут бачимо просто «синонімічне засилля» на реалізацію однієї семи, що ще раз засвідчує багатство словника на антропогностичну лексику, що не може не вирізняти його з поміж інших.

Самозрозуміло, що «людинорепресентаційний» шар діалектної лексики слід фіксувати й вивчати, бо це органічний і домінуючий сегмент нашого природного мовлення і мислення; немалим доробком у цьому ділі прислужилися «територіальні» лексикографи, але засвідчено, досліджено надзвичайно мало (і кількісно, і якісно, й ареально), хоча деякі обнадійливі перспективи з'явилися, зокрема щодо Центральної Слобожанщини (Харківщини).

Література

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. — Луцьк : ВолДу, 2000 — Т.1. — 2000. — 354 с.
2. Дворянкін В. Назви людини за характерними ознаками частин обличчя в українських східно-степових говірках Південної Донеччини / В. Дворянкін // Лінгвістика : збірник наук. праць — Луганськ : Альма-матер, 2005. — № 3(6). — С. 159—166.
3. Добролюжа Г. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин / Г. Добролюжа. — К. : Волинь, 1997. — 53 с.
4. Добролюжа Г. Ідеографія егоїзму та байдужості в поліських народних порівняннях / Г. Добролюжа // Культура слова. — К., 1997. — Вип. 51. — 53 с.
5. Леснова В. Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / В. В. Леснова. — Запоріжжя : ЗДУ, 1999. — 21 с.
6. Леснова В. Позитивні й негативні риси людини як об'єкт номінації (на матеріалі східно-слобожанських говірок) / В. Леснова // Вісник Луганського державного педагогічного університету. — 1991. — № 10(22). — С. 85—90.
7. Леснова В. Синонімічні відношення в тематичній групі «рис людини» (на матеріалі українських східнослобожанських говірок) / В. Леснова // Лінгвістика : збірник наук. праць — Луганськ : Альма-матер, 2004. — № 1(2). — С. 114—121.
8. Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. — К. : Наук. думка, 1984. — Ч. 1. — 1984. — 496 с.
9. Панцьо С. Назви особи у лемківському діалекті / С. Панцьо // Українське і слов'янське мовознавство : зб. наук. праць. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 419—422.
10. Сагаровський А. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини) / А. Сагаровський. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна (машинопис). — Т. 1. — 2006. — 300 с.
11. Сагаровський А. Із практики компонування Діалектного словника Харківщини / А. Сагаровський // Волинь-Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2005. — № 14. — С. 179—185.
12. Сагаровський А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва / А. Сагаровський // Українське і слов'янське мовознавство : зб. наук. праць. — Ужгород, 2001. — вип. 4. — С. 465—469.

13. Чевердак В. Лексичні та граматичні синоніми в східнослобожанських говірках (на матеріалі лексики на позначення людини та її рис) / В. Чевердак : Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези XVI Респ. діалектолог. наради. — Житомир, 1990. — С. 161—168.

14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії : 2-й міжнародний конгрес україністів / Ю. Шевельов / доп. і пов. : Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 54—65.

15. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок / Ю. Шерех. — К., 1998. — С. 393 — 436.

© Сагаровський А. А., Гречко Н. В., 2009

УДК 811.161.2'276.3-053.4'282 (477.54)

М. М. Асаула

Харків

Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини)

Асаула М. М. Лексико-семантичні особливості дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). Стаття присвячена розгляду лексико-семантичних особливостей дитячого мовлення Центральної Слобожанщини (Харківщини). Аналізуються лексеми цієї тематичної групи: визначається їх склад, структурні і семантичні особливості. Результати дослідження доводять, що лексика „дитячого спілкування” центральнослобожанських говорів утворює складну й розгалужену систему номінацій, у межах якої поряд із загальнонародними і специфічними діалектними утвореннями виділяється значна кількість ситуативних okazіоналізмів.

Ключові слова: *дитяче мовлення, Центральна Слобожанщина, лексема, загальнонародні й специфічні діалектні утворення, ситуативні okazіоналізми.*

Асаула М. Н. Лексико-семантические особенности детской речи Центральной Слобожанщины (Харьковщины). Статья посвящена рассмотрению лексико-семантических особенностей детской речи Центральной Слобожанщины (Харьковщины). Анализируются лексемы этой тематической группы: определяется их состав, структурные и семантические особенности. Результаты исследования доказывают, что лексика „детского общения” центральнослобожанских говоров образует сложную и разветвленную систему номінацій, в пределах которой наряду с общенародными и специфическими диалектными образованиями выделяется значительное количество ситуативных okazіоналізмів.

Ключевые слова: *детская речь, Центральная Слобожанщина, лексема, общенародные и специфические диалектные единицы, ситуативные okazіоналізми.*

Asaula M. Lexico-semantic peculiarities of children's speech of Central Slobozhanshina (Kharkovshina). The article is devoted to the problem of considering lexico-semantic peculiarities of children's speech of Central Slobozhanshina (Kharkovshina). The lexemes of this thematic group are analyzed: the lexical units of this specific sphere of communication, their structural and semantic peculiarities are determined. The results of the research prove that the vocabulary of children's communication of the dialects of Central Slobozhanshina makes a complex and branched out system in which along the national and specific dialect units a considerable number of situational nonce words are selected.

Key words: *children's speech, Central Slobozhanshina, lexeme, national and specific dialect units, situational nonce words.*

Останнім часом помітно зростає інтерес мовознавців до проблем діалектної лексикології. За ближчі десятиліття з'явилася значна кількість праць, присвячених розгляду загальних теоретичних питань української діалектної лексики (П. Гриценко [5], А. Зеленько [8], І. Матвіяс [13] й інші). Значна увага приділяється сьогодні й описові лексичного складу окремих територіально-мовленнєвих утворень (К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко [3], Н. Гуйванюк [18], А. Сизько [17]

й інші). При цьому різні мовленнєві території щодо дослідження лексичного складу представлені неоднаково. Так, більшою мірою репрезентовані Південний Захід і Полісся. Центральна ж Слобожанщина на лексико-семантичному й фразеологічному рівнях обстежена й представлена явно недостатньо, хоча „місцева” діалектологічна наука й відома іменами Л. Лисиченко, А. Сагаровського, А. Свашенко, Г. Солонської й інших.

Разом із тим, усе більшу увагу дослідників привертають тематичні й лексико-семантичні групи слів. Окремі тематичні групи лексики репрезентовані в працях О. Вікторіні [2], Г. Гримашевич [4], М. і О. Никончуків і В. Мойсеєнко [15] і деяких інших.

Лексика ж „дитячого спілкування” ще не була об’єктом спеціального дослідження в українському мовознавстві. Лише частково її торкнулися С. Богдан, В. Ващенко, Г. Карнаушенко, В. Чернецький.

Зважаючи на такий стан речей, цілком зрозуміла й відсутність лексикографічних робіт із діалектного дитячого мовлення. Разом із тим, ми свідомі того, що наше дослідження – лише перший крок у вивченні цього надзвичайного явища, та сподіваємося, що воно може стимулювати роботу діалектологів інших мовленнєвих територій у цьому напрямку.

Мета пропонованої роботи – виявити й проаналізувати основні лексико-семантичні групи „слів”, наявні в дитячому мовленні Центральної Слобожанщини.

Це дослідження базується на фактажі, зібраному нами за власним питальником (320 позицій) у 40 селах Харківської області (загальна кількість обстежених районів – 7). Прислужилися й записи, зроблені викладачами і студентами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Респондентами стали діти віком до шести років, а також їхні батьки, дідусі, бабусі тощо.

Ілюстративний матеріал, який ми використовуємо в цій статті, здобуто в основному в семи селах трьох районів Харківської області: Валківському (с. Ков’яги, с. Сніжків), Куп’янському (с. Глушківка, с. Курилівка, с. Петропавлівка), Новововодолазькому (с. Білоусівка, с. Рокитне) районах.

Об’єкт нашої уваги – мовлення дітей Центральної Слобожанщини (Харківщини). Предметом дослідження в пропонованій розвідці є лексика дитячого мовлення. При цьому під дитячим мовленням ми розуміємо „слова”, що вживаються дітьми на позначення тих чи інших реалій дійсності, а також лексеми, які використовують дорослі в розмові з ними. Ці „так звані дитячі слова, – як зауважує відомий мовознавець В. Ващенко, – посідають належне місце в лексичному складі мови. Їх зовсім небагато, але вони виразно виділяються за своїми яскравими ознаками” [1:24]. Опис цих специфічних форм, їх тематична класифікація, визначення структурних і семантичних особливостей обумовлюють актуальність нашої роботи.

У дослідженні ми спираємося на теоретичні положення праць зарубіжних і вітчизняних дослідників, які розробляли такі проблеми:

1) про перевагу іменників у дитячому мовленні на початковому етапі мовленнєвого розвитку дитини (О. Негневицька, О. Шахнарович);

2) про особливу значущість чуттєвого образу в сприйнятті слів дітьми (М. Швачкін);

3) про узагальнювальний характер значень перших дитячих слів (В. Гербова, Д. Слобін, І. Столярова, О. Шахнарович);

4) про розвиток структури значення слова в онтогенезі (О. Протасова, О. Шахнарович).

Без урахування цих аспектів аналіз лексики „дитячого спілкування”, на нашу думку, був би неповний.

У дитячому мовленні Харківщини в результаті дослідження були виявлені певні риси на лексико-семантичному рівні, які роблять мовлення дитини своєрідним і таким, що заслуговує на дослідження й подальше вивчення.

Дитяча лексика центральнослобожанських говірок певним чином співвідноситься з відповідним підрівнем інших українських говорів, пов’язаних із нею, тому в складі дитячого мовлення Харківщини слід розрізняти принаймні дві основні групи лексичних одиниць:

1) слова, не зафіксовані в загальних лексикографічних працях, але наявні в мовленні дітей Центральної Слобожанщини (*бє́бѣ* – нічний горщик, *го́ба* – ягода, *го́га* – вогонь);

2) слова, поширені не тільки в мовленні дітей Харківщини, а й за її межами й у загальнонародній мові (*ам-ам* – їсти, *люля* – колиска, *ляля* – дитина).

У межах названої тематичної групи (лексика „дитячого спілкування”) можна виділити такі лексико-семантичні підгрупи: назви людей; найменування різноманітних явищ і об’єктів природи; лексеми на позначення одягу і його деталей, взуття; назви їжі, напоїв; назви свійських тварин, риб, комах, земноводних; назви ігор й іграшок, предметів, якими користується дитина в побуті; назви овочів, фруктів, дерев, ягід, грибів, квітів і трав; лексеми на позначення речей хатнього вжитку; найменування будівель, установ, просторових об’єктів і їх частин; назви казкових істот; номени на позначення загальних оцінних ознак, смакових відчуттів, кольорів, фізіологічних ознак; назви дій; слова привітання, прощання, подяки; характеристики часу й місця.

Узагалі виділення цих підгруп певною мірою є умовним, однак важливим для досягнення чіткого й послідовного аналізу досліджуваного матеріалу.

Аналізовані лексеми характеризуються неоднаковим ступенем поширення й різною частотою вживання в сучасних центрально-слобожанських говірках. Це значною мірою залежить як від представлення тієї чи іншої реалії в мовленні дорослого населення досліджуваного регіону, так і від загального розвитку дитини.

Особливо багато й різноманітно представлена лексика на позначення поблизького оточення дитини. Тут поряд із загальноновживаними словами, наприклад, *баба* – бабуся, *мама* – мати, *дядя* – дядько, уживаються й специфічні лексеми, наявні в мовленні дітей Харківщини (*б'атка* – батько, *баушка* – бабуся, *д'едушка* – дідусь, *дівчик* – дівчина, *к'ося* – хрещена). При цьому, як відомо, формування лексики в дитини тісно пов'язане з процесом словотворення, тому лексичний рівень становить собою сукупність одиниць, які є результатом дії й механізмів словотворення.

Водночас однією з найхарактерніших рис діалектної лексики є багатоплановість зв'язків і відношень між досліджуваними лексемами. У дитячому мовленні Харківщини досить широко представлені синонімічно-дублетні й варіантні відношення.

Так, в аналізованій лексико-семантичній групі для називання найріднішої людини – матері – діти використовують такі “специфічні слова”: *ма*, *мама*, *мамока*, *мамонька*, *мамуся*, *мамуя*. При цьому фонетична структура деяких номенів яскраво засвідчує вплив російської мови (через посередництво носія, близького до дитини; його мовлення), що не є випадковим. Це зумовлено значною мірою сусідством Центральної Слобожанщини з Росією. Наприклад, звертаючись до батька, діти часто використовують не лише загальновідому назву „*тато*”, але й лексеми „*папа*”, „*папоцька*”, які явно засвідчують вплив російських відповідників (*папа*, *папочка*).

Окрім значної фонетичної варіативності, зрідка спостерігається також граматичне варіювання компонентів зазначеної лексико-семантичної групи. Так, дівчина номінується лексемами *дівчинка* і *дівчик*.

Досить різноманітно представлені в дитячому мовленні Центральної Слобожанщини й лексико-семантичні групи на позначення одягу, його деталей, взуття і їжі. У цих гру-

пах спостерігаємо аналогічну ситуацію: поряд із загальнонародними словами (*льоля* – сорочка) співіснують і діалектні лексичні одиниці, які зустрічаються в мовленні дітей Харківщини (*калготи* – колготи, *памідоли* – помідори, *сахарь* – сахар). У цій підгрупі також спостерігаємо фонетичну варіативність, спричинену опосередкованим впливом російської мови (*мьод* – мед (рос. мед), *конфет-ка* – цукерка (рос. конфетка), *хл'єбушек* – зменш.-пестл. до хліб (рос. хлебушек)).

Характерними прикладами деталізованої системи номінації в дитячому мовленні нашого регіону є назви свійських тварин. Наприклад, *базя*, *бальян*, *б'ася*, *б'аяшек*, *бе-бе*, *бе-бека*, *бека*, *биря* – баран. Як бачимо, тут також представлені як загальноновживані (*бека*, *биця*, *биря*), так і специфічні одиниці, властиві дитячому мовленні Харківщини (*базя*, *б'аяшек* тощо).

Заслужують на увагу й номени, які вживаються на позначення різних видів людської діяльності. Вони складають доволі численну групу слів у мовленні дітей Центральної Слобожанщини. Так, наприклад, досить різноманітно представлені лексеми на позначення процесів спання й уживання їжі (*а-а*, *ай*, *баєньки*, *люлі*, *паі*, *спатуні* – спати; *ам*, *амати*, *їстоньки*, *кусять*, *ням-ням* – їсти).

Менш частотно представлені лексико-семантичні підгрупи слів на позначення таких реалій: взуття, явищ і об'єктів природи, напоїв, посуду й деяких інших. Проте й серед цієї відносно невеликої групи лексем зустрічаються досить специфічні утворення (подекуди – ситуативні оказіоналізми): *хабри* – фарби, *тр'єтор* – трактор, *люлюшка* – іграшка тощо.

Окрім того, деякі лексичні одиниці виступають у центральнослобожанських говірках репрезентантами кількох значень. Так, лексема *буба* вживається на позначення таких реалій, як бублик, гудзик, *буля* – бабуся, бублик тощо.

Отже, лексико-семантичні групи слів, наявні в дитячому мовленні Харківщини, – досить різноманітний набір утворень, які мають право на ґрунтовне лексикологічне дослідження.

Аналіз досліджуваної тематичної групи лексики дозволяє зробити такі висновки:

Тематична група лексики „дитячого спілкування” центральнослобожанських говірок утворює складну й розгалужену систему номінацій.

Аналізована тематична група представлена значною кількістю лексико-семантичних підгруп. Основна частина назв уходить до складу загальнонародної української лексики, хоча й нерідко відображає специфічні діалектні риси Харківщини.

Для мовлення дітей Центральної Слобожанщини характерне вживання синонімічно-дублетних і варіантних назв, що значною мі-

рою мотивується засвоєнням лексичних елементів з іномовних систем, зокрема – російської, оскільки вплив останньої тією чи іншою мірою позначився на всіх слобожанських говорах через близькість цих літературно-територіальних утворень. Проте наявність російськомовних укралень аж ніяк не применшує ступеня оригінальності складу цього мовленнєвого ареалу.

Література

1. Ващенко В. С. Фрагменти з українського мовознавства : [пропедевтичний посіб. молодого науковця] / Василь Семенович Ващенко. — Дніпропетровськ, 1989. — 80 с.
2. Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини та лікувальної магії Кіровоградщини / О. М. Вікторіна. — Кіровоград : Центрально-Українське вид-во, 2006. — 436 с.
3. Словник українських східнослобожанських говірок / [К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко й ін.]. — Луганськ : ЛДПУ, 2002. — 234 с.
4. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич. — Житомир, 2002. — 184 с.
5. Грищенко П. Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти) / Павло Юхимович Грищенко. — Глухів : РВВ ГДПУ, 2005. — С. 5—24. — (Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти) (Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції).
6. Детская речь: проблемы и наблюдения. — Ленинград, 1989. — 160 с. — (Межвузовский сборник научных трудов).
7. Дзензелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови / Йосип Олексійович Дзензелівський. — [2-ге вид.]. — К. : Наук. думка, 1987. — 300 с.
8. Зеленько А. Аспект, метод, прийом, процедура у діалектології : [зб. наук. праць : Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії. До 100-річчя М. А. Грицака]. — Вип. 12) / А. Зеленько. — Ужгород, 2008. — 230 с. — (Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства).
9. Карнаушенко Г. Н. Дитяча лексика верхньолужицької та української мов / Г. Н. Карнаушенко. — Львів, 1988. — С. 106—108. — (Проблеми слов'янознавства ; вип. 37).
10. Кольцова М. М. Ребенок учится говорить / М. М. Кольцова. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Сов. Россия, 1979. — 192 с.
11. Лурия А. Р. Речь и развитие психических процессов у ребенка / А. Р. Лурия — М. : Академия пед. наук РСФСР, 1956. — 96 с.
12. Люблінська Г. О. Дитяча психологія / Г. О. Люблінська. — К. : Вища школа, 1974. — 356 с.
13. Матвія І. Г. Українська мова і її говори: / Іван Григорович Матвіяс. — К. : Наук. думка, 1990. — 168 с.
14. Негневицкая Е. И. Язык и дети / Е. И. Негневицкая, А. М. Шахнарович. — М. : Наука, 1981. — 110 с.
15. Никончук М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / Никончук М., О. і Мойсеєнко В. — Житомир, 2001. — 148 с.
16. Протасова Е. Ю. Некоторые аспекты номинации у детей / Протасова Е. Ю. — М., 1989. — 144 с. — (Язык и когнитивная деятельность).
17. Сизько А. Словник діалектної лексики сіл південно-східної Полтавщини / Андрій Тимофєєвич Сизько. — Д., 1990. — 99 с.
18. Словник буковинських говірок / [ред. Н. Гуїванюк]. — Чернівці : Рута, 2005. — 688 с.
19. Тер-Минасова С. Г. К проблеме детской речи / С. Г. Тер-Минасова. — М. : Наука, 1969. — № 4. — С. 107—112. — (Вопросы языкознания).
20. Цейтлин С. Н. Язык и ребенок : Лингвистика детской речи : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / Цейтлин С. Н. — М. : центр ВЛАДОС, 2000. — 240 с.
21. Шахнарович А. М. Психолингвистический анализ семантики и грамматики (на материале онтогенеза речи) / А. М. Шахнарович, Н. М. Юрьева. — М. : Наука, 1990. — 168 с.

22. Швачкин Н. Х. Развитие речевых форм у младшего дошкольника : [сб. статей ; под ред. А. Н. Леонтьева и А. В. Запорожца] / Н. Х. Швачкин. — М. ; Л. : АПН РСФСР, 1948. — С. 92—101. — (Вопросы психологи ребенка дошкольного возраста).

23. Чернецький В. К. Лексичні діалектизми в словнику дитячого мовлення [тези доп.] / Чернецький В. К. — Ужгород, 1978. — С. 78—80. — (Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови).

24. Эльконин Д. Б. Детская психология : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений]. — М. : Академия, 2005. — 384 с.

© Асаула М. М., 2009

УДК 811.161.2'37'282.2

Р. В. Міняйло

Луганськ

Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослобожанського ареалу

Міняйло Р. В. Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослобожанського ареалу. У статті проаналізовано семантичну організацію лексико-семантичної групи назв риб у центрально- та східнослобожанському ареалі, подано синонімічні ряди й фонетичні варіанти, визначено місце іхтіонімів досліджуваного ареалу в лексичному складі української мови. До семантично непрозорих назв подано зразки опису таких риб носіями говірок.

Ключові слова: *назви риб, центрально- та східнослобожанський ареал, синонімічний ряд, семема, диференційна семема.*

Міняйло Р. В. Семантический анализ названий рыб центрально- и восточнослобожанского ареала. В статье проанализирована семантическая организация лексико-семантической группы названий рыб в центрально- и восточнослобожанском ареале, представлены синонимические ряды и фонетические варианты, обозначено место ихтионимов исследуемого ареала в лексическом составе украинского языка. К семантически непрозрачным названиям поданы образцы описания таких рыб носителями говоров.

Ключевые слова: *названия рыб, центрально- и восточнослобожанский ареал, синонимический ряд, семема, дифференциальная семема.*

Minyailo R. V. Semantically analysis of names of fish of Central and Eastern Slobozhanshchyna region. The author analyses the organization of lexical and semantic group of fish names of the Central and Eastern Slobozhanshchyna region and represents the synonymic lines and phonetic variants. The place of the fish names of the researched region is identified in the lexical structure of the Ukrainian language. The examples of the descriptions of semantically inopaque names of fish, made by the dialect speakers, are given in the article.

Key words: *names of fish, Central and Eastern Slobozhanshchyna region, synonymic lines, semem, differential semema.*

Лексика центрально- та східно слобожанських говірок на позначення риб досі не була предметом спеціального дослідження. На жаль, зовсім відсутні зразки такої лексики в найавторитетніших виданнях «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края» за ред. В. В. Иванова (1898), «Історія Слободської України» Д. І. Багалія (1918). Зарадити можуть хіба що вміщені до «Словаря української мови» (1907–1909) за редакцією Б. Д. Грінченка його записи з тодішньої Харківської губернії, які дозволили нам спрогнозувати тематичні групи для дослідження

центрально- і східнослобожанського поля рибальської лексики та фразеології.

Мета цієї статті – подати синонімічні назви риб у говірках Центральної та Східної Слобожанщини, визначити місце іхтіонімів досліджуваного ареалу в лексичному складі української мови, установити мотиваційні принципи називання риб діалектоносіями.

Завдання статті: 1) дослідити семантику номенів цієї лексико-семантичної групи; 2) виявити причини розбіжностей у називанні деяких риб; 3) схарактеризувати функціонування аналізованих лексем у говірковому континуумі.

Семему 'прісноводна костиста риба з темно-золотою лускою й чотирма вусиками' (*Surginus caprio* L.) в досліджуваному континуумі передають лексеми *карп* (*кар'ни*) (ЛіснП, Марк, Новр, Сват), *короп* (*коро'ни*) (Кам, Лим II), *са'зан* (Біллуц), у селах Сватівського р-ну переважно *короп*, ще *короп оби'кно'вен:иї*, *карп*, *са'зан* [4:87]. Слід зазначити, що номен *са'зан* має диференційну сему 'річкова риба' (решта – 'ставкова риба').

Семему 'прісноводна костиста риба зі срібною лускою й чотирма вусиками' репрезентують лексеми *короп зе'р'кал'ниї* [4:87] або *з'ер'кало* (Білов).

Семема 'річкова риба родини коропових з червонуватими плавниками' (*Scardinius erythrophthalmus*) представлена в аналізованих говірках такими назвами: *крас'нопер* (Кам, Новр, Топ), *крас'ноперка* (Сват), *крас'ноп'рка* (Заайд, Новр, Шульг), *крас'но'пер* [4:87; 3:196], *крас'но'п'р* [4:87], *крас'но'п'рка* (Білов, Новпск), [4:87], *крас'но'п'орка* (Кам, ЛіснП), *крас'но'п'орайа* (Білк), *крас'н'анка* (Марк). Назва мотивована найприкметнішою ознакою – червонуваті плавці.

Семема 'хижа риба родини коропових з великою головою і прогонистим, стиснутим з боків тілом' (*Leuciscus cephalus* L.) має такі відповідники: *голове'л*' (Білов), *голове'н*' (Старб, Шульг), [4:87], *голове'н*' (Біллуц, Новпск), *голо'вен*' (Кам), *го'лоу'ник* (Кам). Назва зумовлена характерною зовнішньою ознакою – велика голова.

Семему 'хижа риба родини коропових з масивним тілом і характерним золотаво-червонуватим забарвленням луски' (*Leuciscus idus* L.) реалізує слово з фонетичними варіантами *в'аз*' (Сват) і *в'яз* (Кам, Лим II).

Семема 'дрібна річкова донна риба родини коропових з невеликими вусиками' (*Surginus gobio*) в центральному та західному ареалах східнословобожанських говірок, а також східному ареалі центральнословобожанських говірок найчастіше представлена лексемою *піс'кар*' [7:165; 2:54], у східнословобожанських говірках ще: в західному ареалі – *пес'кар*' [4:87], північному ареалі – *пис'кар*' (*пис'кар*) [7:160]. Рибалки так описують цю рибу: *Про'зорий / посе'реді'єн'і / о'ранже'ва ч'і'красна поло'са* (Білк). У говірках Воронезької до цієї семими може бути відповідник *боб'ірь*, яким там називають також різновид йоржа (*Acerina rossica*) [5:117], у донських говорах лексемою *боб'ірь* позначають рибу бичок (*Neogobius*), а лексемою *буб'ірь* – донського йоржа (*Acerina acerina*) і рибу *Acerina*

rossica, яку діалектний словник пояснює словом *піс'кар* [1:47]. Зазначимо, що в говірках східних районів Харківщини *буб'ир*' і *піс'кар*' – назви різних риб [2:17, 52].

Семему 'дрібна річкова зграйна риба родини коропових, малоцінна як промислова' (*Alburnus alburnus* L., також *Leucaspius delineatus*) у досліджуваному ареалі маніфестують лексеми: *себел*' (Заайд, Кам, Лим II, Новр), є ця лексема і в Словникові Грінченка [6:IV, 112], *с'еб'ел*' (Білов, Сват), *си'біл'ок* (Марк), *себр*' [4:87], *гур'куша* (Білов), *ве'рхо'водка* (Марк, Новпск, Сват), *верхо'водка* (Білк), *ве'рхон'лау'ка* (Мілов). Ареал функціонування лексеми *себел*' (*с'еб'ел*') поширюється й на сучасні донські говори: *с'еб'іл*' [1:478].

Семемі 'велика зубата хижа риба сірого кольору з не дуже контрастними поперечними смугами' (*Lucioperca lucioperca* L.) відповідають такі назви: *су'дак* [4:87] і *су'ла* (Шульг), таку ж назву фіксує Словник за ред. Б. Д. Грінченка [6:IV, 228].

Семема 'велика плеската глибинна річкова риба' (*Abramis brama* L.) має такі лексичні відповідники: *ч'абак* (Біллуц, Новпск, Новр, Кам, Розп, Сват), у Словникові Грінченка на прикладі живої мови з Харківщини: „Купив чабака карбованого” [6:II, 221], *ч'абач'ік* (Білов), *ч'абач'ок* (Розп).

Семема 'риба, зовні схожа на невеликого ляща' (*Blicca bjoerkna* L.) в досліджуваному ареалі представлена синонімічними лексемами: *лос'кир'ка* (Кам, Новпск), так само в Словникові за ред. Б. Д. Грінченка [6:II, 378], *под'л'ашч'і'к*, *под'л'ашч'і'к* [4:87].

Семема 'невеличка риба з видовженим тілом і маленькими вусиками' (*Misgurnus fossilis* L.) має такі лексичні відповідники: *й'їун* [4:87] (назву мотивовано способом пересування цієї риби у воді), *селе'дец*' (Заайд) (назву мотивовано тілобудовою риби: довга і тонка), *пис'кун* [7:160] (назва постала через характер звуків, які утворює ця риба). Остання лексема є в донських говорах із тлумаченням діалектоносіїв: „На ужа или на гадюку пахош” [1:364]. Подібною до в'юна є дрібненька риба, яку називають *йау'дошка* (Марк, Новр): *Йау'дошка корич'нувата / по'хожа на буб'і'ра / йак й'їун / цил'індр'ична / не' плес'ката* (Новр).

Семемі 'невелика прісноводна риба родини коропових мідно-червоного кольору і без вусиків' (*Carassius carassius* L.) відповідає назва *ка'рас*' *к'расній* (Кам, Лим II). Номен *ка'рас*' *білий*' (*Carassius auratus gibelio* Bloch) (Кам, Лим II, Топ) у семантичній організації має диференційну сему 'сріблястого кольору'.

У північному ареалі східнослобожанських говірок до обох цих назв є ще синоніми ¹буцик (мотивація: має широку спину) і ¹рата'зеї (мотивація: постійно хапає повітря) (Білов).

До семеди 'дитинча шуки' маємо лексичні синоніми ¹каран'даш (Білов, Крем, Кррч, Новайд) і ¹гвіз'док (Білов). Мотивація обох слів: тонке видовжене невеличке тіло.

Семему 'дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями і тілом, укритим слизом' (*Acerina vulgaris* L.; *Acerina acerina*) репрезентують лексеми: ¹йоршик (ЛіснП, Марк), ¹сон'лак [4:87], ¹сон'лиўка (Кам), у центральному та північному ареалах східнослобожанських говірок ¹бу'бир' [7:32], ворон. ¹боб'ыр' (*Acerina rossica*) [5:117], дон. ¹буб'ыр' „калючий, краснаперый” [1:47].

Семема 'прісноводна смугаста риба з колючими плавцями і дрібною міцною лускою' (*Perca fluviatilis* L.) представлена такими назвами: ¹окун' (повсюдно в досліджуваних го-

вірках), у центральному ареалі східнослобожанських говірок також ¹кост'рец' [7:104], у північному ареалі східнослобожанських говірок ще ¹с'ур'кач' (Білов), ¹дебен' (Білов).

Отже, у досліджуваному ареалі: 1) найбільш продуктивними для утворення синонімічних рядів виявилися назви риб, співвідносні з семемами 'дрібна річкова риба родини коропових, малоцінна як промислова', 'невелика прісноводна риба родини коропових без вусиків', 'невеличка риба з видовженим тілом і маленькими вусиками', 'прісноводна смугаста риба з колючими плавцями і дрібною міцною лускою', 'дрібна прісноводна риба родини окуневих із колючими плавцями'; 2) найбільше фонетичних варіантів мають лексеми, співвідносні з літературними назвами ¹головень, ¹красно'пір (¹красно'пірка), ¹піска'р; 3) певну семантичну нестійкість має лексична опозиція ¹бу'бир' : ¹піска'р'.

Умовні скорочення населених пунктів

- Бар – Бараниківка Біловодського р-ну;
- Білк – Білокуракине Білокуракинського р-ну;
- Біллуц – Білолуцьк Новопсковського р-ну;
- Білов – Біловодськ Біловодського р-ну;
- Заайд – Заайдарівка Новопсковського р-ну;
- Кам – Кам'янка Дворічанського р-ну Харківської обл.;
- Кол – Колодязне Дворічанського р-ну Харківської обл.;
- Крем – Кременна Кременського р-ну;
- Кррч – Красноріченське Кременського р-ну;
- Лим П – Лиман П Дворічанського р-ну Харківської обл.;
- ЛіснП – Лісна Поляна Марківського р-ну;
- Марк – Марківка Марківського р-ну;
- Мілов – Мілове Міловського р-ну;
- Новайд – Новоайдар Новоайдарського р-ну;
- Новпск – Новопсков Новопсковського р-ну;
- Новр – Новорозсош Новопсковського р-ну;
- Підг – Підгорівка Старобільського р-ну;
- Розп – Розпасіївка Троїцького р-ну;
- Сват – Сватове Сватівського р-ну;
- Топ – Тополі Дворічанського р-ну Харківської обл.;
- Трет – Третьківка Біловодського р-ну;
- Шульг – Шульгинка Старобільського р-ну.

Література

1. Большой толковый словарь донского казачества. — М. : ООО «Русские словари», 2003. — 608 с.
2. Лисиченко Л. А. Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області : дис. ... канд. філол. наук / М-во вищ. освіти СРСР. Харк. держ. ун-т ім. О. М. Горького. — Х., 1954. — 188 с.
3. Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області) : [матер. фольклорно-діалектологічних експедицій ; за ред. Сікорської З. С.]. — Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 256 с.

4. Сватівщина : [матер. фольклорно-діалектологічних експедицій ; за ред. Сікорської З. С.]. — Луганськ: Осіріс, 1998. — 136 с.
5. Словарь воронежских говоров / [М. Т. Авдеева, Е. В. Давыдова, О. В. Дмитрика та ін.]. — Вып. 1. — Воронеж : ВГУ, 2004. — 301 с.
6. Словарь украинского языка. Собранный редакцией журнала “Киевская Старина”: [пре-принт. вид. ; ред., с добавлением собственного материала Б. Д. Гринченка] : в 4 т. — К., 1996.
7. Словник українських східнослобожанських говірок / [К. Глуховцева, В. Лєснова, І. Ніколаєнко та ін.]. — Луганськ : Альма-матер, 2002. — 234 с.

© Міняйло Р. В., 2009

УДК 811.161.2'373.7'282.2 (477.54)

Н. Ф. Уманцева

Харків

З антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині

Уманцева Н. Ф. З антропогностичної компаративної фразеології села Циркуни на Харківщині. У статті розглянуто діалектну компаративну фразеологію с. Циркуни Харківського району Харківської області. Визначено й коротко схарактеризовано особливості її складу, виокремлено вирази, які, на думку автора, відзначаються глибокою архаїчністю. Подано основні тематичні підгрупи фразеологічних одиниць на позначення людини, простежено структурно-семантичну взаємодію національних та діалектних виразів, різноманітність образних основ та особливості мотивації діалектних компаративних фразеологізмів.
Ключові слова: *фразеологія, діалектна фразеологія, компаративний фразеологізм, образна основа фразеологізму, фразеосемантичне поле, мотивація, архетип, фразеологічна модель.*

Уманцева Н. Ф. С антропогностической компаративной фразеологии села Циркуны на Харьковщине. В статье рассмотрена диалектная компаративная фразеология с. Циркуны Харьковского района Харьковской области. Определены и кратко охарактеризованы особенности ее состава, выделены выражения, которые, по мнению автора, отмечаются глубокой архаичностью. Представлены основные тематические подгруппы фразеологических единиц для обозначения человека, прослежено структурно-семантическое взаимодействие национальных и диалектных выражений, разнообразие образных основ и особенности мотивации диалектных компаративных фразеологизмов.
Ключевые слова: *фразеология, диалектная фразеология, компаративный фразеологизм, образная основа фразеологизма, фразеосемантическое поле, мотивация, архетип, фразеологическая модель.*

Umantseva N. F. From the antropognostical comparative phraseology of village Tsyркuny, Kharkiv region. The article deals with the dialect comparative phraseology of village Tsyркuny, Kharkiv region, Kharkiv oblast. The particular features of its composition are defined and briefly described, the expressions, which are notable for deep archaism, according to the author, are detailed. The basic thematic subgroups of phraseological units for designation of the person are produced, structural and semantic interaction of national and dialectal expressions, the variety of figurative foundations and features of motivation of dialectal comparative phraseological units are traced.
Key words: *phraseology, dialectal phraseology, comparative phraseological unit, figurative base of phraseological unit, phraseological and semantic field, motivation, archetype, phraseological model.*

У загальномовній національній картині світу дуже важливими є ті її складники, конструктивними домінантами яких є фразеологічні одиниці. Саме фразеологічний склад національної мови чи не найяскравіше відображає особливості національного світобачення. Цей склад у своїй історичній ретроспективі формується на основі діалектної фразеології. Звичайно, мовний матеріал кожного діалекту відіграє неабияку роль у формуванні мовної картини світу. При цьому важливим чинни-

ком її формування, особливостями національного світобачення, світосприймання є компаративна фразеологія. Вона надзвичайно багата, відзначається характеристичною об-разністю. Цінність компаративних фразеологізмів для вивчення специфіки народного світогляду, ментальності, динамічних процесів у фразеологічному складі мови полягає в тому, що об'єктами порівняння часто є образи, що свідчать про сталі, традиційні стереотипи, оцінки різного плану (естетичні, етичні, ути-

літарні тощо), закорінені в глибинах народної культури.

Невипадково порівняльні фразеологічні звороти української мови вже давно привертають увагу вітчизняних мовознавців (див., наприклад: Добролюбова Г. М., Івченко А. О., Найда А. М., Скрипник Л. Г., Ужченко В. Д., Авсентьев Л. Г., Юрченко О. С., Івченко А. О.)

Із цього погляду важливим видається звернутися до діалектного фразеологічного матеріалу, який, з одного боку, зберігає в собі дуже давні, можливо, навіть реліктові явища, а з другого, – засвідчує потужні процеси оновлення компаративної фразеології, структурної та семантичної трансформації окремих виразів, народження фразеологічних одиниць незрідка на якісно новій образно-мотиваційній основі.

Об'єктом нашого дослідження є діалектна компаративна фразеологія села Циркуни Харківського району Харківської області.

Відзначимо, що фразеологія Харківщини і більшості дотичних територій практично ще не була об'єктом комплексного вивчення. До цієї теми науковці звертаються або принагідно, або розглядаючи питання, що стосуються аналізу фразеологічного складу Слобожанщини в цілому [4; 5:48–51; 6; 8:64–71; 9:465–469; 10:127–128; 13; 14:167–173].

Звичайно, як і фразеологія будь-якого іншого діалектного масиву, мовний матеріал Центральної Слобожанщини містить вирази, що становлять основу загальноукраїнської і літературномовної фразеології (у тім числі компаративної). Є такі фразеологічні одиниці, зрозуміло, і в досліджуваній говірці: *сім мішків гречаної вовни; кістки перемивати; переливати з пустаго в порожнє; де сидиш, там і встанеш; душа в п'ятках; горло драти; ні до Бога ні до людей; із дуба впасти; коровам хвосту крутити; хитрий як лисиця; злий як вовк; боязкий як заєць; сильний як ведмідь*.

Між тим навіть за попередніми спостереженнями фразеологічний матеріал Харківщини містить цікаві факти для з'ясування генезису, структури й семантики, розвитку та функціонування компаративних фразеологізмів.

Зауважимо, що виокремити властиво слобожанські діалектні фразеологізми важко хоча б уже через те, що на сьогодні в українській мовознавчій науці немає детальних фразеологічних словників дотичних територій, а загалом і словників, що репрезентують матеріал усього українського діалектного масиву. Утім, не претендуючи на однозначність

відповіді, беручи до уваги особливості образної основи фразеологічної одиниці, специфіку її мотивації та інші семантичні ознаки, можемо виділити значний шар фразеологізмів, які, на наш погляд, є діалектними і які становлять значний науковий інтерес. Так безумовною евристичною значущістю відзначаються регіональні, ендемічні й індивідуальні фразеологізми (форми, значення): *зібралася як сліпа на Ордань, здоровий як гогол; як у того жида, що отримав навар з яєць; як той циган пальцем в небо (навмання); як лейбо (ледачий); як із Сабурки (про божевільну, невірноважену людину); (зігнутий) як буква зю; ноги як карандаші «в стакані»; (різкий) як прошлогорне сітро; як тігра кобровна; (дружина) як ЗОЯ <=змія особливо ядовита>; як прибитий, як прибитий із-за вугла оселедцем <сільодокою>; ти йому про попа, а він тобі про Єрьому; ніколи й висморкатися; шкуру здерти (бути схожим); робити на кроватному <заводі> (байдикувати).*

Предметом нашого аналізу є понад 500 фразеологічних одиниць, зібраних упродовж 3-х років од респондентів (основних – 5–8 осіб), визначених за відповідними об'єктивними цензами. Цими критеріями є вік, освіта, соціально-мовленнєва активність, автохтонність, рід занять тощо. Фактаж здобували у різні способи: опитування за спеціальною програмою, за словниками фразеологічних словників, тематична бесіда, невимушена розмова, методом натяків, співучасті та ін. Інформатори зорієнтовані нами на коректність, „правдивість” фактажу, його відповідність мовленнєвим реаліям.

Аналізований матеріал надзвичайно чітко і виразно засвідчує антропоцентричну спрямованість фразеології, причому у сферу фразеологічної номінації потрапляє особистість у всіх її важливих для мовців ознаках: рисах характеру, вдачі, зовнішності, мовленні, розумових здібностях, ставленні до роботи й ін.

У фразеосемантичному полі компаративних утворень людина як суб'єкт порівняння зіставляється за різними своїми властивостями й ознаками з численними предметами та явищами живого й неживого світу, демонологічними «істотами», абстрактними поняттями. При цьому особливу увагу привертають у народній мовотворчості ті ознаки людини, які видаються мовцям найбільш істотними, характерними: врода, фізичні особливості, розум, працьовитість чи ледачість тощо. Для компаративної фразеології дослі-

джуваного села властивою є взаємодія національних та діалектних виразів, а також розгалужена варіантність і синонімія. Звернімося в цьому зв'язку до зібраного нами матеріалу.

На позначення худой людини вживаються вирази: як *сільдка*, як *щука*, як *вобла*, як *глист* <глистяк>, як *свічка*, а худой ї високої – як *швабра*, як *драбина*, як *дрофа*, як *телеграфний* <високовольтний> *стовп*, як *кочерга*, як *жердина*, як *соняшник*, як *каланча*.

Менш численними є фразеологічні одиниці, що характеризують малу зростом людину, наприклад: як *шкапа*, як *моська*, як *воша* <блоха>, як *карлик*, як *мишеня*, як *кнопка*.

До складу фразеологізмів на позначення товстої людини входять: *товста як бочка*, як *корова*, як *бик*, *гладка як свиня*, як *свиня годувана*, *гладкий як кабан*, як *лаханка* (гладка й неохайна).

А вроду людини відбивають такі компаративні фразеологізми: <прямо> як <намальована> *картинка*, як *куколка*, як *розочка*, як *маківочка*, як *цвіточок* <цвіток>, як *ангелок* <ангел очок>, *хоч картину пиши*, *хоч ікону малюй*, як *сонце* <сонечко> (про людину вродливу й лагідну), як *виточена* <виліплена> (статурна, поставна).

Невродливу ж, нестатурну людину характеризують вирази: як *жаба*, як *ропуха*, як *обізяна* <мавпа>, *красива як свиня сива*, як *корова*, *ноги як карандаші* <в стакані>, *руки як ціпи* <батогі>, як *страшко* <страшило>.

Рух людини (швидкий, метушливий, часто безладний) позначають фразеологізмами: *мотатися* <носитися> як *оглашений* (проклятий, скажений); *бігати* <мотатися> як *заводний* <заведений, ужалений, печений, ошпарений>; (*бігти*) як *в одне місце ранений*; (*мотатися*) як *мітла* (позитивна оцінка); (*крутитися*) як *муха в окропі*.

Для загальної характеристики непоказної людини вживаються вирази: як *мокра* <обципанна> *курка* <куриця> (має ще й інше значення – пригнічений, засмучений).

Загальноаксіологічна характеристика людини виражається в таких одиницях: як *собака червива*, як *щенья паршиве* < як *собака паршива*>, а *меліоративна* – як *сонечко*, як *ангелочок*, *Божжа людина*, *божжа дитина*, як *брат* <*сестра*, *мати*>.

Важливим складником досліджуваної фразеології є вирази, що позначають фізичне відчуття холоду: *труситься як цуцик*, як *холодець*, *холодний як льод*, *холодний як жабеня*, *труситься як засць* (має ще й інше значення – боїться), *змерзнути як собака* <цуцик>, *руки*

<*ноги*> як у *жабеня* <*жабеняти*>, *труситься як телячий хвіст*, як *коліна в горобця*.

Несподіваний учинок, дія (що нерідко викликає гнів, роздратування) чи раптова поява чогось або когось позначаються такими виразами: як з *бухти-барахти*; як з *неба* <клуні, дуба> *впав* <упало, упала>; як з *цепу зірвався*; як із *Сабурки*; *налетіти як коршун* <як *оса*>; *ні сіло ні впало*; як *грім серед ясного неба*.

Неврівноважена, надзвичайно емоційна поведінка людини, що пов'язана з бурхливим виявом почуттів, рухом, криком, маніфестується, зокрема, такими виразами: як *оглашений*; як *очманілий*; як *бестія*, як *ненормальний*; як *нечиста сила*, як *скажений*; як *опечений*; як *різаний*; як *навіжений*.

Увесь вище наведений матеріал свідчить про особливу значущість цілісної характеристики людини. Привертають увагу семантичні особливості образних основ компаративних фразеологізмів для вираження двох протилежних оцінок людини – позитивної та негативної. Відповідні образи є етнокультурно маркованими, причому більш помітною ця маркованість є у компаративних фразеологічних одиницях, що виражають позитивну оцінку людини та її рис.

У своїй парадигматичній парадигмальній значущості образи типу *сонечко*, *маківка*, *розочка*, *куколка*, *ангелочок*, *картина* та інші, що є об'єктами порівняння в аналізованих фразеологізмах, безпосередньо пов'язані з концептуальними уявленнями про красу, вроду, прекрасне загалом й їх зв'язку зі світлом, сонцем, цвітом, кольором, творами мистецтва.

Глибинні міфопоетичні уявлення можна простежити і в тих виразах, що позначають некрасиву, непоказну людину.

Відзначимо пейоративні образи, які в національній картині світу пов'язані з низом, водою (*жаба*, *ропуха*, *змія*), а також образи, що символізують відсутність чіткої форми, гнучкість (*холодець*, *батіг*, *телячий хвіст*), а так само номінації, які традиційно служать для вираження негативної оцінки (*свиня*, *кабан*, *моська*, *цуцик*, *щенья*, *бестія*).

Таким чином, компаративні фразеологізми с. Циркуни відзначаються великою різноманітністю образних основ, особливостями мотивації, а зрештою, критеріями та оцінками, що покладені в основу зіставлення двох явищ.

У цьому зв'язку необхідно відзначити і самі оцінки та стереотипи, властиві національному світобаченню, а також їх модифікацію при утворенні компаративних фразеологізмів пізнішого походження. Із цього по-

гляду важливими видаються фразеологічні одиниці на позначення худої людини. Серед них можна виділити дві основні групи. У першій об'єктом порівняння є тонка риба (худий) як *сільодка, як щука, як вобла*>. Друга група, фразеологічне значення виразів якої ускладнене семою „високий”, характером своєї мотивації є інваріантом фразеологічної моделі „високий + як + дерево”. Щоправда, у складі самих фразеологізмів відсутні компоненти, що називають дерево (дуб, явір, тополя тощо), натомість уживаються номінації, що позначають предмети, матеріалом для виготовлення яких є або було дерево: як *швабра; як драбина, як шпала, як жердина, як кочерга* (ручка кочерги – Н. У.). Фразеологізми другої групи можна розглядати як характерні свідчення вербального вираження, трансформації та особливостей функціонування націо-

нальних архетипів як складників національної свідомості.

Компаративні фразеологізми одного населеного пункту відзначаються властивою образністю, вони відбивають взаємодію історично тяглого, усталеного та змінного, а разом із тим демонструють і найдавніші стереотипні уявлення українського народу. Сукупність цих уявлень характеризує українця в усій повноті його фізичних, розумових, соціальних, естетичних, етичних та інших оцінок. Подальше вивчення говіркової фразеології Центральної Слобожанщини важливе не тільки щодо з'ясування специфіки діалектного матеріалу, зокрема багаторівневості говіркової фразеологічної підсистеми, її місцевих особливостей, але й багатовимірності фразеологічної системи загалом, взаємодії в ній вузькорегіонального, діалектного та загальнономовного.

Література

1. Доброльожа Г. М. Идеографія та генезис поліських антропогностичних порівнянь : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «українська мова» / Г. М. Доброльожа. — Житомир, 1997. — 16 с.
2. Доброльожа Г. Красне слово — як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій / Доброльожа Г. М. — Житомир : Волинь, 2003. — 160 с.
3. Івченко А. О. Українська народна фразеологія : ареали, етимологія / Анатолій Олександрович Івченко. — Х. : Око, 1996. — 160 с.
4. Лисиченко Л. А. Особливості говірок східних районів (Куп'янського і Дворічанського) Харківської області : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Лисиченко Лідія Андріївна. — Х., 1955. — 186 с.
5. Медведєв Ф. Про спільні риси у розвитку фразеології російських і українських говірок південно-східних районів Воронежчини / Медведєв Ф. // Питання літ.-знав. і мовознав. — ХДУ, 1965. — С. 48—51.
6. Найда А. М. Стійкі народні порівняння як об'єкт фразеології (семантичний і структурний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 “українська мова” / А. М. Найда. — Дніпропетровськ, — 2002. — 19 с.
7. Образне слово. Постійні народні порівняння / [упорядкув. І. Гурін]. — К. : Дніпро, 1966. — 222 с.
8. Плетнева О. Компаративна фразеологія селища Велика Данилівка Харківської області / О. Л. Плетнева // Лінгвіст. дослідження : [зб. наук. праць ; наук. ред. Л. А. Лисиченко]. — ХДПУ, 2001. — Вип. 7. — С. 64—71.
9. Сагаровський А. А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва / А. А. Сагаровський // Укр. і слов'ян. мовознавство : [збірн. наук. праць]. — Ужгород, 2001. — В. IV. — С. 465—469.
10. Сагаровський А. А. Про деякі особливості фразеол. складу українських говорів за межами УРСР / А. А. Сагаровський // Проблеми української діалектології на сучасному етапі : [тези, доп. і повід.]. — Житомир, 1990. — С. 127—128.
11. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Скрипник Л. Г. — К. : Наукова думка, 1973. — 279 с.
12. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. — Х. : Основа, 1990. — 167 с.
13. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / Віктор Дмитрович Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 363 с.

14. Ужченко Д. В. Семантико-структурні аспекти нарощення східноукраїнських фразеологізмів / Д. В. Ужченко// Діалектологічні студії. 2 : Мова і культура / [відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей]. — Львів, 2003. — С. 167—173.

15. Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь/ О. С. Юрченко, А. О. Івченко. — Х. : Основа, 1993. — 176 с.

© Уманцева Н. Ф., 2009

УДК 811.161.1'282.4 (477.52)

Т. Г. Токмакова

Харків

**Специфика обрядовой свадебной лексики
русских говоров Сумщины
в свете взглядов Ю. В. Шевелева
на восточнославянские языковые отношения**

Токмакова Т. Г. Специфика обрядовой лексики російських говірок Сумщини у світлі поглядів Ю. В. Шевельова на східнослов'янські мовні відношення. У статті розглядається питання виявлення основи російських говірок Сумської області у контексті висновків Ю. В. Шевельова стосовно розвитку східнослов'янських мов. Матеріал російських говірок Сумської області порівнюється з даними говірок Брянщини, Курсько-Орловського регіону, російськими говірками Білорусі. Проводиться зіставлення власно весільного обряду Сумщини та Білорусі.

Ключові слова: структура розвитку, східнослов'янські мови, семантичне поле 'весілля', обрядова лексика, весільний обряд, російські говірки.

Токмакова Т. Г. Специфика обрядовой лексики русских говоров Сумщины в свете взглядов Ю. В. Шевелева на восточнославянские языковые отношения. В статье рассматривается вопрос выявления основы русских говоров Сумской области в контексте выводов Ю. В. Шевелева относительно развития восточнославянских языков. Материал русских говоров Сумской области сопоставляется с данными говоров Брянщины, Курско-Орловского региона, русскими говорами Беларуси. Производится сопоставление собственно свадебного обряда Сумщины и Беларуси.

Ключевые слова: структура развития, восточнославянские языки, семантическое поле 'свадьба', обрядовая лексика, свадебный обряд, русские говоры.

Tokmakova T. G. The specificity of the ceremonial vocabulary of Russian dialects of Sumy region in a view of U. V. Shevelev's sights at the East Slavonic language relations. The question of revealing a basis of Russian dialects of Sumy region is considered. The question is analyzed in the context of U. V. Shevelev's conclusions concerning the development of the East Slavonic languages. The material of Russian dialects of Sumy region is compared to the data of the dialects of Bransk region, Kursk-Orlov region, Russian dialects of Belarus. The comparison of the wedding ceremony proper of Sumy region and Belarus is made.

Key words: structure of development, East Slavonic languages, the semantic field 'wedding', ceremony vocabulary, wedding ceremony, Russian dialects.

На современном уровне знаний о восточнославянских диалектах появляется возможность более пристально рассмотреть проблемы и вопросы, касающиеся развития и взаимодействия восточнославянских языков (прежде всего их диалектных разновидностей) друг с другом. Следует напомнить, что существует две основные гипотезы развития восточнославянских языков. Одна из этих гипотез говорит об общем происхождении всех восточнославянских языков (говоров) из одного языка-основы. Другая же говорит об изначальной неоднородности восточнославянского языкового ареала и параллельном

развитии восточнославянских языков [7]. Очевидно, что необходим поиск новых убедительных аргументов, подтверждающих ту или другую гипотезу, для чего нужны новые исторические и диалектные данные, а также – в ряде случаев – переосмысление уже известных науке фактов. С другой стороны, проверка объяснительной силы гипотезы на новом материале позволяет «подсветить изнутри» материал, обнаружить его неполноту, определить перспективы дальнейшего сбора и анализа.

Особый интерес, но одновременно и сложность представляет анализ языковых

фактов, фиксируемых в зонах пересечения разноязыковых диалектных массивов. К таким зонам относится прерывистая полоса русских говоров на востоке Сумской области Украины. К изучению этих говоров обращались немногие исследователи. Словообразовательными особенностями русских говоров Сумской области занималась А. О. Евграфова. Частично касалась соответствующих говоров этнограф Л. Н. Чижикова. Серьезным шагом в изучении лексики русских говоров Сумской области явился словарь «Русские говоры Сумской области» (Е. О. Черепановой и др.). Однако следует признать, что русские говоры Сумской области недостаточно исследованы. Можем сказать о том, что в первую очередь нуждается в изучении обрядовая лексика. Она позволяет в наибольшей степени приблизиться к пониманию глубинных закономерностей взаимосвязи языка и культуры, т.е. того, что В. Гумбольдт и А. А. Потебня называли «духом народа».

Исследование лексики именно свадебного обряда представляется важным и актуальным в связи с тем, что хотя данный ритуал признается одним из наиболее сохранных и включающим в себя разнообразные компоненты как материальной, так и духовной культуры народа, но влияние глобализации сказывается и на нем: стираются специфические черты, представляющие особую ценность для решения вопросов глотто- и этногенеза.

Обращая внимание на проблему анализа лексики говоров, находящихся на пересечении разноязыковых диалектных массивов и исследуя один из наиболее сохранных обрядов, мы обратимся к рассмотрению основных черт русских говоров Сумской области, выявляемых в текстах и лексике свадебного обряда. Исследуя русские говоры Сумщины, мы использовали материалы нашего полевого сбора свадебной лексики с Порохонь Середино-Будского района, данные этнолингвистической экспедиции под руководством доцента кафедры русского языка ХНУ им. В. Н. Каразина Г. Н. Карнаушенко в с. Стрелецкая Пушкарка Велико-Писаревского района и данные словаря «Русские говоры Сумской области» (Черепановой Е. О. и других).

При исследовании русских говоров Сумской области, которые имеют островковый характер и находятся в окружении неоднородных по происхождению украинских говоров, приходим к необходимости попытаться

выявить их основу, то есть обнаружить материнскую зону для переселенческих говоров.

Первоначальным этапом нашего исследования было выяснение, с какой из диалектных групп южнорусского наречия соотносятся рассматриваемые нами говоры.

Обнаружение материнской зоны может проводиться на различных языковых уровнях. Рассмотрим фонетические данные. Проанализировав собранный нами лексический и текстовый материал, мы выделили следующие фонетические черты: для исследуемых нами говоров характерно диссимилятивное яканье Жиздринского типа: *н'асу́ть*, *т'ап'ер'ичка*, *з'арно́*, но *з'ирна́*. Однако наблюдается и нарушение данной закономерности, в частности, в обрядовой лексике: *рушн'і́ккі*, *божн'і́ккі*. Также наблюдается чередование *в/ў* в конце слова и перед согласным: *деўку*; чередование *л/в(ў)*: *бул'і́* — *був*, *даказáў*. Все эти черты говорят о том, что данные говоры соотносятся с Западной (Смоленской) группой говоров южнорусского наречия, с группой говоров Западного южнорусского диалектного типа.

К сожалению, в нашем материале отсутствуют лексемы, которые бы проиллюстрировали факт представленности фонемы <ф> звуками [x], [xв]. Отсутствует в говоре «цеканье» и «дзеканье», а также ударное окончание — *ей (-ий)* с твердыми предшествующими согласными в формах именительного падежа единственного числа мужского рода и в косвенных падежах женского рода прилагательных. Причиной этому может быть влияние украинского окружения или литературного языка, кроме того, в результате переселения могли стереться некоторые особенности говора.

Для уточнения полученного вывода считаем нужным обратиться к лексическим данным. Собранный нами лексический материал был сопоставлен со свадебной лексикой говоров Брянщины, Курско-Орловского региона, а также с русскими говорами Беларуси. Обращение к русским говорам Беларуси обусловлено тем, что среди них зафиксированы южнорусские говоры. Так, по данным А. Ф. Манаенковой, «южнорусские говоры в Белоруссии расположены в ее юго-восточной части: Ветковском и Добрушском районах Гомельской области» [3:3]. Для проведения сопоставления были использованы данные, извлеченные из следующих лексикографических источников: «Словарь свадеб-

ной лексики Орловщини» М. В. Костромичевой (1998 г.), «Словарь брянских говоров» и «Словарь русских говоров Белоруссии». «Словарь свадебной лексики Орловщины» вобрал в себя 1010 лексем. В словаре брянских говоров нами было выявлено 54 лексемы, связанных со свадебным действием (к сожалению, в нашем распоряжении было лишь четыре выпуска данного словаря, поэтому мы опирались лишь на материал, представленный в этих выпусках). Из «Словаря русских говоров Белоруссии» нами было выделено 75 лексем, связанных со свадебным действием. Помимо этого, из иллюстраций к словарным статьям было отмечено еще 17 лексем, не вынесенных в отдельные словарные статьи. Таким образом, мы располагали 92 лексемами свадебной лексики русских говоров Беларуси. Все данные мы сопоставили со 183 лексемами, связанными со свадебным действием, русских говоров Сумской области.

Наше сопоставление показало, что лексемы русских говоров Сумской области, связанные со свадебным действием, на 11% совпадают со свадебной лексикой Орловщины (*дымка* – фата; *ряженые* – переодетые в различные костюмы лица, принимающие участие в ритуалах утром второго свадебного дня; др.), на 19,1% идентичны с русскими говорами Беларуси (*перезва* – гулянье на второй день после свадьбы в доме новобрачного; свадебный обряд, когда жених привозит тещу к себе в дом; *кичка* – женский головной убор из домотканого полотна в виде чепца, который носили молодые женщины; *свекры* – родители жениха для невесты; др.) и на 40,3% полностью совпадают со свадебной лексикой, выделенной из словаря брянских говоров (*гульбище* – гуляние на 2 день свадьбы; вечернее собрание девушек для работы и увеселений; *боярин* – старший свидетель на свадьбе; *венчать* – сочетать браком по церковному обряду; *дружки* (мн.) – подруги невесты на свадьбе др.). Нужно отметить, что для всех рассматриваемых нами говоров характерно использование таких лексем, как: *венец*, *гулять*, *дары*, *молодые*. Кроме того, лексемы *бацька*, *баця*, *гроіши*, *молодая* встречаются во всех ареалах, кроме Орловской области, а такие лексемы, как *боярин*, *величать*, *вечеринка*, *запой*, *повивать*, *сват* отмечены в Сумской, Брянской и Орловской областях, но не обнаружены в русских говорах Беларуси. Отмечаются также лексемы, характерные лишь для рус-

ских говоров Сумской и Брянской областей: *бацюшка*, *венчать*, *гульбище*, *сваты*. Выделим также лексемы, отмеченные лишь в русских говорах Сумщины и Беларуси: *горелка*, *дівка*, *женка*, *перезва*, *свекруха*, *свекры*, *человек* (муж), *чехлики* (верхняя часть женской рубашки; вышитые рукава рубашки), *шурьяк*. Сопоставив лексику всех ареалов, мы можем с уверенностью выделить лишь лексему *венчик* как характерную только для Сумской и Орловской областей, т.к. не обладаем достаточным количеством лексики Брянщины (было рассмотрено 4 выпуска (А–Г), доступных нам). Таким образом, сравнив свадебную лексику четырех ареалов, мы можем отметить, что наибольшее совпадение лексем, связанных со свадебным действием, русских говоров Сумской области обнаруживается с лексикой говоров Брянщины. Отметим также обращение Г. В. Денисевич к лексике с. Солдатское Велико-Писаревского района Сумской области при рассмотрении географии диалектной лексики в Курско-Белгородской зоне. Исследователь отмечает, что речевая основа лексики данного села идентична курским говорам, а говоры Курско-Белгородской зоны, в свою очередь, тяготеют к Брянским. [1]. Данный факт подтверждает полученные нами результаты. По-видимому, исследуемые нами говоры являются переселенческими говорами с брянской диалектной основой. Тогда возникает следующий вопрос: а что же лежит в основе брянских говоров?

Следует отметить, что П.Я. Расторгуев определил основу архаической части говоров теперешней Западной Брянщины как белорусскую, характеризующуюся, однако, чертами, неизвестными в такой совокупности другим белорусским говорам. Исследователь подчеркивал, что современное состояние говоров Западной Брянщины характеризуется усиленным влиянием южновеликорусских народных говоров и русского литературного языка. Это влияние имело место и в прошлом, но до конца XVIII века в связи с политическим положением Западной Брянщины оно было непостоянным. Постепенно говоры современной Западной Брянщины утрачивают черты старой своей основы и в непрерывном изменении приобретают южновеликорусский характер. Исходя из этого, П.А. Расторгуев считал, что говоры современной Западной Брянщины следует называть южновеликорусскими (развивавшимися в прошлом и развивающимися в настоящем) на белорус-

ской основе. Назвать их смешанными он считал неприемлемым, т.к. в данном случае происходило не смешение языковых фактов, а постепенное вытеснение белорусских явлений южновеликорусскими. Белорусские говоры (основа говоров Западной Брянщины) восприняли и воспринимают по настоящее время черты южновеликорусских говоров и русского литературного языка [9:19].

Таким образом, мы можем предположить, что переселенческие русские говоры Сумщины имеют брянскую диалектную основу, уходящую своими корнями к белорусским говорам, которые изменялись на данной территории под воздействием южновеликорусских говоров и русского литературного языка и утратили черты своей белорусской основы.

Следовательно, перед нами стоит задача, проанализировав обряд, зафиксированный в русских селах Сумской области, и белорусский свадебный ритуал, выявить их общие и отличные черты, как с лексической, так и с этнокультурной стороны. Проанализировав лексику обоих обрядов и выявив ее особенности, в данной ситуации логичным шагом является сопоставление свадебного обряда исследуемого нами региона со свадебным действием Беларуси в этнокультурном понимании. Мы сопоставили тексты с описанием свадебного обряда, записанные нами в русских селах Сумской области, с работой Н. М. Никольского «Происхождение и история белорусской свадебной обрядности» (Минск, 1956). В результате данного сопоставления были выявлены некоторые точки соприкосновения Сумского русского и белорусского обрядов. Рассмотрим некоторые параллели. Общими для русской и белорусской свадьбы является трехчастная структура обряда (сватовство, венчание и собственно пиршество со всеми примыкающими к нему ритуалами). Как и русская, белорусская свадьба считалась законной только после свадебного пиршества. Однако в русской Сумской свадьбе между венчаньем и «гуляньем» не было разрыва, тогда как для белорусской свадьбы характерен промежуток от нескольких дней до 2-3 недель. Также необходимо отметить, что белорусское «*вясёлля*» принято было проводить утром в понедельник, тогда как в русскую Сумскую свадьбу можно было играть в любой день кроме понедельника, приветствовалось воскресенье. Следующим моментом, общим для Сумской русской и белорусской свадеб, яв-

ляется проведение пира сначала в доме молодого, а потом молодой, либо только в доме молодого. Общим является также ритуал выкупа невесты, выкупа женихом места, обряд расплетения косы. Однако характерной чертой белорусской свадьбы является то, что после расплетения косы «молодая опускает голову на Коровай жениха, стоящий перед ней на столе, жених подходит к ней, три раза поднимает ей голову, целует ее и садится рядом с ней» [5:84]. В обоих регионах отмечен ритуал, называемый «*пропой*». Различие мы находим в том, что в белорусской свадьбе во время данного обряда происходил обмен дарами между родами жениха и невесты. В Сумской же свадьбе «*пропой*» символизировал окончательное соглашение между родителями (бел. «*вялікія запоіны*»), на пиру же только невеста одаривала своими подарками род жениха.

Заслуживает внимания выделение среди вариантов свадебного обряда каравайного и столбового (по присущему только этому варианту стержневому обряду). Как показывает Н. М. Никольский, в описаниях одного варианта фигурирует комплекс обрядов, связанный с караваем, а в описаниях другого варианта каравайные обряды отсутствуют, но имеется один центральный обряд, т. н. столбовой обряд, отсутствующий в описаниях каравайного варианта. Существование этих двух вариантов свадебного ритуала исследователь относит к специфическим чертам белорусской свадебной обрядности [5:31]. Для нашей темы важно наблюдение Н. М. Никольского о том, что столбовой вариант «имел распространение и в Великороссии» и «восходит самое позднее к IX–X вв.» [5:145], а обычай печь каравай для свадьбы бытовал и в русской, и в украинской обрядности. Однако в более поздних описаниях русского и украинского свадебного обряда зафиксированы смешанные варианты. Мы можем провести некоторые параллели между столбовым вариантом белорусской свадьбы и русским Сумским обрядом. В столбовом варианте белорусской свадьбы на предварительном этапе жених трижды обращается к родне невесты, желая получить товар: в первый раз он обращается к тестю (тот выводит коня), второй раз жених просит тещу отдать ему «товар» (она выводит корову), в третий раз жених обращается уже к шурину (и тот наконец-то выводит невесту). В свадебном обряде, зафиксированном в Сумской

області, жених трижды обращается к теще с просьбой отдать невесту, дважды она выводит других девушек и лишь на третий – *молодую*. Этнолингвистические соответствия мы наблюдаем и в ритуале, носящем в белорусском свадебном обряде наименование *сугляды*. На данной территории упомянутое действие подразумевает собой первое посещение родителями жениха родителей невесты с целью предварительного договора о возможной свадьбе их детей. В русском свадебном обряде Сумщины также отмечен данный ритуал, но не имеет названия (либо нам оно неизвестно), кроме того, родителей невесты посетить должна именно мать жениха.

Среди прочих ритуалов необходимо отметить так называемый *девишник*, который является весьма распространенным на русской и белорусской территории [5:44]. Исследователь белорусской свадебной обрядности отмечает: «...следует обратить внимание на один вопрос, общий в широком смысле, – на вопрос о сравнении белорусских свадебных ритуалов с ритуалами русскими и украинскими. Это сравнение показывает, что последние два ритуала сохранились неравномерно. В то время как русский ритуал либо сильно модифицировался, либо совершенно утратил ряд традиционных элементов и не удержался в какой-то однообразной и четкой форме, украинский ритуал, как он бытовал в 70–90-х годах XIX в., сохранился в форме целостного обрядового цикла, правда, значительно упрощенного в сравнении с белорусским ритуалом. Зато в русском ритуале сохранились в отрывочной форме следы и столбового, и каравайного ритуалов» [5:48]. Опираясь на работу Н. М. Никольского, можем отметить, что обычай, напоминающий погоню за похищенной девушкой, долгое время удерживался в свадебных обрядах Полесья, как и ритуал, когда молодые по дороге в церковь гонят лошадей как можно быстрее, убегая от *«лихо́го»*.

К отличительным чертам собственно белорусского свадебного обряда исследователь относит такие ритуалы, как:

– обряд сбора дружины жениха и ее боевой присяги (ученый отмечает, что «в украинской обрядности нет никаких намеков на подобный обряд; в русской обрядности XIX в. момент сбора дружины жениха перед отъездом по невесту вообще стерся, но в XVIII в. еще существовали его следы, однако не в действии, а в «приговорах» дружки, руководившего обрядом» [5:68]);

– взламывание ворот и дверей дома невесты и стрельба из ружей при этом;

– обычай «пасылаць яшчыя» (после увоза женихом невесты из ее дома, отец ее посылает вслед за ней дружину в составе не менее 12 парней под предводительством пожилого мужчины) [5:71].

Мы можем сделать осторожное предположение, что в результате движения языковых территориальных единиц-регионов сложилась ситуация, при которой говоры исследуемой нами территории оказались на стыке Полоцко-Смоленского и Киево-Полесского языковых регионов. Полоцко-Смоленский регион исключил возможность включения северного и даже центрального Полесья в развитие украинского языка, но, являясь праосновой для белорусского языка, дал обильную почву для взаимодействия белорусского и русского языков на пограничной территории. Данное предположение полностью совпадает с мнением Ю. В. Шевелева относительно формирования восточноязыковых отношений.

Для пояснения нашего предположения следует кратко изложить взгляды Ю. В. Шевелева в целом на пути формирования живых праговоров восточнославянских языков на основе анализа движения диалектных массивов.

Выдающийся ученый, опираясь на языковые и исторические факты, выделяет в основе трех восточнославянских языков (русского, украинского и белорусского) 5 языковых территориальных единиц-регионов. К данным регионам исследователь относит:

1. Новгородско-Тверской регион;
2. Полоцко-Смоленский;
3. Муромо-Рязанский;
4. Киево-Полесский;
5. Галицко-Волынский.

Ю. В. Шевелев отмечает, что «процессы переформления первичных языково-территориальных регионов в позднейшие три восточнославянские языка – украинский, белорусский и русский – начались еще в поздний дописьменный период, проходили постепенно и завершились уже во времена, от которых имеем большое количество письменных памятников» [14:10].

Ю. Шевелев говорит о том, что «Новгородско-Тверская группа в своей западной части, особенно в самом Новгороде и его окраинах, испытала очень большие изменения вследствие оккупации Новгорода Москвой и массового переселения местного народа в XV ст. <...> Исторические обстоятельства создали условия для возникновения диалектного ядра русского

языка около Москвы и далее, а централизованная роль Москвы как политического и культурного центра сделала возможным закрепление диалектной системы и расширение ее на север, восток и частично юг, особенно вдоль Дона <...>» [14:10].

Далее ученый обращает внимание на образование южнорусских говоров: «Черты Полоцко-Смоленского региона проявили вначале экспансию на восток, принимая участие в формировании конгломерата южнорусских говоров, но затем утратили силу экспансии на восток и уступили русскому языку на территории Смоленщины. <...> Экспансия Полоцко-Смоленского региона на юг сделала невозможным включение северного и даже центрального Полесья в будущий украинский язык» [14:10].

Ученый отмечает, что «в основе украинского языка лежат Галицко-Подольские диалекты в синтезе с южной частью Киево-Полесских <...> Собственно, вследствие постепенного расширения «литовских», т.е. по сути протобелорусских черт и инноваций с одной стороны, и киево-подольско-галицких, с другой, ареал Киево-Полесского региона сужался и с юга, и с севера, происходило размывание полесского ядра» [14:11]. Таким образом, по мнению Ю.В. Шевелева, Киево-Полесский регион вошел в основу (прото)белорусского языка на севере и в основу (прото)украинского языка на юге.

Следует сказать, что в основу русского языка, как это показывает ученый, легли Новгородско-Тверские диалекты, а также говоры Муромо-Рязанского региона. Основой для возникновения белорусского языка стали диалекты Полоцко-Смоленского и Киево-Полесского регионов. А украинский язык восходит корнями к Галицко-Подольским и части Киево-Полесских диалектов.

На основе мнения Ю. В. Шевелева, выказанного в его работах, можем сделать предположение, что в основе всех Брянских говоров лежат диалекты, условно относимые ученым к Полоцко-Смоленскому региону. Таким образом, опираясь на все вышесказанное, можно сказать, что Брянские говоры, представляющие собой сложное явление и восходящие к Полоцко-Смоленской группе (протооснове белорусского языка), являются основой для русских Сумских переселенческих говоров.

Подводя итог нашего исследования, мы можем предположить, что общие черты Сумской русской и белорусской свадеб были вызваны либо общим праязыком и общей пракультурой, либо параллельным развитием соседствующих культурных общностей, либо очень древним наслоением одной этнической культуры на другую.

В перспективе нашего исследования – работа над сопоставлением собственно свадебного обряда как сумского украинского, так и брянского, а также более глубокое изучение белорусского и собственно сумского русского свадебного ритуала и соответствующего лексического материала.

Мы можем констатировать, что знакомство с работами Ю. В. Шевелева позволило по-новому взглянуть на сложную структуру развития восточнославянских языков, а также подвигло на постановку новых вопросов. Картина развития восточнославянских языков вследствие перемещения и сложного взаимодействия диалектных массивов дает возможность объяснить наличие элементов и черт, сохранных в исследуемых говорах, которые сближают их с русским и белорусским языками.

Литература

1. Денисевич Г. В. География диалектной лексики в Курско-Белгородской зоне / Г. В. Денисевич // Вопросы изучения лексики русских народных говоров. Диалектная лексика. — Л., 1971. — С. 78—82.
2. Костромичева М. В. Словарь свадебной лексики Орловщины / М. В. Костромичева. — Орел, 1998. — 218 с.
3. Манаенкова А. Ф. Словарь русских говоров Белоруссии : Ветковские говоры / А. Ф. Манаенкова. — Мн. : Университетское, 1989. — 231 с.
4. Материалы этнолингвистических экспедиций в русские села Слобжанщины под руководством доцента Г. Н. Карнаушенко в 1986—2008 гг. — (Машинопись).
5. Никольский Н. М. Происхождение и история белорусской свадебной обрядности / Н. М. Никольский. — Минск, 1956. — 275 с.
6. ПЗА — Полевые записи диалектной речи носителей русского говора с. Порохонь Середино-Будского района Сумской области 2003—2005 гг. / собр. Т. Г. Токмаковой. — (Рукопись).

7. Попова Т. В. Предисловие / Т. В. Попова // Восточнославянские изоглоссы. — М., 2006. — Вып. 4. — С. 5—8.
8. Пшеничнова Н. Н. Лингвистическая география (по материалам русских говоров) / Н. Н. Пшеничнова — М. : Азбуковник, 2008. — 220 с.
9. Расторгуев П. А. Словарь народных говоров Западной Брянщины: (материалы для истории словарного состава говоров) / П. А. Расторгуев. — Мн. : Наука и техника, 1973. — 296 с.
10. Російські говірки Сумської області: матеріали діалект. експедицій / Є. О. Черепанова, А. О. Євграфова, В. М. Покуц, О. М. Волкова. — Суми : ред.-видав. відділ СДПІ, 1998. — 161 с.
11. Седов В. В. Восточнославянская этноязыковая общность / В. В. Седов // Вопросы языкознания. — 1994. — № 4 — С. 3—17.
12. Словарь брянских говоров. — Л., 1976—1984. — Вып. 1—4 (А—Г).
13. Чижилова Л. Н. Свадебные обряды русского населения Украины / Л. Н. Чижилова // Русский народный свадебный обряд: [сб. ст.]. — Л., 1978. — С. 159—179.
14. Шевельов Ю. В. Чому общерусский язык, а не виборуська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії. Дві статті про постання української мови / Ю. В. Шевельов. — К. : КМ Academia, 1994. — 33 с.

© Токмакова Т. Г., 2009

811.161.2'373.7'282.2

О. В. Батарчук

Луганськ

Танатологічні стереотипи у східнослобожанській і східностеповій ареальній фразеології (смерть як подорож)

Батарчук О. В. Танатологічні стереотипи у східнослобожанській і східностеповій ареальній фразеології (смерть як подорож). У статті на матеріалі ареального фраземікону східно-слобожанських і східностепових говірок здійснено лінгвокультурологічний опис мотивів міфологічно-обрядового класу фразем на позначення смерті як подорожі («земля», «труна», «потойбіччя», «межа» і «предки»); виявлено й охарактеризовано стереотипи, що лежать в основі їх номінації й функціонування. Установлено, що стереотипи дослідженого класу ідіом ґрунтуються на уявленнях про безсмертну душу, потойбіччя, зв'язок з померлими (переродженими) предками.

Ключові слова: *ареальна фразеологічна одиниця, модель, мотив, подорож, смерть, стереотип, східнослобожанські та східностепові говірки, танатологічний.*

Батарчук А. В. Танатологические стереотипы в восточнослобожанской и восточностеповой ареальной фразеологии (смерть как путешествие). В статье на материале ареального фраземикона восточнослобожанских и восточностеповых говоров осуществлено лингвокультурологическое описание мотивов мифологическо-обрядового класса фразем на обозначение смерти как путешествия («земля», «гроб», «потусторонний мир», «граница» и «предки»); выявлены и охарактеризованы стереотипы, которые лежат в основе их номинации и функционирования. Установлено, что стереотипы исследованного класса идиом основываются на представлениях о бессмертной душе, потустороннем мире, связи с умершими (перерожденными) предками.

Ключевые слова: *ареальная фразеологическая единица, модель, мотив, путешествие, смерть, стереотип, восточнослобожанские и восточностеповые говоры, танатологический.*

Batarchuk O. V. Thanatological stereotypes in areal phraseology of Eastern Slobozhanschyna and Eastern Steppe (death as a trip). The article deals with areal idioms of Eastern Slobozhanschyna and Eastern Steppe with the meaning 'death'. The linguistic cultural explanation of motives of a mythological ritual class in the phraseological units with the notion 'death as a trip' is given ("earth", "coffin", "the beyond", "border", and "ancestors"). The stereotypes which motivate their nomination and functioning are found out and described. It was confirmed, that the stereotypes of the idiomatic class were based on the conception of the immortal soul, the beyond, and association with dead (reborn) ancestors.

Key words: *areal phraseological unit, model, motive, trip, death, stereotype, Eastern Slobozhanschyna and Eastern Steppe dialect, thanatological.*

Смерть – один із базових світоглядних є предметом зацікавлення як пересічного мо-
концептів у кожній культурі. Її феномен вця, так і допитливого дослідника. Цей неви-

черпний інтерес до теми небуття можна пояснити його «неосаяжністю, глибиною та універсальністю», бо, як пояснює Т. Топорова, «саме вивчення природи смерті, втіленої у внутрішній формі ключових її визначень, дає відповідь на кардинальне питання про кінець, а відповідно, і про початок, і про витoki усього сущого» [13:340].

Структурна організація танатологічних стереотипів, зафіксована мовними одиницями, є результатом багаторічної еволюції культурно-мовної картини світу в свідомості пересічного мовця. Адже, як зазначає Ю. Апресян, найвне пізнання світу пояснює феномен по-смертного життя набагато різноманітніше, повніше й глибше за наукове [2]. З іншого ж боку, смерть є фатальною неминучістю з браком об'єктивної інформації про потойбічне існування. А отже, вона є багатим джерелом для створення міфів, обрядових комплексів, філософських і релігійних ідей, а також і для творення стереотипів, які згодом стають основою фразеологічного фонду мови.

Лексико-фразеологічний склад поля «Смерть» у різний час був об'єктом уваги багатьох лінгвістів, зокрема К. Длугоша (1991), А. Домбровської (1994), М. Жуйкової (1995, 2007), С. Зварич (1993), І. Іванової (2008), Л. Івашко (1981), А. Кжижановської (1999), Н. Коваленко (1999), В. Конобродської (1997, 2007), В. Ларіна (1961), Р. Міняйла (2001), М. Олійник (2000, 2002), О. Омеляненко (2003), І. Подюкова (1991), О. Судакової (1983), С. Толстої (1999), В. Ужченка (1994, 2003), А. Юмінової (1999) та ін. Проаналізовані вченими вербалізми, викликані табуванням прямих позначень небуття, виявляють «глибоку закоріненість цього вторинного лексикону смерті в культурних уявленнях» [12:234]. Особливо дане посилення стосується танатологічних ареальних фразеологічних одиниць (АФО) міфологічно-обрядового класу на позначення смерті як подорожі, стереотипи якого маємо на меті дослідити. Це вважається актуальним з огляду на брак такого дослідження на фразеологічному матеріалі східнослов'янських і східноєвропейських говірок.

Тож завдання розвідки – зібрати й систематизувати АФО східнослов'янських і східноєвропейських говірок на позначення смерті, здійснити лінгвокультурологічний опис мотивів міфологічно-обрядового класу фразем на позначення смерті як подорожі,

виявивши, які стереотипи лежать в основі їх номінації й функціонування.

Уявлення про сутність і природу стереотипів залежить від напряму досліджень (антропоцентричний та етнолінгвістичний – Ю. Степанов, Н. Нікітіна, В. Телія, В. Маслова; соціолінгвістичний – А. Баранов, Н. Арутюнова, Т. Черданцева; психолого-естетичний – У. Ліппманн, Ю. Караулов; семіотичний – Ю. Апресян, Д. Добровольський, О. Кубрякова; лексико-ситуативна семантика – Н. Рябцева, А. Вежбицька). Аналіз низки теорій стереотипу дозволяє зробити висновок, що стереотипи за своєю природою – багатоаспектні явища: як ідеальні, так і матеріальні водночас. Вони зароджуються як ідейні сполучення культурного несвідомого, соціального досвіду, етнічної належності людини та існують у світі мовному, матеріалізуючись у лексемах, фраземах, текстах та ін.

На думку В. Красних, «стереотипи завжди національні», навіть якщо в ряді випадків «можна знайти аналогі в різних культурах» [9:194]. Тож стереотип як результат складних процесів вторинної номінації та семантичної транспозиції є відбитком міфологічно-ідеологічних уявлень [7:35].

Отже, важливим завданням під час досліджень низки стереотипів і еталонів певної культури чи субкультури є вивчення особливостей ментальної репрезентації народом своєї мовно-культурної унікальності. Тому при дослідженні звертатимемо особливу увагу на ті світоглядні й образні структури (стереотипи, мотиви, концепти), які репрезентують східноукраїнський ареал.

Зазначимо, що первісно смерть уявлялася не як остаточне зникнення, а лише як зміна форм існування душі людини («потішлива концепція смерті», за І. Подюковим). Як вважалося, по смерті душа має здійснити низку актів для досягнення свого призначення. У нашому разі – здійснити подорож. Тож елемент цього уявлення й утілюється в одиницях вторинної номінації смерті. Саме тому тема подорожі вважається найбільш представленою в поховальному обряді. І це не дивно, адже дорога – шлях з дому до кладовища – у системі обряду є кульмінаційним моментом. На думку В. Конобродської, «подорож узагалі становить суть поховального обряду як перехідного» [8:278]. У фраземіконі на позначення смерті тема подорожі представлена висловами з акціональною семантикою. При цьому реле-

вантними вважаємо такі мотиви, як *земля, труна, потойбіччя, межа і предки*.

1. МОТИВ ЗЕМЛІ реалізується в АФО, побудованих за моделями «піти + в + землю = померти», «зарити + в + землю = поховати», «викупити + земельний наділ (місце і т. ін.) = померти»: *зайти до землі* («Баби кажуть, що людина зайшла до землі й осталась там навіки», Старобільськ), *піти у землю* («Сидорчук вже два годи, як пішов у землю. Скоро й ми туди підемо», Кремінна), а також *викупити місце, застовбичити місце у Кружиліна в огороді, вічний наділ землі придбати* [14; далі це джерело за замовчуванням]. Однак цей мотив може бути представлений і фразеологізмами з концептами *глина* – *зарити в глину кого* та *пісок* – *відправитися на піски*. Порівняйте літературні вирази *лягти в землю, піти в сиру землю, піти сиру землю їсти* [11], херс. *піти в земоддел*, лемк. *піти до чорной землі*, гал. *пішов перед чысом сиру землю гризти*, гуц. *n'iti Ź глину*. До цієї групи можна віднести й ідіоми *викупити місце, застовбичити місце у Кружиліна в огороді, вічний наділ землі придбати*, організовані за моделлю «викупити + земельний наділ (місце і т. ін.) = померти».

Хоча може здатися, ніби мотив землі відбиває лише спосіб поховання, і нічого міфологічного тут немає, однак ми в даному разі простежуємо одне з уявлень про розміщення потойбічного світу. З давніх-давен (ще з язичницьких часів) земля шанувалася й обожнювалася як мати, що дає людям усе потрібне для життя, і забирає до себе по смерті [6:244]. Так, С.Толстая посилається на досить поширене вірування, за яким людина має помирати на землі, а звідси й практика класти вмираючого долі, аби той «ухопив землі», «схопився за землю» і зміг спокійно померти на «матернім лоні» [12:233].

2. МОТИВ ТРУНИ актуалізується в АФО через концепти *домовина* – *одним оком в домовину дивитися*, власне *труна* – *дивитися в труну*, *сосна* – *поглядати в сосну, пора в сосну кому*, *липа* – *пора до липи*, що вписуються до моделі «дивитися + у + труну = близький до смерті». Порівняйте хорв.: *gledati u grob* [1].

З мотивом труни тісно пов'язаний субмотив дерева, що експлікує перший, вказуючи на матеріал, з якого виготовлено труну. АФО-репрезентанти його будуються за моделями «лягти (зіграти та ін.) + у + ящик (короб і ін.) = померти» та «вдягнути + дерев'яний бушлат (дерев'яний кожух та ін.) = померти» з конце-

птами *дерев'яний бушлат* – *зіграти в дерев'яний бушлат, вдягнути/надіти дерев'яного бушлата, дерев'яний кожух* – *надіти дерев'яний кожух, дерев'яний костюм* – *дерев'яний костюм одягти, дерев'яний ящик* – *зіграти в дерев'яний ящик, дві дошки* – *зіграти в дві дошки, ящик* – *заторохтити в ящик, домовина* – *станцювати в домовину, короб* – *злягти в короб, скриня* – *зіграти в скриню, сосновий костюм* – *заробити костюм сосновий*. Метонімія дозволяє тут дотично представити факт смерті: вона уявляється як перебування в ящику, коробі, труні й под. Такі образні структури властиві, зокрема, французькій і польській культурним традиціям: *être cluë entre quatre planches, być przygwożdżonym między czterema deskami*, досл. «бути прибитим між чотирма дошками»; *être dans le coffre, być w skrzyni*, досл. «бути в скрині» [16:51].

3. МОТИВ ПОТОЙБІЧЧЯ. Свята на честь померлих, які збігаються навесні зі святкуванням оновлення природи, молитви по померлих показують, що в українців, як і слов'ян загалом, побутували уявлення про потойбічне життя, яке, однак, не прив'язувалося до якогось одного певного локусу: можливо, десь під землею, згодом, на відміну від пекла, на небі, пізніше, гадали, на кінці світу, на сході, за морем, куди збігаються річки й куди дорога дуже далека й тяжка [5:107]. Потойбічний, або «той», світ, за релігійними уявленнями, – неземний, загробний світ. Він уявлявся вічнозеленим садом, у якому солодко співають пташки; там родять золоті й срібні плоди та овочі; у раю вічно квітнуть луки, по яких течуть річки з медом і молочними берегами; тут дивні пахощі, завжди тепло й світло, не буває зими, негоди; тут завжди спокій, повно райських їстів, саме тут росте Дерево життя, або Райське дерево. Поняття раю ще дохристиянське (про це свідчать численні обрядові пісні) [6:493–494].

Ареальний фраземікон із цим мотивом можна вписати до моделі «вирушити + у + потойбіччя = померти», а представлений він концептами *рай* – *відправитися/піти в рай, піти в рай за документами, царство* – *піти в царство, дім* – *піти додому*. Порівняйте в інших діалектах і мовах: укр. волін. *n'iti na той с'v'it, пойти на небо, пуйти з до́му да додому, пуйти до другеї до́ми* [3:70]; рос. *отойти в мир иной, отойти в вечность, пойти домой* [15:305]; пол. *pożegnać się z tym światem, dostać się do nieba, przenieść się do raju, pójść w wieczność, odejść do krajiny cieni*,

фр. *faire pour le voyage de l'autre monde, aller au ciel, gagner le paradis* [16:56–60].

4. МОТИВ МЕЖІ. Аби досягти пункту свого призначення, душа мусить перетнути певний кордон, просторовий рубіж, що поділяє світи на «свій» і «чужий», «цей» і «той», – межу. Ця межа може бути тином, воротами, порогом, вікном, рікою та ін. Для її позначення ставили межовий камінь, хрест, саджали дерево(а), залишали смугу незораної землі або куш, ставили огорожу, кидали кістки тварин, вугілля, виривали канаву чи могилу. М. Толстой, аналізуючи уявлення слов'ян про межу, стверджує, що порубіжжя вважалося сакральним місцем і в той же час небезпечним через присутність там нечистої й непізнаної сили [10:538]. Саме тому межа стала місцем обрядодії й туди зносили «небезпечні» предмети, пов'язані з похованням і смертю.

Даний мотив експліцитно представлений у низці фразем, побудованих за моделлю «піти + за + межу = померти», де межею є **бугор** – *піти за бугор*, власне **межа** – *піти за межу*, **переїзд** – *піти за переїзд*, **ставок** – *піти за ставок*, а то й мікротопонім: *піти за Цикозу* (Весела Тарасівка).

Імпліцитний же його прояв властивий АФО, згрупованим за моделями «збиратися (поглядати і т. ін.) + на + місцезнаходження кладовища = близький до смерті», «відправитися + на + місцезнаходження кладовища = померти», «віднести + на + місцезнаходження кладовища = поховати», де з'являється ще й субмотив кладовища як місця погребу. Названі моделі представлені АФО з такими концептами: **балка** – *на балку дивитися, віднести в балку, віднести до балки*, **бугор** – *піти на бугор*, **вигін** – *на вигін дивитися, на вигін віднести*, **вишеньки** – *перебратися у вишеньки*, **вічне подвір'я** – *поїхати на вічне подвір'я*, **гора** – *пора на гору кому, відпровадити на/під гору, віднести на крейдяну гору або ж усічення – відправитися на крейдянку*, **горб** – *відвезти на горба кого*, **гробки** – *віднести на гробки*, **дача** – *поїхати на дачу*, **дереза** – *віднести в дерезу*, **жерделі** – *віднести в жерделі*, **кладовище** – *прописатися на кладовищі*, **кряки** – *віднести до кряків*, **маслина** – *віднести під маслину кого*, **пісок** – *готуватися/збиратися на пісок, відправитися на піски, відправити на пісок/піски кого*, **розкопана** – *погнати на розкопану*, **сосни** – *віднести в сосну/сосни*, **тополі** – *збиратися в тополя, віднести в тополі*, **хрестаті** – *ди-*

витися/поглядати на хрестаті, піти на хрест, піти на хрестик.

Моделі аналізованої групи зазвичай включають назви мікролокальних реалій, тобто реалій, «соціальна або територіальна основа яких вужча навіть самих вузько-локальних» [4:71]. Це мікротопоніми (або ж псевдо-мікротопоніми): **Бутове** – *віднести/відпровадити на Бутове* (Піщане), **Воронове** – *поїхати на Воронове, віднести на Воронове* (Сіверськонецьк), **Горбачове** – *відвезти на Горбачове* (Торез), **Грачики** – *відправити на Грачики* (Краснодон), **двадцять третя шахта** – *перебратися на двадцять третю шахту* (Вахрушеве), **Калініна, 54** – *віднести на Калініна, 54* (у Свердловську по вулиці Калініна останній номер будинку «52», а «54» – то вже кладовище), **Кипуча** – *віднести на Кипучу* (Брянка), **Кіровка** – *піти на Кіровку* (Новолимарівка), **Козляче** – *піти на Козляче* (Стаханов), **Кринична** – *скоро на Криничну* (Перевальськ), **Лиса гора** – *віднести на Лису гору* (Плугатар), **Маріупольська** – *переїхати на Маріупольську* (Артемівськ), **Матроська** – *поглядати на Матроську* (Лисичанськ), **Невське** – *піти на два метри нижче Невського* (Невське), **Осипенка** – *переїхати на Осипенка* (Лутугине), **Проходне** – *віднести на Проходне* (Свердловськ), **Смолянка** – *піти на Смолянку* (Валуйське), **Сосновка** – *поїхати до Сосновки* (Тополі), **Третя Провальська** – *піти на Третю Провальську* (Червонопартизанськ), **Третя Талівська** – *піти на Третю Талівську* (Талове), **Третя Черкаська** – *віднести на Третю Черкаську* (у Зимогір'ї є тільки дві шахти), **тридцять шоста** – *поглядати на тридцять шосту* (Стаханов), **четверта бригада** – *переїхати на четверту бригаду* (Співаківка); а також антропоніми: **Іван Могильний** – *віднести до Івана Могильного* (Новоолександрівка), **Ланцов** – *відправити до Ланцова* (Білогорівка), **Юрченко** – *віднести до Юрченка* (Мирна Долина).

5. МОТИВ ПРЕДКІВ. Метою подорожі може бути й зустріч зі своїми померлими близькими, долучення до пращурів. Основою цього стереотипу є культ предків – побожне пошанування духів покійних близьких родичів, що постало з віри, за якою людина живе й по смерті. Як свідчить В.Жайворонок, згодом померлі ставали могутніми охоронцями своєї родини, свого дому, тобто домовими божествами; «вірили, що померлий не припиняв свого життя, а лише переходив до ін-

шого світу (на *той світ*), до іншого дому (тому й *домовина*)» [6:319].

Досліджуваний мотив уписується в модель «відправитися + до + потойбічної істоти = померти», яка представлена АФО з такими образами-концептами, як: **ангели** – *відправитися/полетіти до ангелів*, **Бог** – *до Бога сторожем записатися*, **батьки** – *відправитися до батьків*, **батько** – *іти до батька молитися*, **прадіди** – *іти до прадідів*, **свої** – *одправитися до своїх*. Порівняйте: укр. *волин. пуйті до Бóга, вже в дорóзи до Бóга* [3:70]; рос. *отправиться к праотцам* [15], пол. *rójść do Boga, stanąć przed Panem*, фр. *passer devant Dieu, rejoindre les anges* [16].

Таким чином, систематизація й вивчення танатологічних фразеологічних ареалізмів доводить думку, що це дійсно «сакральна народна фразеологія» (М. Толстой), «реліктова ідіоматика» (В. Мокієнко), що має як загальнокультурну значущість, так і етнокультурну зумовленість у межах певної етнічної чи субетнічної території. Ця значущість на рівні загальнокультурному характеризується наявністю в межах досліджуваного міфологічного-обрядового класу низки стереотипних уявлень про безсмертну душу, потойбіччя, зв'язок із померлими (переродженими) предками, що втілюються в п'ятьох мотивах (*земля, труна, потойбіччя, межа і предки*). Аналіз останніх показав, що, за стереотипни-

ми уявленнями мовців Східної Слобожанщини та Степу, смерть не є припиненням існування, це перехідний етап, зміна форми буття й місця перебування; тіло людини вмирає, його треба інгувати (поховати в землю), поклавши в труну й віднісши на кладовище; душа здійснює подорож до потойбіччя, місця перебування пращурів, долаючи рубіж між «цим» і «тим» світами.

Етнокультурна ж домінанта ідіоматики східнослобожанських і східностепових говірок зосереджується на рівні концептивлексем, особливо власних назв. Так, АФО на зразок *поглядати на Матроську* (Лисичанськ), *переїхати на Маріупольську* (Артемівськ), *віднести на Калініна, 54* (Свердловськ), *віднести на Третю Черкаську* (Зимогір'я) і под. вживаються в межах одного населеного пункту, однак є своєрідною фразеологічною універсалиєю.

На цьому дослідження танатологічних стереотипів, представлених у фраземіці східнослобожанських і східностепових говірок не вважаємо вичерпним. Досі актуальним вважаємо розширення джерельної бази вивчення даних одиниць шляхом залучення даних польової роботи з призибування ареалізмів небуття. На часі також провадження психолінгвістичного експерименту з метою дослідження побутування стереотипів міфологічного-обрядового класу в сучасних умовах.

Література

1. Антонюк Б. Ю. Фразеосемантична мікрогрупа «природна смерть» у хорватській мові: мотивація внутрішньої форми / Б. Ю. Антонюк // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка : Філол. науки. — 2004. — № 11. — С. 279—286.
2. Апресин В. Ю. Начало после конца : глаголы оживать и воскресать / В. Ю. Апресин // Логический анализ языка : Семантика начала и конца. — М., 2002. — С. 19—26
3. Аркушин Г. Словник евфемізмів, уживаних у говірках та молодіжному жаргоні Західного Полісся і західної частини Волині. — Луцьк ; Люблін : Волинська обл. друк., 2005. — 198 с.
4. Власов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. — [2-е изд., испр. и доп.]. — М. : Высш. шк., 1986. — 416 с.
5. Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або Міфологія / Головацький Я. Ф. // Українські традиції. — Х. : Фоліо, 2004. — С. 87—127.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник]. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
7. Иванова І. Б. Українські національні стереотипи та їх кореляції у фразеосемантичному полі «життя/смерть» : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2008. — 198 с.
8. Конобродська В. Поліський поховальний і поминальні обряди. — Т. 1 : Етнолінгвістичні студії. — Житомир : Полісся, 2007. — 356 с.
9. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лингвокультурология : [курс лекцій]. — М. : Гнозис, 2002. — 284 с.
10. Славянские древности : Этнолингв. словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — М. : Междунар. отношения, 1995. — Т. 1. — 584 с.
11. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. — К. : Наук. думка, 2003. — 1104 с.

12. Толста С. М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии // Фразеология в контексте культуры. — М. : Языки рус. культуры, 1999. — С. 229—234.
13. Тодорова Т. В. Древнегерманские представления об ином мире // Представление о смерти и локализация Иного мира у древних кельтов и германцев. — М., 2002. — С. 340—435.
14. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу. — [5-е вид.]. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 348 с.
15. Фразеологический словарь русского языка / [под ред. А. И. Молоткова]. — М. : Сов. энцикл., 1967. — 544 с.
16. Krzyżanowska A. Polska i francuska frazeologia śmierci / A. Krzyżanowska. — Lublin : Wydawnictwo UMCS, 1999. — 120 s.

© Батарчук О. В., 2009

УДК 811.161.2'373.7

І. В. Царьова

Луганськ

Асоціація

як універсальний чинник творення весільних фразеологізмів

Царьова І. В. Асоціація як універсальний чинник творення весільних фразеологізмів. У статті досліджені теоретичні основи асоціації як фразеотворчого чинника весільних фразеологізмів Східної Слобожанщини. Використаний ланцюжковий асоціативний експеримент доводить, що мовно-культурологічний (екстралінгвальний, етнолінгвальний) аналіз фразеологічних одиниць – це міцно сплетений вузол асоціацій.

Ключові слова: асоціація, асоціативний експеримент, стимул, фразеологізована реакція.

Царева И. В. Ассоциация как универсальный фактор образования свадебных фразеологизмов. В статье исследованы теоретические основы ассоциации как универсального фактора образования свадебных фразеологизмов Восточной Слобожанщины. Использованный цепной ассоциативный эксперимент доказывает, что языково-культурологический (экстралингвистический, этнолингвистический) анализ фразеологических единиц – это тесно переплетенный узел ассоциаций.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативный эксперимент, стимул, фразеологическая реакция.

Tsareva I. V. Asosiation as factor of phraseological units. The theoretical basics of asosiation as factor of phraseological units of Eastern Slobozhanshchyna are searched in the state. Line asosiation experiment is used to prove that linguo-culturological (extralinguistic, etnolinguiistic) analysis of phraseological units is close united tie of asosiations.

Key words: asosiation, asosiation experiment, catalisator, phraseological reaction.

Однією з найважливіших і найдавніших проблем мовознавчої науки є проблема взаємозв'язку між людською мовою і людським мисленням. Долаючи найрізноманітніші суб'єктивні й об'єктивні перепони, лінгвістична думка дійшла сучасного розуміння: мова й мислення людини утворюють таку діалектичну, суперечливу єдність, у якій мова (за визначальної ролі мислення) являє собою відносно самостійне явище, котре, в свою чергу, справляє певний зворотний вплив на мислення. Сучасна лінгвістика позначена своєю експансією в мовознавчий простір концепцій та методів різних парадигм – концептуальної, структурної, феноменологічної, аксіологічної,

які засвідчують появу комплексних новітніх напрямів дослідження мови й культури. Значний ізоморфізм мовних і культурних понять, їх семантична та структурна єдність спричинюють необхідність дослідження метамови й форм народної культури (звичаїв, обрядів, фольклору, вірувань) за допомогою спільного набору смислів і подібних способів їх вираження – механізмів розрізнення й ототожнення, метафоризації й символіки, стереотипізації та концептуалізації [5:1].

У сучасному світі, коли народи намагаються визначити власне обличчя, глибше пізнати національний характер, менталітет, культуру, мову, яка фіксує дух народу, широ-

кі перспективи отримує *етнолінгвістика* – маргінальна галузь мовознавства, спрямована на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності (етнотекстах – термін К. Рав'є та Ж. Був'є) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу [3:252].

Лексичне поле обряду як цілісний блок традиційної духовної культури є об'єктом дослідження представників московської етнолінгвістичної школи з її виразною діахронічною орієнтацією – М. Толстого, С. Толстої, Л. Виноградової, М. Валенцової, О. Гури, Г. Клепикової, А. Журавльова, Г. Плотникової, О. Сєдакової. Такий підхід передбачає з'ясування механізму конструювання вторинних семіотичних систем, пов'язаних із нагромадженням і передачею культурної інформації як певних квантів досвіду, концептів, стереотипів, що перебувають у центрі уваги польської етнолінгвістичної традиції (Є. Бартмінський, З. Бенедиктович, А. Енгелькінг, Г. Карделя, Р. Небжеговська та ін.). Цьому напрямку властива тенденція до розгляду обрядових знаків не ізольовано, а в певному семіотичному контексті з урахуванням етнознакових способів вербальної (слова, фразеологізми, словесні формули) та невербальної комунікації (предметні символи, знаки-етикетки, знаки іконічного типу, форми ритуальної поведінки), що створюють в обряді синкретичне ціле.

У всі періоди свого існування мова розбудовується, твориться не на порожньому місці, а за наявності певної кількості засобів, успадкованих від попередніх періодів її становлення. Звичайно, було б необачним усї наслідки мовотворчості пов'язувати тільки з власне лінгвокреативним мисленням.

У безкінечному процесі мовотворення, збагачення й розвитку мови (тобто в процесі лінгвокреативного мислення і в процесі використання лінгвокреативної здатності будь-якого мислення) визначальними, універсальними чинниками, як вважали Й.-Ф. Гербарт і Г. Штентайль, виступають асиміляція, апетит та асоціація.

Метою пропонованої наукової розвідки є спроба проаналізувати теоретичні основи асоціації як фразеотворчого чинника весільних фразеологізмів Східної Слобожанщини.

Проблема асоціацій, їхньої типології й методики встановлення розглядалися у психології та психолінгвістиці однією з найперших, адже асоціації є найважливішим показником організації ментального лексикону

людини, його вербальної мережі, а також свідомості й мислення.

Асоціація є динамічним тимчасовим нервовим зв'язком між двома й більше психічними явищами (відчуттями, уявленнями, почуттями, думками, образами тощо), а також їхніми позначеннями в мові, який утворюється за певних обставин на підставі умовного рефлексу суб'єктивного реагування на відповідні стимули. Деякі дослідники вважають можливими архетипні асоціації, що виникають при актуалізації позасвідомого. Вивчення асоціацій дало змогу по-новому підійти до способів зберігання знань, процесів породження й розуміння мовлення, організації внутрішнього лексикону й пам'яті людини [3:235].

У загальносемантичному розумінні асоціація означає „сполучення, з'єднання чогонебудь в одне ціле”, а в спеціальному філософсько-психологічному розумінні – зв'язок між окремими нервово-психічними актами (уявленнями, думками, почуттями і т. ін.), унаслідок якого одне уявлення, почуття, одна думка викликає інше уявлення, почуття, іншу думку [4:67].

Поняття *асоціація* було відоме ще з часів Арістотеля та Платона. Арістотель помітив першим, що асоціація є психорозумовим феноменом. Він увів у науку класичний поділ асоціацій на чотири види: 1) асоціація за схожістю (кішка – тигр); 2) асоціація за контрастом (холодне – гаряче); 3) асоціація за суміжністю в просторі (луг – квітка); 4) асоціація за суміжністю в часі (ніч – сон) [6:133].

Р. Декарт, Б. Спіноза, Т. Гоббс кваліфікували це поняття в межах механістичного психологічного підходу як зв'язки, зчеплення відчуттів, образів свідомості, „типів думки”. Для західноєвропейської течії асоціативної психології базовим стало вчення А. Бена та Г. Спенсера, яке заклало підґрунтя для переходу від теоретичного аспекту вивчення асоціацій до експериментального.

У мовознавстві *асоціація* як явище індивідуальної свідомості, співвіднесення якого зі звуком є об'єктивним, уперше з'явилася в працях В. фон Гумбольдта. Представник Казанської лінгвістичної школи М. Крушевський виокремив асоціації за схожістю й суміжністю, безпосередні (лінгвістичні) й опосередковані (екстралінгвальні). У дослідженнях вербальних асоціацій виділено два підходи – лексикоцентричний та текстоцентричний: перший спрямований на аналіз асоціативного поля лексичних одиниць, семантичної близькості між словами, дослідження верба-

льної мережі внутрішнього лексикону, пам'яті і т. ін., другий – на характеристику асоціативних стратегій побудови текстів, асоціативного поля ключових слів у тексті, асоціативних процесів, пов'язаних із породженням мовлення і т. ін.

Інтралінгвістичні асоціації виникають у межах системи, спираються тільки на мовні явища (наприклад, асоціація між фонемою та її варіантом). Екстралінгвальні асоціації виводять лінгвокреативне мислення людини за межі мови. Більшість із них є соціально вмотивованими. Мовотворчі асоціації інтралінгвістичного типу, у свою чергу, можна поділити на *асоціації за змістом*, *асоціації за формою* та *асоціації за функцією*.

Красномовною ілюстрацією лінгвокреативної асоціації за змістом є зв'язок між компонентами синонімічного ряду – асоціативно організованого лексико-семантичного блоку, зцементованого близьким чи тотожним або тим і тим значенням (основою асоціації). Наприклад, для синонімічного ряду весільного фразеологізму *гуляти весілля (свайбу, свальбу, сватъбу, свайдьбу)* – *справляти весіллечко* – *узяти (взяти) шлюб* – *носити вільце* – *гуляти вареники* – *різати коровай* – *мити ноги* – *хмелем посипати* – *курей красти* – *циган грати* асоціативною основою об'єднання його складників служить значення „веселий, дивовижний момент”. Цей ряд може бути продовжений (розширений) у процесі мовотворчості (фразеотворчості).

Асоціацією за змістом слід вважати і зв'язок між усіма варіантами полісемантичного слова. Простежимо на прикладі лексеми *молодий*, яка має значення „такий, що має мало років”, „той, який одружується”, „той, який недосвідчений”, „той, що тільки почав сходити”, „сучасний”, „зелений”. Усі названі значення асоціативно тяжіють до основного, первісного, вихідного для них значення – *молодий*. На асоціації за формою ґрунтуються парадигми відмінювання й дієвідмінювання, а на основі асоціацій за функцією відбувається неспинний процес стильового й стилістичного перегрупування мовних засобів.

Методом установлення асоціацій є асоціативний експеримент, метою якого є конструювання мережі асоціацій у відомості індивіда й етносвідомості. У сучасному мовознавстві асоціативний експеримент використовується у психолінгвістиці, етнолінгвістиці, лінгвокультурології, лінгвістичній семантиці, контрастивній, гендерній лінгвістиці, когнітології, теорії навчання тощо. Головними умовами

асоціативного експерименту є відбір стимулів залежно від мети й завдань дослідження, визначення складу інформантів, форми проведення асоціативного експерименту, вироблення інструкції організації експерименту. Асоціативний експеримент потребує концентрації уваги, готовності до сприйняття стимулу. Асоціативний експеримент може бути вільним, коли дослідник не встановлює певних правил і вимог для респондента, і контрольованим (спрямованим), коли експеримент певним чином програмується [1:22].

У цій науковій розвідці використаний ланцюжковий асоціативний експеримент, який був проведений серед студентів 1 – 4 курсів, магістрантів факультету української філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Загальна кількість респондентів становить 100, зокрема, це мешканці Луганської та Донецької областей, віковий ценз – від 17 до 25 років. Їм була запропонована анкета з 25 стимулами, де вони повинні були зазначити певні фразеологізовані реакції щодо поданих стимулів.

Узагальнивши дані експерименту, ми отримали ряд фразеологізованих реакцій (термін введений С. Мартінек):

Стимул „**весілля**” подає відповідні фразеологізовані реакції: *гуляти весілля*, *свайбу гулять*, *справлять свальбу*, *сватъбу празднувать*, *одгулять свайдьбу*, *одкланятися свайбі*, *справляти весіллечко*, *узяти шлюб*, *на кожух сісти*, *накривати коритом*, *драти курей*, *курей красти*, *гуляти вареники*, *пекти коровай*, *різати коровай*, *мити ноги*, *хмелем посипати*, *цукерками обсипать*, *циган грати*, *заводити на посад*, *за стіл завести*.

Стимул „**сватання**”: *ловити лисицю*, *гуляти сватання*, *розсипалось сватання*, *грубу колупати*, *повісити чайника*, *наїстися вареників*, *хліб ламати*, *перерізати хліб*, *гарбуза дати*.

Стимул „**молода**” подає 29 відповідних фразеологізованих реакцій: *покрити молоду*, *покривати молоду*, *розбирати молоду*, *пропити молоду*, *купати молоду*, *мити молоду*, *розплітати молоду*, *купляти молоду*, *викупляти молоду*, *красти молоду*, *годувати молоду*, *частувати молоду*, *пов'язать невесту*, *фату снімать*, *шипильки цілувать*, *шишки тримати*, *маяти косою*, *обрізати косу*, *чесать косу*, *відрізати косу*, *красти туфлю*, *варити суп*, *голову зав'язати*, *хустку зав'язати*, *завивати закрутку*, *завити хусткою*, *надягти очіпок*, *крупить водою*, *букет кидати*.

Стимул „**молодий**”: барвінок рвати, хрещатий барвінчик, барвінок пришити, барвінок саджати, барвінок топтати, хміль збирати, любисток збирати, мити молодого, умивать жениха, ширінку завязать, пуговку пришить, квітку пришити.

Стимул „**свати**”: катати сватів, сватів умивати, сватів обмити, пригощать свата, катать батьків, свах катати, ноги мить.

Стимул „**теща**”: катати тещу, частувати у теці, тещу катати, тещу купати, кланятись теці.

Стимул „**свекруха**”: іти до свекрухи поклонитися, кланятись свекрухі, купати свекруху, катати свекруху, мити ноги свекрусі.

Стимул „**коровай**”: ділити коровай, пригощати короваєм, ламати коровай, продавати коровай, купляти коровай, роздавати коровай, цілувати коровай, відкусити хліб, перерізати хліб, цілувати хліб-сіль, благословляти хлібом, розрізати хліб на дві частини, хлібу поклонитись, кланятися хлібу, прийшли з хлібом, мінятися хлібом, пекти паляниці, роздавати різки, йти на шишки, давати шишки.

Стимул „**рушник**”: готувати рушники; дбати рушники; посилати за рушниками;

подавати рушники; брати рушники; вернутися з рушниками; ставати на рушник, стати на рушничок.

Стимул „**гарбуз**”: гарбуза дати, гарбуза підсунути, давати гарбуза, печеного гарбуза піднести, піднести гарбуза, гарбуза дістати, одержувати гарбуза, облизня піймати, потягти гарбуза, схопити гарбуза, гарбуза з'їсти, повернутися з гарбузами, отримати гарбуза.

Стимул „**кіл**”: кілок забити, бити кілок, кіл забивати, чоп забивати, забивати чіп, осіку забити, клинок забивать.

Стимул „**суп**”: варити суп, іти на суп, скуштувати супа, обмити суп, відвідати суп, обмивати суп, похмеляти супом, іти на лапу.

Стимул „**піч**”: розглядати піч, розглядання печі, колупати піч, піч кусать, стукати піч, козирання печі, обдирання печі, пічку колупать, колупати плитку, колупати стіну, стіну скубти, комин довбати, комин обдирати.

Таким чином, мовно-культурологічний (екстралінгвальний, етнолінгвальний) аналіз фразеологічних одиниць – це міцно сплетений вузол асоціацій. Проведений експеримент доводить, що аналізовані асоціативні ланцюги нескінченні.

Література

1. Асоціативний експеримент // Короткий психологічний словник / [за ред. проф. В. І. Войтка]. — К. : Вид. об-ня „Вища шк.”, 1978
2. Мартінек С. В. Український асоціативний словник : у 2 т. — Л. : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. — Т. 1 — 344 с.
3. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підруч.]. — Полтава : Довкілля ; К, 2008. — 712 с.
4. Словник української мови : в 11 т. — К., 1970— Т. 1 — 799 с.
5. Тищенко О. В. Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.15 / Тищенко Олег Володимирович — К., 2001. — 33 с.
6. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку / Чабаненко В. А. // Мовознавство. — 2005. — № 3/4. — С. 132—137.

© Царьова І. В., 2009

УДК 811.161.2'373.7'282.2

Н. О. Олексієнко

Луганськ

Біоморфний код в ареальній фразеологічній картині світу

Олексієнко Н. О. Біоморфний код в ареальній фразеологічній картині світу. У статті аналізуються фразеологізми з фіто- та зоономенами, подається їх тематична класифікація, визначається ступінь фразеотворчої активності фітонімів та зоонімів, здійснюється ідеографічна класифікація фразеотематичних груп „Людина” та „Навколишній світ”, пропонується форма систематизації ареальних фразеологічних одиниць. Аналіз проводиться на базі новітніх східнословобожанських та східностепових говірок.

Ключові слова: біоморфний код, фітономен, зоономен, фітофразеологізм, зоофразеологізм, ідеографічна класифікація.

Олексеевко Н. А. Биоморфный код в ареальной фразеологической картине мира. В статье анализируются фразеологизмы с фито- и зоономенами, подается их тематическая классификация, определяется степень фразеобразовательной активности фитонимов и зоонимов, осуществляется идеографическая классификация фразеотематических групп „Человек” и „Окружающий мир”, предлагается форма систематизации ареальных фразеологических единиц. Анализ проводится на базе новых восточнослобожанских и восточностепных говоров.

Ключевые слова: *биоморфный код, фитономен, зоономен, фитофразеологизм, зоофразеологизм, идеографическая классификация.*

Oleksenko N. Biomorphous code in the dialect phraseological picture of the world. Phraseological units with fito- and zoonominative components are being examined in the article. Thematic classification as well as the degree determination of the phraseological dynamics of the analyzed components is taken into the deep consideration. The author gives an ideographic classification of the phraseological thematic groups „Man” and „The Outside World” and offers one’s form of the systematization of the dialect phraseological units. The material of research are the phraseological units in East-Slobozhan and Steppe dialects of Donbas.

Key words: *biomorphous code, fitonominative component, zoonominative component, phytoidiom, zooidiom, ideographical classification.*

Панування когнітивної парадигми обумовлює необхідність глибокого дослідження ареальних фразеологічних одиниць, зокрема активних тематичних груп як важливих сегментів мовної картини світу.

Висока фразеопродуктивність фітономів та зоономів сконцентрувала увагу мовознавців до фіто- та зоофразеології, дослідження яких на українському діалектному ґрунті є важливим для характеристики наївної картини світу мовця ареалу як суттєвої складової української культури. Фіто- (ФФ) та зоофразеологізми (ЗФ) за об’єкт свого дослідження обрали О. Бойко, І. Голубовська, Г. Доброльожа, Н. Козак, О. Куцик, О. Левченко, Г. Неруш, А. Новаковська, Н. Петрова, І. Покровська, О. Селіванова, Д. Ужченка.

З позиції етнолінгвістики флористична фразеологія певною мірою досліджувалася Г. Булашевим, В. Кононенко, В. Ужченком, Л. Мельник, Н. Петрова у докторській дисертації розглядає значення фітонімів і зоонімів у міфології, їх роль у створенні англійської фразеології природи, з’ясовує фразеотворчу активність природних реалій і їх лінгвогносеологічну сутність у теорії номінації. Дослідниця акцентує увагу на тому, що світ флори порівняно зі світом фауни характеризується „вужчою палітрою семантичних смислів через статичність самої флори і меншим ступенем антропометричності в аспекті онтології” [3:44]. Мабуть тому увага дослідників більш зосереджена на вивченні фразеологізмів з зоономенами. Класифікацію ЗФ на окремі групи відповідно до назви тварини розробляли І. Голубовська, О. Левченко, О. Назарян. У кандидатській дисертації І. Покровської проаналізовано національну специфіку фразеологічних синонімів і варіантів у турецькій мові на сучасному етапі, визначені екстралінг-

вістичні критерії продуктивності зоонімів при формуванні фразеологізмів, їх конотація. Заслуговує на особливу увагу розроблена авторкою детальна тематична класифікація фразеологізмів [5]. Спробу ідеографічного опрацювання фразеологізмів з компонентами зоонімами знаходимо у працях Г. Доброльожі, А. Кузнецової, Д. Мальцевої, Н. Петрової, О. Селіванової, Д. Ужченка.

Проте всі ці дослідження здійснені були або на базі різних мов, або на матеріалі української літературної мови, або з використанням біоморфної мовної сфери інших ареалів. При цьому відомості діалектних словників часто не бралися до уваги або залучалися лише спорадично. У цьому виявляється актуальність обраної теми.

Мета статті – проаналізувати й установити основні напрямки дослідження біоморфного коду в ареальних фразеологічних одиницях на матеріалі новітніх східнослобожанських та східностепових говірок (ССГ) (територія Луганської області та суміжна з нею територія Донецької області). Код культури розуміється нами як вторинна знакова система, що використовує в даному випадку мовні зооморфні засоби як складові ФО для кодування змісту, що експлікує „картину світу”, світогляд соціуму визначеного ареалу. Біоморфний – код, співвіднесений із сприйняттям тваринного, рослинного світу. Використовується для позначення інших культурних кодів, переважно антропологічного.

З огляду на мету статті визначаємо основні **завдання**: 1) установити обсяг ареальних ФФ та ЗФ, які є типовими для окресленої території; 2) здійснити тематичну класифікацію ФФ та ЗФ; 3) виявити фразеотворчу активність фітонімів та зоонімів у складі ареальних фразеологізмів, причини високої чи низької

продуктивності; 4) використавши ідеографічний принцип, описати сфери діяльності людини, які обслуговують фразеологізми з фітономенами та зоономенами; 5) визначити коло питань для більш детального вивчення запропонованої теми.

Протягом багатьох століть життя людини міцно пов'язане з рослинним і тваринним світом. Для кожної мови характерні свої специфічні образи зі світу флори і фауни, які знайшли своє відображення й у фразеологізмах. Рослинний код є „одним з універсальних засобів опису світу та його фрагментів”, натомість зооморфний код використовується для „репрезентації концептів внутрішнього світу людини”, „дозволяє описати характер людини, її вчинки, визначаючи їх як стереотипи, закріплені в народній культурі” [4:85–86].

Уходження фітономенів та зоономенів до складу фразеологізмів посилює їх статус вербальних репрезентантів народного світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння, експлікуючи при цьому механізм інтерпретації мовцями навколишнього світу і себе самих у цьому світі: *на вербі найшли (знайшли), сидів на вишні, аїст приніс на крилах, заєць у лісі подарував (подарив)* „про народження дитини (переважно в розмові з малими дітьми)”. До фіто- та зоофразеологізмів увійшли вирази з відповідним компонентом незалежно від того, чи прямо від нього залежить значення фразеологізму (*як верба* [7:57], *груш об'їстися* [7:101], *конем не об'їдеши* кого [7:156], *зелений півень* [7:241]), чи він виконує додаткову функцію у творенні внутрішньої форми фраземи (*понестися як Дунька по кукурудзі (по кукурузі, по кукургузі)* [7:122], *їсти пиріжки (пирожки) з яблуками (з луком)* [7:240], *де Макар овець не пас* [7:197]).

Важливим питанням у дослідженні ФФ та ЗФ є здійснення тематичної класифікації висловів. Фразеологізми з фітономенами ми розподілили на шість окремих груп, а деякі з груп поділяються ще й на окремі підгрупи. Як компоненти стійких зворотів уживаються: 1) родові назви флористичних одиниць: **дерево, квітка, кущ, овоч, трава** тощо (*дерева докупи збігаються* в кого [7:108], *голуба квітка* [7:150], *під кущем лежав*, [7:182], *в голові зелені овочі* в кого [7:87], *травою пошитий* [7:308]); 2) збірні назви рослинності: **город, ліс, поле** тощо (*лізти в чужий город (огород)* [7:97], *ліс лісом* [7:192], *гуляй-поле* [7:249]); 3) номінації частин рослин: **гілка, зерно, листя, ягода** тощо (*як гілка* [7:81], *кидати зерно на роги* [7:139], *обнести з листям*

[7:191], *стіла ягода* [7:344]); 4) назви рослин, які включають: а) назви видів і сортів дерев та кущів: **береза, верба, груша, дуб, тополя, яблуня** тощо (*берези білти* [7:37], *верба за вушима росте* в кого [7:56], *з груші струсили* [7:101], *дуб-дерево* [7:118], *як тополя* [1], *з однієї яблуні* [1:343]); б) назви трав'янистих рослин та квітів: **барвінок, кропива, лопух, мак, полин, рожа** тощо (*стелитися барвінком* [7:33], *ужалений кропивою* [7:180], *лопухи з вух ростуть* у кого [7:195], *дати маку* [7:196], *наїстися полину* [7:250], *красива як рожа сива* [7:269]); в) назви плодів дерев: **горіх, груша, слива, яблуко** тощо (*сипати горіхи* [7:95], *груш об'їстися* [7:101], *об'їстися слив* [7:286], *надкушеного яблука не випросиш* у кого [7:343]); г) назви городніх та овочевих культур: **буряк, гарбуз, помідор, цибуля** тощо (*буряк зварити* [7:50], *гарбуза роздавити* [7:80], *коли помідори визріють* [7:251], *цибулі дулю давати* [7:325]); г) назви сільськогосподарських злакових культур: **гречка, овес, просо, пшениця** тощо (*гречкою засіяний* [1], *хоч овес сій* [7:227], *просо (ріпа) у вухах росте* [7:257], *пшениця проростає* в кого [7:260]); д) назви грибів: **мухомор, поганка** тощо (*мухоморів об'їстися* [7:216], *[як] бліда поганка (паганка)* [7:247]); 5) назви результатів обробки рослин (в сільському господарстві): **дрова, пень, сіно, солома** тощо (*нарубати дров* [7:117], *глухий пень* [7:36], *сіно в голові* в кого [7:283], *в соломі найшли (знайшли)* [7:292]); 6) назви рослин та їх плодів, які є екзотичними для України: **банан** тощо (*як банан на помідор* [7:32]). З погляду національної маркованості, на думку Л. Мельник, найціннішими є фітоконцепти переважно 4-ї групи, уходження яких до складу українських фразеологізмів зумовлене 1) особливостями побуту й трудової діяльності українського селянства, 2) звичаями, обрядами та віруваннями народу, 3) українською фольклорною традицією [2:141].

У кандидатській дисертації І. Покровської фразеологізми із зоономенами розподіляються на шість груп: власне зоофразеологізми, орнітофразеологізми, ентомофразеологізми, іхтіофразеологізми, рептиліофразеологізми, амфібіофразеологізми. Перші дві групи авторка класифікує за підгрупами: фразеологізми з компонентом-назвою дикої та домашньої тварини. Фразеологізми з назвами частин тіла дослідниця поділяє на власне зоопартоніми та орнітопартоніми. У запропонованій тематичній класифікації вони виступають підгрупами першої та другої групи [Покровська 2007].

Проте, на нашу думку, доцільніше їх буде виокремити в окрему групу. Д. Ужченко запропонував поділити ЗФ на три групи: 1) фондові одиниці (тематичними індикаторами можуть виступати імена-зооніми); 2) прифондовий розряд ЗФ (з назвами соматизмів тварин); 3) периферія ЗФ (назви предметів, пов'язаних з тваринним світом [8:34–36].

У свою чергу фразеологізми із зоономами ми розподілили на вісім груп: 1) з назвами-гіперонімами: **комаха, птах, риба, тварина** ([i] *комахи не обідить (не обіде)* [7:170], *у доброго птаха придбали* [7:258], *[жива] риба наснилась кому* [7:265]); 2) з видовими назвами диких і домашніх ссавців: **баран, ведмідь, заєць, кінь, кіт, свиня** тощо (*баран безрогий* [7:33], *ведмідь приснився кому* [7:56], *заєць приніс* [1], *на конях їздив* [1], *кіт мартівський* [7:159], *із свинею цілуватися* [7:278]); 3) з назвами диких та домашніх птахів: **аїст, ворона, вутка, голуб, зозуля, курка** тощо (*аїст приніс* [7:23], *стріляна ворона* [7:73], *вумний як вутка* [7:75], *голубам дулі давати* [7:91], *зозуля перекувала кого* [7:140], *бігати як жарена курка* [7:184]); 4) з назвами комах: **бабочка, бджола, жук, комар, муравей, муха** тощо (*простора бабочка* [7:29], *як бджоли (як бжолі) покусали* [7:36], *пасти колорадського жука* [7:131], *як комарь* [1], *мурав'ю по шию* [7:214], *[аж] мухи хекають* [7:214]); 5) з назвами плазунів: **вуж, змія, кобра** тощо (*вертітися як вуж на сковороді* [7:74], *змія Батьківна* [1], *[як] кобра підколодна* [7:163]); 6) з назвами земноводних: **жаба, краб, рак, ропавка**, тощо (*жабі по коліно* [7:127], *мочити краба* [1], *з'їсти (здісти) рака* [7:263], *як ропавка* [7:270]); 7) з назвами риб: **камбала, карась, лящ, окунь, сом, щука** тощо (*камбала ходяча* [7:147], *жити як карась із щукою* [7:148], *ховатися як лящ у жабурині* [7:198], *окунь заморожений* [7:231]); 8) назви тварин, які є екзотичними для досліджуваного ареалу: **бегемот, верблюд, жираф, мавпа, пантера, слон, тигр** тощо ([i] *бегемота з'їв би* [7:36], *робити як верблюд* [ВК], *схожий як жираф на мамонта* [7:130], *водити мавпу* [7:196], *Пантера Львівна (Львовна)* [7:235], *бігати як слон по хаті* [7:287], *бігати як тигр по клітині* [7:305]); 9) з компонентами-соматизмами: **копито, крила, перо, ріг, хвіст, шерсть** тощо (з *копита вскач* [7:172], *обламати крила* [7:178], *по воді пером писано* [7:266], *заглядати під хвіст (під хвоста)* [7:318], *у роті шерсть вироста в кого*

[7:271]); 10) з назвами, пов'язаними з тваринами (звуки тварин, місця перебування, їхні особливості): **гніздо, квакати, конюшня, кукурікати, курятник, молоко, павутиння, яйце** тощо (*одного гнізда виводок* [7:85], *у животі квакає в кого* [7:129], *простий як двері в конюшні* [7:105], *хоч кукурікай* [7:181], *утро в курятнику* [7:313], *купатися в молоці* [7:212], *наткати павутини* [7:233], *курачі яйця бовтати* [7:346]).

Фіто- та зоономени, які беруть участь у творенні ФО, відзначаються різним ступенем фразеотворчої активності: 1) найбільш високою активністю відзначаються (14 фітонімів та 34 зооніми): коноплі (10 фіксацій), дрова, капуста, мак (11), верба (13), картопля (14), куш (16), дуб (17), пень (18), город, поле (21), помідор, слива (26), ліс (28); зозуля, лелека, соловей, сорока (10), кішка, теля (12), віл, гуси, козел (13), баран, вовк, глист (глиста), кури, порося (14), блоха (15), яйце (17), білка (білочка) (19), курка (20), бик (21), риба (22), їжак (26), півень (26), муха (35), кобила, ріг (36), корова (40), кіт (43), горобець (44), жаба (45), коза (51), кінь (56), собака (67), свиня (77), заєць (79), хвіст (82); 2) середньою активністю характеризуються (29 фітонімів та 30 зоонімів): жито, квітка, калина, липа, малина, соняшник, банан, береза (4), очерет, цибуля, череда, ягода (5), буряк, гілка, горіх, гриб, насіння, огірок, перець, сіно (6), вишня, гречка (7), бур'ян, груша, лопух, трава (8), гарбуз, горох, солома (9); воша, грива, дрозд, комар, метелик, пес, тарган, черв'як, шерсть (4), змія, карась, курча, слон, цап (5), вівця (6), голуб, гусак, миша, крила, лапа, петух, пир'я, рак (7), бугай, вутка, ворона (8), аїст, коник, лисиця, цуцик (9); 3) низькою активністю відзначається найбільша кількість фіто- та зоокомпонентів (115 фітонімів та 125 зоонімів): акація, барвінок, будяк, диня, кактус, лук, редька, яблуня, ялинка тощо (1), барбарис, зерно, кавун, квітка, листя, морква, просо, сосна тощо (2), дерево, кукурудза, маківка, реп'ях, тополя тощо (3); бджола, ворон, гусь, жук, качка, краб, лис, муравей, олень, тигр тощо (1), бабочка, ведмідь, жираф, кошеня, орел, пантера, рибка, чапля тощо (2), верблюд, змії, кобра, копито, лисиця, окунь, птах, щука тощо (3).

Продуктивність зоономенів та фітономенів при формуванні стійких виразів у ССГ є наслідком таких екстралінгвістичних факторів: ступінь поширеності певної тварини/рослини на території досліджуваного аре-

алу, використання в сільському господарстві (особливо домашні тварини постають перед нами як найбільш продуктивний шар зоонімів), рівень відомості тварини/рослини (найменш продуктивними є назви екзотичних представників флори і фауни).

Ураховуючи смислову близькість і дотримуючись принципу антропоцентризму, де людина може виступати не лише як код для позначення певних речей, явищ, відносин, а й бути об'єктом номінації засобами інших кодів, особливо біоморфного, увесь установлений обсяг ФФ та ЗФ поділяється на фразеотематичні групи „Людина” і „Навоколишній світ”, де перша група є найбільш наповненою (95% фразеологізмів). Услід за М. Алефіренком, М. Демським, А. Івченком, Ю. Прадідом, А. Еміровою, Ю. Карауловим, В. Мокієнком, А. Аксамітовим та ін. ми пропонуємо таку форму систематизації ареальних фразеологічних одиниць: фразеотематична група (ФТГ) – фразеотематична підгрупа (ФТП) – фразеосемантичне поле (ФСП) – фразеосемантична група (ФСГ) – фразеосемантична підгрупа (ФСПГ) – варіантно-синонімічна група (ВСГ). У межах ФТГ „Людина” виділяються три основні фразеотематичні підгрупи:

1. ФТП „Людина як розумна істота” представлена трьома фразеосемантичними полями: **а)** „Інтелектуальна сфера людини” (ФСГ „Розумова характеристика” (*упасти з дуба на кактус „дурний”, як баран в апельсинах „зовсім не розбиратися”, маківка товста в кого „розумний”, „Знання людини” (лопушком прикинутися „необізнаний у чомусь”, свиню з’їсти на чому [ВК] „добре знатися на чомусь”*), „Психічний стан” (*вовчих ягід наїстися „божевільний, збожеволіти”*), „Досвід людини” (*стріляна ворона „бувала, з досвідом людина”, в голові зелені овочі в кого „не бути досвідченим”*), „Пам’ять людини” (*проковтнути їжа „надовго запам’ятати”*), „Світгляд людини” (*у лісі росла, пенькам Богу молилась „дивна, нерозвинена, недалеко людина”*); **б)** „Риси характеру, поведінка людини” (ФСГ „Риси характеру людини” (*на язичі перець росте в кого „дуже зла, підступна людина”, собаки мудрили кого „хитрий”, надкушеного яблука не випросиш у кого „дуже скупий, жадний”*) та „Поведінка, вчинки людини” (*розсипатися дрібними яблуками „хвастатися”, ставити (строїти) з себе козла в сарафані „величатися, задаватися”, як свиня в горосі „поводитися нахабно, зухвало”*); **в)** „Емоції, почуття, переживання людини” (*гороб’яче серце [1] „полохлива, боязка лю-*

дина”, як чорт у суху грушу „закохатися”, крилами махати [1] „розсердитися, гніватися”). Сюди можна віднести й емоційні вигукки, побажання, вислови (*щоб не довелося вам довго аїста ждати!* „добре побажання народити дитину”).

2. ФТП „Людина як жива істота” репрезентована такими фразеосемантичними полями: **а)** „Зовнішній вигляд людини” (ФСГ „Вигляд тіла, його частин” (*вишенька пузата „товстий”, як риба засушена „худий, тоненький”, на коні народився „кривоногий”*) та „Естетичний вигляд людини” (*хоч капусту сади „брудний”, курник на голові „неакуратна зачіска” як корова пожувала „неохайний, некрасиво одягнений”*); **б)** „Фізичні особливості” (ФСГ „Фізична сила” (*як у горобця коліно „слабкий (про м’язи)”, як кобила донська „сильний”*) та „Здоров’я” (*глухий пень „глухий”, хоч (хоть) у воли запрягай кого [1] „міцний, здоровий”*); **в)** „Фізіологічний стан людини” (ФСГ „Фізіологічні особливості жінок” (*лелека завітав „про народження дитини”, гарбуза проковтнути (з’їсти), „бути вагітною”*), „Фізіологічні потреби людини” (*жаби в животі квакають (жумкають) у кого „дуже голодний”, метелики метуть у кого „хочеться їсти”, давить жучка „спати”, як віл з калюжі „пити жадібно”*), „Фізіологічний стан людини” (*перебратися (піти) у вишеньки „померти”, збиратися в тополя „бути близьким до смерті”, заломити дуба „замерзнути”, вже васильками тхне „старий”*); **г)** „Категорія якості дії і стану людини” (ФСГ „Категорія якості дії” (*як Сірко в (по) цибулі „бігати швидко”, зайцем стрибає [1] „ходить швидко”, як пташка в небі „вертітися неспокійно, постійно”, як миша в житі [1] „сидіти тихо”, швидше мамонт оживе „робити, працювати дуже довго”, сидіти пеньком „байдикувати”, як сорока на подвір’я „дивитися уважно”, як собака лівою задньою „писати некрасиво, неакуратно”, як кіт язиком злизав кого „зникнути безслідно”*), „Категорія якості мовлення” (*тягти коня за гриву „говорити повільно”, як жаба в болоті „співати погано; не маючи голосу”, як півень на заборі „кричати дуже сильно, голосно”, сипати горіхи „сміятися сильно”*), „Категорія стану людини” (*дерева докупи збігаються в кого „п’яний, напиться”, білочка на плечі сидить у кого „у кого-н. почалася біла гарячка”*).

3. До складу ФТП „Людина як суспільна істота” увійшли фразеосемантичні поля „Суспільні стосунки між людьми” (*жити як карась із щукою „постійно сварячись”, винести*

гарбуза „відмовити сватам”, надавати пеньків кому „побити кого-небудь” [1], вирости в барбарисі „стати відлюдкуватим”), „Родинні стосунки між людьми” (родичі гарбузові „дуже близькі, рідні” та „дуже далекі родичі або й не родичі”, гарбуза роздавити „одружитися”, наставляти (ставити) роги, проблукати в бур’янах „зрадити в подружньому житті”) та „Суспільний стан” (і воші покинули кого „хто-небудь дуже бідний”, жити як заєць в моркві „дуже добре, розкішно, в достатках”).

ФТГ „Навколишній світ” репрезентована фразеотематичними підгрупами „Абстрактні відношення та поняття” (ФСП „Кількість” (як маку в маковиці „дуже багато”, як котячих сліз (сльоз) „дуже мало”), „Простір” (три дні лісом, три дні полем „дуже далеко”), „Якість” (як кілька (кілька) в банці „дуже тісно”, і коти не їдять „несмачний, поганий”) та „Природа” (ФСП „Температура повітря” ([аж] мухи хекають „дуже жарко”) та „Час” (коли півні співають „дуже рано”, у поросячий свист „надто пізно”, як корова заспіває. „ніколи”).

Подана ідеографічна систематизація фразеологізмів з фіто- та зоономенами є стислою й загальною, бо не названі фразеосемантичні підгрупи та варіантно-синонімічні групи. ВСГ включає ареальні фразеологічні одиниці „з різною суб’єктною проекцією і об’єктивним поширенням, різні, але співвідносні поняття”

[6:108]. Так, ВСГ „дурний” об’єднує численні семи типу „дурнуватий”, „пришелепуватий”, „розумово неповноцінний”, „недалекий” тощо, які важко диференціюються, проте різною мірою передають семантику „дурний”. Більшість ВСГ характеризуються експресивними видовими семами. Наприклад, у межах ФСПГ „Дивитися” виділяються ВСГ, яким властиві семи „ласо”, „жадібно”, „уважно”, „не розуміючи”, „здивовано”, „винувато”, „злякано”. Більш детальне дослідження окреслених тематичних груп сприяє заповненню лакун у вивченні фрагментів мовної картини світу певного ареалу як частини окремої культури.

Таким чином, дослідження фразеологізмів з фіто- та зоономенами є важливим для розуміння специфіки образного бачення світу народу, а їх ґрунтовний аналіз надасть інформацію про природні умови, особливості світорозуміння та світосприйняття, елементи духовної культури, що їх зафіксувала мова. Розглянуті в статті питання лише частково торкнулися заявленої теми, яка потребує подальшого всебічного вивчення: установлення конотативного аспекту семантичної структури й культурно-національної семантики ФФ та ЗФ; характеристика символів, стереотипів, прототипів, архетипів у фразеологізмах з фіто- та зоокомпонентами; дослідження наповненості та активності ідеографічних груп тощо.

Література

1. Власна картотека.
2. Мельник Л. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Мельник Лариса Володимирівна — Луганськ, 2001. — 206 с.
3. Петрова Н. Д. Лінгво-гносеологічні основи динаміки фразеологічної номінації (наматеріалі англійської фразеології живої природи) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.04 — „Германські мови” / Н. Д. Петрова — К., 1996. — 55 с.
4. Піменова М. В. Типологія структурних елементів концептів внутрішнього мира (на прикладі емоціональних концептів) / М. В. Піменова // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2004. — № 1 (001). — С. 82—90.
5. Покровська І. Л. Національна специфіка семантики турецьких фразеологізмів з компонентом-зоонімом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.13 — „Мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії” / І. Л. Покровська. — К., 2007. — 20 с.
6. В. Д. Ужченко. Східноукраїнська фразеологія : [монографія] / В. Д. Ужченко. — Луганськ : Альма-матер, 2003. — 361 с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнодонецьких і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — [5-е вид.]. — Луганськ : Альма-матер, 2005. — 348 с.
8. Ужченко Д. В. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ужченко Дмитро Вікторович. — Луганськ, 2000. — 248 с.

© Олексієнко Н. О., 2009

Мовні явища українських дискурсів в діахронічному та синхронічному вимірах

УДК 821.16'01.09

Л. І. Коломієць, О. А. Майборода

Харків

«Изборник» 1076 р.

(походження, загальна характеристика)

Коломієць Л. І., Майборода О. А. «Изборник» 1076 р. (походження й загальна характеристика). «Изборник Святослава» 1076 р. традиційно розглядають як російську пам'ятку писемності. Уперше автори виявляють і розглядають в «Изборнику» типово українські закінчення, які мають давнє слов'янське походження. Ці закінчення не з'явилися в російській і білоруській мовах у пізніші періоди. З огляду на це автори вважають «Изборник» одним із перших політичних і філософських текстів, що належать до української національної культури.

Ключові слова: *Изборник, іменникові флексії, офіційно-ділова пам'ятка, Русь, середньовіччя.*

Коломиец Л.И., Майборода А. А. «Изборник» 1076 г. (происхождение и общая характеристика). Впервые авторы выделяют и рассматривают в «Изборнике Святослава» 1076 г. типичные украинские окончания, которые имеют древнее славянское происхождение. Эти окончания не появлялись в русском и белорусском языках в более поздние периоды. В связи с этим авторы считают «Изборник» одним из первых политических и философских текстов, принадлежащих украинской национальной культуре.

Ключевые слова: *Изборник, флексии имен существительных, официально-деловой пам'ятник, Русь, средневековье.*

Kolomiyets L. I., Mayboroda O. A. «Izbornik» of 1076 (it's Genesis and General Characteristics). «Svyatoslav's Izbornik» of 1076 was traditionally regarded as Russian masterpiece of writing. For the first time authors point out and consider in «Izbornik» typically Ukrainian flexions which have old Slavonic roots. These flexions endings never appeared in Russian and Byelorussian languages in later periods then. That's why «Izbornik» is proved by the authors as nearly one of the first political and philosophical texts belonging to the Ukrainian national culture.

Key words: *Izbornik, flexions of noun, monument of official language, Rus, the Middle Ages.*

Зрозуміти історію української культури неможливо без широкого і глибокого дослідження пам'яток писемності. Особливо якщо ігноруються наукові факти на догоду тенденційним, упередженим поглядам та твердженням. Ідеться про місце укладання «Изборника» 1076 р.¹ та етномовну приналежність автора [11].

Изборник 1076 р. – один із визначних зразків руської культури раннього середньовіччя – Русі. За своїм складом це збірник морально-християнського змісту. Він важливий для палеографів, філологів, істориків, філософів, теологів, психологів, культурологів.

У науку Изборник 1076 р. введений з кінця XVIII ст. Дослідники розглядають його як яскраве свідчення високої культури й самостійності писемної мови Русі вже з половини XI ст. [22:IV–V]. О. Х. Востоков широко пропагував Изборник 1076 р., вважаючи його оригінальним текстом, а не перекладом з грецької. Крім того, О. Х. Востоков підкреслював надзвичайну цінність першої статті Изборника «Слово некоего калугера о почитании книжном». Вона (ця стаття) особливо цікава тим, що виражає думки новоосвіченого слов'янина про дорогоцінну науку книжну, яку він здобув разом з християнством [16:106, 108, 251–252].

Відомо, що О. Х. Востоков використовував Изборник як джерело свого словника церковнослов'янської мови, а також для написання граматики церковнослов'янської мови і для своїх палеографічних пошуків. Изборником цікавились Каченовський, Шевирьов, Шафа-

---

¹ «Изборник» 1076 р. називають ще «Изборник Святослава» 1076 р., хоч Святослав не був його автором чи укладачем. Для зручності користування ми ж називатимемо: Изборник 1076 р. чи просто Изборник. Користуємося таким виданням: Изборник 1076 г. – М.: Наука, 1965.

рик, Палаузов, архієпископ Філарет, Воскресенський, Щепкін, Майков [див.: 3]. Їх зауваження стосуються датування пам'ятки палеографічних особливостей, змісту, походження, особливостей мови, її літературних взаємозв'язків. І. І. Срезневський використовував лексику Ізборника для свого «Словаря древнерусского языка» і для лекцій, які він читав в Імператорському С.-Петербурзькому університеті у 1865–1880 рр. О. О. Потєбня широко використовував Ізборник у своїх роботах.

Отже, із середини ХІХ ст. над збірником працювали вчені зі світовим ім'ям: І. І. Срезневський, О. О. Потєбня, Ф. І. Буслаєв та інші. Матеріали Ізборника використовувалися в посібниках, хрестоматіях. Саме Ф. І. Буслаєв, як було відзначено, перший указав, що Ізборник належить до писемності київської [8:289–299; 9:13–16] південної, а не новгородської. А. Ю. Кримський недвозначно заявляв, що рукопис Ізборника 1076 р. виконано в Києві: «...в Ізборниках Святослава достаточо ясно отразилась малорусская речь, – конечно, не наша современная, а только такая, кака была у малорусских предков в ХІ веке» [14:51]. О. І. Соболевський, незважаючи на його відоме ставлення до всього українського, визнав Ізборник 1076 р. в числі небагатьох достовірних джерел для знайомства з давньокиївським говором домонгольської епохи [див.: 19]. Наполегливо відстоював думку про київське походження Ізборника М. П. Попов. Більше того, появу Ізборника 1076 р. він пов'язував з діяльністю митрополита київського Іларіона [див.: 23; 24].

Усупереч тенденційним твердженням скептиків про походження Ізборника 1076 р., відомі вчені ХХ ст. літератор В. П. Адріанова-Перетц [див.: 1] та історик І. У. Будовніц [див.: 4; 5], враховуючи неспростовні рядки самого достовірного збірника, твердо переконані, що Ізборник 1076 р. написаний у Києві. Цю думку аргументують словами з післямови укладача-книжника Іоана: «Коньчаша сѧ книги сѧ роукою грѣшьнааго иоана. избрано из мьногъ книгъ кнѧжихъ иде же криво братикъ исправивъше чьтѣте блгсловите а не кльнѣте аминь. Кончѧхъ книжькы сѧ въ лѣто ≠ $\tilde{S}\tilde{F}\tilde{P}\tilde{D}$. > лѣто при $\tilde{\sigma}$ славѣ кнѧзи роуьскы землѧ: аминь» (Ізб. 1076:700–701).

Зрозуміло, що на часі аналіз мови збірника. Він написаний церковнослов'янською (книжною) мовою з елементами живого мов-

лення. Саме елементи живої стихії незаперечно свідчать про місце укладання пам'ятки та етномовну приналежність автора Ізборника 1076 р.

Оскільки в наше завдання не входить повний лінгвістичний аналіз Ізборника 1076 р., ми тільки нагадаємо про одну зі специфічних ознак української мови, помічену нами в Ізборнику 1076 р. і жодним мовознавцем не відзначену: поширення флексії *-ови (-єви)* в іменниках чоловічого роду *о (jo)*-основи, *ь*-основи під впливом іменників *ѣ (u)*-основи, наприклад: *Богови* – зам. *Богу*, *конєви* – зам. *коню*; *моужєви* – зам. *мѧжю*; *Господови* зам. *Господу*. Це спостерігається навіть у місцев. відмінку – *олтарєви* зам. *олтарю*. Ці форми зустрічаються у відступах автора, а не там, де він цитує Святе Письмо чи вибірки з інших джерел (філософів, отців церкви): «Оузда конєви правитель кѣсть и въздържаникъ правдѣникоу» (Ізб.:153); «Въдаи дьштеръ и боудеши сьвьршилъ дѣло велико и моужєви разоумивоу въдаи ѧ» (с. 340); «Въсею дѣшею своєю работѧи $\tilde{gvi}$ (Господови) (с. 341), аналогічно на с. 315; «принєши даръ свои къ олтарєви» (с. 526); «Нъ помолисѧ $\tilde{gvi}$ и исцелить тѧ» (с. 317); «вѣровавъ $\tilde{gvi}$ » (с. 318), аналогічно с. 545; «тоу оубо жьртвоу възносимъ $\tilde{Bvi}$ (Богови)» (с. 607); «исповѣжь сѧ кмоу акы $\tilde{gvi}$ а не члѣвоу» (с. 631).

Уживання флексії *-ови (-єви)* в давальному відмінку іменників *о (jo)*-основи та *ь*-основи – надзвичайно показовий факт кардинальних змін у граматичній будові мови.

Відомо, що процес руйнування старої системи відмінювання почався в спільнослов'янській мові. Нова ж система відмінювання по-різному складалась у слов'янських мовах.

Що ж до іменників чоловічого роду в українській мові, необхідно мати на увазі взаємодіяння двох типів – *о*-основ (столь) і *ь*-основ (сынъ), які ввійшли до одного типу відмінювання. Варто нагадати, що в новій системі не було послідовності в розподілі іменників за типами відмінювання залежно від родової ознаки.

Незважаючи на те що відмінювання основ на *-ъ* як особливий тип, не збереглось у подальшому розвитку української мови, форми колишньої самостійної відміни з основою на *-ъ (u)* виявилися дуже впливовими. Про одну з них свого часу зауважив акад. Л. А. Булаховський: флексія *-ови (-єви, -єві)* в давальному відмінку однини іменників чоловічого

роду виявилась дуже стійкою, поширилась і на інші відмінки, становлячи одну із своєрідних морфологічних рис мови [7:3]. Знаменно, що в «Слові о полку Ігоревім», зітканому з усної народної творчості, у «Повісті минулих літ» вживаються форми іменників чоловічого роду колишньої о-основи з флексією *-ови (-еви)*: «...красному **Романови** Святъславичю» [див.: 17; 18]; «**Пѣти** было **пѣснь Игореви**» (с. 6); «**Игореви** князю Богъ путь кажесть» (с. 39); «...И великое буйство подасть **Хинови**» (с. 25); «...заступив **королеви** путь» (с. 30); «Мльвить Гзакъ **Кончакови**» (с. 43). У «Повісті минулих літ» відмічено вживання закінчення *-еви* в іменнику чоловічого роду, не позначає особу: «...Перуна же повелѣ привязати **коневи** къ хвосту и плещи с горы...» [17]. Показовим щодо цього вважаємо вживання флексії *-ови (-еви)* у місцевому відмінку іменників чоловічого роду, пор.: «Полецю, рече, зегзицею по **Дунаеви**» (с. 35).

Можна припустити, що змішування іменників о- та ъ-основ і поплутання закінчень цих двох типів відмінювання в надрах української мови відбулося дуже рано, оскільки на час написання Ізборника це явище вже було доконаним фактом.

Не слід відкидати і процес розвитку в слов'янських мовах категорії особи, що й знайшов граматичне вираження в мові України-Русі у наявності в деяких іменників флексії *-ови (-еви)*. Так, знаходимо в Київському літописі «**Игореви**» [див.: 12]. Отже, категорія особи здобула граматичне вираження не тільки в утворенні особливої форми родового-знахідного відмінка для назв осіб, а й у вживанні розглядуваного тут іменникового закінчення *-ови (-еви)*.

В умовах формування нової системи відмінювання іменників та існування двох закінчень у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду (*-у (ю)* та *-ови (-еви)*), на думку акад. О. О. Шахматова, давальний відмінок на *-у (ю)* асоціювався з родовим на позначення неістот, а флексія *-ови (-еви)* почала асоціюватись тільки зі словами, що позначають істоти [20:302].

У писаних пам'ятках наступних століть закінчення *-ови (-еви)* переважно у власних імен чоловічого роду можна вважати звичайним: **Василкови**, **Андрѣви**, **Романови**, **Данилови** (Галицько-Волинський літопис).

Оскільки діловий стиль того часу найбільшою мірою відбиває живу розмовну мову, він є показником злиття двох типів відміню-

вання іменників чоловічого роду і в результаті цього – поплутання закінчень.

Дослідники відзначають, що закінчення *-ови (-еви)* у давальному відмінку вживалось у російських пам'ятках до XVII ст., а потім вийшло з ужитку. У сучасній російській мові воно не вживається навіть у говірках, крім південної частини території, що межує з Україною.

У білоруських пам'ятках флексія *-ови (-еви)* вживається рідко. Для прикладу можна обрати західноруські грамоти у виданні Ф. Леонтовича: з двохсот грамот, уміщених у цьому виданні, тільки чотири мають це закінчення (**Петкови** – № 22, 45; **Рачкови** – № 189; **Янови** – № 199) [див.: 2].

Українські ділові пам'ятки починаючи з XIV ст. мають велику кількість іменників з флексією *-ови (-еви)*. У буковинських грамотах, молдавських, у літописах та інших текстах послідовно з дедалі більшою кількістю прикладів уживаються іменники чоловічого роду з флексією *-ови (-еви)*.

Усе більше з'являється форм середнього роду з цим закінченням, пор.: **сонцеви**, **лихові**, **серцеві** – у Панааса Мирного [15:458], навіть у місцевому відмінку – «...по **болотові** кулик» – у Котляревського; «по **небові** повзли кошлаті хмари» – у М. Коцюбинського (новела «Лялечка»). Курс сучасної української мови за ред. Л. А. Булаховського припускає вживання паралельних форм: **дитяткові** – **дитятку**, **жовтеняткові** – **жовтенятку**, **зайченяткові** – **зайченятку** [6:441].

Ми не наводимо прикладів з українських говірок, де їх цілком достатньо навіть в іменниках IV відміни [див.: 10].

Дехто з учених, наприклад Владислав Курашкевич, схильний вважати вживання флексії *-ови (-еви)* в багатьох іменниках II відміни впливом польської мови. Однак постає питання: чому ж не спостерігаємо такого явища в білоруській мові, яка перебувала в епоху середньовіччя в таких же умовах, як і українська? Відповідь, на нашу думку, може бути одна: закінчення *-ови (-еви)* ще дуже рано виявилось притаманним, характерним українській мові. Воно не тільки збереглося протягом віків, а й поширилось на інші семантичні групи іменників чоловічого роду (вже не тільки іменники, що позначають осіб, уживаються з цією флексією). Крім того, це закінчення, очевидно, було настільки продуктивним, що почало вживатись у місцевому відмінку не тільки чоловічого, а ще й середнього роду.

Отже, форми «къ олгареви» (Ізборник:526), «по Дунаеви» зі «Слова о полку Ігоревім» та Шевченкове «в Дунаєви» [21:284] – це вияв специфічно української граматичної особливості.

Ізборник 1076 р. – перший оригінальний твір дидактичного характеру. Його поява викликана глибокими внутрішніми потребами: він виник від загального прагнення людей до морального вдосконалення, до підтримки норм поведінки, що історично склались на основі вікових спостережень найбільш характерних явищ життя. Головна мета його – практична мораль. Автор Ізборника 1076 р. – високоосвічена людина свого часу, київський книжник, яскравий представник знаменитої своїми досягненнями Ярославової епохи.

Можна з певністю сказати, що Ізборник 1076 р. стоїть біля витоків вітчизняної культури. Зміст майже всіх його статей (а їх усього 48) загальноморальний. Це діловито-дидактична книга, яка має практичне призначення.

Важливо враховувати, що цей збірник з'явився в час загострення класових суперечностей ранньої Русі. В XI ст. посилюється феодалний гніт, який викликає запеклий опір народних мас. Виникає гостра тривога за долю країни, тривають пошуки засобів відвернути загрозу, що нависла над Батьківщиною.

У цей час з'являється Ізборник 1076 р., на зміст якого значно вплинуло повстання 1068 р., інші виступи цього часу. Тут уперше накреслено спеціальну програму примирення ворожих класів [див.: 4; 5]. Ця теорія здобула детальне висвітлення в Ізборнику, укладач якого суворо пильнує норми, що підтримували існування феодалного суспільства. В Із-

борнику використано уривки або виклад деяких біблійних книг у найдавнішій редакції (Премудрість Ісусова сина Сірахова; Премудрість Соломона; Послання та ін.).

Проповідницькі та богословські його завдання тісно переплітаються з філософським осмисленням дійсності. Разом з тим, за релігійною оболонкою відкриваються життєві ситуації. Прагматичний характер викладу скерований на подачу інформації, підкріплену вибірками зі Святого Письма.

Кожне положення зорієнтоване на освячені традицією зразкові тексти, головним чином Біблії, та й не тільки її. Для доведення істинності положень іноді використовуються вислови народної мудрості, які ще не відшлифувались у горнилі тисячоустого вживання.

Ізборник 1076 р. – типовий для середньовіччя повчальний твір. А це значить, що розповідний елемент підпорядкований повчальній темі. Деякі сторінки перевантажені цитатами зі Святого Письма, відчувається, що автор Ізборника – україномовний церковний книжник, цитування церковнослов'янською мовою – це його ремесло.

Книжник не створив нового, а тільки зібрав плоди народної мудрості й практичних правил.

Цінність Ізборника 1076 р. як пам'ятки культури свого часу в тому, що автор зумів відобразити загальнолюдські й вічні проблеми життя. Отже, зрозуміти остаточно всі багатства, накопичені культурою нашого народу, можна лише тоді, якщо глибоко проникнути в його історичне минуле і простежити витoki цього багатства.

Література

1. Адрианова-Перетц В. П. Сборники морально-философских изречений / В. П. Адрианова-Перетц // История русской литературы. — М. ; Л., 1941. — Т. 1 : Литература XI—XIII вв.
2. Акты Литовской Метрики. Издание Ф. Леонтовича — Варшава, 1806. — Т. I. (В. I).
3. Бобров В. История изучения Святославова сборника 1076 г. / В. Бобров. — Казань, 1902.
4. Будовниц И. У. «Изборник» Святослава 1076 г. и «Поучение» Владимира Мономаха и их место в истории русской общественной мысли. / И. У. Будовниц. — ТОДРЛ, 1954. X.
5. Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.). / И. У. Будовниц. — М., 1960.
6. Булаховський Л. А. Курс сучасної української літературної мови / Л. А. Булаховський; за ред. Л. А. Булаховського. — К., 1951. — Т. I. — 1951.
7. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. / Л. А. Булаховський. — К., 1956.
8. Буслаев Ф. И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков / Ф. И. Буслаев.
9. Буслаев Ф. И. Русская хрестоматия. Памятники древнерусской литературы и народной словесности для средних учебных заведений. / Ф. И. Буслаев — М., 1870.

10. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко — К., 1955.
11. Изборникъ 1076 г. — М. : Наука, 1965.
12. Київський літопис за Іпат. списком (Вид. II) // Полное собрание русских летописей, 1908. — Т. II. — 1908.
13. Коломієць Л. І. Специфічно українська флексія в «Слові о полку Ігореве» / Л. І. Коломієць // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. — 2002. — № 538.
14. Крымский А. Филология и погодинская теория. // «Киевская старина», 1889. — Январь — февраль.
15. Мирний Панас. Вибрані твори в двох томах. / Панас Мирний. — К., 1949. — Т. II. — 1949.
16. Переписка А. Х. Востокова в повременном порядке с объяснительными примечаниями И. Срезневского. // Сборник статей, читанных в Отделении русского языка и словесности императорской АН. — СПб, 1873. Т. 5. — 1873. — Вып. II.
17. Повесть минулих літ: Літопис. Переклад Віктора Близнеця. — К., 1982.
18. Слово о полку Ігореве. — К., 1952.
19. Соболевский А. И. Источники для знакомства с древнекиевским говором / А. И. Соболевский. ЖМНП, 1885. Ч. 237. — 1885. — Февраль.
20. Шахматов А. А. Курс истории русского языка. / А. А. Шахматов Литограф. изд. — Ч. III.
21. Шевченко Т. Г. Поезії / Т. Г. Шевченко. — К., 1955.
22. Щербатов М. История российская от древнейших времен / М. Щербатов. — СПб. — Т. I.
23. Popov N. P. L. Izbornik de 1076, dit de Svjatoslav, comm. monument littéraire / N. P. Popov // Revue des études slaves. — 1934. — XIV. — Fasc. 1 et 2.
24. Popov N. P. Les auteurs de Izbornik Svjatoslav de 1076 / N. P. Popov // Revue des études slaves. — 1935. — XIV. — Fasc. 3 et 4.

© Коломієць Л. І., Майборода О. А., 2009

УДК 811.161.2'42:398

С. В. Манжос

Харків

Функціонально-семантична специфіка концепту вода в українських замовляннях

Манжос С. В. Функціонально-семантична специфіка концепту вода в українських замовляннях. У статті розглядається структура і семантика концепту вода в українських замовляннях. Встановлюються способи передавання змісту концепту за допомогою різних мовних засобів. Аналізується формування концепту через асоціації з іншими концептами.

Ключові слова: *епітет, замовляння, концепт, семантика.*

Манжос С. В. Функционально-семантическая специфика концепта вода в украинских заговорах. В статье рассматривается структура и семантика концепта вода в украинских заговорах. Определяются способы передачи концепта при помощи различных языковых средств. Анализируется формирование концепта через ассоциации с другими концептами.

Ключевые слова: *заговор, концепт, семантика, эпитет.*

Mangos S. V. Functionally-semantic specification of a concept water in the Ukrainian plots. In the article the structure and semantics of the concept| water is examined considered in the Ukrainian plots. The methods of transmission of the concept are determined through different diverse language means. Formation of the concept is analyzed through associations with other concepts.

Keywords: *plot, concept, semantics, epithet.*

Концептуальна картина світу має свої прикметні вияви в різних дискурсах – релігійному, міфологічному, культурному, худо-

жньому, фольклорному та інших. У цьому зв'язку постає питання про дослідження особливостей репрезентації концептів у відпові-

дних дискурсах, виявлення та аналіз складових окремих концептів з урахуванням типу свідомості людини та прагматики певних текстів, в яких реалізується концепт.

Важливим для мовознавства залишається аналіз українських замовлянь, які належать до одного з найбільш архаїчних жанрів української словесності. У лінгвістиці є роботи, присвячені різним аспектам вивчення замовлянь (З. Болтарович, О. Хомік, М. Шевчук, О. Юдін та інших).

У семантичному просторі замовлянь важливе місце посідає концепт вода, який потребує свого докладного аналізу і є об'єктом нашого дослідження.

Під концептом розуміємо «згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини. Концепт – це те, через що людина, не «творець культурних цінностей», входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї... Концепти не лише мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень. Концепт – основа чарунка культури в ментальному світі людини» [13:40–41].

Предметом вивчення є особливості структури та семантики концепту вода як складника текстів замовлянь. Мета статті – встановити способи передавання змісту концепту вода за допомогою різних мовних засобів для виявлення й уточнення структури думки, прихованої за зовнішньою формою слова. Джерельною базою фактичного матеріалу є збірки українських замовлянь, а також окремі тексти, вміщені у виданнях української міфології та фольклору.

Як відомо, концепт у мові може бути вербалізований окремими словами, словосполученнями, фразеологічними одиницями й цілими текстами [2:44]. Зіставлення всіх можливих засобів репрезентації концепту вода в українських замовляннях дозволяє виявити основний зміст концепту, а також принципи організації мовного матеріалу. Для передавання змісту цього концепту, пов'язаного зі стійким чуттєвим образом, уживаються лексеми, які активізують певний образ: *вода, море, річка, колодязь*.

Загальновідомо, що вода в багатьох культурах поділяється на «живу» (тобто небесну, запліднюючу, придатну для життя) та «мертву» (підземну, солону, стоячу, яка є небезпечною для життя). Поступово цей розподіл забувається, у фольклорі (а також у жаргоні

народних цілителів) жива та мертва вода перетворюються у певні зілля з фантастичними властивостями [18:94]. Що, власне, і відбивають українські замовляння, які фіксують чіткий розподіл на живу воду та мертву, яка вбирає і забирає хвороби, вроки тощо.

Жива вода

Водичко-Йорданничко, омивай і зціляй.
Їк ти чіста, їк ти свята... [4:11].

Добрідень, колодязю Іване і зрубе Авраме, а водо Уляно, а земле Тетяно! Я не прийшов води брать, а прийшов помочі прохать [14:135–136].

Помагаєш ти, вода явлена, очищаєш ти, вода явлена, и луга, и берега, и середину! [5:27].

Символічне значення живої води як цілющої передається через атрибутиви *джерельна, правдива, чиста, свята, непочата, йорданська, очищена, бистра*.

Образ води як цілющого джерела життя широко відбито в українських пареміях: *«Вода – наша мама»* [9:109], *«Росте як із води пішов»* [20:30], *«Росте як гусеня на воді»* [20:30].

Мертва вода

Я тебе, скусо, в Чорне море відсилаю,
там іди в чорні води купатися... [4:11].

Іди на Чорне море, там, де ніхто не ходить,
де кури не запівають, де люди не зачувають... [14:129].

Месец у небе, мертвец у гробе, камінь у морі... [5:5].

Міфологічне наповнення поняття мертва вода характеризується подвійністю. «Мертва вода (живильна, живуща, цілюща, зцілюща, безсила) – фольклорний образ води, яка додає сили або забирає їх; у казках герої набувають нелюдської сили, коли їх окроплюють живою або цілющою (зцілющою) водою, а мертві оживають; добути такої води важко, бо її охороняє лютий змія» [6:107].

Концепт вода формується через асоціації та взаємодію з іншими концептами, унаслідок чого концепт вода збагачується новими ознаками. Так, у замовляннях поряд з концептом вода як у вербальному, так і предметному вираженні виступає вогонь.

За давньою легендою, вогонь і вода є братом і сестрою, можливо, тому в замовляннях вони виконують подібні функції. Ці стихії мають благодійну, очищувальну й захисну силу, окрім того, вогонь, як і вода, виступає символом плодючості, життя (тутешнього й потойбічного) [6:105]. На вербальний, ак-

ціональний та предметний зв'язки вказують такі замовляння:

Отъ той-же болезни лечать такъ: берутъ святой воды и вливають въ стаканъ или въ миску; если же нетъ въ доме такой воды, то приносятъ непочатой и обливають ею икону.

Беруть потомъ изъ печки ножемъ по одному девять горящихъ угольковъ и бросаючи ихъ въ воду, читають трижды «Отче нашъ» [7:734].

Незважаючи на те, що вогонь і вода пов'язані один з одним, виконують однакові функції, вони можуть вступати в опозицію:

А в тієї дівки одне око вогненне, а друге – водяне. Вогонь, щоб потух, а вода, щоб стекла. Від очей, із плечей, із ніжок, із поріжок, із голови, із рук. Як мати спородила, так щоб була здорова [4:12].

«Не вміли вони ні шити, ні прясти, тільки вміли сікти-рубати, ріки пропускати: одна ріка водяная, друга ріка огняная, третя ріка кровяная. Водяною огонь заливати, кров'яною кров унімати» [14:60].

Важливим складником концепту вода в українських замовляннях виступає море. За народними повір'ями, море уявлялося як велетенське скупчення води, яке не має ні краю, ні кінця, і воно бездонне. Море має різні функції, місце дії, локус. На дні моря є спеціальні отвори, через які в підземний світ стікає вода у вигляді дощу [10:244]. Той бік моря – це потойбічний світ [6:376]. Море як локус зустрічається, як правило, у формулах відсилання. Ворожбит у замовляннях відсилає хворобу, вроки на море, оскільки звідти немає дороги назад. «Повернутися до моря» – значить «повернутися до матері», тобто померти [8:330].

Я тебе вимовляю, я тебе висилаю на чорне море... [4:48].

Пристріче, пристріне, добрий чоловіче! Сядь собі на містечку, на золотім крісничку; тут тобі не бушувать, не воють і костей не ломить. Іди собі на море... [14:107].

Подите, уроки, на сороки, на луга, на очерета, на болота, за моря! [5:27].

Часто в замовляннях море виступає як уявлення про світобудову, центр всесвіту, оскільки воно (море) пов'язане з деревом життя. За народним уявленням, дерево життя – символ життя Космосу і росту, гармонії, безсмертя, вісі, що з'єднує різні світи [11:72], а море, у свою чергу, по вертикалі є нижньою частиною світу [там само].

А куди ви йдете? – До моря, а коло моря липа, а в тій липі змія-гадина дітей навела... [4:30].

Стоит дуб на синем море, а в том дубе Ирод... [3:49].

Море як великий водний простір символізує всесилу води:

Водице-кринице! Викликаю з гор, з-під каміння! Як не може той камінь вийти з моря, з-під моря, так не може ворог (Петрів), не міг вийти наверх [4:24].

Прибуваєш, водо, із гір, із долин, з-під червоних каменів, з лісів-пралісів [4:108].

Формування семантичного наповнення лексеми *море* реалізується через асоціації та взаємодію зі значеннями слова *небо*. На думку М. Шевчук, «небо (як символ верхньої зони) повинне було спочатку замінити море (як символ зони нижньої) у значенні космічного першопочатку та безмежності» [4:271].

Ішла Пречиста понад синім морем і золотим ціпком підпиралася. Назустріч їй святий Петро. «Куди ти, Пречиста, йдеш?» – «Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти» [14:58].

Йшов Ісус Христос через море, загнав собі дерево в ноги. Став він дерево виймати та й став кров замовляти: «Кров не вода, рікою не біжить» [14:54].

Ішов Господь Бог морем, золотим мостом, стрів мару-покусу: «Згинь, маропокусо». Став Господь Бог суди судити: Господу Богу ногавиці, суддям рукавиці, а чорту перелогі. Через Боже розкаєння візьми ти, чорте, свої перелогі од рижкої, од білої кості і піди на мхи, на болота, де і голос християнський не заходить [14:140].

Мотив зближення моря з небом широко представлений у народних загадках:

По синьому морю срібний човник пливе (небо і місяць) [16:14].

Серед моря-моря стоїть червона комора (небо і сонце) [16:14].

По синьому морю білий лебідь грає (небо і сонце) [16:14].

Воду, яку використовували під час обряду, виливають у те місце, де не ходять люди, оскільки вона, за народними уявленнями, вбирає в себе всі хвороби.

Это шептание произносится три раза, а потомъ этой воды дають больному напиться, затемъ умывають его накрестъ и взбрызгивають. Остальную воду выливають подъ глухой, глухой край двери, приговаривая: пишли вроки на сороки [7:734].

У замовляннях ядро значення концепту вода творять назви, які вживаються з цим номеном. Аналізований матеріал дозволив виділити такі образи: іменні, атрибутивні, дієслівні.

Проаналізуємо іменні образи. Наявність власного імені в замовляннях не випадкова. О. Юдін зазначає: «Власні імена, залучені до тексту замовлянь, слугують найважливішим знаряддям впливу на сили магічного світу і мобілізації їх на допомогу суб'єкту замовляльно-заклинального акту. Така значущість їхньої ролі зумовлена тим, що власні імена розглядаються міфологічною свідомістю у прямому розумінні як частина, тотожна йому» [19:92–96].

В обрядовій традиції власне ім'я може надаватися предметам, рослинам, тваринам, хворобам, явищам тощо. Традиційно вода в українців має назви Уляна, Йордина, Єлена, Тетяна тощо.

Водичко-Йорданичко, омивай і зціляй.
Їк ти чіста, їк ти свята... [4:11].

З добрим ранком, колодязь Володими-
ре, вода Оляно, земле Тетяно, берег Іва-
не! [4:107].

Добрий день тобі, береже Оліяне, вода
Татіяне! Ти очищаш луги, береги, Камін-
ня, кременія, Очисти мою корову, Богом
дану... [4:249].

Добре утро, стороже Дем'яне, земле
Уляно, вода Тетяно! Біжиш ти швидко, об-
миваш ти луги, береги і обмиваш ти вся-
ке коріння. І обмий мене, хрещеного-
молитвенного... [4:238].

Уживаючись із традиційними значеннями, лексеми Уляна та Єлена (Оляна, Оліяна) в основному зберігають позитивну семантику. За народними уявленнями, зміїна цариця може мати біблійно-християнські імена Єлени (Олени), Ольги (Вольги), що обернули свій народ у християнську віру [4:217]. У багатьох архаїчних культурах гадюка (змій) вважається символом підземного світу і царства мертвих. У давніх міфах гадюка виступає носієм позитивного символу, що пов'язувалося із землею та підземним світом (посланцем душ предків), воскресінням (оновлення шкіри), зціленням [12:336]. Звернення у зачині замовлянь до імені святої мучениці Тетіани є невідповідним. За християнськими віруваннями, Тетяна була закатована ідопоклонниками і зцілена Богом [1:285]. Тому вода в таких замовляннях має цілющі властивості.

Одним із найчастіше вживаних образних засобів у замовляннях є епітет, що семантич-

но реалізує атрибутивне значення (наприклад, *чиста, свята, глибока, вечірня, непочата вода* тощо). Основною функцією кольористичних епітетів в українських замовляннях є акцентування на приналежності до потойбічних сил, а також на їх магічній ролі у здійсненні мети замовляння.

Зупинимося на розгляді постійних кольористичних епітетів з компонентами чорний та червоний, синій.

Червоний колір «вважався експресивним, наповненим життям та зарядженим енергією, спорідненим з вогнем» [8:944]. У традиційному християнському вченні червоний колір був кольором жертвовної крові Христа [17:945]. На нашу думку, цей факт ще раз підкреслює зв'язок епітетів *червоне море, красне море* з вогнем і водою, оскільки жертва Христа заради людства мала на меті очистити, зцілити людські душі, що, власне, і переслідується у замовляннях.

Було собі красне море. Їхав чоловік
красним возом, красними волами, красні
колеса... красне море рубати, хрещеному,
народженому, молитвенному Іванові кров
замовляти [14:62].

Ішли три каліки через три ріки, рубали
рожу, саджали рожу, рожа не зійшла, кров
червона не пішла [14:66].

За християнськими уявленнями, червоний колір рожі (колір вина) позначає духовність, очищення та звільнення від гріхів і страждань [18:419]. У цьому контексті можемо говорити про підтекстовий, прихований, зв'язок між водою – вогнем – рожею.

Символічне значення з негативною конотацією характерне для чорного кольору.

Чорний – колір жалоби і втрат, одночасно є обіцянкою (гарантом) майбутнього воскресіння [17:952]. На думку Х. Керлот, чорний колір відповідає стадії бродіння, затемнення та розкаяння [8:554].

Я тебе, скусо, в Чорне море відсилаю,
там іди в чорні води купатися, у каміння
перебиратися... [4:13].

Чорний колір може символізувати і час [8:557], у замовляннях це підтверджується через зв'язок потойбічного світу (вічного, невідданого часу) та земного, швидкоплинного життя.

Золотниче, золотниче, добрий чолові-
че! Ти тут не уживай, червону кров не спи-
вай! Іди на Чорне море, там, де ніхто не хо-
дить, де кури не запівають, де люди не за-

чувають, де дзвони не надзвонюють... [14:129].

Пристріт сніданковий... Я тебе висилаю На чорне море, На чорному морі Чорний чоловік сидить [4:48].

Дещо обмежено в замовляннях представлено кольористичний епітет *синє море*. Синій – колір, що в українському світосприйманні зливається з символікою блакитної барви; означає журбу [6:538–539].

На синьому морі, на камені ворон сидить, лапами розгрібає, хвостом розмітає, од хрещеного раба Божого Івана всякий пристріт одганяє [14:111].

Вибір кольористичних епітетів залежить від теми замовляння, орієнтації мовця на відповідну мовленнєву стратегію досягнення бажаної мети, що безпосередньо зумовлює актуалізацію того чи іншого означення, а також особливої міфопоетичної моделі світу, історичних традицій використання епітетів тощо.

Зустрічаються специфічні епітетні конструкції, що відповідають структурній схемі іменник + іменник і за морфологічним виявом головного і залежного компонентів належать до словосполучень субстантивного типу. Проте в тексті замовляння епітет-прикладка – це не лише субстантивний атрибут чи інша назва певного предмета, а зіставлення, порівняння останнього з цілою образною ситуацією, конкретно-чуттєвою картиною на основі семантики тотожності, властивої іменниковій конструкції з прикладкою. У прикладкових словосполученнях представлена формула очищення, зцілення водою (*водице-сленице, кринице-вдовице, водице-здравице, криничко-сестричко, царице-водзице*).

Добридень, кринице-вдовице! Земля Тетяна, вода Уляна! Ти очищаєш каміння, креміння, луги, береги. Я буду на поміч води набирати, своє тіло обмивати... [4:14].

Царица-водзица, сь подь утренней зари ись подь вечерней зари, серый камень обмывала, круты бережки сцирала [3:190].

Із різних контекстів складається багатозначний зміст не лише ключового іменника *вода*, а й семантично пов'язаних з ним дієслів (*чорне море відсилає, водичко-йорданичко, омивай і зцілай, вода Оляно, наповни землю травою, криниці водою*). Ці дієслова активно вживаються у замовляннях, поєднуючись із

лексемами на позначення концепту вода, що дає підстави розглядати їх як елементи конкретизації такого поняття, як вода. За їхньою допомогою творяться усталені метафоричні конструкції (*водою переливати, обмий, обчисить родженну*). Оскільки замовляння діє або в час його проголошення, або спрямоване на покращення майбутнього людини, то й у формулах уживаються найчастіше дієслова теперішнього чи майбутнього часу. Заслуговує на увагу і формула відсилання, яку представлено структурною схемою предикат + обставина місця. Для неї властивим є вживання дієслів зі значенням руху переважно в другій особі однини або множини наказового способу. Як слушно зауважують дослідники, «чужий негативно маркований простір, куди відсилається все небезпечно для людини, характеризується відсутністю будь-якого руху, звуку, наприклад, не співають півні, там не діє Божий промисел, немає життя. Такий простір у своїх міфологічних першоосновах усвідомлювався як позачасовий» [15:142].

Як вода долі рікою тече, так би твоя хвороба від тебе утекла, як вода не вернєся в гору, так би ся твоя хвороба до тебе нигде не вернулася [4:57].

Як завертається вода З усіх років, потоків у море, Так завертаю цю біль, це заклинання, На того раба Божого, що його надіслав На цю рожену, хрещену [4:27].

Отже, на прикладі замовлянь ми можемо простежити всі особливості архаїчних фольклорних жанрів на тій стадії їх розвитку, коли фольклор був ідеологією, а ідеологія була фольклором. Великого значення набуває дослідження замовлянь у зв'язку з виявленням особливостей функціонування просторового концепту вода, його семантичної специфіки. Одне з найдавніших типів замовляння – це безпосереднє звертання до об'єкта, на який спрямована дія. Найпопулярнішим об'єктом у замовляннях є вода, яка несе в собі значний міфологічний згусток уявлень. Оскільки у фольклорних творах відбито різні часові площини (язичницька, християнська, язичницько-християнська), то у перспективі на прикладі етнографічних джерел з концептом вода важливо дослідити, як через слово відбувається взаємозв'язок вербального – аксіологічного – предметного складників українських оберегових замовлянь.

Література

1. Будур Н. Православний словарь / Н. Будур. — М. : Олма-Пресс, 2003. — 379 с.

2. Венжинович Н. Ф. Про концептуальний зміст лексичних і фразеологічних одиниць / Н. Ф. Венжинович // Вісник ЗНУ. — 2006. — № 2 Філологічні науки. — С. 43—47.
3. Ветухов А. Заговоры, заклинания, обереги и другие виды народного врачевания, основанные на вере в силу слова : из истории мысли / А. Ветухов. — Варшава : Тип. учеб. округа, 1907. — Вып. I—II. — 522 с.
4. Ви, зорі-зориці : українська народна магічна поезія (замовляння) / Упоряд. М. Г. Василенко, М. Шевчук. — К. : Молодь, 1991. — 336 с.
5. Ефименко П. Сборник малороссийских заклинаний / П. Ефименко. — М., 1874. — № 78. — С. 27—28.
6. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
7. Иванов П. Знахарство, шептанье и заговоры (Въ старобѣльскомъ и купянскокомъ уездахъ Харьковской губернии) / П. Иванов // Киевская старина. — 1885. — № 13. — С. 730—744.
8. Керлот Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. — М. : «REFL-book», 1994. — 608 с.
9. Пазяк М. М. Українські прислів'я і приказки / М. М. Пазяк. — К. : Наук. думка, 1984. — 202 с.
10. Скуратівський В. Т. Русалії / В. Т. Скуратівський. — К. : Довіра, 1996. — 734 с.
11. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка]. — К. : Міленіум, 2002. — 260 с.
12. Слов'янський світ. Ілюстрований словник-довідник міфологічних уявлень, вірувань, обрядів, легенд та їхніх відлунь у фольклорі і пізніших звичаях українців, братів-слов'ян та інших народів / Упорядник О. А. Кононенко — К. : Український міжнародний культурний центр, 2008. — 784 с.
13. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. — [изд. 3-е, испр. и доп.] / Ю. С. Степанов— М. : Академич. проект, 2004. — 992 с.
14. Українські замовляння / Упоряд. М. Н. Москаленко. — К. : Дніпро, 1993. — 308 с.
15. Хомік О. Є. Семантика міфологічного часу в українських оберегових замовляннях / О. Є. Хомік // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — Х., 2007. — № 787. — Вип. 52. — С. 140—144.
16. Шестопап М. Українські народні загадки / М. Шестопап. — К. : Вид-во АН УРСР, 1963. — 399 с.
17. Энциклопедический словарь символов / [авт.-сост. Н. А. Истомина]. — М. : ООО «Изд-во АСТ» ; ООО «Изд-во Астрель», 2003. — 1056 с.
18. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [сост. В. Андреева и др.]. — М. : Локид; Миф, 2000. — 576 с.
19. Юдін О. Власне ім'я в акті замовляння-заклинання ; місце у тексті та функції / О. Юдін // Студії з інтегральної культурології. Спеціальний випуск. «НЗ» : Ритуал. — Львів, 1999. — № 2. — С. 92—96.
20. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. — Х. : Основа, 1993. — 176 с.

УДК 821.161.2 Багрянний 1/7.08

Т. М. Демкова

Харків

Знаки національної культури як чинники творення образу України в публіцистиці Івана Багряного

Демкова Т. М. Знаки національної культури як чинники творення образу України в публіцистиці Івана Багряного. У статті розглядаються особливості використання знаків національної культури для творення образу України в публіцистиці Івана Багряного. Виявлено склад і структуру знаків національної культури. Схарактеризовано їх зв'язок з архетипами та українською концептуальною картиною світу. Досліджено найбільш продуктивні символи, використані письменником, простежено їх зв'язок із суспільно-політичними настановами автора. Відзначено особливості використання інтертекстуальних засобів творення образу України.

Ключові слова: *слово, архетип, знак, символ, образ, Україна, публіцистика*

Демкова Т. Н. Знаки национальной культуры как фактор создания образа Украины в публицистике Ивана Багряного. В статье рассматриваются особенности употребления знаков национальной культуры для создания образа Украины в публицистике Ивана Багряного. Анализируется состав и структура знаков национальной культуры. Охарактеризована их связь с архетипами и украинской концептуальной картиной мира. Исследованы наиболее продуктивные символы, использованные писателем, отслежена их связь с общественно-политическими установками автора. Отмечены особенности использования интертекстуальных средств создания образа Украины.

Ключевые слова: *слово, архетип, знак, символ, образ, Украина, публицистика*

Demkova T. N. Signs of national culture as factors of creating image of Ivan Bagriany's social and political journalist. In the article peculiarities of using national culture signs for creating an image of Ukraine in Ivan Bagriany's journalism are examined. Composition and structure of the national culture signs are analysed, and their relation with archetypes and Ukrainian conceptual picture of the world is described. The most productive symbols used by the author are investigated, and their connection with the author's social and political purposes is traced. Peculiarities of using intertextual means of creating the image of Ukraine are marked.

Key words: *word, archetype, sign, symbol, image, Ukraine, social and political journalist*

Знаки національної культури є доміантними для формування національної мовної картини світу. Вони концентровано виражають надзвичайно важливі для етносу ідеали, культурно-історичні смисли, ціннісні орієнтації та його уподобання. Одним із характерних складників цієї картини світу є *образ України*. Цей образ займає головне місце в українському еміграційному політичному дискурсі. Свій характерний вияв *образ України* знаходить у публіцистиці Івана Багряного.

Свого часу Юрій Шевельов висловив неоднозначні оцінки щодо ідейно-художніх та мовних особливостей творчості письменника: «Не було й, либонь, не могло бути більшої протилежності, – зазначив дослідник, – як між Орестом і Багряним з його настановою на літературу масову, політичну, голосно-ораторську. Розхристану, недбалу щодо деталей – і характером, й ідеалами Ореста. Саме письмо Багряного було розгонисте, широке, недбале, – Орестове – дрібне, плекане, дуже читке, майже каліграфія, рівне й виміряне» [8:70].

Водночас Ю. Шерех, віддаючи належне Івану Багряному як письменникові, але зовсім не перебільшуючи його значення, наго-

лосив на тому, що «проблема творчості Івана Павловича Багряного далеко простіша. Вона цілком укладається в формулу – великий стихійний талант при мінімумі культурності. Явище в українській культурі далеко не виняткове. Але це формула, а жива людина не дорівнює формулі. Усе не так просто. Багрянний пройшов складний шлях, і він не був тільки письменником. Але він ніколи не продався і не йшов на компроміс із своїм сумлінням» [8:17].

Звичайно, це оцінка літературознавця, але вона важлива і для мовознавчого висвітлення означеної теми, оскільки дає чітке уявлення про ідеологічні основи творчості письменника та загальні особливості манери його письма.

Необхідно відзначити, що лінгвісти вже звернули увагу на особливості творення *образу України* в працях Івана Багряного. Це питання, зокрема, розглядає О. Є. Клещова в статтях «Мовні засоби створення образу України в публіцистиці Івана Багряного» [7], «Максимально естетично наповнені мовні одиниці в публіцистиці Івана Багряного (*образ України* та лексико-семантичне поле «СРСР – тюрма народів»)» [6]. Дослідниця

виділяє й характеризує мовні засоби творення образу України, відзначаючи, що «І. Багрянний вимальовує два діаметрально протилежні образи: образ ніжної люблячої матері-України і образ «ласкової матері», «родіни», яку так розписує пропаганда...» [6:168].

Однак не всі важливі питання залишаються з'ясованими. На увагу заслуговують, насамперед, ті, що пов'язані з вивченням місця і ролі знаків національної культури та її архетипів у формуванні образу світу в публіцистиці Івана Багряного, а також із дослідженням форм і способів мовної репрезентації певних світоглядних уявлень публіциста і письменника.

Мета нашої статті полягає в тому, щоб визначити роль знаків національної культури в формуванні мовного образу України в публіцистиці Івана Багряного. До розгляду залучено понад 789 контекстів, в яких уживаються мовні засоби творення аналізованого образу. Теоретичним підґрунтям роботи є праці вітчизняних мовознавців, в яких висвітлюється сутність, зміст та обсяг поняття «знаки національної культури», досліджується їхній склад і функціональні властивості [С. Єрмоленко, В. Жайворонко, І. Карпенко та інші], аналізується поняття «архетип», специфіка його мовного вираження і вживання. Знаки національної культури, як відзначає С. Єрмоленко, «існують як синтез індивідуального й суспільно-соціального, експліцитного та імпліцитного; вони пов'язані з естетичною функцією мови безпосередньо через сферу художньо-словесної творчості або опосередковано через інші види мистецтва, засоби масової інформації, загалом – через національну мовну свідомість мовців» [2:358].

Фронтальний аналіз мови публіцистики Івана Багряного свідчить, що формування образу України здійснюється за допомогою актуалізації численних знаків національної культури, а саме: *Україна, батьківщина, Вітчизна, Українська Народна Республіка, держава, мова, народ, населення, Дніпро, земля, тера, бог, мир, воля (свобода), хаос, життя, доля, щастя, любов, віра, журба, дух, душа, дитина, правда, вогонь, кінь, дорога, гість, хата, хліб, квітка, святвечір*. Якщо взяти до уваги складники української мовної картини світу та особливості її образного вираження, виявляється, що ці знаки пов'язані з етнічно маркованими архетипами: «свій – чужий», «цілий – розчленований», «життя – смерть» («живий – мертвий»), «рух – спо-

кій», «земний – небесний», «священний – профанний».

Розглянемо характерні особливості мовного конструювання образу України з огляду на загальний характер та концептуальні настанови світоглядних позицій Івана Багряного. Ключовим для формування образу України є саме слово *Україна*. У словнику В. Жайворонка подається така характеристика цього слова: «1) країна, держава в Східній Європі, основне населення якої становлять українці <...>; 2) країна, край» [3:610]. Ці значення слова *Україна* в словнику ілюструються характерними контекстами, що повною мірою відкривають його етнокультурну семантику.

Для Івана Багряного важливим є не поняття і спосіб позначення відповідної реальності, а її характеристика, що формується в межах історично тягнутих уявлень про життєздатність, життєспроможність, дієвість етносу. Відзначмо, що ідеї занепаду, руйнації, смерті традиційно виражаються в архетипних образах нецілісності, розчленування, роз'єднання. Так, Іван Багрянний, відстоюючи ідею України як такої, що має майбутнє, вдається до використання означень, аксіологічна семантика яких пов'язана із поняттям цілісності: «Не за державу, бо він її має від 25 років, а тепер ще й «Соборну Україну», а за перетворення її, за соціальний і політичний переустрій в ній, за вихід її геть з федерації, яка, федерація, повторила удруге ганебну Переяславську угоду» [1:52]. «Ця форма реалізації ідеї співдії й консолідації мусить бути принесена й на Україну» [1:141]. «Усякий такий блок поневолених націй, що в його авангарді стоятиме об'єднана й монолітна Україна, буде колосальною протибільшовицькою силою, а мета, яку цей блок ставитиме, буде реальною» [1:141]. «Оскільки всі українські політичні партії й течії сходяться в одному пункті, а саме: в пункті боротьби за незалежну, суверенну, самостійну Соборну Державу, – такий єдиний національний фронт є реальністю» [1:134]. «Отже, ми – партія цієї реальної сучасної триєдиної України» [1:390].

Публіцист постійно наголошує і відстоює думку про Україну як цілісність. «А з острахом оминається зовсім факт активізації України як цілості» [1:117]. При цьому цілісність як неодмінна умова існування України розуміється Іваном Багрянним надзвичайно широко – і в політичному, і в етнічному, і в духовному, загальнокультурному сенсах.

Привертає увагу глибоке відчуття І. Багряним імпліцитних глибинних, символічних за своєю семантикою знаків національної культури. Використання потенційних можливостей значення відповідних знаків приводить до появи виразних стилістичних ефектів. Показовим у цьому відношенні є *образ соборної колонії*: «Такою *соборною колонією* є Україна сьогодні. Чи це є плюс, чи мінус? Якщо вибирати між *Україною*, розчленованою на п'ять колоній (російська, польська, мадярська, румунська і чехословацька), і *Україною*, зведеною до купи, зведеною з п'яти в'язниць до однієї, то, мабуть, все-таки перевага буде на боці *колонії соборної*» [1:128]. У контексті спостерігається зіткнення різних оцінних значень двох слів – *соборний* і *колонія*, оскільки *соборний* асоціюється із позитивним началом, а *колонія* – навпаки.

Під знаком ідеї цілісності здійснюється характеристика всіх тем і проблем, що стосуються життя Вітчизни. Слід відзначити, що для творення *образу України* в мові публіцистики Івана Багряного активно використовується означення *український*, яке можна розглядати як характерний засіб окреслення української проблематики через частковий вияв загального поняття. Із цим означенням утворюється широка лексико-фразеологічна парадигма: *український хліб, український народ, український світ, українська нація, українські землі, українська трагедія, українська ідея, українська спільнота, українські інтереси, українська кров, український трудовий народ, українське море, українська справа, українська інтелігенція, український театр, українська глупота, українське суспільство, українські патріоти, український селянин і шахтар, українська мова, українська культура, українська еміграція, українська душа, українська проблема, українські копійки, український ренесанс, українське ім'я, українська молодь, українське серце, українські кості, українська дипломатія, український часопис*.

Наведені епітетні словосполучення містять різні за своєю семантикою і місцем у мовній картині світу субстантивні образи. Настанову Івана Багряного на вираження архетипної семантики знаків національної культури можна вбачати в тому, що публіцист створює *образ України* в її різноманітності й всеохопності.

Ідеологічно навантаженими в мові публіцистики Івана Багряного є контексти, в яких використовуються сполучення *український народ, українська нація, українське населення*. Слово як знак національної культури відзна-

чається надзвичайно виразним прагматичним потенціалом, що ґрунтується на семантико-асоціативних його елементах, закоріненості в світ не тільки зовнішньо виражених, але й часто формально неозначених оцінних значеннях, що виявляються в межах етнічної культурної традиції. Як приклад апелювання публіциста до культурної інформації знаків національної культури можна навести такі контексти: «*Українське населення* знову, як і за царату, вперто спихається до ролі «знатних» свинопасів, доярок, ланкових, спрацьованих, змозолених «героїв» колгоспної каторги... то пак «соціалістичної праці» – до ролі робочого плебсу, до ролі слухняних рабів, погною, мешканців глухих сіл і містечок, колгоспів та радгоспів» [1:649]. «І підпорядкована вона справі зовнішній, справі боротьби всього *українського народу* за свободу й незалежність» [1:312]. «Чей же *українська нація* – друга величиною в СРСР і найбільше в ньому упосліджена, має свою історію, свою культуру і свій календар історичних подій, багатющий знаменними датами перемог і поразок у змаганні проти сталінського комунізму за свою свободу і за інтереси цілого людства» [1:198]. «І от тут, натрапивши на «Українські вісті» й іншу літературу того середовища, якого «УВ» є трибуною, ці загублені люди, ці теж «недостріляні», повертаються до життя як *діти української землі*» [1:245].

Прикметно, що в синтагматичному плані знак *українське населення* виразно протиставляється іншим знакам, які належать до іншої семантико-ідеологічної системи: *свинопас, доярка, ланкова, плебс, раб* та ін. З іншого боку, показовим є приклад, який демонструє осмислення поняття *нація* через поняття *своя історія, своя культура, свобода, змагання* тощо. Одним із свідчень особливої значущості знаків національної культури для творення *образу України* є актуалізація публіцистом такого слова образу, як *дитина*.

Функціонально-семантична значущість знака *дитина* зумовлюється тим, що його світоглядним підґрунтям є давній, надзвичайно поширений в українському фольклорі та старій українській літературі концептуальний зв'язок між *Україною* як матір'ю та населенням як її дітьми.

Як відзначила О. Клещова, у витвореному письменником світі є дві *України*. Ці дві *України* можна схарактеризувати як справжня і несправжня *Україна*. Перша, справжня *Україна*, – це та, яка відповідає національним оцінкам та ідеалам: «Ворог так само йде по

цій лінії, воскрешаючи ту *малорасейську Україну*» з усієї сили в театрі, мистецтві, – щоб затьмарити справжній образ тої *справжньої пробоевої України*, що, незважаючи ні на що, крокує на історичну арену, виповівши Москві війну» [1:50]. «Отже, ми – партія цієї *реальної сучасної триєдиної України*» [1:390]. «За цією нашою тезою *незалежна Україна* можлива лише в одній формі – як велика держава українського трудового народу» [1:390]. «Важіль цей – це наша войовнича ідеологія, наша активна, животрепетна українська душа – душа синів *сучасної робочо-селянської України*, і наша політична, на народних прагненнях і мріях збудована, програма» [1:391]. «*Україна незламна й неупокорена, оптимістична*, повна вітальної сили і віри в себе» [1:621]. Творення образу *справжньої України* в публіцистиці Івана Багряного нерозривно пов'язане з таким фундаментальним поняттям, що характеризує життя кожного народу, – свободою: «Однаково, чи за умов «миру», чи за умов війни. Бо тільки завдяки їм можуть бути створені справжні передумови для виборення *Україною свободи і незалежності*» [1:20]. «Підкреслюємо – *Україна або повстане волею й енергією реально існуючих творчопродуктивних та бойових сил нації, або її ніколи не буде*» [1:166]. «Так, вони в першому турі – в боях Армії УНР – *не вибороли Україні свободи*» [1:188]. «І треба сказати, що в цім побоїщі, в цім поборюванні табору «опортуністичного» фанатики «революції» забули за всіх своїх ворогів (справжніх. А не уявлених у голові п. Пеленського) *української свободи й незалежності*» [1:186].

Несправжня Україна – це Вітчизна, що позбавлена етнічного, національного, поневолена і збільшовичена, розіп'ята, викреслена:

«Хай тільки не допомагає іншим політичним українським чинникам, бо то, мовляв, речники тієї «*комунізуючої України*» [1:125]. «Вони не від того, щоб звалити відповідальність за всі діла більшовиків перед світом не на Москву, а на *Україну*, – найбільш, мовляв *збільшовичену й скомунізовану*» [1:125]. «Отже, цей І. Мко заатакував нас так само, як інші, за нашу ставку на кадри *підрадянської України*» [1:163]. «Існування тенденції до морального об'єднання всіх антиукраїнських сил на одному пункті, а саме – на пункті розчленування *України* поміж колишніми її «володарями» [1:235]. «Україна на цьому кінчається. *Рабська, під'яремна Україна*. Власне її «кінчає» Росія, розпаношуючись сама» [1:621].

Окремі епітетні словообрази «*несправжньої України*» відзначаються виразними інтертекстуальними зв'язками. Наприклад, образ *викресленої України* є, на наш погляд, алюзією відомого шевченківського символу стертої з мапи *України*, а образ *розіп'ятої України* перегукується із текстами про розіп'ятого Спасителя.

Використані Іваном Багряним знаки національної культури для мільйонів людей, які жили в *збільшовиченій Україні*, втратили свій первісний глибинний сенс. Сучасне ж українське життя повною мірою засвідчує їхню значущість та актуальність. Таким чином, мовний образ *України* в публіцистиці Івана Багряного твориться за допомогою тих знаків, які відбивають найважливіші ідеї українського життя. Значна їх частина є наскрізною для різних дискурсів української культури. Очевидно, конструювання образу *України*, дійсної і бажаної, органічно повинно було ґрунтуватися саме на архетипній семантиці знаків національної культури.

Література

1. Багряний І. Публіцистика : Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе / І. Багряний ; [упоряд. О. Коновал]. — [2-ге вид.]. — К. : Смолоскип, 2006. — 856 с.
2. Єрмоленко С. Мовноестетичні знаки національної культури / С. Єрмоленко // Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). — К., 1999. — 431 с.
3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : [словник-довідник]. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. Варченко І. Національна мовна картина світу : зіставний аспект / І. Карпенко // Мовознавство. — 1996. — № 6. — С. 39—46.
5. Крымский С. Архетипы украинской культуры / С. Крымский // Вісник НАН України. — 1998. — № 7—8. — С. 74—87.
6. Клішова О. Є. Максимально естетично наповнені мовні одиниці в публіцистиці Івана Багряного (образ України та лексико-семантичне поле «СРСР — тюрма народів») / О. Є. Клішова // Вісн. Луган. нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка. — 2001. — № 3. — С. 166—172.

7. Клещова О. Є. Мовні засоби створення образу України в публіцистиці Івана Багряного / О. Є. Клещова // Південний архів. — Херсон. держ. пед. ун-т. — 2001. — Вип. 9 : Філологічні науки. — С. 117—119.

8. Шевельов Ю. Я. Я — мене — мені... (і довкруги) : Спогади : у 2 кн. Кн. 2 / Ю. Шевельов. — Х., Нью-Йорк : Вид. Часопису «Березіль» ; Вид-во М. П. Коць. — 2001. — 435 с.

© Демкова Т. М., 2009

УДК 811.161.2'42:659.1:621.395 4

І. А. Кожушко

Харків

Когнітивна опозиція СВОЙ – ЧУЖИЙ у дискурсі рекламістів і користувачів мобільного зв'язку

Кожушко І. А. Когнітивна опозиція СВОЙ – ЧУЖИЙ у дискурсі рекламістів і користувачів мобільного зв'язку. У статті на матеріалі текстів реклами та інтернет-форумів на тему мобільного зв'язку проаналізовано особливості актуалізації в українській мовній картині світу когнітивної опозиції СВОЙ — ЧУЖИЙ як сегмента концептосфери МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК, простежено, які прагматичні наміри зумовлюють вибір тих чи інших репрезентантів вищезгаданої дихотомії. У результаті дослідження виокремлено основні стереотипи, що стосуються поділу на "своїх" і "чужих" у межах концептосфери МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК; визначено відмінності між стереотипами, створюваними копірайтерами-рекламістами, і тими, які формуються в уявленнях користувачів мобільного зв'язку.

Ключові слова: *концепт, концептосфера, концептуальна картина світу, мовна картина світу, СВОЙ — ЧУЖИЙ, стереотип, фрейм.*

Кожушко И. А. Когнитивная оппозиция СВОЙ – ЧУЖОЙ в дискурсе рекламистов и пользователей мобильной связи. В статье на материале текстов рекламы и интернет-форумов на тему мобильной связи проанализированы особенности актуализации в украинской языковой картине мира когнитивной оппозиции СВОЙ — ЧУЖОЙ как сегмента концептосферы МОБИЛЬНАЯ СВЯЗЬ, прослежено, какие прагматические цели обуславливают выбор тех или иных репрезентантов вышеупомянутой дихотомии. В результате исследования выделены основные стереотипы, касающиеся деления на "своих" и "чужих" в пределах концептосферы МОБИЛЬНАЯ СВЯЗЬ; определены различия между стереотипами, создаваемыми копирайтерами-рекламистами, и теми, которые формируются в представлениях пользователей мобильной связи.

Ключевые слова: *концепт, концептосфера, концептуальная картина мира, СВОЙ — ЧУЖОЙ, стереотип, фрейм, языковая картина мира.*

Kozhushko I. A. Cognitive opposition OWN / ALIEN in the advertisement copywriters and the mobile connection users' discourse. The research is devoted to such an element of the MOBILE CONNECTION conceptsphere, as the cognitive opposition OWN / ALIEN. The article is based on the texts of advertisement and Internet forums with the mobile connection topic and focuses on the peculiarities of its realization in the Ukrainian language world picture. The pragmatistical intentions, that determine the choice of one or another dichotomy representative, are analysed. In the result of this research, basic stereotypes, related to dividing into "one's own" and "alien" at the boundaries of the MOBILE CONNECTION conceptsphere, are separated; the differences among stereotypes, created by copywriters, and stereotypes, formed in the mobile connection users' imaginations, are defined.

Key words: *concept, conceptsphere, concept world picture, frame, language world picture, OWN — ALIEN, stereotype.*

На початку ХХІ сторіччя активного розвитку набув мобільний зв'язок, який на сьогодні є не лише атрибутом побуту, а й одним із елементів соціокультурного життя людини. Таким чином, концептосфера МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК – досить яскравий сегмент концептуальної картини світу, а способи його актуалізації саме в українській мовній картині світу (МКС) демонструють уявлення українців про мобільний зв'язок як явище, адже МКС, за визначенням В. В. Жайворонка, "це мозаї-

коподібна польова система взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини, тобто загалом картину світу" [5:26].

Проблема МКС розроблена в мовознавстві на різних рівнях. Значний внесок у дослідження теоретичних питань МКС зробили такі науковці, як Н. Д. Арутюнова [1; 2],

А. Вежбицька [4], О. С. Кубрякова [16], Л. А. Лисиченко [10; 11], В. І. Постовалова [16], О. О. Селіванова [19:365–367], Б. О. Сребренников [16], Ю. С. Степанов [20], В. М. Телія [16], А. А. Уфимцева [16] та ін.

У сучасному українському мовознавстві більш-менш докладно опрацьовано деякі виміри МКС нашого народу, зокрема фольклорний та поетичний (В. В. Жайворонок [5; 6], В. С. Калашник [7] та ін.).

Зважаючи на те, що технічні інновації, у тому числі ті, що належать до сфери мобільного зв'язку, мають велике значення в сьогоденному житті, можна стверджувати, що проблема освоєння їх людською свідомістю також заслуговує на пильну увагу.

Відповідно до мети дослідження – визначити особливості актуалізації когнітивної опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ у текстах реклами та інтернет-форумів на тему мобільного зв'язку – матеріалом обрано сукупність текстів інтернет-форумів і реклами, які творять образ мобільного зв'язку. Такий матеріал дозволяє дослідити дискурс рекламистів і користувачів, з'ясувати їхні комунікативні інтенції, а також із різних боків розглянути уявлення про мобільний зв'язок крізь призму дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ. Вибір саме цієї опозиції як площини, на яку проектується аналіз концептосфери **МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК**, на нашу думку, є найбільш доцільним, адже осмислення зовнішнього та внутрішнього світів переважно відбувається за допомогою їх неусвідомленого поділу на “свій” і “чужий” [15:6]. Ю. С. Степанов зазначає, що протиставлення СВІЙ – ЧУЖИЙ у різноманітному вигляді “пронизує всю культуру і є одним із головних концептів будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття” [20:126].

У мовознавстві концептуальна дихотомія СВІЙ – ЧУЖИЙ була предметом уваги багатьох дослідників, серед яких В. В. Жайворонок [6], Т. В. Кузнецова [9], О. Г. Олійник [12], Н. А. Оніщенко [13], Н. Ю. Поліщук [14], Л. Ф. Присяжнюк [15]:Л. Сахно [17], О. О. Селіванова [18], Ю. С. Степанов [20], О. В. Тищенко [21]:В. Тхоровська [22] та ін. Проте необхідно зазначити, що й досі бракує праць, присвячених аналізу вищезгаданої опозиції в контексті новітніх реалій зі сфери техніки.

Концептосфера **МОБІЛЬНИЙ ЗВ'ЯЗОК** складається з уявлень, сформованих різноманітними соціальними групами. Серед остан-

ніх як найбільш можна виокремити спільноту рекламистів і спільноту абонентів (реальних і потенційних).

Перші створюють образ мобільного зв'язку цілеспрямовано, винятково з прагматичною метою (для приваблення клієнтів), другі – на базі конкретного досвіду чи суджень апіорі з накладанням стереотипів, насаджуваних рекламою.

Під час дослідження рекламних текстів необхідно враховувати особливості реклами, мета якої, на думку М. М. Кохтева, вплинути на споживачів, запевнити їх у слушності сказаного за допомогою таких слів, які здатні викликати потрібні думки та почуття [8:24]. Ф. С. Бацевич так визначає завдання рекламного дискурсу (за класифікацією дискурсів Г. Почепцова): “привернути увагу споживача до одного з багатьох, як правило, однакових товарів, створити йому позитивний імідж, щоб він запам'ятався надовго, а найкраще – назавжди” [3:142].

Така прагматична функція реклами – справити позитивне враження на реципієнта – зумовила вибір для репрезентації когнітивної опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ в основному першого її елемента. Його вербалізують у текстах іменники *близькі, рідні, друг, колега, партнер, прикметник сімейний, займенник свої*, сполука прийменника з іменником *всередині мережі*: “Послуга “Коло друзів” дозволяє Вам об'єднуватись у групи з **Вашими друзями, близькими та колегами** й спілкуватись між собою за супервигідним тарифом, який становить 47 копійок за хвилину”; “**Ваші друзі й партнери** [...], телефонуючи Вам, чути будуть обрані Вами мелодії, звуки й персональні привітання замість звичного сигналу з'єднання”; “**Бажаєте вільно спілкуватись по мобільному телефону з Вашими рідними та друзями?**”; “Скільки коштує **сімейний** спокій? 7 коп. / хв на 2 номери”; “0 коп. / хв **всередині мережі**” (реклама мережі “Київстар”); “**Вартість 1 хвилини голосових дзвінків у межах послуги SIM-SIM Область в тарифних пакетах SIM-SIM “Для Всіх” та SIM-SIM “Для Своїх” – 0, 75 грн.**” (реклама мережі “UMC”).

У наведених контекстах лише займенник *всі* у “товарному імені” “Для **Всіх**” з останнього прикладу є репрезентантом другої частини опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ. При цьому він не має негативного забарвлення, а позначає просто всіх інших, крім своїх. “Товарне ім'я” другого тарифного плану містить у своєму

складі займенник *свої*, що має позитивні конотації й забезпечує створення в уяві реципієнта позитивного іміджу пропонованого товару.

Таку ж функцію виконує займенник *свої* й у назві тарифного плану послуги “Мобілич” мережі “Київстар” – “*Для своїх*”: “*Мобілич. Для своїх*”. Крім вищезгаданого займенника, позитивне ставлення до рекламованого об’єкта в цьому повідомленні створює також іменник *Мобілич*, морфемна будова якого характеризується наявністю розмовного суфікса *-ич*, що дозволяє відтворити невимушену атмосферу спілкування і таким чином вплинути на свідомість реципієнта.

Сполука прийменника з іменником *всередині мережі*, наявна в рекламі послуги “Мобілич” (0 коп. / хв *всередині мережі*), належить до периферії концепту СВІЙ – ЧУЖИЙ.

Розгляньмо рекламне повідомлення мережі “Київстар” “*Тарифний план “3 нами краще!”*”. *Підключайтесь, щоб розмовляти з близькими у найбільшій мобільній мережі України!*”.

У ньому репрезентантом концепту СВІЙ – ЧУЖИЙ є іменник *близькі*, який актуалізує першу частину дихотомії. Пресупозиція висловлення полягає в тому, що існує певна кількість тарифних планів різноманітних операторів мобільного зв’язку. Ілюкативний зміст такий: для абонента краще користуватися тарифним планом (“*3 нами краще!*”) саме мережі “Київстар”, а не будь-якої іншої. Бажаний перлюкативний ефект – підключення до рекламованого тарифного плану, адже така дія дасть абонентів зможу спілкуватися зі своїми (*близькими*). Уживання в назві плану прислівника *гарно* з яскраво вираженим позитивним емоційним забарвленням, який до того ж ужито у формі вищого ступеня порівняння, посилює вплив на свідомість реципієнта, формуючи в ній позитивний імідж рекламованої послуги.

Подані приклади свідчать про те, що рекламисти нав’язують реципієнтам певні стереотипи задля просування пропонованих послуг на ринку. Так, вони додають до змісту концепту СВІЙ фрейм “абонент даної мережі”, протиставляючи його фрейму “абонент будь-якої іншої мережі” як складнику концепту ЧУЖИЙ. Унаслідок цього лексичні значення репрезентантів вищеназваних фреймів набувають співвідносних із частинами дихотомії конотацій. Найчастіше репрезентанти концепту СВІЙ стають позитивно забарвленими, а репрезентанти концепту ЧУЖИЙ залишаються нейтральними.

Із формуванням позитивних вражень пов’язане й використання стереотипу “свої – рідні, близькі, друзі, з якими необхідно більше спілкуватися за допомогою послуг конкретної компанії мобільного зв’язку; чужі – всі інші”. Особливістю цього стереотипу є те, що для досягнення комерційної мети його обов’язковим елементом під час актуалізації в текстах мають бути репрезентанти фрейму, пов’язаного з рекламованою компанією, і концепту СПІЛКУВАННЯ: “*За допомогою нової послуги “Передзвони мені” Ви зможете безкоштовно проінформувати своїх близьких та друзів про необхідність зв’язатися з Вами*” (реклама мережі “Київстар”); “*Розмовляй з краєм ДЖИНС-другом за 0 коп. / хв*”; “*Просто купуйте з ВСІМА друзями стартові пакети JEANS Community та спілкуйтеся між собою за 0 коп. / хв*!” (реклама мережі “UMC”).

Цікаво, що, попри різні комунікативні інтенції рекламистів і користувачів мобільного зв’язку, перша частина дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ в аналізованих текстах інтернет-форумів реалізується за допомогою майже тих самих мовних одиниць, що й у рекламних текстах. Так, її репрезентантами є лексеми, які позначають родинні, дружні стосунки або відношення належності (займенники *мій, свій, наш*, іменники *свої, батьки, друзі, родина*, сполука прийменника із займенником у нас та ін.): “*По своїх безкоштовно, по чужих гривня і 25 коп за смску до всіх*”¹ (<http://center.lviv.ua>, 31.08.2006); “*Ну, а якщо родину рахувати. То тут на кожного по дві-три карти [сім-картки] десь приходиться*” (<http://www.tereveni.org.ua>, 02.11.2006); “*Наскільки я знаю Wolkman*и лідери по якості звуку, але для кожного свій телефон чимось хороший, я також думаю що мій телефон кращий у світі і більше нікого такого нема*” (<http://neurat.net/forum>, 04.04.2008); “*у нас всі оператори – грошовикачувачі... знайомий розказує, що в Швеції і Фінляндії середня вартість дзвінка по країні (міські, мобільні) трохи більше 2 центи, а в нас що 1 грн. !!!!! це й за з’єднання деруть... [...] наших операторів порівнювати – це всерівно, що порівнювати, що краще купувати свинячого чи купувати собачого лайна...*” (<http://www.tereveni.org.ua/forum>, 22.09.2006).

Розгляньмо останній із вищенаведених постів. У ньому прийменниково-іменникові сполуки у Швеції і у Фінляндії актуалізують другу частину опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ у результаті їх контекстуального протиставлення з репрезентантом першої частини дихотомії – прийменниково-займенниковою

сполукою у нас. При цьому замість традиційної конотації (дихотомія СВІЙ – ЧУЖИЙ корелює з протиставленням “добре” – “погано” [13:91]) репрезентанти обох частин набувають протилежної: українські (наші, тобто “свої”) оператори мобільного зв’язку, на думку автора висловлення, погані (грошовикачувачі і т. ін.), гірші, ніж іноземні (“чужі”). Тому в площині іншої когнітивної опозиції (“свій” – оператор, послугами якого користується абонент; “чужий” – будь-який інший оператор) відбувається трансформація: абонент не виокремлює серед ряду інших оператора, послугами якого він користується, як “свого”, а об’єднує всіх українських операторів на основі негативної характеристики. У тексті посту остання актуалізується за допомогою згрубілої лексеми *лайно*.

Фрейм “іноземний” концепту ЧУЖИЙ актуалізується і в іншому пості, але вже з негативною маркованістю репрезентанта (прикметника російський). Тут автор висловлює недовіру до іноземних операторів (“чужих”), указує на вади в їхній роботі: “Джинс також колись розвивався, всі кинулись, а тепер де він? Всі російські компанії дурять і будуть нас дурити! В Білайна зв’язок некудишній!” (<http://imad.vstu.vinnica.ua/fm>; 11.01.2007).

Крім розглянутих контекстуальних репрезентантів другої частини дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ, тексти інтернет-форумів містять й інші, традиційні: займенники (*твій* та ін.), іменники (*чужі, конкуренти* та ін.): “По своїх безкоштовно, по чужих гривня і 25коп за смску до всіх” (<http://center.lviv.ua>, 31.08.2006); “А тоді мій тел. коштує в двічі менше ніж твій” (<http://neurat.net/forum>, 03.05.2008); “Ось наприклад в них є така послуга як «Діджус Ніч», там в ночі розмова безкоштовна, тільки плата за з’єднання. Ще можна підключити один номер щоб розмовляти безкоштовно цілодобово. Шкода що тільки один, зробили би вони ще хоч би чотири номера, тоді вони б задавили конкурентів” (<http://www.tereveni.org.ua/forum>; 07.07.2006).

У текстах інтернет-форумів за допомогою репрезентантів дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ актуалізовано більше стереотипів про мобільний зв’язок, ніж у рекламних текстах. Наприклад, “свої – абоненти мережі, до якої підключений той, хто визначає полюси дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ; чужі – абоненти будь-якої іншої мережі мобільного зв’язку”: “По своїх безкоштовно, по чужих гривня і 25коп за смску до всіх” (<http://center.lviv.ua>,

31.08.2006); “свої – рідні, близькі, друзі, з якими прагнуть спілкування на найвигідніших умовах; чужі – всі інші”: “краще підсадити всіх своїх друзів на екотел і говорити без плати за підключення і без плати за розмови у середині мережі” (<http://www.forum.krapka.te.ua>, 22.12.2007); “свої – рідні, близькі, друзі, з якими в деяких випадках уникають спілкування; чужі – всі інші”: “щоб деякі типу моїх батьків мене коли їм треба не діставали” (<http://www.tereveni.org.ua>, 16.06.2005) та ін.

Аналізований матеріал свідчить про те, що учасники форумів, на відміну від рекламистів, використовують репрезентанти дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ залежно від конкретної комунікативної ситуації та власних інтенцій. Тому розподіл на “своїх” і “чужих” у них більш строкатий. Так, якщо копірайтери нав’язують в основному два стереотипи (“свої – це абоненти цієї мережі; чужі – будь-якої іншої”, “свої – рідні, близькі, друзі, з якими необхідно більше спілкуватися за допомогою послуг конкретної компанії мобільного зв’язку; чужі – всі інші”), то в інтернет-форумах, крім першого названого, фігурують ще такі: “свої – рідні, близькі, друзі, з якими прагнуть спілкування на найвигідніших умовах; чужі – всі інші”, “свої – рідні, близькі, друзі, з якими в деяких випадках уникають спілкування; чужі – всі інші” та ін.

Таким чином, уявлення про мобільний зв’язок, які пов’язані з когнітивною опозицією СВІЙ – ЧУЖИЙ і функціонують у свідомості абонентів, уміщують у собі уявлення, створені копірайтерами. Проте якщо в текстах реклами автори намагаються сполучати репрезентанти обох частин опозиції з позитивно забарвленими лексемами або хоча б зменшити негативну конотованість другої частини, то в текстах форумів сполучуваність ширша і визначається конкретною ситуацією.

Крім того, вияви актуалізації опозиції СВІЙ – ЧУЖИЙ і в текстах інтернет-форумів, і в рекламі пов’язані з репрезентантами концепту СПІЛКУВАННЯ. Це засвідчує, що і копірайтери, і абоненти наголошують на необхідності чи (рідко) небажанні спілкуватися з тими, кого зараховують до “своїх”. Зважаючи на такі висновки, перспективним убачаємо подальший аналіз взаємозв’язків концепту СПІЛКУВАННЯ і дихотомії СВІЙ – ЧУЖИЙ.

Примітка

Зберігаємо стилістичні, орфографічні та пунктуаційні ознаки текстів-оригіналів.

Література

1. Арутюнова Н. Д. Истина и судьба / Н. Д. Арутюнова // Понятие судьбы в контексте разных культур [Науч. совет по истории мировой культуры] / [ответств. ред. Н. Д. Арутюнова]. — М. : Наука, 1994. — С. 302—316.
2. Арутюнова Н. Д. “Полагать” и “видеть” (к проблеме смешанных пропозициональных установок) / Н. Д. Арутюнова // Логический анализ языка. Проблемы интенциональных и прагматических контекстов / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. — М. : Наука, 1989. — С. 7—30.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ф. С. Бацевич ; [ред. Г. А. Теремко]. — К. : Академія, 2004. — 344 с.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая ; [пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз ; вст. ст. Е. В. Падучевой]. — М. : Рус. словари, 1996. — 416 с.
5. Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук / В. В. Жайворонок // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 23—35.
6. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Віталій Жайворонок ; [відп. ред. Г. П. Півторак]. — К. : Довіра, 2007. — 262 с.
7. Калашник В. С. Образно-смысловая едність як засіб і знак у поетичній мовній картині світу / В. С. Калашник // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. — 2001. — № 519. — Сер. : Філологія. — Вип. 32. — С. 3—11.
8. Кохтев Н. Н. Реклама : искусство слова. Рекомендации для составителей рекламных текстов / Н. Н. Кохтев. — М. : Изд-во МГУ, 1997. — 96 с.
9. Кузнецова Т. В. Концепт “свій — чужий” у лінгвокультурологічних дефініціях / Т. В. Кузнецова. — [http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/2\(107\)/6_Kuznets.pdf](http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/2(107)/6_Kuznets.pdf).
10. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови / Л. А. Лисиченко. — Х. : Харк. держ. педагог. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 1997. — 129 с.
11. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
12. Олійник О. Г. Антиномія категорій “свій” / “чужий” у просторі української народної чарівної казки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 “Фольклористика” / Олійник Оксана Григорівна. — Львів, 2007. — 20 с.
13. Оніщенко Н. А. Вербалізація концептуальної пари СВІЙ/ЧУЖИЙ у сучасній німецькій фразеології / Оніщенко Н. А. // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Романо-герм. філологія. Методика викладання іноз. мов. — 2005. — № 667. — С. 91—95.
14. Поліщук Н. Ю. Опозиція “свій” / “чужий” : конструювання архаїчної моделі світу у міфопоетичному тексті О. Кобилянської / Н. Ю. Поліщук. — <http://bibl.kma.mk.ua/pdf/naukpraci/philology/2004/29-16-8.pdf>.
15. Присяжнюк Л. Ф. СВІЙ/ЧУЖИЙ в образній системі романів Г. Гріна : семантико-когнітивний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 “Германські мови” / Присяжнюк Людмила Федорівна. — К., 2007. — 20 с.
16. Роль человеческого фактора в языке : язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников. — М. : Наука, 1988. — 216 с.
17. Сахно С. Л. “СВОЕ—ЧУЖОЕ” в концептуальных структурах / С. Л. Сахно // Логический анализ языка. Культурные концепты / [отв. ред. Н. Д. Арутюнова]. — М. : Наука, 1991. — С. 95—101.
18. Селіванова О. О. Опозиція СВІЙ — ЧУЖИЙ в етносвідомості (на матеріалі українських паремій) / О. О. Селіванова // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 26—34.
19. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
20. Степанов Ю. С. Константы : словарь русской культуры / Юрий Степанов. — (2-е изд., испр. и доп.). — М. : Академический Проект, 2001. — 990 с.
21. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов’янському мовному просторі : монографія / О. В. Тищенко. — К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 2000. — 236 с.
22. Тхоровська С. В. Стратегії ідеологічного дискурсу / С. В. Тхоровська. — [http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/1\(102_2\)/10_Thorovska.pdf](http://visnyk.sumdu.edu.ua/arhiv/2007/1(102_2)/10_Thorovska.pdf).

УДК 811.161'1

М. Мозер

Відень – Мюнхен

Юрій Шевельов та парадигми мовознавчої україністики

Мозер М. Юрій Шевельов та парадигми мовознавчої україністики. У статті наголошено на значенні творчої спадщини Ю. Шевельова для встановлення найважливіших сучасних парадигм мовознавчої україністики, привертано увагу. До таких особливостей фундаментальних лінгвістичних праць ученого, як широка перспектива погляду на мову, зокрема українську, методична досконалість та вмільість викладу, переконливість і вишуканість в обстоюванні засад українського мовознавства.

Ключові слова: парадигма мовознавчої україністики, наукова перспектива, мовознавець-філолог, наукова міжнародність, всеслов'янська компетентність.

Мозер М. Юрий Шевелев и парадигмы языковедческой украинистики. В статье акцентировано значення творческого наследия Юрия Шевелева для установления наиболее важных парадигм языковедческой украинистики, привлечено внимание к таким особенностям фундаментальных лингвистических трудов ученого, как широкая перспектива взгляда на язык, в частности украинский, методическое совершенство и мастерство изложения, убедительность и изысканность в отстаивании теоретических основ украинского языковедения.

Ключевые слова: парадигма языковедческой украинистики, научная перспектива, языковед-филолог, научная международность, всеславянская компетентность.

Moser M. Yuri Shevelov and Ukrainian linguistic studies paradigms. The present article makes an accent on the importance of Yuri Shevelov's creative heritage while determining the most important paradigms in Ukrainian linguistic studies, and calls attention to the peculiarities of the scientist's fundamental works on Linguistics such as a broad outlook on the language in particular to Ukrainian, methodologically perfect and skillful narration, argumentative and persistent upholding theoretical grounds of Ukrainian linguistic studies.

Keywords: paradigm in Ukrainian linguistic studies, scientific outlook, linguist/philologist, scientific internationality, All-Slavic competence.

Як почати статтю про Юрія Шевельова? Кожен потенційний автор такого причинку усвідомлює, що саме в цьому випадку небезпека порожніх слів аж надто величезна, та що хоч-не-хоч аж ніяк не вдасться її оминати. Якщо почнемо з того, що без велетенської праці Юрія Шевельова сучасна мовознавча україністика була б цілком іншою, на незрівняно нижчому рівні, це вже буде банальне речення номер один. Тим часом, не висловити цього – теж не можна. Бо варто спитатися: Де ми були б сьогодні в галузі мовознавчої україністики без Шевельовської монументальної „Історичної фонології української мови“ (Шевельов 2002), де ми були б без його книжки „Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус“ (Шевельов 1998), де – без його численних інших книжок, статтів та рецензій, усіх тих творів, які кожним поодиноким рядком оприявнюють, що їх написав не просто гарний науковець, але справжній вчений у найкращому розумінні слова?

Так, попри всі чергові радянські „чистки“ й безглуздя і в Радянському Союзі завжди були люди, що обстоювали справжню україністичну науку. І на заході були поодинокі науковці – переважно це були представники

української діаспори –, що поважно й плідно займалися українським мовознавством.

Був, однак, лише один Юрій Шевельов. Ніхто другий не дивився на українську мову з такої широкої перспективи, ніхто другий не пов'язував методичну досконалість із умільстю викладання так майстерно, ніхто другий не обстоював засади українського мовознавства так переконливо й вишукано як Юрій Шевельов.

Справа не тільки в тому, що надзвичайним науковим профілем Юрія Шевельова можна лише дивуватися, справа і в тому, що займатися Шевельовськими працями не лише означає завжди ґрунтовне навчання, але також глибоку інтелектуальну насолоду. Той, хто тільки користується найгрубшими Шевельовськими монографіями, „Історичною фонологією української мови“ (Шевельов 2002) та „A Prehistory of Slavic“ („Передісторія слов'янської мови“) (Shevelov 1964), а не читає їх хоч один раз від початку до кінця, – той пропускає не тільки нагоду значного поширення власного наукового потенціалу, але також нагоду ознайомлення з подивугідною науковою Шевельовською естетикою – естетикою, що визначає весь арсенал праць Юрія Шевельова, але вражає тим більш

у контексті цих монографій, що їх можна назвати не інакше ніж монументальними енциклопедіями особливого гатунку. Проте, не менш яскраво проступає ця естетичність Шевельовського викладу з його *Opera minora* (менших праць), включно з його рецензіями (деякі з них зібрані в збірках на кшталт Shevelov 1971, Shevelov 1991). Зокрема з цих менших праць з їхніми полемічними рисами виринає не тільки запаморочлива глибина та широта знань і здібностей Шевельова, що назагал відзначають кожне речення цього вченого, але також його виняткова дотепність – дотепність, що ґрунтується, своєю чергою, на шляхетно освіченому розумі.

Отож, якщо в назві цього тексту зведено поняття Юрій Шевельов та парадигми мовознавчої україністики в чисто сурядному сполученні, то вже мусліло стати зрозумілим, який саме зв'язок автор цих рядків убачає між цими величинами: Юрій Шевельов є не ким іншим як тією постаттю, що встановила найважливіші сучасні парадигми мовознавчої україністики, на підставі яких всі ми, працівники в цій галузі, ще довго будемо міряти й оцінювати самих себе.

На щастя, зроблений Шевельовим величезний внесок не означає, що після нього вже не залишилося над чим працювати. Звісно, на нас, навпаки, й досі чекає чимало важливих завдань. Тим часом, обговорювати всі ті чималі прогалини, що їх матимемо завдання заповнювати не тільки ми, а й наші наступники, доречніше буде при іншій нагоді, – і, зрештою, найкращим способом ведення подібних дискусій будуть нові публікації, що без галасу, але ефективно відкриватимуть нові царини в нашій науці.

Саме з огляду на завдання майбутнього варто буде поставити запитання, в якому саме розумінні Юрій Шевельов може служити нам взірцем. Та зразу знову ж постає запитання: Як почати? Може, з найочевидніших якостей Юрія Шевельова, що він їх, щоправда, поділяв з багатьма україністами й славістами старшого покоління (але які, на жаль, не завжди поділяємо ми): Маю на увазі його широку ерудицію, що на ній ґрунтуються його приголомшлива багатомовність та його справжня наукова міжнародність. Далі говорити про ці якості було б зайво. Пригадаймо, однак: Шевельов написав більшість своїх книжок та статтів нерідною йому англійською мовою (Shevelov 1964, Shevelov 1979), а інші книжки та статті написав другою нерідною мовою, саме – українською. Далі, одну

книжку написав мовою своїх предків, німецькою (Shevelov 1966), а статті писав, звісно, всіма названими мовами, та окрім цього своєю рідною російською, французькою, польською та навіть шведською мовами. Фахову літературу він читав також багатьма іншими мовами. Очевидно, якщо україністи надалі працюватимуть на такому твердому підґрунті, як Шевельов, їхні праці хоч-не-хоч муслімуть брати до уваги широкі наукові кола й навіть найзавзятіші українофоби не зможуть закинути їм „провінційність“. Принципова якісність та інноваційність наукових праць, знання мов, що сягає дуже далеко поза межі української та російської, обізнаність із міжнародною фаховою літературою – не тільки сучасною, але й „класичною“, починаючи принаймні з другої половини ХІХ століття – та насправді широка наукова перспектива, що охоплює не тільки матеріали коротенького зрізу часу, але весь період розвитку української мови включно з праслов'янськими коренями – всі ці прикмети було притаманні Юрію Шевельову, причому більшою мірою ніж більшості його сучасників.

Але це далеко не все, бо хоча Шевельов сам повідомив нам, що вважав своїм *opus magnum*, своїм найважливішим твором саме „Історичну фонологію української мови“ (Шевельов 2002), та хоча він уже через це був понад усе україністом, він таки аж ніяк не був тільки україністом. Коли Шевельов створив серію „Historical Phonology of the Slavic Languages“ („Історична фонологія слов'янських мов“), він не просто став її редактором, але насправді був тією ідеальною людиною, що вміла адекватно зредагувати всі томи цієї серії. Насправді, Шевельовська подивугідна всеслов'янська компетентність проступає не тільки з його численних палеославістичних праць, включно з його „A Prehistory of Slavic“ (Shevelov 1964) – вона також оприявнюється в різних статтях, що присвячені порівняльному слов'янському мовознавству, а інколи навіть окремим темам з південнослов'янських чи західнослов'янських мов. Лише в лапках додамо, що одна стаття в співавторстві з Джоном Чуем присвячена порівнянню складових структур у праслов'янській та в японській мовах (Shevelov 1971 а), проте важливіше, мабуть, наголосити, що в Шевельовських працях охоплені всі мовні рівні, від фонології через морфологію й синтаксус аж до словництва.

І хоча про вельми плідного Шевельова-літератора в цьому нарисі не буде мови, все-

таки слід вказати на те, що був і цей „другий“ Шевельов. Проте, чи справді йшлося про „другого“ Шевельова? Мабуть ні, бо саме з ним, із цим „другим“ Шевельовим тісно пов'язане його надзвичайне розуміння й відчуття не тільки вартостей окремих текстів, але й зумовленості мовних одиниць у контексті власне цих текстів.

З одного боку, Шевельов майстерно володів усіма сучасними мовознавчими методами, з другого боку він завжди був не просто мовознавцем, але мовознавцем-філологом. Тут мається на увазі, що Шевельов озирає, в засаді, не тільки всі мовні рівні з їхніми закономірностями, але й усі позамовні обставини, що відіграють таку велику роль у розвитку мови. Саме цей Шевельовський підхід призвів, між іншим, до того, що його „Історична фонологія української мови“ (Шевельов 2002), що в ній наголос явно стоїть на фонологічних закономірностях, додатково містить не тільки суттєві відомості про мовні пам'ятки з різних періодів, але, мабуть, і найкращу дотепер зовнішню історію української мови.

Далі, ще кілька слів про Шевельовську методику. Те, що вперше спадає на думку авторові цих рядків, це Шевельовська несприйнятливості до всіляких теоретичних мод. Шевельов був провідним мовознавцем і без того, щоб постійно виголошувати усілякі гасла та підносити відповідні прапори, що під ними мали би єднатися гуртки послідовників. І вже сам він тим більше не йшов під якимось прапором, піднесеним будь-яким провідником післявоєнного мовознавства. Так чи так, Шевельов залишив глибокий слід у мовознавстві просто через те, що засвоїв усі потрібні підходи, починаючи від молодограматиків аж до теорій Празького гуртка та його послідовників. Очевидно, Шевельов радше застосовував різні теорії й методи, ніж говорив про них. Експліцитно вони згадані переважно в його полеміках та апологіях, але й у них Шевельов не просто покликається на якихось гуру теоретичної лінгвістики, а йде своїм шляхом (зважаючи, звісно, й на інших).

Тим часом, вміння шанувати заслуги попередників і сучасників було в нього розви-

нуте повною мірою (пор., напр., Шевельов 2002а та багато місць в автобіографії, зокрема в її першому томі Шевельов 2001). Та, з другого боку, не раз виявлялася й готовість Шевельова назвати простісіньке невігластво його власним іменем.

Спосіб мислення Шевельова завжди відзначався надзвичайною послідовністю та логічністю. Геть чужа йому догматичність, чужа йому й телеологія багатьох його попередників і сучасників. Саме в полеміці з інакодумцями либонь найяскравіше проступає виняткова гострота Шевельовського розуму й так само Шевельовської риторики, байдуже, чи йдеться, скажімо, про його ставлення до засад генеративної фонології (Шевельов 1971 б, 320–323) чи про його виступи проти гаданої мовної єдності східного слов'янства в Київській Русі (пор., напр., Шевельов 1991). Саме тут також найчіткіше видно елементи Шевельовського світогляду, в якому ніколи не було місця для порожніх слів. Це останнє також стосується до українства Шевельова. Він, будучи зросійщеним німцем „за кров'ю“, завжди визнавав свою українськість „за вибором“, та притому ніколи не вдавався до показного патріотизму, а передусім твердо обстоював власні наукові позиції – й саме тим служив українській справі.

Останнім часом твори Юрія Шевельова врешті вертаються до первісної інтелектуальної батьківщини цього великого мислителя; вони вертаються до Харкова, вони вертаються в Україну, а з неї ширяться й далі. В Україні дедалі більше перекладають Шевельова, дедалі більше засвоюють його. Як наслідок, сьогодні ніхто з українців вже не зможе поводитися, ніби Шевельовської спадщини в нашій науці не було, і мовчки красти Шевельовські думки так само вже не вдасться, бо помітять це вже не тільки на Заході, але й у самій Україні.

Зрештою, перспективи в усіх перелічених аспектах досить утішні. Бо в тому, що ми розбудовуватимемо україністику саме на Шевельовському підґрунті, нема жодного сумніву.

Література

ШЕВЕЛЬОВ Ю.

1996 Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Львів; Нью Йорк, 1996.

1998 Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941): Стан і статус. — Чернівці, 1998.

- 1998a Так нас навчали правильних проізношеній // Юрій Шерех. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. — Харків, 1998. — Т. 3. — С. 203—249.
- 2001 Я, мені, мене ... (і довкруги). Спогади. Частина перша. В Україні. — Харків, Нью-Йорк, 2001.
- 2002 Історична фонологія української мови. — Харків, 2002.
- 2002 а Портрети українських мовознавців. — Київ, 2002
- SHEVELOV G. Y.
- 1964 A Prehistory of Slavic. The Historical Phonology of Common Slavic. — Heidelberg, 1964.
- 1966 Die ukrainische Schriftsprache von 1798 bis 1965. — Heidelberg, 1966. [= Шевельов 1996].
- 1971 Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Philology. — München 1971.
- 1971 а Open Syllable Languages and Their Evolution: Common Slavic and Japanese (with John Chew, Jr.) // Shevelov G. Y. Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Philology, 1971. P. 15—49.
- 1971 б Issues and Non-Issues. Five Years after A Prehistory of Slavic // Shevelov G. Y. Teasers and Appeasers: Essays and Studies on Themes of Slavic Philology, 1971. P. 297—326.
- 1979 A Historical Phonology of the Ukrainian Language. — Heidelberg 1979. [= Шевельов 2002].
- 1991 Между праславянским и русским // Shevelov G. Y. In and Around Kiev. — Heidelberg, 1991. — С. 7—31.

© Мозер М., 2009

Рецензії

А. А. Сагаровський, Г. Н. Карнаушенко

Харків

Цінний унесок у діалектне словництво

Рецензія на діалектологічний словник

"Скарби гуцульського говору: Березови" М. Негрича

Діалектологічних словників завжди бракуватиме, бо ніколи не можна зафіксувати все розмаїття територіального мовлення: то – бездонне море слів, значень, словосполучень, морфологічних і фонетичних форм.

Лексикографічні роботи з діалектного мовлення повсякчас будуть актуальні, бо в них – минувшина, сучасність і майбутнє великої мови видатного народу. Їх доконечне потребуватимуть лінгвісти, історики, етнографи, краєзнавці, фольклористи, письменники, журналісти...

Хоча далеко не вся українська говірна територія докладно репрезентована словниками, монографіями, матеріалами, Гуцульщині поталанило, бо тільки особистостей, які вивчали й більшою чи меншою мірою науково-практично представили її, назвати можна понад тридцять: І. Бігусяк, І. Вагилевич, С. Витвицький, Б. Галас, К. Герман, В. Гнатюк, О. Горбач, М. Грицак, Г. Гузар, Я. Грегорович, Й. Дзендзелівський, У. Єдлінська, І. Жегуц, Б. Заклинський, Я. Закревська, В. Зеленчук, Б. Кобилянський, В. Коржинський, В. Курильчук, М. Мосора, І. Огоновський, М. Олійник, А. Онишук, І. Панькевич, Ю. Піпаш, Я. Рігер, Н. Хобзей, В. Черняк, П. Шекерик-Заниковський, В. Шухевич, Я. Янув, Т. Ястремська й ін.

Зрозуміло, що внесок цих подвижників неоднаковий. Але заслуга кожного – величезна...

На щастя, маємо ще одного щирого прихильника українського природного слова – М. Негрича, що і порадував нас такою милою роботою, як «Скарби гуцульського говору: Березови», і за що ми йому маємо бути безмежно вдячні.

Словник містить близько 7 тисяч діалектизмів і репрезентує мовлення мешканців сіл Вижній Березів, Середній Березів, Нижній

Березів та Баня-Березів Косівського району Івано-Франківської області. До деяких словникових статей додаються ілюстрації: зразки живого мовлення і березівські співанки. Діалектний словник збагачено ономастичним додатком: традиційні імена березунів, чоловічі та жіночі (форми літературні й діалектні, серед яких – нейтральні, кличні, пестливі й згрубілі), корінні прізвища, прізвиська чоловіків і жінок (окремо по селах), березівські мікротопоніми (кутки села, гори та вершини, урочища, річки, потічки). Завершує словник нарис Петра Арсенича «Березови та березуни», в якому подано цінні історичні відомості про села та їх мешканців, зазначено, що «усі чотири Березови відрізняються від навколишніх гуцульських сіл мовою, одягом, весільними звичаями та ін.» (210).

Діалектний словник Миколи Негрича видано в серії «Діалектологічна скриня», яка започаткована 2003 року. Як зазначають редактори серії (Наталя Хобзей, Тетяна Ястремська, Оксана Сімович, Ганна Дидик-Меуш), першими виданнями серії стали студії Миколи Павлюка та Івана Робчука «Українські говори Румунії» й габілітаційна праця Олекси Горбача «Арго в Україні». Словник М. Негрича – нова грань серії – перша «цеглинка» до Словника українських говірок. Дана лексикографічна робота є результатом співпраці носія гуцульської говірки, вихідця із села Нижній Березів, і науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, у відділі української мови якого триває робота над створенням академічного Словника гуцульського говору. Редколегія серії висловлює сподівання, що рецензована праця буде «не єдиним опублікованим у «Діалектологічній скрині» словником однієї говірки і що в ній з'являться «цеглинка» з інших говорів української мови». Сподіваємо-

ся, що обговорення цієї першої праці буде корисним для подальших спроб у створенні словників однієї говірки.

У статті «Березівська говірка на карті Гуцульщини», яка передує власне словникові, Наталя Хобзей і Тетяна Ястремська зазначають, що лексику березівських говірок репрезентують різноманітні тематичні групи, зокрема лісорозробна, пастуша, міфологічна (**БЛУД** «*нечиста сила, яка збиває людину з дороги*», **ІРИНЦІ** «*місце, де водиться нечиста сила*», **ПРИМІВКА** «*жінка, яка лікує нашіптуванням*», **ВОВКУН** «*вовкулака*» й інші (10–11).

Автори статті повідомляють, що «словник заплановано як науково-популярне видання», у зв'язку з чим «діалектний матеріал подано спрощено – без фонетичної транскрипції і переважно без граматичних ремарок, щоб зробити його доступним для якнайширшого кола читачів» (16). І все ж інформація про фонетичні та граматичні особливості говірки в словнику присутня. Це й опис головних рис, що формують специфіку березівської говірки, представлений у статті Н. Хобзей і Т. Ястремської (12–16), і наявність фонетичних варіантів у дужках при реєстрових словах (напр., **МЕТІР** (**МИТР**), а також ціла низка граматичних ремарок. Останні вказують на частини належності слів (*ім., присл., част., виг.*), граматичних категорій числа (*одн., мн.*) та відмінка (*наз.в., род.в.*) для іменників, категорії виду (*тільки док.*) для дієслів. При незмінюваних і збірних іменниках ужито відповідні ремарки (*незм., зб.*).

Структура багатьох словникових статей дає можливість уявити собі парадигматичні зв'язки лексики говірки, бо для більшості слів наведено словотвірні чи лексичні варіанти (синоніми), напр.: **ДЗВІАТИ** «*нести важке*» – **трагати**, **цибенити**, **ципірити**; **МАРЖІНА** «*худоба*» – **марга**, **товар**, **товаріта**, **худібка** (16). Завдяки позначкам читач може отримати інформацію про часову динаміку березівської лексики (напр., **ЗІЦ** – *застаріле*. **Сідло велосипеда**), поширення (напр., *рідк.* – рідковживане **КОЗАКИ** – «*попурі українських народних танцювальних мелодій*»), семантичні та стилістичні особливості (вульгарне, дитяче, евфемізм, жартівливе, згрубіле, зменшене, зневажливе, іронічне, лайливе, образливе, пестливе), галузь використання (будівельне, ветеринарне, військово-зброярське, ковальське, кравецьке, кулінарне, лісорозробне, медичне, міфологічне,

музичне, обрядове, пастуше, слюсарське, столярське, технічне, ткацьке, церковне).

Звертає на себе увагу те, яким чином розв'язується проблема тлумачення. У деяких випадках реєстрове слово пояснюється через літературний відповідник (напр., **ВАКАЦІЯ** *тільки одн.* **Канікули** (31), у деяких – описово, причім у тлумаченнях у разі потреби використано і реєстрові (діалектні) слова, виділені жирним шрифтом (напр., **ГИЙ ДАЙМО** *виг.* **Уживають, навантажуючи колоди за допомогою ГРІФА та ЦАПІНИ** (49). Особливо цінним є тлумачення лексики обрядів. Н. Хобзей і Т. Ястремська пишуть: «Для обрядових слів наведено розгорнуте пояснення, яке представляє широкій культурний контекст:

ВІНОК *обр.* **Весільний атрибут у формі ліщинового горіха (зшиті червоною ниткою 9 листків барвінку або мирти, загорнуті в ПОЗЛІТОК; шиють у суботу перед весіллям; у день весілля кріплять КНІГІНИ до ВЕЛЮНА, а КНЬІЗЕВИ до лацкана; знімають перед тим, як ЗАВИВАТИ МОЛОДУ́, і зашивають у подушку молодят. Якщо ВІНКИ кинути у КРУТІШ, пара розлучиться»** (17). Детально пояснено у словнику назви рослин і риб. Зазначимо, що про потребу саме таких діалектних словників з етнографічними коментарями писав ще І.І. Срезневський, а пізніше – М.І. Толстой, але подібних спроб у східнослов'янській лексикографії, на жаль, ще дуже мало.

Словник цінний лексикою: **афа́ра** (20), **афу́на** (20), **ба́кір** (21), **ба́ліга** (21), **ба́лько** (21), **банува́ти** (22), **баня́ска** (22), **бе́вка** (23), **биса́ги** (25), **бичілува́ти** (25), **бишилува́ти** (25), **бовга́рити** (26), **бомбе́гли** (27), **братáнич** (28), **бриндо́рень** (28), **бринду́шка** (28), **бри́фта́шка** (29), **бу́бинт** (29), **бу́зьок** (29), **букáта** (29), **бурде́й** (29), **бурку́т** (29), **буте́й** (30), **бутлу́гарі** (30), **буту́к** (30), **вава́ліговáтий** (31), **ва́гаш** (31), **ва́лів** (31), **варі́вкый** (32), **вархолі́ти** (32), **галéпа** (48), **залу́биці** (74), **пестру́г** (147), **ста́лька** (162), **ші́рко́тало** (187) й ін.

Але бентежить (хоча словник, очевидно, замислювався як диференційний) присутність кількох сотень літературномовних лексем із цілковитою ідентичністю (див. СУМ): **арка́н** (20), **бабій** (21), **ба́бка¹** (21), **ба́бка²** (21), **ба́йка** (21), **ба́лія** (21), **барда́** (22), **бе́рест** (24), **благі́й** (26), **бо́ти** (28), **бу́женіна** (29), **вазо́нок** (31), **віспува́тий** (41), **во́гкий** (43), **во́локом** (43), **вору́на** (43), **вро́ки** (45), **вутлі́й** (46), **вхо́дини** (46), **гада́ти** (47),

гайдук (47), гноївка (51), гóден (51), гриб (53), грома́дити (54), гучну́й (55), дубі́на (66), завдава́ти (71), завива́ти (71), замо́к (75), запира́ти (75), заплі́шити (75), шкварити (187), я́рка (194) тощо.

Словник багатий на діалектну семантику: **барáни** «хвилі» (22), **бібко́вий** «лавровий» (25), **біль** «вид грибів» (26), **біля́вка** «кохана» (26), **брині́ти** «достигати», «дорослішати» (29), **верствá** «однолітки» (35), **віші́птувати** «витрачати» (41), **гі́цель** «жартівник» (50), **гно́їти** «угноювати» (51), **гребі́нка** «пристрій для збирання чорниць» (53), **дубом** «спокійно» (66), **книш** «картопляний хліб із бринзою, сиром або капустою» (94), **пирі́г** «вареник» (132), **плащ** «покришка велосипедного колеса» (136) і т. ін.

Небідний словник і на місцеву фразеологію: **бу́ти банду́гі**; **бу́ти га́ндри**; **бу́ти ру́ків** (25); **бо́жий влик** (27), **на будз** (29), **бу́ти в тяжі** (30), **в ву́глі**; **в ка́ні**; **в один гайта́ш** (31), **ві́бле де́рево** (36), **відве́рчувати тру́дих** (37), **ві́сній ніж**, **ві́сній столец** (41), **вломі́ти го́лу** (42); **горо́дні ягоди** (53); **йти на вломле́ну го́лу** (85); **напе́ред би бі́рше** (120); **ру́біче трі́ло** (150), **те́рти спу́зу** (167); **цига́нське ве́римні** (181) тощо.

Відносно коректно представлено фонетичний рівень говірки, правда, на жаль, лише транслітераційно: **арда́н**, **арихме́тика** (20), **ба́рхіт**, **бахуде́ц**, **бе́бихі** (23), **биши́га** (25), **біліт**, **блі́ти**, **блі́ха**, **бовга́рь**, **бовга́рька** (26), **ббвдурь**, **бога́то**, **бога́ч**, **бо́ндарь**, **бора́к** (27), **бугде́нний**, **бу́гдинь** (29), **вако́ваний** (31), **вба**, **вбзива́ти**, **вбух** (33), **ве́перь**, **верше́йк**, **верьх**, **ве́рхний**, **ветру́нарь**, **вжолу́док** (35), **вібачити**, **вібити** (36), **відле́га** (38), **вна**, **вно** (42), **во́ріг** (43), **воре́ц**, **во́сько** (44), **вудод** (45), **гіля́вка** (50), **гі́вка** (56), **жо́ліб**, **жы́ба** (70), **зazúлі** (73), **ківна** (91), **ко́внір** (95), **ла́ба** (104), **ма́рот**, **мі́д** (114), **мозі́ль** (115), **скіна́** (158), **фі́ст** (175), **фо́йда**, **фо́рост** (176), **фусту́на**, **фу́тра** (177), **це́рьква** (181), **че́рво** (183)...

Позитивно, що автор подає «наголосові» діалектизми: **а́вто**, **адво́кат** (19), **весну́вати** (35), **во́йна** (43), **кіно** (92), **ку́раж** (102), **о́крайка** (125), **Ро́сія** (153), **ру́бач** (154), **садо́віна** (155)..., але «ігнорує» позначення деяких африкат, що технічно не так уже й важко зробити: **анджі́нір**, **анджі́нірка** (20), **бендзі́на** (24), **бриндза́рь** (28), **будз**, **буджи́гарні** (29), **джо́рба**, **джус**, **дзві́нка** (61), **дзига́рок**, **дзю́ма** (62).

Рецензенти свідомі того, що не всі «фонетичні тонкощі» у словнику такого типу слід відбивати (ми, наприклад, у Діалектному словнику Центральної Слобожанщини теж не відтворюємо, скажімо, взаємонаближення ненаголошених **Е**, **И**, слабкі і спорадичні «акання», «укання», часткову втрату дзвінкості, асимілятивну м'якість приголосних, препалатальність **Л**), але присутність/відсутність африкат **ДЖ**, **ДЗ** і **ДЗ'** уважаємо за репрезентативну рису.

Інша річ, чи слід було представляти таку немалу кількість форм, діалектність яких по-лугає у звуженні А до И чи І при м'яких (діахронно чи синхронно) приголосних. Словник подає: **барані́чий** (22), **буду́к** (29), **близну́та** (26), **ва́ші** «ваша» (32), **бра́ті** «браття» (28), **взу́ти** (35), **віддава́тисі** (37), **ві́стрі** «ві́стря» (41), **галу́зі** «галуззя» (48), **звіру́чий** (79), **здохлю́к** (80), **зыйть** (83), **ка́ні** «каня» (88), **ка́ші** «каша» (90), **чисну́к** «часник» (183), **чистува́ти** «частувати» (184) й ін.

Очевидно, і такі утворення мають право на місце у словнику, але здебільшого, якщо ця діалектна риса поєднується з іще якою-небудь, бо в іншому разі слід уміщати і загальновідомі форми із афіксом **-АЧ-**, усі дієслова з часткою **-СЯ**, іменники першої відміни мішаної і м'якої груп, немало іменників другої відміни м'якої групи тощо.

Доволі повно подано морфологічні особливості, зокрема й у контекстах: **бі́чи** (26), **ві́хора** «вихор» (36), **відлю́да** (38), **влéслий** (42), **во́грак** (43), **гірка́вий** (50), **дві́ста** (60), **йо́діна** (85), **ка́мфор** (88), **кле́йгов** (93), **ку́куру́дз** (102), **лі́тра** (106), **лото́ка** (107), **лю́тень** (108), **ма́й темні́ций**, **ма́кух** (110), **марга́руна**, **марму́ляда**, **матеру́знина** (111), **мо́лочінь** (116), **пограни́чю́р** (138), **сату́на** (155), **скру́тваль**, **слі́муш** (159), **стерéчи** (163), **товчу́** (168), **трапаці́рка** (169), **цес** (180), **ці́се**, **ці́сьи** (181), **ше́вкіні** (186), **найшо́вш'ім** (189), **ро́бит** (190), **шту́рма** (191), **пішла́м** ... з **вирéтов** (193), **сіно́сіт** (194) й ін.

Позитивно, що словник незрідка забезпечує доволі повні слово(формо)твірні ланцюжки: **капа́ра** – **капа́рити** – **капа́рний** – **капа́рник** – **капа́рно** – **капа́рство** (88 – 89), **люба́** – **люба́с** – **люба́ска** – **люба́к** – **люба́к** – **люба́чик** (108).

Не зовсім зрозумілим є те, що велику кількість інфінітивів подано в докопаному виді (не йдеться про одновидові чи в яких види пов'язані зі зміною значення): **ві́глонити**

(37), **вічухатисі** (41), **вклататіти**, **вкігну́тисі** (42), **вразити** (44), **вталаганити** (45), **вфаліти**, **вфатіти**, **вшкромадити**, **вшукати** (46), **застановіти**, **затічити** (77), **збештати**, **зволочіти** (79).

Відсутня чіткість (її остаточної, мабуть, ніколи й не буде) щодо представлення не-префіксованих/префіксованих (і з якими префіксами) дієслів. Відомо, що «дієслівних» префіксів є близько двох десятків: **в-** (**у-**), **ви-**, **від-** (**од-**), **ви-**, **до-**, **з-** (**із-**), **за-**, **на-**, **о-**, **пере-**, **перед-**, **під-**, **по-**, **попо-**, **про-**, **роз-**, але кількість форм із ними словникарі, як правило, свідомо обмежують, надто, якщо вони малоінформативні: **віглонити** «*випити*» (37) – **глоніти** «*жадібно пити*» (57), **вталаганити** «*витоптати*, *витовкти*» (45) – **талаганити** «*топтати*» (166), **зазубилати** «*загнуздати коня*» (73) – **зубилати** «*гнуздати коня*» (83), **закосічити** «*заквітачати*» (73) – **косічити** «*квітачати*» (99) і т.ін.

Не можемо не висловити щирий жаль, що так мало контекстів, адже у діалектному словнику натурально-мовленнєві ілюстрації – чи не половина цінності.

Незайві у роботі й своєрідні додатки: традиційні імена, прізвиська березунів, місцеві мікротопоніми, а от щодо прізвиськ, то бажано б їх «мотивувати».

Виграє словник і від історичної довідки й коментаря щодо особливостей березівської говірки, але до останнього маємо кілька зауважень... Хоч авторами його і є доволі відомі українські діалектологи, хоча словник

адресовано «широкому колу читачів», але в описі негоже писати, що «приголосні звуки в позиції після голосних перед [i] ([и]) стягнені в один звук: **вінчіні**, **пастушіні**, **вигь** (13)», бо синхронно це й так один довгий м'який звук; «неекономно» зазначати в описі вокалізму (у двох сусідніх абзацах): «**ненаголошений** звук [a] після м'яких і після шиплячих приголосних змінює свою артикуляцію і вимовляється як [i]» (с. 12) і ще «звук [a] в **наголошеній** позиції після м'яких та після шиплячих приголосних реалізується як [i^е] (рідко як [i])...» (с. 12).

Очевидно, через недогляд авторки «закликають» нас убачати «майбутній недокопаний із препозицією zdeформованого допоміжного дієслова в особово-числовій формі у конструкції *меш праний*» (15).

Не можемо також погодитися з уживанням конструкцій із прийменником *замість*, які знаходимо у коментарях: «звук [ф] замість словосполучень [хв], [кв]...» (13); «замість початкового звука [о] інколи фіксуємо [в] ([ў])» (13); «фіксуємо суфікс –ІЧ– замість –АЧ–...» (14); «маємо *него* замість літературного *нього*» (15)... Ми вважаємо, що це до певної міри некоректно, бо цією конструкцією автори ніби вказують на неповноцінність, ущербність говірки порівняно з літературною мовою.

На нашу думку, словник набув би більшої цінності, якби редактори (Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш) допомогли М. Негричеві, хоч і такою роботу слід сприймати дуже й дуже позитивно.

© Сагаровський А. А., Карнаушенко Г. Н., 2009

И. С. Заярная

Київ

О Маленьком Сочинителе и не только о нем

Т.А. Шеховцова. Проза Л. Добычина: маргиналии русского модернизма : [монография]. — Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2009. — 312 с.

Название монографии Т.А. Шеховцовой прочитывается «и так, и этак, и еще по-третьему», если воспользоваться цитатой из добычинского текста. Речь в ней идет о рефлексии по поводу русского модернизма (отсюда «заметки на полях»), при этом субъектом рефлексии оказывается один из интереснейших представителей его последней вол-

ны. Подразумевается в заглавии и маргинальность Л. Добычина, которая становится не только личностной доминантой, но и мощным творческим импульсом. Предложенная в монографии интерпретация добычинского «метатекста» убедительно доказывает, что маргинальные фигуры литературного процесса порой в особенно концентрированной

и оригинальной форме выявляют его существенные закономерности и намечают перспективы дальнейшего развития.

Писатель Л. Добычин, создатель одного романа и двух десятков рассказов, является одним из наиболее сложных и наименее оцененных авторов русской прозы 20–30-х годов XX века. В последние годы российские и зарубежные литературоведы неоднократно и достаточно продуктивно обращались к наследию Л. Добычина, о чем свидетельствуют работы В. Бахтина, А. Арьева, И. Сухих, К. Шрамм, В. Эйдиновой, И. Ложилова и др. Однако научные наблюдения все еще носят, за малыми исключениями, фрагментарный и разрозненный характер. Целостный и системный анализ всей добычинской прозы Т.А. Шеховцовой осуществлен, фактически, впервые. Концептуальным ядром этого исследования оказывается обоснование маргинального типа авторского сознания Л. Добычина. В монографии прослеживается и процесс формирования подобного типа сознания, и репрезентующее его формотворчество. Осознанная маргинальность художника реализуется в поведенческой, социально-бытовой сфере, в определении своего места в литературном контексте, в жанрово-поэтических и стилистических инвариантах.

Ближайшим контекстом рассмотрения художественного мира Л. Добычина для автора монографии является литература модернизма. Т.А. Шеховцова атрибутирует все основные компоненты поэтической системы Л. Добычина, обнаруживая в его художественном методе генетическое родство с принципами мышления и письма писателей-модернистов. Соотнесение «горизонтального» (то есть собственно авторского) и «вертикального» (литературного, историко-культурного) контекстов позволяет продемонстрировать многомерность и целостность добычинской прозы, расшифровать ее потайные сюжеты, интертекстуальные отсылки, биографические аллюзии. Сложно организованная структура мотивов добычинских тек-

тов (водный, женский, зеркальный, гастрономический и другие мотивные комплексы), а также широчайшее поле их интертекстуального и контекстуального функционирования описываются Т.А. Шеховцовой с учетом новейших методологических достижений гуманитарной науки. Впервые обозначены не только истоки, но и перспективы творчества Л. Добычина, пути использования и трансформации его открытий современной литературой (детально и убедительно прослежены особенности освоения добычинских новаций в прозе А. Гаврилова и Д. Данилова).

Профессиональный и квалифицированный анализ литературного и историко-биографического материала позволил автору монографии прийти к убедительным и научно значимым выводам об онтологической природе добычинской маргинальности, о специфике творческой эволюции писателя, о поливалентности, полимодальности, полиэстетизме его прозы. Добычинские художественные установки осмыслены как уникальный и в то же время показательный вариант позднемодернистской эстетической системы, усваивающей и модифицирующей разноречивый литературный опыт постсимволизма. Монография Т.А. Шеховцовой вносит существенный вклад в решение одной из насущнейших задач современного литературоведения – создания научно корректной концепции литературного процесса первой половины XX века, способствует обновлению и уточнению представлений о русской литературной истории этого периода, а также является образцом самоценного научного опыта исследования сложных и неоднозначных эстетических феноменов. Следует особо отметить естественную логичность изложения, полноту аргументации, стилистическую ясность и «прозрачность», обеспечивающие полное доверие к тексту. Монография, безусловно, привлечет внимание читателей – и специалистов-филологов, и всех, кто интересуется судьбами русской литературы XX столетия.

© Заярная И. С., 2009